

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çukurova University Institute of Social Sciences

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences

Cilt / Vol: 26

Sayı / No: 1

Yıl / Year: 2017

SSN: 1304 – 8880

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çukurova University Institute of Social Sciences

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences

Cilt/ Vol: 26	Sayı/No: 1	Yıl/Year: 2017
---------------	------------	----------------

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences

Sahibi/Owner
Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü Prof. Dr. H. Mahir FİSÜNOĞLU

Derleyen / Managing Editor
Prof. Dr. İ. Çetin DERDİYOK

Yayın Kurulu / Board of Editors
Prof.Dr. İ. Çetin DERDİYOK (Başkan)
Prof.Dr. Meral KILIÇATICI
Doç.Dr. Rukiye AKDOĞAN
Doç.Dr. Deniz ZEREN
Doç.C. Hakan ÇUHADAR
Doç.Dr. Kenan LOPÇU
Doç.Dr. Havva HALLAÇELİ METLİOĞLU
Doç.Dr. Nüket ELPEZE ERGEÇ
Yrd.Doç.Dr.Tülay CANBOLAT

Derleme Sekreteri / Editorial Secretary
Doç.Dr. Deniz ZEREN
Doç.Dr. Nüket ELPEZE ERGEÇ

Dizgi-Mizanpaj / Typesetter
Doç.Dr.Deniz ZEREN

Copyright©Nisan 2017
Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Tüm hakları mahfuzdur.

TÜBİTAK / ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanına (SBVT) dâhildir.
Dergimiz EBSCO-CEEAS veri tabanında taranmaktadır.

Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi yılda en az 2 kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerin dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir. Makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Elektronik veya mekanik yöntemlerle (fotokopi dahil) herhangi biçimde basılamaz ve / veya çoğaltılamaz.

Adres / Address:
ÇÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü
01330 Balcalı / ADANA
Tel: 0 (322) 338 65 74

Faks: 0 (322) 338 69 47
E- Posta: sosbil@cu.edu.tr

İnternet adresi: <http://sosyalbilimler.cu.edu.tr>

Kapak Tasarımı: *Metin AYGÜN*

Baskı: *Çukurova Üniversitesi*

Danışma Kurulu /Advisory Board

Prof. Dr. Abdullatif ACARLIOĞLU Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Gül DURMUŞOĞLU KÖSE Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Marcel ERDAL Johann Wolfgang Goethe-University
Prof. Dr. İrfan ERDOĞAN İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Cahit KAVCAR Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Barbara KELLNER-HEİNKEL Freie University Berlin
Prof. Dr. Yunus KİSHALI Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Tamer KOÇEL İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÜNAL University München-Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Birol YEŞİLADA Portland State University
Prof. Dr. Ali YILDIRIM Ortadoğu Teknik Üniversitesi
Prof.Dr. Banu İNANÇ, Çukurova Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

1	Arş.Gör. M.Derya YEŞİLTAŞ Ece EKİCİ	İş Akış Deneyiminin Kişilik Özellikleri Ve İş Stresi İle İlişkisi: Akademik Personel Üzerine Bir Araştırma Stratejik Performans Yönetiminin Finansal Olmayan Boyutları Ve Çağdaş Maliyet-Yönetim Muhasebesi Yaklaşımları	1-12
2	Arş.Gör. İlker KEFE Arş.Gör.Dr.Miraç Savaş TURHAN	İçerik Boşaltılmış Bir Kavram: İş Bölümü	12-25
3	Arş.Gör.Dr. M. Savaş TURHAN	İnternet Bağımlılık Düzeyleri Farklı Ergenlerin Cinsiyetlerine Göre Psikolojik İhtiyaçları, Sosyal Kaygıları ve Anne Baba Tutum Algılarının İncelenmesi	26-41
4	Uzman Özge CANOĞULLARI Prof.Dr. Sonay GÜÇRAY	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Öğrencilerinin Üniversiteden Beklentilerinin Faktör Analizi İle Değerlendirilmesi	42-57
5	Yrd.Doç.Dr. Seval SÜZÜLMÜŞ	Türkiye İçin Alternatif Bir Kalkınma Politikası Olarak İnsani Gelişme Yaklaşımı	58-70
6	Arş.Gör. Mehmet Sedat UĞUR	Liman Tepe / Klazomenai Antik Limanı Doğu Mendireği Çalışmaları	71-84
7	Yrd.Doç.Dr. İrfan TUĞCU	Measuring Proactive Work Behaviour Construct and Its Components: Validating Turkish Version of the Scales	85-101
8	Dr. Cumali URİ	Türkische und Deutsche Werbung für Parfüm und Kosmetik	102-114
9	Prof.Dr. Tahir BALCI Öğr.Gör. Halime BALCI H. Hale ARISOY	Âşık Şiirinde Başkaldırı Bağlamında Nesimi Çimen	115-130
10	Bahar OSANMAZ	Yeni Yüzey Araştırmaları Işığında İlk Tunç Çağı'nda Bozüyük	131-139
11	Yrd.Doç.Dr. Deniz SARI	Kadın İstihdamının Ekonomik Büyümeye Etkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi	140-154
12	Yrd.Doç.Dr. Engin DÜCAN Yrd.Doç.Dr.Melike ATAYPOLAT	Doğum Sonrası Bazı Kültürel Uygulamalar Ve Arkeoloji	155-170
13	Uzman Osman Emre KÖSE		171-185

14	Yrd.Doç.Dr.Seden TUYAN	Questionnaire on Teacher-Student Interaction (QTI) as an Instrument to Measure Teachers' and Students' Perceptions in Efl Classes in Higher Education	186-200
15	Ece EKİCİ Doç.Dr. Mehmet TURAN	Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Eğilimi: Planlanmış Davranışlar Teorisi Ve Girişimcilik Eğitiminin Rolü	201-215
16	Yrd.Do.Dr.Tuncay Turan TURABOĞLU Tuğba Nur TOPALOĞLU	Bir Etkin Piyasa Hipotezi Kavramı Olarak Anomaliler: Borsa İstanbul (Bist) Üzerinden Aylara İlişkin Anomalilere Yönelik Bir Araştırma	216-230
17	Arş.Gör.Enes FILİZ Arş.Gör.Hasan Aykut KARABOGA Arş.Gör.Serkan AKOGUL	Bist-50 Endeksi Değişim Değerlerinin Sınıflandırılmasında Makine Öğrenmesi Yöntemleri Ve Yapay Sinir Ağları Kullanımı	231-241
18	Prof.Dr. Songül TÜMKAYA Uzman Çiğdem ASAR	İlkokul Yöneticilerinin Yeterliliklerine İlişkin Görüşlerinin İncelenmesi	242-253
19	Yrd.Doç.Dr.Volkan YURDADOĞ	Sosyal Güvenlik Ve Yeniden Gelir Dağılımına Etkisinin Teorik Çerçeve de Değerlendirilmesi	254-269
20	Yrd.Doç.Dr.Hülya TAŞTAN Onur KIZILCIK	Kahramanmaraş'ta Bulunan Yiyecek İçecek İşletmelerine Yönelik Tripadvisor.Com'da Paylaşılan Şikâyetlerin Sınıflandırılması	270-284
21	Doç.Dr.Ceyda ERDEN ÖZSOY Yrd.Doç.Dr. B. Tuğberk TOSUNOĞLU	Gsyh'nin Ötesi: Ekonomik Gelişmenin Ölçümünde Alternatif Metrikler	285-304
22	Doç.Dr.Bülent Cercis TANRITANIR A. Melike ÇALIŞKAN	Gabriel García Márquez'in <i>Kırmızı Pazartesi</i> Romanıyla Latife Tekin'in <i>Sevgili Arsız Ölüm</i> Romanında Büyülü Gerçekçilik	302-312

23	Yrd.Doç.Dr. Özge DEMİRAL	Küresel Tedarik Ağları ve Yönetim- Organizasyon Sorunları: Çok Boyutlu Bir Literatür İncelemesi	313-326
24	Doç.Dr.Hatice ÇUBUKÇU Doç.Dr. Nüket ELPEZE ERGEÇ Öğr.Gör.Dr.Ferhan GÜNDÜZ	Fotoğrafçılık Uygulamalarının İletişim Eğitimi Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi	327-339

Dergimizin bu sayısına gönderilen makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us evaluate the articles sent for the current issue of our journal

HAKEMLER/REFEREES

PROF.DR. ÜNAL AY	ÇAĞ ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. NİHAT KÜÇÜKSAVAŞ	BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. VASİF ŞAHOĞLU	ANKARA ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. ERGÜN SERİNDAĞ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. FAİK KANATLI	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. KEMAL CAN KILIÇ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. MURAT DOĞANLAR	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. MERAL ATICI	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. BAHAR TANER	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. VEYİS NACİ TANIŞ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. AZMİ YALÇIN	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR.SERKAN YILMAZ KANDIR	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. İBRAHİM ORGAN	PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR. HASAN BOYNUKARA	NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR MEHMET TAKKAÇ	ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR HATİCE SOFU	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR ASLIHAN DOĞAN TOPÇU	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
PROF.DR ZEYNEP TÜRK	OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR ONUR KÖKSAL	ÖMER HALİS DEMİR ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR FATİH ÇETİN	ÖMER HALİS DEMİR ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. SELMA BAŞ	YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. FATMA NUR İPLİK	ADANA BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİ.
DOÇ.DR. ERDİNÇ KARADENİZ	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. FULYA CENKSEVEN ÖNDER	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

DOÇ.DR. JÜLİDE İNÖZÜ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. NEŞE ALGAN	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. MEHMET TURAN	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. GÜZİN YÜKSEL	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. OKŞAN BAŞOĞLU	GAZİ ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. GÜLSEN KIRAL	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. HÜSEYİN GÜLER	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. ERSOY ÖZ	YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. MURAT ERİŞOĞLU	NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. ÖMER İSKENDER OĞLU	ÖMER HALİS DEMİR ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. METEHAN ÇELİK	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. HAŞİM AKÇA	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. NESLİHAN COŞKUN KARADAĞ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. LEVENT KOŞAN	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. ERDİNÇ KARADENİZ	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. BENGÜL GÜLÜMSER KAYTANCI	ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. İLTER ÜNLÜKAPLAN	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
DOÇ.DR. BÜLENT GÜNDÜZ	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
YRD.DOÇ.DR. FATMA KALPAKLI	SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
YRD.DOÇ.DR. K. SERDAR GİRGİNER	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
YRD.DOÇ.DR. HÜLYA TAŞTAN	MERSİN ÜNİVERSİTESİ
YRD.DOÇ.DR. MUSA ŞANAL	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
YRD.DOÇ.DR. TOLGA KABAŞ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
YRD.DOÇ.DR. CÜNEYT ARSLAN	SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
YRD.DOÇ.DR. ELİF GENÇ	ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
YRD.DOÇ.DR. HAKKI LEVENT KESKİN	ANKARA ÜNİVERSİTESİ
YRD. DOÇ.DR. İRFAN TUĞCU	OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ

MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergiye gönderilecek makalelerin yazımında uyulması gerekli kurallar aşağıda özetlenmiştir:

1. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, yılda **en az iki kez** yayınlanan **hakemli** bir dergidir.
2. Gönderilecek makalenin daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olması zorunludur.
3. Makaleler, **Türkçe, İngilizce, Fransızca** ya da **Almanca** olarak yayımlanabilir.
4. Makaleler, **MS Word 97** ve/veya üzeri sürümlerde yazılıp diskete kopyalanarak, **disket ile birlikte 4 nüsha çıktı (1 nüsha isimli, 3 nüsha isimsiz olarak)** olarak gönderilmelidir.
5. Makalelerde; **Kağıt Boyutu:** A-4, sayfa yapısı olarak **Alt:** 6 cm, **Üst:** 5 cm, **Sol:** 4,5 cm, **Sağ:** 4 cm, **Üst Bilgi:** 4 cm ve **Alt Bilgi:** 5 cm, **Yazı Tipi:** Times New Roman, **Punto:**10, **Satır Aralığı:** Tek olarak ayarlanacaktır. Makalenin tümü **15 sayfayı** geçmemelidir.
6. Orijinal makalelerde bölümler aşağıdaki şekilde düzenlenmelidir:

- **Özet (en çok 200 kelime),**
 - **Abstract (en çok 200 kelime),**
 - **Giriş (en çok 3 sayfa),**
 - **Araştırma bulguları, tartışma ve sonuçları,**
 - **Kaynaklar.**
7. Makalelerin başlığı metne uygun; kısa ve açık ifadeli; büyük harflerle yazılmış olmalıdır.
 8. Yazar adı, başlığın sol alt kenarına konulmalı; yazar birden fazla ise, adları yan yana yazılmalıdır. Yazar adı veya adları altına sırasıyla bağlı oldukları üniversite, fakülte, bölüm veya kurum adı, **e-posta adresi** yazılmalıdır.
 9. Ana bölüm başlıkları, her iki bölümün sol üst kenarına gelecek şekilde ve küçük harflerle yazılmalıdır. Özet ve Abstract büyük harflerle metnin sol kenarına konulmalıdır.
 10. Makalede resim, şekil ve grafikler "**Şekil**" adı altında gösterilmeli; şekil ve grafikler bilgisayarda çizilmeli; fotoğraf veya resimler, parlak fotoğraf kağıdına net olarak siyahbeyaz basılmış ve numaralandırılmış olmalıdır. **Şekil adları**, her kelimenin ilk harfi büyük olacak şekilde tablonun alt tarafına bilgisayarda yazılmalıdır.
 11. Makalede **tablo adları**, her sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde tablonun üst tarafına yazılmalıdır.
 12. Kaynaklara yapılan göndermeler, dipnot yerine metnin içinde parantez arasında yapılmalıdır. Parantez içinde sırasıyla, **yazarın soyadı, kaynağın yılı ve sayfa numarası** yer almalıdır (**Horngren, 2002: 124**). Birden çok kaynak noktalı virgül ile ayrılmalı, 3 veya daha çok yazar isimli bildirimlerde "**vd.**" kısaltması kullanılmalıdır.
 13. Kaynak listesi, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Kaynak bildiriminde sıra; "**yazar soyadı, adının baş harfi, eserin yayın tarihi, eserin adı, basımevi ve basım yeri**" olarak düzenlenmelidir. Dergi alıntılarında, cilt, parantez içinde sayı ve iki noktayı takip eden sayfa numaraları verilmelidir. Metin içinde verilmemiş kaynaklar bu listede gösterilmemeli, kaynağın yazarı belli değilse yerine "**Anonymus**" deyimini yazılmalıdır.
 14. Makale dilekçe ekinde sunulmalıdır.
 15. Yukarıdaki kurallara uygun olmayan makale dikkate alınmaz.
 16. **REQUIRED FORMAT FOR ARTICLES**

Submission guidelines:

1. Journal of Çukurova University Institute of Social Sciences is published at least twice a year and is a peer-reviewed journal.
2. **2**It is obligation that the article which will be sent mustn't be published in anywhere before.
3. Articles can be published in the following languages: **Turkish, English, French and German.**
4. Articles must be written on **MS word 97** or above and they must be copied, then they must be sent **with a diskette and four print copies. (One of the hard copies should be named, the rest three will be sent unnamed.)**
5. In articles, **page layout** has to be arranged as to leave 5 cm **from above**, 6 cm **from below**, 4.5 cm **from left**, 4 cm in **from right**. And also they have to be written on **A4 pages**. Articles have to be written in Times New Roman with **10 points**. Articles mustn't exceed **15 pages**. It must be set as **single spaced**.
6. In original articles, section must be arranged in the way shown below:

- **Summary (maximum 200 words)**
- **Abstract (maximum 200 words)**
- **Introduction (maximum 3 pages)**
- **Findings, discussion and the results**
- **Bibliography**

7. The title of the articles should be fit with the content; they should be short and understandable, written with capital letters.
8. The name of the writer should be written below the article and left side. If there is more than one writer, the names should be written side by side. Under the name of the writers, their universities, faculties, sections name and an **e-mail address** have to be written.
9. Titles of main sections should be written with small letters and they have to be written in a way that they have to be left side and above on each of two sections.
10. In an article, pictures, graphics have to be shown under the name of **the figure**. Figures and graphics have to be drawn on the computer. Photographs and pictures have to be published in white-black colours clearly, they have to be numbered and the name of **the figures** have to be written below the table on the computer with the way first letter will be capital in every word.
11. In an article, **name of the table** should be written with the way first letter will be capital every word.
12. Citations or references to the sources have to written in the parentheses in the article. The surname of the writer, the year of the source and the number of the page have to become left side by side. If there are more than two writers, it should be shortened like “et. al.” and left by semicolon.
13. Source lists have to be arranged as the surname of the writers alphabetically. These lists have to be followed the name of the **writer, the first letter of the name, the date of the article, the name of the article and publishing place** of it. The volume of the sources must be written in the parentheses with the numbers and page numbers followed by colon. If the writer of the article is uncertain, **Anonymous** must be written.
14. The article must be presented to the Institute of Social Sciences, Çukurova University with a letter of application.
15. Those articles, not written according to the above mentioned rules, cannot be published.

İŞ AKIŞ DENEYİMİNİN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ VE İŞ STRESİ İLE İLİŞKİSİ: AKADEMİK PERSONEL ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA¹

Meryem Derya YEŞİLTAS²
Ece EKİCİ³

Özet

Bu çalışma son on yıldır oldukça popüler olan iş akış deneyimi ile bireysel değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. İncelenen bireysel değerler kişilik özellikleri ve strestir. Bu doğrultuda Ege, Akdeniz ve İç Anadolu bölgelerinden 110 akademik personelden anket yöntemiyle veri toplanmıştır. Analizlerin ardından, sorumluluk kişilik özelliğinin tüm iş akışı boyutları ile pozitif yönlü anlamlı ilişkiye sahip olduğu bulunmuştur. Ayrıca, işten zevk alma ve içsel motivasyon boyutları ile iş stresi değişkeni negatif yönlü ilişkiye sahiptir.

Anahtar Kelimeler: İş akış deneyimi, optimal performans duygu durumu, kişilik özellikleri, iş stresi, akademisyen

Abstract

The study aims to explore the relationship between individual variables and work flow experience which is highly popular researched area since the last decade. These individual variables are personality traits and work stress. In order to accomplish this research 110 surveys have been collected from academic personnels from Aegean, Mediterranean and Central Anatolia Regions in Turkey. After the analysis, it was found that all work flow experience dimensions have positive relationship with conscientiousness personality trait. Also, work enjoyment and intrinsic work motivation dimensions of and work flow experience have negative relationship with work stress.

Key words: Work flow experience, optimal performance state, personality traits, work stress, academicians

1.Giriş

Akış deneyimi bireyin yapmış olduğu eyleme yoğun bir biçimde odaklanması, o işle ilgili olarak dikkatini toplaması ve o anda gerçekleştirdiği eylemin dışındaki her şeyin önemini yitirerek kendini soyutlaması olarak tanımlanmaktadır (Csikzentmihalyi, 1990, s. 4). Özel bir çaba olmaksızın kendiliğinden gelişmekte, bireye özel kontrol hissi vermektedir. Bu sırada bireyin amaçları nettir ve performansına dair geri bildirim almaktadır. Akış durumundaki bireyin dışarıya nasıl yansıdığına ilişkin endişesi ve başkaları tarafından değerlendirilme korkusu düşüktür. Akış deneyiminde zamanın, olduğundan hızlı geçtiği hissi yaşanabilmektedir. Sonuç olarak akış, son derece keyifli

¹ 4. Örgütsel Davranış Kongresinde (Kasım, 2016) sunulmuş olan bildirinin geliştirilmesi ile hazırlanmıştır.

² Arş.Gör., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İİBF İşletme Bölümü, Yönetim Organizasyon ABD, deryayesiltas@osmaniye.edu.tr

³ Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim Organizasyon Doktora Programı Öğrencisi, ecekici01@gmail.com

bir tecrübe olup, bireyi olumlu etkilemekte ve bireye yüksek performans sağlamaktadır (Nakamura ve Csikzentmihalyi, 2005).

Psikoloji literatürüne dayanan akış, son yirmi yıl içinde araştırmalarda ilerleme göstermiştir. Ayrıca akış kuramı, akademik, yaratıcılık, motivasyon, video oyunları, internet kullanımı gibi diğer birçok alanda da görülmektedir. Akış deneyimleri satrançtan, dağ tırmanışına kadar geniş bir etkinlik aralığı içinde meydana gelebilmektedir (Csikzentmihalyi, 1990). Bireyler arasındaki büyük farklılıklara rağmen uygun koşul ve görevlerde akış oluşmuş; sosyoekonomik durum, yaş, kültür ve etnik köken ne olursa olsun oldukça benzer şekilde tarif edilmiştir (Asakawa, 2004, 2010; Bassi ve Delle Fave, 2004; Csikzentmihalyi ve Csikzentmihalyi, 1992; Moneta, 2004).

Csikzentmihalyi (1990), akış deneyiminde ileri düzeyde beceri ve ileri düzeyde zorluk olmak üzere iki değişkenin akış durumunu meydana getirdiğini; akışın bir denge durumu oluşturduğunu belirtmektedir. Bunun dışında kalan durumlarda; yani becerinin ve işin zorluğunun yüksek düzeyde birbirine denk olmadığı durumlarda ise bireyin akış yerine sıkılma, ilgisizlik ve endişe gibi farklı duygular hissedeceğini belirtmektedir.

Akışın tanımında baskın olan ve yaygın olarak kullanılan üç boyut bulunmaktadır. Bunlar; işe dalma, işten zevk alma ve içsel motivasyondur. Bu üç boyut akışla ilgili çalışmaların temel bileşenlerini oluşturmaktadır. İşe dalma, çalışanların işlerine tamamiyle daldığı toplam konsantrasyon durumu olarak tanımlanmaktadır. Akış durumunda olan çalışanlar için zaman hızlı geçmekte ve etraflarındaki her şeyi unutmaktadırlar. İşinden 'zevk alan' ve kendini mutlu hisseden bireyler, iş hayatları hakkında pozitif yargılarda bulunmaktadır. Bu zevk veya mutluluk akış deneyiminin duygusal değerlendirilmesi ve bilişsel sonucudur. İçsel motivasyon ise işle ilgili belirli bir faaliyeti içsel keyif ve memnuniyetle yerine getirmektir (Bakker, 2007).

Bireyin bir işi yaparken algıladığı zorluk ve becerileri arasındaki denge durumunda oluşan akış, motivasyonel bir durumdur ve nihayetinde optimum zihinsel durum ve çalışmaktan oluşan bir keyif ile sonuçlanmaktadır. Akış deneyiminin gerçekleşmesini sağlayan yüksek seviyede beceri ve yüksek seviyede iş zorluğu ise çok hassas dengeler üzerine oturmaktadır. Bu iki değişken arasındaki denge bir takım ön koşulların oluşması sonucunda gerçekleşebilmektedir. Bu koşullar bireyin net hedef veya hedeflere sahip olması, amaçların gerçekleştirilmesi esnasında sağlıklı geri bildirim alınabilmesi, bireyin yaptığı eylemin üstünde kontrol sahibi olduğu yönünde inancının olması ve bireyin ototelik kişiliğe sahip olması şeklinde sıralanmaktadır (Nakamura ve Csikzentmihalyi, 2005).

Ototelik kişilik, meraklı, ısrarcı, düşük düzeyde egoya sahip ve bir takım faaliyetleri içsel olarak gerçekleştirme niyeti yüksek olan bireylerin sahip olduğu özelliklerdir. Ototelik kişilik özelliklerine sahip olan bireylerin, olmayanlara göre kendilerini harekete geçiren, gelişmelere yöneldiği ve onların faaliyette bulunmalarına imkan veren durumları seçtiği görülmektedir. Ototelik kişiliğe sahip olan bireyler akış deneyimini daha çok yaşar veya akış deneyimine olanak sağladığında bir işe kendini kaptırma eğilimi daha fazla olmaktadır (Hager, 2015). Akış deneyimi yazını incelendiğinde, birbirlerinden tamamen farklı özellikler taşıyan bireylerin tecrübe ettikleri akış deneyiminin evrensel olmasının ototelik kişilik boyutundan kaynaklandığı ifade edilmektedir (Nakamura ve Csikzentmihalyi, 2005).

Farklı kültürlerde yapılan işlerin, bununla bağlantılı olarak beklentilerin ve

hedeflerin de farklılaşmasına rağmen ototelik kişilik özellikleri çok fazla değişiklik göstermemektedir. Geçmiş çalışmalarda, kollektif ülkelerin zorluklara karşı daha ihtiyatlı davrandıkları, karşılaştıkları zorluklarda kendilerine karşı ön yargılı olmaları sebebiyle optimal performans deneyimlerinin zorluk/ beceri oranı ile bireysel ülkelere göre daha az ilişkili olduğu (Moneta, 2004); toplulukçu ülkelerin bireysel ülkeler ile karşılaştırıldığında zorluklardan daha az kaçındıkları, optimum denge, akış sonuçları ve içsel motivasyon ile yüksek korelasyona sahip olduğu görülmüştür (Fong, Zaleski ve Leach, 2014). Gelecekte kişisel ve kültürel özellikler ile eğilimlere ilişkin çalışmalara ihtiyaç olduğu belirtilmiştir (Fong, vd., 2014, s. 441).

Nihayetinde ototelik kişilik özelliğine sahip kişiler işin sonunda bir beklentileri olmadan yaptıkları işe odaklandıklarından akış deneyimini de daha evrensel bir noktaya taşımaktadırlar. Bununla beraber; bazı bireylerin diğerlerine nazaran akış durumunu daha fazla tecrübe etmeye eğilimli olduğu görülmektedir (Csikszentmihalyi, 2003; 1990). Ototelik kişilik özellikleriyle ilgili çalışmalar tam olarak netleşmemiş olup bazı insanların diğerlerine göre nasıl ve niçin ototelik kişilik özelliklerini geliştirebildikleri hala bilinmemektedir (Baumann, 2012). Bu nedenle çalışmamızda beş kişilik özellikleri olarak bilinen, dışa dönüklük, sorumluluk, duygusal denge, deneyime açıklık ve uyumluluğun akış deneyimi ile ilişkisi incelenmiştir. Günümüze kadar gelen süreçte hem akış deneyimi hem de ototelik kişilik kavramı üzerine yapılan çalışmaların açıklamakta eksik kaldığı; mevcut çalışmaların daha çok sporcular, dansçılar, tiyatro oyuncularını ve cerrahlar üzerinde çalışılması sebebiyle klasik anlamda iş ortamında akış deneyiminin incelenmediği görülmektedir (Burke, 2010). Dünya’da yaklaşık 40 yıldır çeşitli araştırmalara konu olan akış kuramı son yıllarda dikkat çekmeye başlamış, Türkiye’de daha çok pazarlama ve psikoloji yazınında ilgi görmüştür. Bu çalışma ile Türkiye’de çalışanların iş akış deneyiminin ve belirleyicilerinin açıklanması açısından yönetim ve organizasyon yazınına katkıda bulunulması beklenmektedir.

2. Araştırma Soruları

Günümüzde akademisyenlerin, lisansüstü eğitime başladıkları ve bu mesleğe adım attıkları andan itibaren profesyonel bir kimlik, yazma becerileri, danışmanlık, gözetmenlik, eğitim, liderlik becerileri, öz-değerlendirme kapasitesinin yanı sıra, profesyonel bir ağ oluşturmak gibi pek çok yetkinlik ve yetenek geliştirmeleri gerekmektedir. Bu becerilerin kazanılması ve geliştirilmesi akademisyenlerin büyük bir zaman, enerji ve kaynak harcamalarına sebep olmaktadır. Akademisyenler, bilimsel araştırmalarda bulunmak, topluma fayda sağlayacak projeler geliştirmek, idari görevleri yerine getirmekle birlikte kariyer gelişimi için çalışmaya ve sınavlara girmeye devam etmekte, kendilerini sürekli olarak geliştirmeleri gerekmektedir. Beklentilerin yüksek olması doğal olarak yüksek baskı ve stres yaratmaktadır. Çalışma hayatlarında birden fazla görevi aynı anda yerine getirmeleri, konsantrasyon ve verimli çalışmaya ihtiyaç duymaları nedeniyle akademisyenlerin akış deneyimi yaşamaları performans ve verimlilikleri açısından büyük öneme sahiptir. Kariyerlerinin her aşamasında öğrenen ve çalışan akademisyenlerin sürekli bir öğrencilik durumunun var olması, kimi zaman hem öğrenci hem de öğretici rollerini aynı anda icra etmek zorunda kalmalarına ek olarak sosyal hayatta bir birey, evlat, eş ve ebeveyn olarak sorumluluklarını yerine getirmek zorunda kalmaları yüksek baskı ve stres oluşturmaktadır. Bu çalışmada aynı anda birden fazla rolün gereklerini yerine getirmeye çalışan Türkiye’de görev yapan

akademisyenlerin ne sıklıkla iş akış deneyimleri yaşadıkları belirlenmeye çalışılacaktır. Buna göre;

Araştırma Sorusu 1. Akademisyenler iş akışını ne sıklıkla deneyimlemektedir?

Akış teorisinin birçok alanda görülmesine rağmen bireylerin kişilik özellikleri ile akış deneyimleri arasındaki ilişkiye yönelik çalışmalar oldukça azdır (Hager, 2015). Bu bağlamda çalışmamızda bireylerin akış deneyimleri ile beş kişilik özellikleri (dışa dönüklük, duygusal denge, yumuşak başlılık, sorumluluk ve deneyime açıklık) arasındaki ilişki incelenmiştir. Konuyla ilgili yazında Ullen ve arkadaşları (2012) ile Ross ve Keiser (2014) bireylerin akış deneyimi ile kişilik özelliklerini ilişkilendirmiştir. Kişilik özelliklerinden duygusal denge boyutu bireyin negatif etki deneyimi olarak tanımlanmakta ve bu nedenle bireylerin akış deneyimi yaşamalarını engelleyebilmektedir (Ullen vd., 2012). Duygusal denge (nörotik) özelliğine sahip bireylerin davranışlarını kontrol etmesi zordur. Bu kontrolün olmaması ise akış için gerekli olan zorluk-beceri dengesinin (optimum performans seviyesinin) sağlanmasına engel olabilecektir (Ullen vd., 2012; Ross ve Keiser, 2014). Literatür incelendiğinde, akış deneyimi ile bireylerin dışa dönüklük ve sorumluluk özellikleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Deneyime açıklık boyutu ile akış deneyimi arasında kısmi bir ilişki bulunurken yumuşak başlılık boyutu ile akış deneyimi arasında bir ilişki olup olmadığına dair kesin bir sonuca ulaşılamamıştır (Ullen vd., 2012; Ross ve Keiser, 2014). Bu noktadan hareketle bireyin kişilik özelliği ile akış deneyimi arasında bir ilişki olması beklenmektedir.

Araştırma Sorusu 2. Bireylerin kişilik özellikleri ile akış deneyimi yaşamaları arasında bir ilişki var mıdır?

Akış deneyiminin yaşanmasıyla bireylerin zihinsel ve duygusal gelişimine destek verdiği (Asakawa, 2004, s. 125) düşünüldüğünde bu olumlu tabloya ulaşmak için bazı insanların daha sık akış deneyimi yaşadıkları görülmektedir. Weimar (2005) stresin akış ile ilişkisini incelemiş, bireylerin bazı stresli zamanlarında da akış durumu yaşayabildiklerini ortaya koymuştur (Akt. Peifer, Schulz, Schächinger, Baumann ve Antoni, 2014). Csikszentmihalyi (1990), akış ve meydan okuma arasında bir bağlantı olduğunu, stresin meydan okuma olarak algılandığı durumda da bireyin akış deneyimi yaşayabileceğini ifade etmektedir. Buna karşılık, Lazarus, Kanner ve Folkman (1980), akışı zorlayıcı faaliyetlerle başa çıkmaya devam etmeyi sağlayan deneyimler olarak tanımlamaktadır. Talep edilen görevin bireyin yeteneklerini aştığı durumdaki stresi Csikszentmihalyi endişe (anxiety) olarak isimlendirmektedir. Stresin ötesinde talep edilen görev bireyin yeteneklerinin altında ise sıkılma veya rahatlık oluşurken, akış deneyimi yeteneklerin talep edilen iş ile dengede olduğu durumda oluşmaktadır (Csikszentmihalyi, 1975; Csikszentmihalyi ve Le Fevre, 1989). Bazı insanlar stresli zamanlarında işlerinde zayıf düşerken bazıları ise bundan güç almaktadır. Bunun nedeni, zor bir durumu başa çıkabilecek hale dönüştürmektir. Bunun sonucunda ise birey işinden zevk alabilmekte ve sorunlardan daha güçlü olarak çıkabilmektedir. (Csikszentmihalyi, 2005, s. 233). Bireyin sahip olduğu yetenekler talep edilenden az ise stres meydana gelmekte, uzun süreli stres çalışanların yaşam kalitesini düşürmektedir.

Bu bilgilere dayanarak iş stresi ile iş akışı arasında negatif ilişki olması beklenmektedir.

Araştırma Sorusu 3. Akış deneyimi ile iş stresi arasında ilişki var mıdır?

3. Araştırma Yöntemi

Örnekleme

Araştırmanın evrenini, Türkiye'deki üniversitelerde çalışan akademisyenler oluşturmaktadır. Yüksek eğitim seviyeleri sebebiyle akış deneyimini değerlendirebilme yetkinliğine sahip olmaları, çalışma hayatlarında birden fazla görevi aynı anda yerine getirmeleri, konsantrasyon ve verimli çalışmaya ihtiyaç duymalarının yanı sıra strese maruz kalmaları nedeniyle akademisyenler seçilmiştir. Akademisyenlerin bilimsel araştırmalarda bulunma, topluma karşı örnek olma ve fayda sağlayacak projeler geliştirme sorumlulukları bulunmaktadır. Akademisyenler söz konusu sorumluluklarını yerine getirebilecek yetkinliğe erişebilmeleri ve kariyer gelişimleri için sınavlara girmeye devam etmekte dolayısıyla sürekli çalışmaktadırlar. Kariyerlerinin her aşamasında öğrenen ve çalışan akademisyenlerin sürekli bir öğrencilik durumunun var olması, kimi zaman aynı anda hem öğrenci hem de öğretici konumunda olmalarının yanı sıra idari görevlerini de yerine getirmek zorunda kalmaları çeşitli zorluklar yaratmaktadır. Tüm bunlara sosyal hayatta bir birey, evlat, eş ve ebeveyn olarak sorumluluklarını yerine getirme yükümlülüğü eklendiğinde yüksek baskı ve stres kaçınılmaz hale gelmektedir. Araştırmanın evrenini temsilen örneklem olarak Ege Bölgesinde 1 üniversitenin İİB, Akdeniz Bölgesinde 2 üniversitenin İİB ve Mühendislik, İç Anadolu Bölgesinde 1 üniversitenin İİB fakültelerindeki akademik personeller belirlenmiştir. Araştırmada kolayda örneklem metodu kullanılmış olup, bu üniversitelerde araştırmaya katılmayı kabul eden toplam 200 akademik personele anket elden dağıtılmış olup, süreç sonunda 4 geçersiz, 110 geçerli toplam 114 anket geri dönmüştür.

Ölçek

Araştırma kapsamında, İş Akış deneyimi Bakker (2007) tarafından geliştirilen 13 ifadeden oluşan WOLF (The Work Related Flow Inventory) ölçeği kullanılarak ölçülmüştür. Ölçek akış deneyimi boyutları olan; dalma (4 madde), işten keyif alma (4 madde) ve içsel çalışma motivasyonunu (5 madde) ölçen ifadelerden oluşmaktadır. 7'li Likert ölçeği formatında hazırlanmıştır. Kişilik özellikleri, On-Maddeli Kişilik Ölçeği ile ölçülmüştür. Gosling ve arkadaşları (2003) tarafından geliştirilen ölçek, her biri iki ifade içeren, deneyime açıklık, sorumluluk, dışa dönüklük, yumuşak başlılık ve duygusal dengelilik olmak üzere beş önemli kişilik özelliğini ölçmektedir. Bu çalışmanın modeli kapsamında yer alan bir diğer kavram olan iş stresi kavramının ölçümü için House ve Rizzo (1972) tarafından geliştirilen, 7 ifadeden oluşan iş stresi ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçek, çalışanın iş yerinde yaşadığı stresle ilişkili olan psikolojik ve psikosomatik semptomlarını ölçmektedir. Ölçek, çalışanın iş yerinde yaşadığı stresin ne derecede zihnini meşgul ettiğini ve kendisini geceleri uykusuz bıraktığını belirlemeye yönelik olarak düzenlenmiştir. Stres ve kişilik ölçeklerine ait ifadelerin ölçümünde 5'li Likert ölçeği formatı kullanılmıştır.

Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Araştırmada kullanılan ölçeklerin tutarlılığını ölçmek amacıyla güvenilirlik analizi yapılmıştır. Tablo 1’de araştırmada kullanılan ölçeklere yönelik analiz sonuçları bulunmaktadır.

Araştırmada ilk olarak ölçeklerin faktör yapısını belirlemek amacıyla keşfedici faktör analizi yapılmıştır. Faktör döndürme için ise Equamax yönteminden yararlanılmıştır. İş Akış Deneyimi Ölçeğine ait Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Uygunluğu Testi sonucu 0,868 olarak elde edilmiş ve Bartlett’in Küresellik Testi de anlamlı olarak bulunmuştur. Kişilik ölçeğine ait Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Uygunluğu Testi sonucu 0,695; İş stresi ölçeğine ait Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Uygunluğu Testi sonucu ise 0,763 olarak elde edilmiş ve Bartlett’in Küresellik Testi de anlamlı olarak bulunmuştur. Buna göre her üç ölçek için de faktör analizinin gerçekleştirilebilmesi için örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu ve verinin normal dağılımdan geldiği ifade edilebilmektedir.

Tablo.1 Araştırmada Kullanılan Ölçeklere İlişkin Değerler

	Soru sayısı	KMO	Açıklanan Varyans %	Cronbach Alpha	Ort.	Standart Sapma
İş Akış	12	0,868	76,995		4,854	1,045
İşe Dalma	4		16,601	0,868	4,548	1,269
İşten keyif alma	4		52,738	0,941	5,150	1,301
İç motivasyon	4		7,601	0,739	4,863	1,201
Kişilik	8	0,695	73,69			
Duygusal Dengelilik	2		33	0,535	3,504	,816
Sorumluluk	2		19,11	0,613	4,236	,693
Dışadönüklük	2		12,29	0,634	3,863	,806
Deneyime Açıklık	2		9,29	0,464	3,631	,791
İş Stresi	7	0,763	45,318	0,790	2,771	,751

Faktör analizi sonucunda İş Akış Deneyimi Ölçeğinde, toplam varyansın % 76,995’ini açıklayan üç faktör elde edilmiş olup, bunlar işe dalma (4 ifade; Cronbach Alpha: 0,868), işten zevk alma (4 ifade; Cronbach Alpha: 0,941) ve işe dönük motivasyon (4 ifade; Cronbach Alpha: 0,739) boyutları olmuştur. Kişilik Ölçeği (OMKÖ), deneyime açıklık (2 ifade; Cronbach Alpha: 0,464), sorumluluk (2 ifade; Cronbach Alpha: 0,613), dışa dönüklük (2 ifade; Cronbach Alpha: 0,634) ve duygusal dengelilik (2 ifade; Cronbach Alpha: 0,535) olmak üzere toplam varyansın % 73,69’ünü açıklayan dört boyuta ayrılmıştır. İş Stresi Ölçeği ise toplam varyansın % 45,318’ini açıklayan tek boyutta toplanmış olup, Cronbach Alpha güvenilirlik değeri 0,790 olarak elde edilmiştir. Faktör analizi sonucunda iş akışı (WOLF) ölçeğinden 1, kişilik ölçeğinden (OMKÖ) 2 ifade, düşük ortak varyans değerine sahip olmaları sebebiyle

çıkarılmıştır.

4. Bulgular ve Değerlendirmeler

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde, %43,6'sının bekar, %56,4'ünün evli, %37,3'ünün ise çocuk sahibi olduğu, %52,7'sinin kadın, %47,3'ünün ise erkek olduğu görülmektedir. Katılımcıların %56,4'ü araştırma görevlisi, %11,8'i öğretim görevlisi, %22,7'si yardımcı doçent, %7'si doçent ve %3'ü profesör unvanına sahiptir. Katılımcıların eğitim durumu incelendiğinde, %3,6'sı üniversite mezunu, %7,3 'ü yüksek lisans ders, %8,2'si yüksek lisans tez, %2,7'si yüksek lisans mezunu, %17,3'ü doktora ders, %30'u ise doktora tez dönemi öğrencisi olup, %30,9'u doktora derecesine sahiptir. En büyük grubu doktora öğrencileri ve doktora mezunları oluşturmaktadır. Katılımcıların %28,2'si akademik çalışmalarının yanı sıra idari görevler de yürütmektedir. Katılımcıların çalışma sürelerine bakıldığında %14,1'i 1 ve altı, %33,6'sı 2-5 yıl, %6,4'ü 11-15 yıl, %17,2'si ise 16 yıl ve üzeri cevabını verdikleri görülmektedir. Araştırmaya en yüksek katılım %61,8 ile İİBF akademik personeli tarafından gerçekleştirilmiştir. Bölüm bazında incelendiğinde ise, %30 ile en yüksek katılım üniversitelerin işletme bölümünden sağlanmıştır. Bunu %14,5 ile iktisat, %3,6 ile maliye bölümü takip etmektedir.

Araştırma Sorularına İlişkin Bulgular

Araştırma Sorusu 1. Akademisyenler iş akışını ne sıklıkla deneyimlemektedir?

Bir çalışanın akış durumunda olduğunun kabul edilmesi için akış ölçeğini oluşturan işe dalma, işten keyif alma ve içsel motivasyon boyutlarının üçünden de yüksek puanlar almış olması gerekmektedir. Ölçek ifadelerinde cevapları ortalama 6 ve üzeri olan katılımcılar akış durumunda kabul edilebilmektedir (Bakker,2007, s.409). Bu bilgiden hareketle yapılan analiz sonucunda katılımcıların %15,5'inin (17 kişi, N=110) son iki hafta içerisinde akış deneyimi yaşamış olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcılardan elde edilen veriler doğrultusunda yapılan ki-kare analiziyle kimlerin iş akış deneyimlerini ne oranda yaşadıkları incelenmiştir. Ki-kare analizi sonucunda, araştırma görevlilerinin %6,5'i, öğretim görevlilerinin %23,1'i, yardımcı doçentlerin %20'si, doçentlerin %42,9'u, profesörlerin %66,7'sinin son iki hafta içerisinde akış deneyimi yaşadığı tespit edilmiştir. Özetle, araştırmaya katılanların %15,5'i son iki hafta içerisinde iş akış deneyimi yaşamıştır.

Akademisyenlerin iş akış deneyimlerinin demografik özelliklerine göre farklılaşmalarının incelenmesi amacıyla unvan, yaş ve cinsiyet anlamında gruplar arasında farklılaşma incelenmiştir. Akademisyenlerin iş akış deneyimlerinin sahip oldukları ünvanına göre farklılaşmasını incelemek amacıyla Tek yönlü ANOVA analizi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda iş akış boyutları olan işe dalma ($p=0,051>0,05$) ve işten zevk alma ($p=0,058>0,05$) boyutları açısından unvan grupları arasında anlamlı bir farklılık görülmemiştir. İçsel motivasyon ($p=0,046<0,05$) değerleri açısından bu gruplar arasında anlamlı bir fark görülmesine rağmen en büyük fark profesörler ve araştırma görevlileri arasında görülmüş olup, 1,37' dir. Grupların ortalamaları arasındaki farkın düşük olması sebebiyle istatistiksel açıdan anlamlı değildir.

Ortalamalar incelendiğinde unvanın hiyerarşik derecesi arttıkça ortalama değerinin de arttığı görülmektedir. Bunun sebebi genç katılımcıların kariyer geliştirme mücadeleleri sebebiyle daha fazla zorluklara maruz kaldıkları, daha olgun katılımcıların ise zorlukları atlattıkları için daha fazla akış durumunu tecrübe ettikleri düşünülebilir.

Yaş grupları arasındaki farklılaşmayı incelemek amacıyla yapılan Tek yönlü ANOVA analizi sonucunda, işe dalma ($p=0,028<0,05$) ve içsel motivasyon ($p=0,041<0,05$) boyutları açısından anlamlı bir fark görülmesine rağmen fark değerlerinin düşük olması nedeniyle istatistiksel olarak anlamlı görülmemiştir. İşten zevk alma ($p=0,004<0,05$) boyutu açısından ise 25 yaş altı akademisyenler ile 26-30 yaş grubu akademisyenler arasında anlamlı bir fark görülmüş, 25 ve altı yaş grubunun işten zevk alma değerinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Çalışma alanına göre değişimle birlikte yetişkin ve genç grupları arasında gerçekleşen çalışmalarda yetişkinlerin iş ortamında akış deneyimini daha sık yaşadıklarını gösteren çalışmalar olduğu gibi (Prescott vd.,1981); bazı çalışmalara göre yaşın akış deneyimini farklılaştırmadığı ifade edilmiştir (Bye vd., 2007).

Cinsiyet grupları arasındaki farkı inceleyebilmek amacı ile bağımsız örneklem t testi uygulanmış olup, işe dalma ($p=0,225>0,05$) ve içsel motivasyon ($p=0,053>0,05$) boyutları açısından anlamlı bir farklılık bulunmazken, işten zevk alma ($p=0,018<0,05$) boyutu açısından anlamlı bir fark görülmüştür. Analiz sonucuna göre işten zevk alma boyutu değerlerinin kadınlarda erkeklerden daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Araştırma Sorusu 2. Bireylerin kişilik özellikleri ile akış deneyimi yaşamaları arasında bir ilişki var mıdır?

Korelasyon analizi ile iş akış deneyimi boyutları ve kişilik özellikleri arasında ilişkiler incelenmiştir. İşe dalma boyutu ile sadece sorumluluk kişilik boyutu ($p=0,000<0,01$) arasında anlamlı bir ilişki görülürken; işten zevk alma boyutu ile dışa dönüklük kişilik boyutu ($p=0,004<0,01$) ve sorumluluk boyutu ($p=0,024<0,05$) arasında ilişki görülmüş, içsel motivasyon ile dışa dönük ($p=0,000<0,01$), sorumluluk ($p=0,000<0,01$) ve duygusal denge ($p=0,012<0,05$) kişilik boyutları arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Sorumluluk boyutunun iş akış ölçeğinin üç boyutu ile aralarında pozitif yönde anlamlı bir ilişki görülürken, deneyime açıklık kişilik boyutu ile iş akış boyutları arasında ilişki tespit edilememiştir.

Tablo.2 İş Akış Deneyimi Boyutları, Kişilik Özellikleri Boyutları ve İş Stresi Korelasyon Analizi

	1	2	3	4	5	6	7	8
1 İşe Dalma	1							
2 İşten zevk alma	,434**	1						

3 İçsel motivasyon	,454**	,714**	1					
4 Dışa dönük	,142	,275**	,358**	1				
5 Sorumluluk	,356**	,216*	,263**	,386**	1			
6 Duygusal denge	,135	,115	,239*	,300**	,342**	1		
7 Deneyime açıklık	,087	,163	,175	,420**	,089	,070	1	
8 İş Stresi	-,100	-,336**	-,304**	-,174	-,210*	-,221*	-,015	1

** p<0.01 * p<0.05

Araştırma Sorusu 3. Akış deneyimi ile iş stresi arasında ilişki var mıdır?

İş akış deneyimi boyutları ve iş stresi arasındaki korelasyon analizi sonuçları incelendiğinde; işe dalma boyutu arasında ilişki görülmezken, işten zevk alma ($p=0,000<0,01$) ve içsel motivasyon ($p=0,001<0,01$) boyutlarının iş stresi ile negatif yönde ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

6. Sonuç

Araştırmada iş akış deneyimi kavramının ve belirleyicilerinin açıklanması amacıyla bireylerin iş akışını ne kadar sıklıkla yaşadıkları, iş akış deneyimleri ile kişilik özellikleri ve iş stresi arasındaki ilişkiye dair sorulara cevap aranmıştır. Bu amaçla Ege, Akdeniz ve İç Anadolu Bölgelerinde bulunan 4 farklı üniversitede görev yapan 114 akademisyenden kolayda örnekleme yöntemiyle oluşturulan örnekleme anket uygulanarak veri elde edilmiştir.

Çalışanların akış durumunda olduğunun kabul edilmesi için her üç boyutta da yüksek puanlı olmaları gerekmektedir (Bakker,2007, s. 409). Bu doğrultuda analizler sonucunda, 110 katılımcının %15,5'i son iki hafta içerisinde iş akışını deneyimlemiştir. Demografik özellikler bakımından incelendiğinde, iş akış deneyiminin cinsiyete göre farklılık göstermediği, unvan grupları açısından en büyük farkın asistanlar ve araştırma görevlileri arasında olduğu belirlenmiştir. Her üç boyutta da anlamlı pozitif yönlü ilişkiye sahip olması sebebiyle, sorumluluk kişilik özelliklerine sahip kişilerin iş akış deneyimi yaşamaya diğerlerinden daha fazla eğilimli oldukları sonucu çıkarılmaktadır. İş stresi değişkeni ise işten zevk alma ve içsel motivasyon boyutları ile negatif yönlü ilişkilidir. Bu bulgulardan hareketle yüksek iş stresinin iş akış deneyimini azaltacağı sonucuna varılmıştır. Demografik özellikler bakımından incelendiğinde, iş akış deneyiminin cinsiyete göre farklılık göstermediği, unvan grupları açısından en büyük farkın asistanlar ve araştırma görevlileri arasında olduğu belirlenmiştir.

Akış teorisi ve iş akış deneyimi kavramları son yıllarda yabancı literatürde büyük ilgi görmekte ve incelenmektedir. Ancak Türkçe literatürdeki çalışmaların sayısı oldukça kısıtlıdır. Söz konusu kavramların Türkiye bağlamında incelenmesi literatüre ve uygulamacılara katkı sağlayacak olup bu araştırma ön çalışma niteliği taşımaktadır. İleriki dönemlerde örnekleme sayısının ve unvan çeşitliliğinin artırılması suretiyle

araştırmanın kapsamının genişletilmesi daha farklı ve detaylı sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır. Ayrıca, stresin kaynaklarına yoğunlaşarak iş akış kavramı ile arasındaki ilişkinin incelenmesinin hem literatüre hem de uygulamacılara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

7. Kaynakça

- Asakawa, K. (2004), Flow experience and autotelic personality in Japanese college students: How do they experience challenges in everyday life?, *Journal of Happiness Studies*, (5): 123-154.
- Asakawa, K. (2010), Flow experience, culture, and well-being: How do autotelic Japanese college students feel, behave, and think in their daily lives?, *Journal of Happiness Studies*, (11): 205-223.
- Bakker, A. (2007), The Work-Related Flow Inventory: Construction and Initial Validation of the WOLF, *Journal of Vocational Behavior*, (72): 400-414.
- Bassi, M., ve Delle Fave, A. (2004), Adolescence and the changing context of optimal experience in time: Italy 1986-2000, *Journal of Happiness Studies*, (5): 155-179.
- Baumann, N. (2012). Autotelic Personality. Engeser S. (Ed.), İçinde *Advances in Flow Research*, Springer ScienceBusiness Media: 155-186.
- Burke, R.J. (2010), Flow, Work Satisfaction and Psychological Well-Being at the Work Place, *The IUP Journal of Soft Skills*, 4(1): 37-48.
- Bye, D., Pushkar, D., & Conway, M. (2007). Motivation, interest, and positive affect in traditional and nontraditional undergraduate students. *Adult Education Quarterly*, (57): 141-158.
- Csikszentmihalyi, M. (1975), *Beyond boredom and anxiety*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco.
- Csikszentmihalyi, M. (1990), *Flow: The Psychology of Optimal Experience*, Harper Collins Modern Classics, New York.
- Csikszentmihalyi, M. (2003), *Good Business*, Viking, New York.
- Csikszentmihalyi, M., ve Csikszentmihalyi, I. (1992), *Optimal experience: Psychological studies of flow in consciousness*, Cambridge Univ Press. New York
- Csikszentmihalyi, M., ve LeFevre, J. (1989), Optimal experience in work and leisure, *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(5):815-822.
- Csikszentmihalyi, M., (2005), *Akış Mutluluk Bilimi*, çev. Sema Kunt Akbaş, HYB yayıncılık, Ankara.
- Fong, C. J., Zaleski, D. J., ve Leach, J. K. (2014). The challenge-skill balance and antecedents of flow: A meta-analytic investigation. *The Journal of Positive Psychology*: 1-22.
- Gosling SD, Rentfrow PJ, Swann WB Jr. (2003), A very brief measure of the Big Five personality domains. *J Res in Pers*, (37):504-528
- Hager, P.L., (2015), *Flow and Five Factor Model (FFM) of Personality Characteristics*, Dissertataion, University of Missouri, Kansas City.
- House, R.J. ve Rizzo, J.R. (1972), *Role Conflict and Ambiguity as Critical*

- Variables in Model of Organizational Behavior, *Organizational Behavior and Human Performance*, (7): 467-505.
- Lazarus, R. S., Kanner, A. D., ve Folkman, S. (1980), Emotions: A cognitive-phenomenological analysis. R. Plutchnik, ve H. Kellerman (der.), *Theories of emotion. Emotion. Theory, research, and experience İçinde*, New York: Academic, (1): 189-217.
- Moneta, G. (2004), The flow model of intrinsic motivation in Chinese: Cultural and personal moderators, *Journal of Happiness Studies*, (5): 181-217.
- Nakamura, J. ve Csikszentmihalyi, M. (2005), *The Concept of Flow.* , C.R. ve Lopez, S.J. (der), *Handbook of Positive Psychology*, Snyder Oxford: Oxford University Press: 89-105.
- Peifer, C., Schulz, A., Schächinger, H., Baumann, N. ve Antoni, C.H. (2014). The relation of flow-experience and physiological arousal under stress- Can u shape it?. *Journal of Experimental Social Psychology* (53): 62-69.
- Prescott, S., Csikszentmihalyi, M., ve Graef, R. (1981). Environmental effects on cognitive and affective states: The experiential time sampling approach. *Social Behavior and Personality*, (9): 23-32.
- Ross, S. R., ve Keiser, H. N. (2014), Autotelic personality through a five-factor lens: Individual differences in flow-propensity. *Personality and Individual Differences*, (59): 3-8.
- Ullén, F., Manzano, O., Almeida, R., Magnusson, P. K. E., Pedersen, N. L., Nakamura, J., Csikszentmihalyi, M., ve Madison, G. (2012), Proneness for psychological flow in everyday life: Associations with personality and intelligence, *Personality and Individual Differences*, (52): 167-172.
- Weimar, D. (2005). *Stress und Flow-Erleben. Eine empirische Untersuchung zur Bedeutung von Kognitionen, Emotionen und Motivation bei Lehramtsstudierenden, Referendaren und Lehrern [Stress and flow-experience. An empirical investigation of the meaning of cognitions, emotions and motivation in teachers and teachers-in-training]*. Berlin: Logos.

ÂŞIK ŞİİRİNDE BAŞKALDIRI BAĞLAMINDA NESİMİ ÇİMEN

Bahar OSANMAZ

ÖZET

Âşık şiirinde başkaldırı silahlı ayaklanmadan felsefi anlamda karşı çıkışa; belirli olumsuzlukları eleştirmeye, doğa güçlerinden yakınmaya değin çok geniş alanı kapsar. Bu kültürün icracısı olan âşıklar halkın duygularını kendi yetenekleri ölçüsünde dile getirmişlerdir. İnsan psikolojisi gereği âşıklar da yönetimden, toplumdaki beklendiğini göremeyince karşılaştıkları adaletsizlikleri, düzensizlikleri eleştirmekten çekinmemiştir. Başkaldırı olgusu bu bağlamda ilgili metinlerde yer almıştır. Bu çalışmada Alevî-Bektaşî geleneğine mensup, 1993 yılında Madımak yangınında şehit edilen, 20. yy âşığı Nesimi Çimen'in şiirleri, âşık geleneğindeki yeri ve hayatı başkaldırı olgusu açısından değerlendirilmiştir. Halk şiirinde başkaldırı halkın olduğu her çağda, kimi zaman doğaya karşı, kimi zaman kadere, kaderciliğe kimi zaman da çok ileri gidip tanrıya karşı olmuştur. Çalışmanın sonucunda Nesimi'nin hiçbir zaman tanrıya başkaldırmadığı, kadere inanan ama kaderci de olmayan, inançlı bir ozan olduğu belirlenmiştir. Nesimi'nin başkaldırısı emperyalist düzene, adaletsiz yönetime ve haksızlığa karşı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nesimi Çimen, Başkaldırı, Âşık Şiirinde Başkaldırı, Nesimi Çimen ve Madımak

ABSTRACT

Armed uprising in minstrel poetry in opposition philosophical sense of rebellion; to criticize certain drawbacks, until complaints from the forces of nature covers a wide area. People's feelings and minstrels performing this culture have expressed within their capabilities. Also should minstrel human psychology administration, they expect to see no injustice faced by society, did not hesitate to criticize irregularities. The revolt took place in the texts related cases in this context. In this study, members of the Alevi-Bektaşî tradition, was killed in a fire in 1993 Madımak the 20th century minstrel Nesimi Çimen's poems, where the minstrel of tradition and rebellion cases were evaluated in terms of life. People of all ages in the folk poetry of rebellion is sometimes against nature, the sometimes fate, fatalism to sometimes go against God has been very high. In conclusion Nesimi never rebelled against the gods, who believe in fate but not too fatalistic, believing it was determined that a poet. Nesimi's uprising to have been against imperialist scheme, the unjust and unfair management.

Key Words: Nesimi Çimen, Revolt, Minstrel Poetry of rebellion, Nesimi Çimen and Madımak

Başkaldırı

Başkaldırı kavramının felsefi, siyasî anlamdan sosyal, dinî anlama kadar çok geniş boyutları vardır. Çalışmamızın konusu gereği kavramı geniş boyutuyla ele almak yerine genel hatlarıyla insan hayatındaki yerinden, gelişiminden bahsetmenin konuya faydalı olacağı görüşündeyim.

Sözcük olarak “ karşı gelme, ayaklanma, isyan, boyun eğmeme” anlamalarına gelen başkaldırı koca bir insanlık tarihinin başlangıcını oluşturur. Başkaldırı kavramı sözcük anlamı dışında sosyal ve siyasal hayatta farklı açılımlar göstermiştir. Başkaldırı kavramına tarihsel açıdan bakıldığında, başkaldırıya yol açan etmenlerin toplumlara, tarihlere ve çağlara göre farklılıklar gösterdiği görülür. Bu etmenler ekonomik, siyasal, bireysel, etnik, ideolojik, dinsel nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu unsurlar içinde dinsel ve ideolojik başkaldırıları diğerlerinden farklı özellik gösterirler. Dinsel başkaldırı tek Tanrılı dinlerin dünya üzerinde yayılmalarını büyük ölçüde tamamlamalarının ardından; ideolojik başkaldırıları ise Ortaçağ’ın sona ermesinin ardından 17. ve 20. yy.larda gelişen farklı akımların etkisiyle daha yakın tarihlerde yaşanmıştır. Diğer unsurlar toplumdaki değişimle beraber, temel olarak siyasal sorunlara dayanır. J.J. Rousseau, “ Toplum Sözleşmesi “, “ İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri “ adlı yapıtlarda, temiz, bozulmamış, erdemli hayatın doğada olduğunu, yapay duruma geçen insanların toplumsal bir düzen oluşturduklarını, bunun sonucunda iş bölümü, zengin- fakir gibi toplumsal sınıfların ortaya çıktığını, insanlar arasındaki eşitliğin ortadan kalktığını, bireyin özgürlüğünü ve kendiliğini yitirdiğini söyler. Böylece başkaldırı edebiyatı oluşmuştur. (Topçu, 1998, s. 187- 195)

Âşık Şiirinde Başkaldırı

Âşıklık geleneği Türk kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Âşık Tarzı Halk Şiiri Halk edebiyatının bir kolu olarak İslâmiyet öncesine kadar uzanır. Bu edebiyat İslâmiyet’in kabulüyle birlikte bünyesine yeni unsurlar olarak gelişme göstermiştir. İçerikteki çeşitlenmeyle birlikte geleneğin adlandırılmasında da zamanla değişiklik görülür. Ozanlık Geleneği adını 16. yy.dan itibaren Âşıklık Geleneği’ne bırakmıştır. Fuat Köprülü kökü her ne kadar geçmişe dayansa da Âşık edebiyatının 16. yy. da oluşmaya başladığını, 17. yy. da olgunlaşmasını tamamladığını belirtir (Köprülü, 1962, s. 30-31). Âşıklık geleneği yüzyılların deneyiminden süzülerek biçimlenmiş, bağlı olduğu toplumun tüm değer yargılarıyla yoğrulmuş, kuşaktan kuşağa aktarılan, belli kuralları olan değerler bütünüdür. Âşık şiirinin özünde bağlı bulunduğu kültüre ait değerler vardır. Din, siyaset, gelenek, görenek, sosyal yaşam âşık şiirinin beslediği kaynaklar arasındadır.

Âşıklar yüzyıllar boyu halkın duygularını, yetenekleri ölçüsünde kendilerine has yaratımlarla dile getirmişlerdir. Bu nedenle toplum hayatında önemli roller üstlenmişlerdir. İnsan psikolojisi gereği âşıklar da toplumdan, yönetimden beklediklerini göremeyince, karşılaştıkları aksaklıkları, düzensizlikleri ve adaletsizlikleri kıyasıya yermiş, olumsuzluklara tepki göstermişlerdir. Âşık yeri gelir düzeni eleştirir, yeri gelir kişileri, kendini eleştirir. Onun için her şey eleştiri unsuru olabilir. Eleştirilerde bozuk, çürümüş düzen, yoksulluk, devlet adamlarının zulmü gibi konular işlenir. Yapılan eleştirilerin politik mahiyet alması, tekke, göçebe aşiret gibi birimlerin Osmanlı Hükümeti ile çatışmalara girmesiyle başlamıştır. İç çatışmaların, savaşların etkileri yaygınlaşıp Anadolu’nun yoksulluğu büyümeye başlayınca, âşıkların askerlik, yargı organları, vergi alma gibi, bürokrasi gibi toplum kurumlarına yönelik kınamaları ve taşlamaları yoğunlaşır (Başgöz, 1936, s. 18). 17. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı ordusunun sürekli yenilgiye uğradığı, kalelerin elden çıktığı dönemde olayları

en açık şekilde dile getirip kıyasıya eleştirmişlerdir. Osmanlı döneminde âşıkların dizelerinde yansıttıkları tepkiler bir nevi başkaldırı olarak nitelendirilirse de bu başkaldırı isyan boyutuna varmayan; genel olarak çekinmeden gözler önüne serilen; dozu kimi zaman yüksek tutulmuş eleştiriler niteliğindedir (Yardımcı, 2004).

Cumhuriyet'in kurulması, başkaldırı günlerinin durulmasını, yergi geleneğinde durulmanın yaşanmasını sağlar. Cumhuriyet'in ilk yirmi yılı âşıklarla yeni düzenin barışık olduğu dönemdir. 1940'lara gelindiğinde durum değişir ve köyden kente göçlerin artması, İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik buhran nedeniyle âşıklar arasında yönetici kesimi hedef alan yergiler dile getirilmeye başlanır. Demokrat Parti, Halk Partisi, 60 İhtilâlî... Bu süreç içerisinde âşıklar öyle muhalif tutum sergilerler ki birçoğu hapse atılır, sürgün edilir. 1960 ve ardındaki Anayasa âşık şiirinde bir kırılma noktasıdır. Artık âşıklar geleneksel icra ortamından uzaklaşıp, hitap ettiği kitleler daha önceden örgütlenmiş ya da belli bir siyasi parti tarafından organize edilen belli bir fikrin oluşumun taraftarlarıdır. 1965'e gelindiğinde CHP tarafından Türk siyasî hayatına Ortanın Solu diye bir kavram verilir. Buna göre Ortanın Solu'ndan olmayanlar sağcılardır. Bu vakitten sonra sağ- sol söylemi yaygınlaşır (Beki, 2006). Bu kavramlar âşıkların kendilerini tanımlamalarında da karşımıza çıkar. Dönemin açık sosyalist partisi Türkiye İşçi Partisi'nin bünyesinde toplanan âşıklar sol söyleme sahiptir. Bu çatı altındaki sanatçılardan biri de makalemize konu olan Nesimi Çimen'dir.

Nesimi Çimen

Türk edebiyatında üç Nesimi vardır. Seyyid Nesimi, Kul Nesimi bir de 20. yüzyılda yaşayan Nesimi Çimen'dir. Seyyid Nesimi yaşamı söylencelerle bezenmiş bir şairdir. Kaynaklarda şairin Bağdat'ın Nesim kasabasında olduğu, Şiraz'da bulunduğu için Nesim-i Şirazi olarak da bilindiği, Emir Seyyid İmamü'd- din Nesimi olarak da tanındığı, ölümü ile ilgili olarak da 1404 yılı rivayet edilmektedir (Mengi, 1995, s. 76). Şairin “ ene'l- Hak “ dediği ve Hurufî olduğu için Hallac-ı Mansur gibi derisi yüzülerek idam edildiği belirtilir (Ayan, 2002, s. 1- 4). Kul Nesimi ise 17. yy. halk şairlerindedir. Kendisine ait olan dizelerden asıl adının Ali olduğu anlaşılan şair, Seyyid Nesimi'ye hayranlığından dolayı Nesimi mahlasını kullanmıştır. Yine şaire ait dizelerden onun 17. yy. başlarında doğduğunu söylemek yanlış olmaz (Öztelli, 1969, s. 4). Makalemize konu olan Âşık Nesimi Çimen ise devrimci söylemlerin yükseldiği 20. yüzyıl toplumunun susmayan, inandığı gerçekleri söylemekten çekinmeyen halk âşığıdır. Bugüne kadar hakkında herhangi bir çalışma yapılmamış olması yönüyle Âşık şiirinde önemli bir eksik addettiğimiz Nesimi Çimen 1931 yılında Adana'nın Saimbeyli ilçesinin Fatmalı Köyü'nde dünyaya gelir. Aslen Sivashlı'dır. 1941 yılında ailece Kayseri'nin Sarız ilçesine bağlı İncemağara Köyü'ne, 1956'da Adana'nın Kozan ilçesine, birkaç sene sonra da Kadiriye gider orada yaşamaya başlarlar (Özmen, 1998, s. 440). Kendi köyleri, toprakları olmadığı için o ağanın köyünden bu ağanın köyüne dolaşır durmuşlardır. Nesimi Kayseri'de ilk evliliğini yaptı ve dört çocuğu oldu. İkinci evliliğini Kadirlide 1959 yılında yapmıştır ve ondan da bir çocuğu olmuştur (Haşhaş, 1993, s. 4). Nesimi Kadirlide uzunca süre yaşadktan sonra buraya gelen Yaşar Kemal ile tanışır ve onun aracılığıyla iş bulup çalışmak umuduyla İstanbul'a gider. Yaşar Kemal'den iş bulması için ricada bulunur. Yaşar Kemal onu Davutpaşa'da mozaik

fabrikası olan bir arkadaşına yönlendirir. Nesimi burada birkaç ay çalışır. Gördüklerini söylemekten çekinmeyen, doğru bildiğini ne pahasına olursa olsun söyleyen Nesimi burada da gördüklerine seyirci kalmaz, sağa sola karışır. Fabrika greve girer, işten çıkartılır. On bir yaşından beri çaldığı curasına bakar ve “ ekmeği senden çıkaracağız” der, ozanlığa başlar. Nesimi'nin asıl işi amcasından öğrendiği bakırcılıktır fakat bu işi 1962'de bırakıp ozanlığa başlamıştır. Ozanlığa başlamasında içinde büyüdüğü gelenek etkili olmuştur: Dedelik geleneği (Haşhaş, 1993, s. 4). Nesimi bu tarihe kadar geçimini âşıklıktan sağlamaz. Artık işten çıkartılınca curasına sarılır ve fiili olarak âşıklık yapmaya, çalıp söyleyerek geçimini sağlamaya başlar. İlk yıllarda usta malı okur, Pir Sultan, Kaygusuz, Hatayî gibi şairlerin deyişlerini okudu Sonraları kendi şiirlerini sundu (Özmen, 2008, s. 439). Daha sonra 1960'ların sosyalist partisi TİP in içinde görürüz. Bu yıllarda Türkiye İşçi Partisi'nin toplantılarına katılmaya başlar. İşçi sınıfının içinde fiili olarak yer almış, emekçiler için çalıp söyleyen bir olur. Sosyalist, işçi haklarını savunan, zalimin karşısında susmayan bu kimlik kısa sürede geniş bir çevreye sahip olur. Nesimi'nin yolu artık bellidir. 60 ve 80'lerin en baskıcı dönemlerinde işçi sınıfının grevlerinde, mitinglerde, meydanlarda yer almıştır. Çevresi kısa sürede sosyalizmi savunan aydınlarla genişler.. İlk olarak 1970 yılında olmak üzere çeşitli tarihlerde yurt dışında çıkar. Devlet desteği olmadan kendi çabasıyla bu gayreti göstermek, ilkokul diplomasını bile 45 yaşında alabilmiş Anadolu insanı için devrimdir.

Nesimi Alevî kültürüne sahip bir aileye mensuptur. Esasen Dersim Derviş Cemal'lerdendir. Alevî kültürünün içinden gelmesine rağmen deldik yapmamıştır (Haşhaş, 1993, s. 4). Nesimi Çimen 2 Temmuz 1993 günü, Sivas'ta Pir Sultan'ı anma şenlikleri sırasında Madımak Oteli'ne yönelik gerici saldırıda, tarihimizde kara bir leke olarak kalan o kara günde yaşamını yitirmiştir. Ne yazık ki Nesimi'nin barış mesajı cana kıyan zalimlere ulaşmadı. Kışkırtılmış acımasız kalabalıklar İslâm adına ona ve ülkenin pek çok aydınına kıydılar. Cenazesi İstanbul Karaca Ahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Âşık Şiirinde Başkaldırı Bağlamında Nesimi'nin Yeri

Halk şiirinde başkaldırı hemen her dönemde olmuştur. Halk şiirinde başkaldırı silahlı ayaklanmadan felsefi anlamda karşı çıkışa, doğa güçlerinden yakınmaya değin çok geniş alanı kapsar. Âşıklar toplumda karşılaştıkları düzensizlikleri, adaletsizlikleri sazıyla sözüyle dile getirmişlerdir. Bu başkaldırı kimi zaman doğaya, devlete, kadere, kaderciliğe, tanrıya karşı olmuştur. Osmanlı dönemindeki başkaldırı Dadaloğlu, Köroğlu, Pir Sultan tarafından direk düzene yönelik yapılmıştır. İşte Nesimi'nin de başkaldırısı bu yöndedir. O hiçbir dönemde Tanrıya ve kadere isyan edip başkaldırmamıştır. Onun kavgası emperyalist düzen ve onun uşaklarıyladır. Emekçinin karşısındaki hainle, adaletin önündeki zalimledir.

Âşık Nesimi Çimen halk şiirinde, âşık geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Curanın son usta ozanıdır. O her zaman kendisini halkın ozanı olarak görmüş ve öyle yaşamıştır. Ayağında şalvarı, üzerinde ceketi, başında kasketiyle halkın içinde dolaşmış, hiçbir zaman kendini ve yaşantısını halktan soyutlamamıştır. Nesimi halk sanatkarı ifadesini pek kabul etmez; zaten kendisi halktır. Tahsili olmadığını, apartmanı, sarayı, sosyeteliği

olmadığını, tabanda olduğunu söyler. Halkın sanatçısıym diye gezinenlerin özü değiştirip, gürültü isteyenlere hizmet ettiğini söyler. Kendisinin böyle olmadığını, gücünün yettiği ölçüde kendi bildiği yolda ilerlediğini belirtir (Gürgün). Adları halk ozanı olup da kendileri hiçbir zaman halkın ozanı olamayanlardır bu başkaldırı. Nesimi öz kültürü bey olma kaygısıyla heba etmez. Bu cümleleriyle, popülerlik uğruna özü kaybedenlere başkaldırır. Sözde halk sanatçısıym diyenler düzenden, güçlüden yana olmuş hiçbir zaman halkın ezilmişliğini, üzüntüsünü dile getirmemişlerdir. Oysa halk ozanı bizzat halkın içinde yaşayandır. Ona göre halk ozanı halkın derdiyle dertlenen, bütün insanlığı seven, kötü huylarını atmış, her bakanın gözüne ışık olmuş, sazıyla sözüyle halkın gözü kulağı dili olan, hiçbir çıkarın karşısında boyun eğmeyendir (Haşhaş, 1993, s. 5). Nesimi'nin şiirleri toplumsal sorunlara değinen, adaletsizlikleri yeren, daha mutlu ve barış dolu bir dünya isteyen söylemlere sahiptir. Göğsünde curasıyla hiçbir zaman devlete, düzene kölelik yapmamış, haksızlığa, baskı ve zulme başkaldırmıştır. Yaşadığı toplumun sorunlarına duyarsız kalmayan, halkın acısını kendi acısı bilen toplumu bir sanatçıdır. Nesimi âşık şiirinde çok önemli bir değer olmasına karşın Türkiye'de hak ettiği ilgiyi, değeri görememiştir. Hükümete muhalif, işçi sınıfını savunan, halkın hakkını arayan, çarpıklıkları dizlerinde dile getiren bir ozanın elbette tanınmamış olması, sesini duyuramaması o dönem Türkiye' si için olağandır. 12 Eylül faşizmi emekçinin üzerinden geçip, kendine devrimciyim, emekçiyim, işçiden yanayım diyen herkesi zindanlara doldurmuştur. Gerçek halk sanatçıları da bundan nasibini almıştır. Nesimi bu insanlardan biridir. Kendi imkânlarıyla Avrupa'ya çıkmak istemiş ve bunun için bir sürü engele takılmıştır. Hükümet tarafından komünist, solcu olarak tanınca söylemlerini yaymasına izin verilmemiştir. Konser vermek istediğinde yetkili organlarca eserleri baştan sona taramaya tabi tutulmuştur. İlk defa 1970 yılında yurt dışına çıkabilir. Bu yıldan itibaren her sene bir defa Paris'e çıkar, orada radyo programlarına konuk olur, işçi gruplarına konser verir. İnatla işçiden emekçiden yana tavrını sürdürür. Türkiye'de yapamadığını bir parça da olsa yurt dışında yapar. Yurt dışında ilgi gittikçe artar ancak Türkiye'de ne bir yazar, ne bir gazeteci hiç kimse kapısını çalmaz. Nesimi bu durumdan yakınlık ve eleştirir. Ancak yine de başkaldırır bu düzene boyun eğmez, inatla yoluna devam eder.

Nesimi devrin hükümetini eleştirmekten de çekinmemiştir. İnsanların sokakta bile yürümeye çekindiği dönemde o curasıyla birlikte spor salonlarında, meydanlarda ezilen halkın sözcüsü olmuştur. Yapılan yolsuzluklar, izlenen politikalar eserlerine konu olmuştur. Kel Muhtar adlı şiirinde Kel Muhtar ile devrin başbakanı Süleyman Demirel'i kasteder (Gürgün). Öyle ki çekinmeden hicveder:

*Bizim muhtar ele çoban
İşi gücü hile yalan
Kır ata vurursa palan
Görün bizim kel muhtarı*

*Yapar camii, namaz kılmaz
Okur ezan, abdest bilmez*

*İnat etmiş tahttan inmez
Bizim köyün kel muhtarı (Gürgün)*

Köy ile kastettiği ülkedir. Kel muhtar ile kapitalist düzene ve onun uşaklarına seslenir. Ülkenin başında bulunanlara makam sevdasına düşmüş, oturduğu koltuğu kendisine taht yapmış milletin sırtından geçinenlere başkaldırır dörtlüklerinde. Bir gün milletin uyanıp, onun cevabını vereceğini söyleyerek bitirir:

*Nesimi'nin nasihati
Muhtara der gör milleti
Bir gün indirir tokadı
O gün görün kel muhtarı (Gürgün)*

Çaldın Elli Kuruşumu adlı manzumesinde ise Süleyman Demirel'in yeğeni Yahya Demirel'in mobilya yolsuzluğunu ele alır. 70'li yılların Adalet Partisi ve başbakanı Demirel hakkında nüfus suiistimali ve yakınlarına menfaat sağladığı iddiasıyla soruşturma açılmıştır. Yeğeni Yahya Demirel 1974 yılında Kıbrıs'a yüklü miktarda mobilya satarak, bu hayali ihracattan dolayı Merkez Bankası'ndan vergi iadesi almıştır (Gürgün). Nesimi şiirine konu aldığı kişiyi edepsizlik, hayâsızlıkla nitelendirir. Doğmamış bebeklerin, muhtaçların hakkına göz diken, yetimlerin gözyaşını akıtan, emeklinin maaşından geçinen kişidir Nesimi'nin başkaldırdığı:

*Ninelerden dedelerden
Doğurmamış gebelerden
Kundaktaki bebelerden
Çaldın elli kuruşumu*

*Yoksul halkın aşında
Yetimlerin gözyaşında
Emeklinin maaşında
Çaldın elli kuruşumu*

*Daimi'den Nesim'den
Ekmeğin parasıdır giden
Mobilyayı sunta eden
Çaldın elli kuruşumu (Gürgün)*

Halkın çektiği acıyı duymazsam halk da değilim halk ozanı da değilim diyen Nesimi, halkın sırtından geçinenlere isyan eder. Servetlerine servet katmak isteyenlerin çaldığı o elli kuruş ironik bir simgedir aslında. Şiirlerinde ezilen halka mesaj vermeyi kendine görev bilmiştir. Zalimin zulmüne karşı verilen mücadele manzumelerinin ana konusudur. Nesimi eserlerinde barış güvercini ifadesini çok kullanır. Ancak ürkek güvercinlerden, barış güvercinlerinden bahsetmek hep ölüm getirmiş. İsveç'te yaşadığı yıllarda çalıp söylediği "Barış Güvercini" adlı ağıtından kısa bir süre sonra, 1986 yılında İsveç başbakanı Olaf Palme şehit edilmiştir.. Olaf Palme tam yirmi üç yıl

başbakanlık yapmış, yoksuldan yana, zalimin karşısında, emperyalist güçlerin karşısında dimdik duran bir demokrasi şehididir. Nesimi için demokrasi uğrunda, kapitalist düzene, emperyalizme büyük savaşım vermiş olan Palme'nin anlamı büyüktür. Çünkü kendisi de ülkesinde bu yolda ilerleyen, kapitalist düzene, ağılık, şeyhlik kurumuna itimat etmeyen, insanların düşünmelerinin suç sayıldığı yıllarda, gözaltına alınan, kovuşturmalara tabi tutulan, bu yola saziyle sözüyle baş koymuş bir muhalif ozandır. Nitekim kendisi de bir demokrasi şehididir. Nesimi İsveç'te öldürülen Palme ve öldürülen nice masum can için derin üzüntü duymuştur ve tepkisini dile getirmiştir:

*İnsancıl insanlar barıştan yana
Ancak zalim olan kıyar insana
Barış askı yayılmalı cihana
Barış güvercini uçsun dünya da
Dostluklar kurulsun insanlar gülsün
Son bulsun savaşlar kimse ölmesin (Gürgün,)*

Nesimi sosyalist bir şairdir. Düşüncelerin hür olduğu bir dünya düşlemektedir. Topluma hiçbir zaman duyarsız kalmamıştır. Yaşamı boyunca inandığı değerlerin savunucusu olan şair, inandıklarını savunanların yaşantılarını isyan dolu sözlerle anlatmıştır. Başkaldırı, bireyin temel insan hakkı olan yaşama hakkını savunur. Dolayısıyla işkencenin her türüne ve idama karşıdır (Erdem, 2004, s. 167). İnançlarını savunanların inançlarıyla beraber temel gerçeklikleri olan yaşamlarının da ellerinden alınarak susturulmuş var olan zulmün trajikliğinin göstergesidir. 6 Mayıs 1972 yılında adalet, özgürlük, herkes için eşitlik isteyen, düşünceleri yüzünden idam edilen Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan ve Yusuf Aslan için bir ağıt yazmıştır. Başkaldırısını yaktığı ağıtla dile getirir. Dizelerinde bu infazı gerçekleştirenler zalim, dönemin Yezidi, hain olarak adlandırılmıştır. Alevi kültürüne mensup ozan bu olayı Kerbela ile özdeşleştirir. Tarih tekrerr etmiştir. Başkaldırma adalet ve özgürlüğü birleştirir (Erdal, 2004, s. 167).

Nesimi Çimen kendi kendisini yetiştirmeyi bilmiş bir halk ozanıdır. O insanların zamana göre düşünmelerini savunan bir aydındır. Bağınazlığa, her türlü tutuculuğa, geri kafalılığa başkaldırılmış, eleştirmiştir.

*Kiminin çok diploması
Odur milletin belası
Mideye işler zekası
Ah diplomalı cahiller
Kimi köye ağa olmuş
Sürülere kurdu salmış
Okudukça hayin kalmış
Ah diplomalı cahiller (Özmen, 1993, s.442)*

Ona göre diploma sahibi olmak cahil olmaya engel değildir. Bu diploma sahipleri halkı düşünmeden yanlış yola iten, kendi çıkarları için çekinmeden her yolsuzluğu yapabilen kimselerdir. En büyük zarar da bu diplomalı cahillerden gelir. Sözde halka yararlı işler

gerçekleştirmek için alınan o diplomalar köylünün, milletin kanını sövmeye yarar. Halk hiç bir şeyin farkına varamaz.

*Öküzü yok katırı yok
Tarlası yok motoru yok
Ebesi yok doktoru yok
Bu halk hâlâ uyanmıyor (Özmen, 1998, s.443)*

Yukarıdaki dizelerde de insanca yaşamayı telkin etmektedir. Dünyanın neresinde olursa olsun herkes nimetlerden adilce yararlanma hakkına sahiptir. İnsanlar aç, işsiz, evsiz kalınca yaşamak için başkaldırıyorlar. Fakat bunun için de öncelikle haklarının bilincinde olmaları gerekir. Nesimi bu bilinç için savaş vermiş, göğsünde curası, dilinde sözüyle başkaldırmış halk âşığıdır.

*Bütün dertler onu bulmuş
Kanı bitmiş rengi solmuş
Sene yetmiş sekiz olmuş
Bu halk hâlâ uyanmıyor (Özmen, 1998, s. 443)*

Herkesin düzene boyun eğdiği, fikirlerin suç sayıldığı bir dönemde Nesimi durmaz, zira o milletin sözcülüğünü yapar. Korkusuzca sözlerini tellendirir, halk için, adalet için köy yollarında insanca yaşamayı telkin etmiştir. Ancak halk o kadar sindirilmiştir ki Nesimi bu gözü kapalıya aşağıdaki gibi serzenişte bulunur:

*Nesimi köylere vardık
Söz teline mızrap vurduk
Yıllarca haykırdık durduk
Bu halk hâlâ uyanmıyor (Özmen, 1998, s. 443)*

Sonuç

Halk şiirinde başkaldırı, silahlı ayaklanmadan felsefi anlamda karşı çıkışa; belirli olumsuzlukları eleştirmeye, doğa güçlerinden yakınmaya değin çok geniş alanı kapsar. Halk şiirinde başkaldırı halkın olduğu her çağda olmuştur. Bu başkaldırı kimi zaman doğaya karşı, kimi zaman kadere, kaderciliğe kimi zaman da çok ileri gidip tanrıya karşı olmuştur. Osmanlı dönemindeki başkaldırı Pir Sultan, Dadaloğlu, Koroğlu gibi ozanlar tarafından düzene ve yönetenlere karşı olmuştur. Nesimi'nin de halk şiirindeki başkaldırısı, emperyalist düzene ve onun uşaklarına karşıdır. Nesimi hiçbir zaman Tanrıya başkaldırıda bulunmaz. O her zaman inancılı, sabırlı, kadere inanan ama kaderci de olmayan tasavvuf ehli bir ozandır. Nesimi ölçülü, uyaklı halk şiirinde, toplumcu bakış açısıyla başkaldırımı dile getiren halk ozanıdır. Bir yandan halk edebiyatı geleneği, Alevi inancını sürdürürken bir yandan da sosyal içerikli şiirler yazdı. Onun şiirinin yapısına baktığımızda mücadelenin olduğunu görürüz. Şiirlerinde ezilen halka mesaj verir, düşünmesini ister. Dizelerinde zalimin zulmüne karşı, çarpık düzene karşı başkaldırı vardır. Kısacası Nesimi'nin başkaldırma düşüncesi herkesi içine alan, ölçülü, ölüm ve öldürmeye karşı, özgürlüğe dayalı, herkes için adalet isteyen sonuca ulaşır.

Kaynaklar

Ayan, H. (2002), Nesimi Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni 1-2, TDK Yayınları, Ankara.

Başgöz, İ. 1986, “Türk Halk Edebiyatında Protesto”, Folklor Yazıları, Adam Yayınları, İstanbul.

Beki, S. (2006), “Âşık Şiirinin Siyasallaşması Üzerine Bir Deneme: 1960- 1980”, Ç.Ü.T.A.M, Ç.Ü, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALK%20EDEBIYATI/halk_ed_ana.php, Erişim: 05.05.2015

Cumalı, S. “ Babam kalaycı ben balet oğlum piyanist... Bu bir devrimdir! “ <http://www.posta.com.tr/PostaKarnaval/HaberDetay/htmArticleID=135717> , Erişim: 06.05.2015

Erdem, H. Haluk (2004), “Başkaldırma”, Felsefe Ansiklopedisi, C:2, s. 167, Etik Yayınları, İstanbul.

Gürgün, A. “ Âşık Nesimi Çimen İle Söyleşi ”, Harbi Gazete, <http://www.harbigazete.com/haber/540/asik-nesimi-cimen-ile-soylesi-3-bolum.html>, Erişim: 05.05.2015

Haşhaş, A. (1993), Âşık Nesimi Çimen’le Son Söyleşi, Kervan Dergisi, Ağustos (29):4-5, http://www.t-k-p.net/yayinlar/kavga_kervan/kervan_s29_0893.pdf, Erişim: 02.05.2015

Köprülü, F. (1962), Türk Saz Şairleri 1-5, Milli Kültür Yayınları, Ankara.

Özmen, İ. ,1998, Alevi- Bektaşî Şiirleri Antolojisi, C.5, s.s. 439-440, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Mengi, M. (1994), Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.

Öztelli, C. (1969), “ 17. yy Tekke Şairi Kul Nesimi”, Türk Etnografya ve Turizm Derneği Yayınları, Ankara.

Topçu, N. (1998), İsyân Ahlâkı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Yardımcı, M. 2004, “ Osmanlı Döneminde Çeşitli Düzensizlikler Karşısında Âşıkların Davranışları “, Ç.Ü.T.A.M, Ç.Ü, <http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/17.php>, Erişim: 05.05.2015

YENİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA İLK TUNÇ ÇAĞI'NDA BOZÜYÜK

Deniz SARI

ÖZET

'Bilecik İli ve İlçelerinde Kültürel Mirasın Belgelenmesi' yüzey araştırmaları kapsamında 2016 yılında Bilecik ili sınırları içinde yer alan Bozüyük'te araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu araştırmalar sırasında daha önce bilinen yerleşim yerlerinin yanı sıra farklı dönemler içeren sekiz adet yeni yerleşim yeri saptanmıştır. İlk Tunç Çağı açısından önemli sonuçlar elde ettiğimiz araştırma bölgelerini ise Kandilli Köyü ve çevresi, Dodurga'nın güneyi ve Yeni Mahalle Mevkii civarı oluşturmaktadır. Bu makalede, Bozüyük'ün Batı Anadolu İlk Tunç Çağı'ndaki yeri, söz konusu kesimlerde ilk kez saptanan höyüklerin tanıtılması ve daha önceden bilinen höyükler ile ilgili bazı değerlendirmeler ışığında ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Bozüyük, İlk Tunç Çağı Arkeolojisi, Frigya Kültür Bölgesi

ABSTRACT

Archaeological researches have been carried out in 2016 around Bozüyük situated in the Bilecik province in the framework of "Documentation of Cultural Heritage in the Bilecik Province and vicinity" surface surveys. During the surface surveys, in addition to settlements already known eight new settlements which yielded finds from different periods have been discovered. Kandilli Village and its surroundings, the southern part of Dodurga and Yeni Mahalle Mevkii are areas where we obtained important results in terms of Early Bronze Age. In this article, the place of Bozüyük in the Western Anatolian Early Bronze Age will be revealed in the light of new sites as well as some evaluations related to the settlements already known.

Keywords: Bozüyük, Early Bronze Age Archaeology, Phrygian Cultural Region

1. Giriş

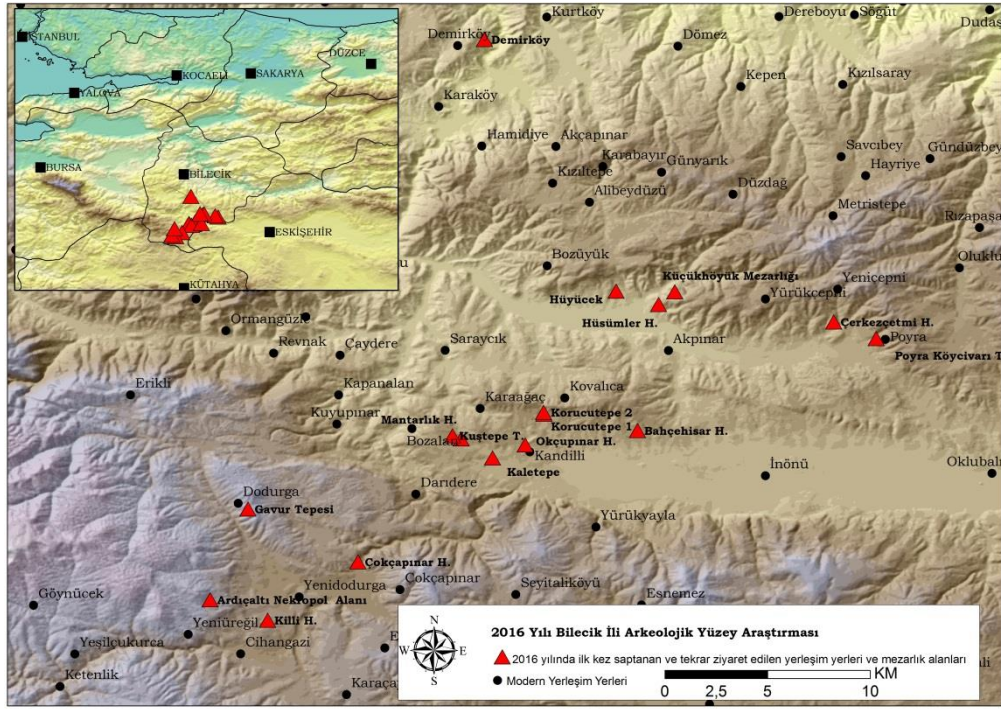
Kültür Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri ile; 2016 yılından itibaren başkanlığım altında yürütülmekte olan 'Bilecik İli ve İlçelerinde Kültürel Mirasın Belgelenmesi' konulu yüzey araştırmaları kapsamında 2016 yılında Bozüyük ilçesinde araştırmalar gerçekleştirilmiştir¹. Söz konusu

¹ Araştırma ekibinde bakanlık temsilcisi olarak her zaman desteklerini gördüğümüz Bilecik Arkeoloji Müzesi araştırmacılarından Erdal Mean; Bölümümüz öğretim üyelerinden Yrd. Doç. Dr. Murat Türkteki, Yrd. Doç. Dr. Erkan Fidan, Arş. Gör. Hüseyin Erpehlivan, Arş. Gör Sevingül

araştırmalar sırasında daha önce bilinen yerleşim yerlerinin yanı sıra farklı dönemler içeren sekiz adet yeni yerleşim yeri saptanmıştır. Bunlardan Poyra Köycivarı Tümülüsü Demirçağ ve Osmanlı Dönemi, Korucutepe I ve Korucutepe II Roma Dönemi, Kaletepe Kalesi Geç Tunç Çağ, Demir Çağı, Hellenistik Dönem ve Bizans Dönemi, Ardıçaltı Mevkii Mezarlık Alanı Roma Dönemi içermektedir. Burada tanıtılacak olan Hüsümler Höyük İlk Tunç Çağı (İTÇ), Geç Tunç Çağı ve Demir Çağ, Okçupınar Höyüğü İlk Tunç Çağı ve Mantarlık Höyük Neolitik, Kalkolitik ve İTÇ içermektedir (**Resim 1**).

İlk Tunç Çağı açısından önemli sonuçlar elde ettiğimiz araştırma bölgelerini ise Kandilli Köyü ve çevresi, Dodurga'nın güneyi ve Toprak Seramik Fabrikası'nın civarı oluşturmaktadır. Aşağıda, Bozüyük'ün Batı Anadolu İTÇ'deki yeri, söz konusu kesimlerde ilk kez saptanan höyüklerin tanıtılması ve daha önceden bilinen höyükler ile ilgili bazı yeni değerlendirmeler ışığında ortaya konmaya çalışılacaktır.

Bilgin, Arş. Gör. Haralambos Nikolayidis, Sezer Seçer Fidan, Yüksek Lisans öğrencilerinden Yusuf Tuna, Fadime Arslan, Şemsettin Akyol, İsmail Aydın, Ufuk Özdemir, Sümeyya Dinç ve öğrencilerinden Burcu Şahin, Fatih Karadaş, Yunus Tahsin Gürlek, Ayşe Gürsoy, Dilek Aköz, Aytül Korkmaz, Kübra Tarı, Zeynep Akgül, Nesrin Özdemir, Esin Erol, Birsen Gonca, Esmâ Altunyıldız, Fatmanur Şimşek, Remzi Özbek, İminur Eroğlu, Nursaç Kaya yer almışlardır. Araştırmamız Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi'nin lojistik desteğinin yanı sıra yine Üniversitemiz Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından da desteklenmiştir (BAP proje No. 2016-01.BŞEÜ.04-04). Bilecik ili firmalarından 'Erşan Et ve Et Ürünleri' ve 'Granitaş A.Ş.' araştırmalarımıza maddi yardımda bulunmuşlardır. Bu vesile ile başta tüm ekip üyeleri olmak üzere, adı geçen kurumların yetkililerine en içten teşekkürlerimi sunarım.

Resim 1. Yüzey Araştırmalarında gidilen yerleşim yerleri

2. Bozüyük'ün coğrafi konumu ve Batı Anadolu prehistoryasındaki yeri

Bozüyük, Bilecik ili sınırları içerisinde yer alır. Marmara, Karadeniz, İç Anadolu ve Ege bölgeleri olmak üzere Türkiye'nin dört coğrafi bölgesinin birbirlerine en çok yaklaştıkları bir alanda yer almasından dolayı Bilecik ili farklı coğrafi özellikler gösteren bir geçiş bölgesi olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda, tarihöncesi dönemlerden beri önemli güzergahları birbirine bağlayan bir kavşak noktası olan Bilecik ili, Orta Anadolu kültürleri ile Kuzey Ege ve Balkan kültürleri arasındaki ilişkileri ortaya koymak bağlamında kilit bir bölgedir. Bu coğrafi konumu nedeniyle Bilecik ili çağlar boyunca Güney Marmara, Trakya ve Balkanları İç Batı Anadolu ve Orta Anadolu'ya bağlayan doğal yollar üzerindeki, göç, ticari ilişkiler, askeri seferler,

seyahatler gibi çeşitli sebeplere bağlı insan hareketliliğinin ana güzergâhını oluşturmuştur. Antik Çağ'da, kabaca Bozüyük'ü kapsayan Bilecik ilinin güney kısmının, Frigya'ya, merkez ve kuzey kısmının Bithinya'ya dahil olduğu bilinmektedir². Büyük oranda Sakarya vadisi ve kolları boyunca şekillenen bu bölünme tarihöncesi dönemlerde de aynı paralellikte olmuş olmalıdır. Bozüyük ve çevresinin başlıca suları, Sakarya Nehri'nin kolları olan Karasu Deresi ve Sarısu Çayıdır. Bozüyük'ün güneyinde yer alan Bozalan köyünden doğan Karasu Nehri, Pazaryeri yönünden gelen Sorgun ve Selöz derelerini aldıktan sonra, Bilecik'te Hamsu Deresi'ni de alarak, Osmaneli yakınlarında Sakarya Nehri'ne eklenir. Bölgenin kuzey bağlantısı, diğer bir deyişle Güney Marmara, Trakya ve Balkanlara doğru uzanan bağlantı bu şekilde sağlanır. Diğer yandan Sarısu Çayı vasıtası ile güney bağlantısı sağlanır. Sarısu çayı Kandilli köyü yakınlarından geçerek Eskişehir ovasında Sakarya nehrinin bir kolu olan Porsuk çayı ile birleşir ve bu şekilde Orta Anadolu ile bağlantı sağlanır. Bu bağlamda Bozüyük ise işte bu coğrafi konum üzerinde son derece stratejik bir yere sahiptir.

² Sevin 2001, s.1-2.

kültür gruplarının yayılım alanları ile büyük oranda örtüşür³. Kültür bölgesi ve ya çanak çömlek bölgesi olarak anılan⁴ söz konusu bu oluşumları, A. Goetze Anadolu'nun kendine özgü kültürel bütünlüğünün içinde yer alan ve yöresel bazı farklılıklar gösteren alt gruplar olarak değerlendirir⁵. M.Ö. 3. Binyıl sonlarına doğru, bu oluşumların giderek ekonomik yönden güçlenmeye ve daha bir siyasal kimlik kazanmaya başlamalarına paralel olarak, giderek artan üretim fazlası ve zenginliği korumaya yönelik olarak yerleşmelerin etrafının kuvvetli surlarla çevrilmesi ve yerleşmelerde yönetici sınıfın ortaya çıkmaya başladığını gösteren mimari uygulamalar görülmektedir. Bu durum, B. Alkım'ın "Anadolu yarımadasında, İTÇ sonunda şehir devletlerinin söz konusu olduğu" görüşünü desteklemektedir⁶. İTÇ kültürlerini yansıtan söz konusu kültür bölgelerinden bazıları yayılım alanı buldukları bölgelerin Antik Çağ'daki isimleri ile anılmıştır (ör. Bitinya Kültür Bölgesi, Frigya Kültür Bölgesi gibi)⁷. Söz konusu bölgelerin kültürel özelliklerini belirleyici malzeme grupları halen daha büyük oranda yüzey araştırmalarına dayanmaktadır. Bu bağlamda Bilecik İli sınırları, aynı Klasik Çağlarda ve M.Ö. 2. Binyıl örneğinde olduğu gibi İTÇ'nda da iki farklı kültür bölgesinin yayılım alanları içinde kalmaktadır (**Resim 3**). İlin kuzey kesiminde daha ziyade İznik ve Troas bölgeleriyle ilişkili olarak koyu yüzlü bir çanak çömlek geleneği hakimken güneyde Bozüyük ve çevresinde Frigya Kültür Bölgesi için karakteristik olan kırmızı astarlı ve açık bir çanak çömlek geleneği hakimdir.

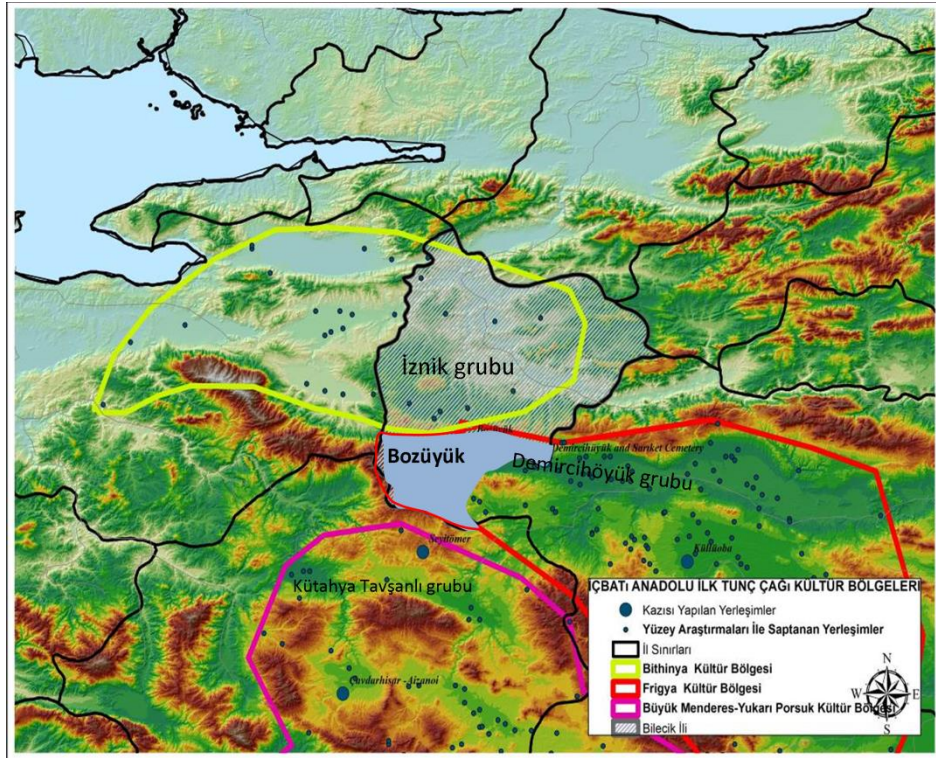
³ Efe 2004, s.23

⁴ Bu tanımlamalar ilk defa Turan Efe tarafından ortaya koyulmuştur (Efe 2003, 2004)

⁵ Goetze 1057, s. 20.

⁶ Alkım 1968, s.81

⁷ Bittel 1942.

Resim 3. Çıbatı Anadolu İTÇ Kültür Bölgeleri ve Bilecik İli'nin Konumu

3. **Bozüyük-Eskişehir Karayolu üzerinde yer alan Toprak Seramik Fabrikası'nın civarında gerçekleştirilen araştırmalar**
a. **Küçükhöyük ve Mezarlığı**

Burası, ilk kez Toprak Seramik Fabrikası'nın inşaat çalışmaları sırasında fark edilmiş ve 1983-1984 yılları arasında, Eskişehir Arkeoloji Müzesi adına, Müze Müdürü Güngör Gürkan başkanlığında ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden Jurgen Seeher'in bilimsel yönetiminde kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir⁸. Küçük Höyük

⁸ Gürkan-Seeher 1991.

Mezarlığı'nın yer aldığı alan 2016 yılı yüzey araştırmalarımız sırasında tekrar ziyaret edilmiştir. Bu ziyaretimizdeki amaç Küçük Höyük ve mezarlığının bugünkü durumunu ve tam konumunu saptamaktır. Alanda gerçekleştirilen yüzey taramaları sonucunda; J. Seeher'in 1991 yılı Küçük Höyük Mezarlığı kazı raporu yayınındaki plana göre fabrikanın hemen arkasındaki trafo binasının batısında Küçük Höyük Mezarlığı bulunmuştur. Üzeri artık tamamen molozlarla kapatılmış olan alanda herhangi bir arkeolojik malzemeye rastlanmamıştır. Seeher'in Küçük Höyük olarak tanımladığı ve mezarlığın yerleşimi olduğunu belirttiği tepe ise fabrika lojmanının hemen güneydoğusunda ve bugün düzlenmiş alanda yer almaktaydı. Bu kesimde de herhangi bir arkeolojik bulguya rastlanmamıştır. Burayı tekrar ziyaret etmek istememizdeki bir diğer neden ise; bu seneki araştırmalarımızda Küçük Höyük mezarlığının 1300 m güneyinde, yolun hemen karşı tarafında yer alan ovada sürpriz bir şekilde ilk kez karşılaştığımız ve Hüsümler adını verdiğimiz höyüktür. Bu höyüğün bulunmasıyla beraber, Bölgenin İTÇ kronolojisinin oturtulmasında önemli çalışmaları olan ve yine bölgede uzun yıllar yüzey araştırmaları gerçekleştirmiş olan Turan Efe buranın Küçük Höyük mezarlığının yerleşimi olma olasılığını gündeme getirmiştir. Seeher'in Küçük Höyük olarak tanımladığı tepe Fabrika lojmanının hemen önünde yer almaktadır ve yak. 50 cm çapındadır; ki şu an burası tamamen düzlenmiştir. Turan Efe buraya tepe düzlenmeden önce Eskişehir Arkeoloji Müdürü Merhum Dursun Çağlar ile gitmiş ve burada hiç malzeme bulamamıştır; işte bu nedenle kendisi buranın söz konusu mezarlığın yerleşimi olamayacağını düşünmektedir⁹. Bu arada, Küçük Höyük mezarlığının yak. 2.2 km güneybatısında, Bozüyük ilçe merkezinde Yenimahalle'de yer alan ve Yenimahalle Tümülüsü olarak tescilli olan bir başka höyük ise bilim dünyasına Hüyücek olarak tanıtılmıştır. Burası yöre halkı tarafından "Küçük Höyük" olarak bilinmektedir¹⁰. Kanımca, bir ihtimal Toprak Seramik Fabrikasının içinde yer alan tepe işte bu nedenle sehven Küçük Höyük olarak adlandırılmış olabilir. Bu nedenle, Küçük Höyük mezarlığı olarak tanınan mezarlığın yerleşmesinin ise bu sene ilk kez saptadığımız ve Hüsümler adını verdiğimiz, ve mezarlığın yak.1300m güneyinde yer alan höyüğün olma ihtimali vardır.

b. Hüsümler Höyük

⁹ Turan Efe ile sözlü görüşme.

¹⁰ Kökten 1951 s. 564.

İlk kez 2016 yılı Bilecik İli yüzey araştırmalarımız sırasında saptanan höyük tarafımızdan Hüsümler Höyük olarak adlandırılmıştır. Hüsümler Höyük, Bozüyük Yeni Mahalle (4 Eylül Mahallesi), Gerençayırı mevkiinde, Hüsümler ovasında, Koca Dere ile onun bir kolu olan Ana Dere'nin birleştiği noktanın hemen doğusunda yer alır (**Resim 1**). 100 x 125 m boyutlarında olan höyüğün ova seviyesinden yüksekliği yaklaşık 8 metredir (**Resim 4**). Höyük üzerinden gelen malzeme yoğun olarak İTÇ II ve III Dönemlerini içermektedir (**Resim 5**). Kahverengimsi kırmızı astarlı ve ačkılı mallarla temsil edilen çanak çömlek parçaları yüzeyden toplanan malzeme içinde yoğun grubu oluştırmaktadır. Formların çoğunluğu ise basit profilli kase parçalarına aittir; bunun yanı sıra ilmik kulplu kaseler, basit ve keskin 's' profilli kaseler, kesik gaga ağızlı testiye ait bir parça, üç ayaklı mutfak kabına ait ayaklar, omfolos dip parçaları Geç İTÇ II'ye tarihlendirilen ve Frigya kültür bölgesi içinde yer alan Demircihöyük çanak çömlek grubu özelliklerini yansıtan Küçük Höyük mezarlık buluntuları ile çok yakın ilişkilidir. Bununla beraber, höyük üzerinden toplanan çanak çömlek parçaları içinde Demircihöyük için karakteristik olan siyah ağız kenarlı mal (*Black topped*) yok denecek kadar az sayıda bulunması, diğer mal ve form grupları burada ele geçen çanak çömleğin İTÇ II sonları ve İTÇ III'e tarihlendirilmesinde en önemli etkindir.

Resim 4. Hüsümler Höyük, güneyden

Resim 5. Hüsümler Höyük İTÇ Çanak Çömleği

4. Kandilli Köyü ve civarında gerçekleştirilen araştırmalar

a. Bahçehisar (Kandilli) Höyüğü

Bahçehisar, Bilecik İl merkezinin güneydoğusunda, İnönü Ovası'nda ve Bozüyük ilçesine bağlı Kandilli köyünün 4 km kuzeydoğusunda yer alır. İçkuzeybatı Anadolu'nun en büyük yerleşmelerinden biri olan Bahçehisar, 480 x 300 m genişliğinde ve 7.5 m yüksekliğinde oval bir höyüktür. Höyüğün hemen 200 m kuzeyinden Sarısu çayı geçer. Höyük, ilk defa 1962 yılında, H. David French tarafından ziyaret edilmiştir

ve kendisi buraya yakınındaki Kandilli köyünün adını vermiştir¹¹. Daha sonraları ise, Turan Efe 1988- 1995 yılları arasında gerçekleştirdiği Kütahya-Bilecik-Eskişehir illeri yüzey araştırmaları kapsamında, höyüğü birkaç defa ziyaret ederek üzerinden malzeme toplanmıştır. Bölge halkının bu höyük için Bahçehisar adını kullandıklarını saptayan Efe, yerleşmeyi bu adla bilim dünyasına tanıtmıştı¹². Bahçehisar’da gerçekleştirilen söz konusu bu yüzey araştırmalarının sonuçları ve Bahçehisar’ın Batı Anadolu prehistoryasındaki yeri T. Efe tarafından kapsamlı bir makale ile bilim dünyasına tanıtılmıştır¹³. T. Efe tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sonuçlarına göre, burada İTÇ 2-3 (kabaca M.Ö. 3.binyıl’ın ikinci yarısı) yoğun olarak temsil edilmektedir. Bunun yanı sıra, buradan toplanan malzeme içinde önemli bir grup İTÇ III sonlarına, diğer bir deyişle, Orta Anadolu, Orta Tunç Çağı’na Geçiş Dönemi’ne (*Übergangsperiode*) ve M.Ö. 2. Binyıl başlarına (Orta Tunç Çağı) tarihlendirilmektedir. Höyük yüzeyinden ayrıca Klasik devir ve Bizans dönemi çanak çömlek parçaları da toplanmıştır. Bahçehisar, boyutları bakımından, sadece Bilecik ve çevresinin değil, aynı zamanda tüm Batı Anadolu’da bilinen prehistorik yerleşmelerin en büyükleri arasında yer alır; dolayısıyla önemli kültürel/politik bir merkez olma özelliği taşımaktadır. M.Ö. 3. Binyıl sonlarında ve M.Ö. 2. Binyılın ilk yarısında, diğer bir deyişle İTÇ III ve Orta Tunç Çağı’nda yerleşmelerin sayılarında bir azalma olur; buna karşılık kale ve aşağı yerleşmelerden oluşan büyük şehir yerleşmeleri ortaya çıkmaya başlar. Halkın belli başlı kent merkezlerinde toplanmış olabileceğine işaret eden bu durum, U. B. Alkım’ın “Anadolu yarımadasında, İlk Tunç Çağı sonunda şehir devletlerinin söz konusu olduğu” görüşünü desteklemektedir. Bu bağlamda gerek boyutları gerekse stratejik konumu itibarıyla Bahçehisar’ın, söz konusu bu şehir devletlerinin merkezlerinden biri olma olasılığı oldukça yüksektir.

b. Mantarlık Höyük

Bozüyük Karaağaç Köyü Mantarlık Mevkii’nde, Kandilli Köyü’nün hemen batısından başlayan Kaletepe ve Eskikale Tepe olarak anılan ve ovayı güneyden sınırlandıran kayalık tepelerin önündeki (kuzeyindeki) düzlükte ve Kuştepe Tümülüsü’nün hemen 350 m batısında yer alır (**Resim 1**). Sarısu’yun bir kolu olan

¹¹ French 1969.

¹² Efe 1992, s. 563.

¹³ Efe 1994.

Karaağaç Deresi ve buradan çıkan çaylar höyüğün kuzeyine dek ulaşır. Ova seviyesinden yüksekliği yaklaşık 4 m olan bir höyük ilk kez araştırmalarımız sırasında saptanmıştır. Mantarlık Mevkii olarak anılan bölgede yer alan söz konusu höyük tarafımızca aynı isimle anılmıştır (**Resim 6**).

Mantarlık Höyük, 180x250 m boyutlarındadır; bununla beraber höyüğü çevreleyen tarlalara dek arkeolojik malzeme yayılmıştır. Özellikle bu tarlalarda yoğun olarak bazalttan ezgi taşı parçalarına rastlanmıştır. Höyük üzerinde bir adet yeni çeşme yer almaktadır; olasılıkla su taşımak için höyüğün kuzeydoğusunda bir kanal açılmıştır. Höyük üzerinde ve çevresinde İlk Tunç Çağı II, Orta Tunç Çağı'na Geçiş (Geç İTÇ III) ile çok az sayıda Neolitik ve Kalkolitik Dönemlere tarihlenen çanak çömlek parçaları ile yontmataş alet parçalarına rastlanmıştır .

Resim 6. Mantarlık Höyük, doğudan

c. Okçupınar Höyüğü

Okçupınar Höyüğü, Bozüyük, Kandilli Köyü, Okçupınar Mevkii'nde, Kandilli Köyü'nün batısında yer alan ve Kandilli Karaağaç yoluna bağlanan köy yolu ile Sarısu deresinin (Kocasu çayı) kesiştiği notanın hemen doğusunda yer alır (**Resim 1**). İlk kez araştırmalarımız sırasında saptanan höyük Okçupınar Höyüğü olarak adlandırılmıştır. 160x120 m boyutlarında olan höyüğün doğusunda rampa olabilecek küçük düzensiz taşlardan oluşan bir taş konsantrasyonu göze çarpmaktadır. Malzeme büyük oranda İlk Tunç Çağı II Dönemi'ne tarihlenmektedir.

5. Dodurga'nın güneyinde gerçekleştirilen araştırmalar

a. Çokçapınar

Bozüyük, Çokçapınar Köyü, Hüyük Mevkii'nde yer alır. Çokçapınar Höyüğü, Dodurga Barajının doğu kıyısında, Çokçapınar Köyü, Yazılı Mevkii'nde, Çokçapınar köyünün 2 km kuzeybatısında yer alır (**Resim 1**). Yaklaşık 100x75 m boyutlarında olan höyüğün ova seviyesinden yüksekliği ise yaklaşık 3 metredir. 1988 yılında T. Efe tarafından ziyaret edilmiş¹⁴olan höyük bu seneki araştırmalarımız kapsamında ziyaret edilmiştir. 1970'li yıllarda inşa edilmiş olan Dodurga Barajının hemen doğu kıyısında yer alan höyüğün, baraj yapılmadan önce yaklaşık 500 m kuzey ve doğusundan Sarısu'nun devamı olan Aharcık Deresi geçirdi. Şimdi barajın hemen sınırında kalmış olan höyük baraj suları yükseldikçe kuzey kesimde belli dönemlerde sular altında kalmaktadır. Yaz aylarında ise sular yaklaşık 80-100 m geri çekilmiştir. Baraj sularının çekilmesi ile beraber höyüğün kuzeyinde bir kesit oluşmuş ve suların çekilirken höyük toprağını da götürmesiyle höyüğü çevreleyen bir rampa (*glacis*) bu seneki yüzey araştırmamızda ilk kez ortaya çıkmıştır (**Resim 7**). Söz konusu *glacis* yak. 6 m genişindedir ve yak. 1 m.lik bir meyile sahiptir. Bazı noktalarda *glacis* ile buna bitişik ve olasılıkla höyüğün ortasına bakan (avluya?) evlere ait arka duvarların temellerine rastlanmıştır. Burası 'Anadolu Yerleşim Şeması'¹⁵na göre düzenlenmiş bir yerleşim planı sunuyor gibi gözükmektedir. Höyük üzerinde toplana malzeme İTÇ'nin erken evrelerini içermektedir.

¹⁴ Efe 1990, s. 411.

¹⁵ Bu tanımlama Demircihüyük kazılarının sonuçlarından yola çıkarak M.O. Korfmann tarafından İTÇ arkeolojisi literatürüne kazandırılmıştır (Bkz. Korfmann 1987, s. 223, fig. 354).

Resim 7 . Höyüğün kuzeyinde oluşan kesit ve *glacis*

b. Killi Höyük

Bozüyük, Dodurga, Eğricegüney (Terziören) Mevkii'nde yer alır. 250x125 m boyutlarındaki höyüğün güneydoğusundan Yunak Deresi geçer (**Resim 1**). 1988 yılında T. Efe tarafından ziyaret edilmiş olan höyük¹⁶ bu araştırmalarımız sırasında tekrar ziyaret edilmiştir. Höyüğün eteklerinde yoğun tarımsal faaliyetler söz konusudur; tepe kısmı ekilmemektedir. Höyük üzerinde yoğun olarak İTÇ II-III (**Resim 8**) ve Frig Dönemlerine ait çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır. Burada üç adet pişmiş toprak ağırşak ve bir adet pişmiş toprak idol gövdesi (**Resim 9**) bulunmuştur; söz konusu küçük buluntular Bilecik Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmiştir.

¹⁶ Efe 1990, s. 411

Resim 8. Killi Höyük İTÇ Çanak Çömlek Buluntuları

Resim 9. Killi Höyük İTÇ pişmiş toprak idol parçası

SONUÇ

Özellikle Kandilli köyü civarında araştırmalarımız sırasında önemli sonuçlar elde edilmiştir. Yaklaşık 6 kilometrekarelik bir alanda, kabaca bir yay oluşturacak şekilde 1.5-1.8 km aralıklarla farklı dönemler içeren beş adet yerleşim olduğu saptanmıştır. Bunlardan Kuştepe Tümülüsü dışındaki Korucutepe I-II, Okçupınar Höyüğü, Mantarlık Höyük ve Kaletpe ilk kez saptanmıştır. Okçupınar Höyüğü ve hemen yak. 2.5 km batısındaki Mantarlık Höyük üzerinde toplanan İTÇ malzemesi Frigya kültür bölgesi sınırları içerisinde yer alan Demircihöyük çanak çömlek grubunun özelliklerini yansıtmaktadır. Biraz daha güneye indikçe Dodurga’da yer alan Çokçapınar ve Killi Höyükleri özellikle *black-topped* malların yoğunluğu bağlamında yine Demircihöyük grubunun çanak çömlek özelliklerini yansıtmakla beraber yüzey malzemesi üzerinde Kütahya etkileri de açık bir şekilde görülmektedir. Batı Anadolu İTÇ araştırmaları için ilk bilimsel çalışmaların başladığı bölgelerden biri olan Bozüyük ve yakın çevresinde İTÇ I ve II Dönemlerinin gelişimi özellikle Demircihöyük ve Külüoba kazıları ile beraber stratigrafik bir şekilde ortaya konabilmiştir; söz konusu kazılarda ortaya çıkarılan stratigrafik buluntular sağlam bir Batı Anadolu kronolojisinin oluşturulması bağlamında da son derece önemli bilgiler sağlamıştır. Bununla beraber, halkın belli başlı kent merkezlerinde toplanmış olabileceğine işaret eden büyük şehir yerleşmelerinin ortaya çıkmaya başladığı Erken İTÇ III Dönemi mimarisini genel

hatlarıyla veren ve belli bir yerleşim şeması sunan veriler henüz tam anlamıyla bilinmemektedir. Bu bağlamda ileride kent merkezi olabilecek Bahçehisar gibi büyük boyutlu yerleşmelerde gerçekleştirilecek arkeolojik kazılar dönemin sosyal, kültürel ve siyasal yapısını ortaya koymada son derece önemli ipuçları verebilecektir.

KAYNAKÇA

Alkım, U. B. (1968). *Anadolu I*, Cenevre.

Bittel, K. (1942). "Kleinasiatiscche Studien", *Istanbul Mitteilungen* 5, İstanbul.

Efe, T. (1990). "1988 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzeysel Araştırmaları", VII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.405-424.

Efe, T (1992). "1990 Yılında Kütahya, Bilecik ve Eskişehir İllerinde Yapılan Yüzeysel Araştırmaları", IX. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s.561-583.

Efe, T. (1993). "Early Bronze Age III Pottery from Bahçehisar: The Significance of the Pre-Hittite Sequence in the Eskişehir Plain, Northwestern Anatolia", *American Journal of Archaeology* 98, 1994, s. 5-34

Efe, T. (2003). "Pottery Distribution Within the Bronze Age of Western Anatolia and its Implications upon Cultural, Political (and Ethnic?) Entities", *Archaeological Essays in Honour of Homo amatus: Güven Arsebük için Armağan Yazılar*, (Ed by. M. Özbaşaran, O. Tanındı, A. Boratav), İstanbul, s.87-105.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 26, Sayı 1, 2017, Sayfa 140-154

Efe, T. (2004). “Kültür Gruplarından Krallıklara: Batı Anadolu’nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili, *Colloquium Anatolicum* III, İstanbul, s.15-29.

French, H. D. (1969). *Anatolia and the Aegean in the Third Millenium B.C.* (Yayınlanmamış doktora tezi), Cambridge.

Goetze, A. (1957). *Kleinasien*, Münih.

Gürkan, G., Seeher J. (1991). “Die Frühbronzezeitliche Nekropole von Küs:ükhöyük bei Bozüyük”, *İstanbul Mitteilungen* 41, s. 39-96.

Korfmann, M. (1987). *Demircihöyük: die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978*, Mainz.

Kökten, K. (1951). “Kuzeybatı Anadolu’nun Tarihöncesi”, *DTCF* 9, s. 201-214

Starke, F. (2001). “M.Ö. 2. Binyılın Güç Dengesi içinde Troia”, Troia, Düş ve Gerçek, İstanbul, s.34-35.

Sevin, V. (2001). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara.

**KADIN İSTİHDAMININ EKONOMİK BÜYÜMEYE ETKİSİ:
OECD ÜLKELERİ İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ**

Engin DÜCAN
Melike ATAY POLAT

ÖZET

Kalkınma sürecinde sosyal yapıdaki değişimlerin birini temsil eden kadın işgücüne katılım oranı; ekonomik kalkınmanın sağlanması, eğitim düzeyinin yükselmesi, refah düzeyindeki artışlar ve teknolojik gelişmeler neticesinde hızla artmaya başlamıştır. Bu çalışmada, OECD ülkelerinde, kadın iş gücüne katılımının GSYİH üzerindeki etkisi panel veri analizi ile araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, OECD ülkelerinde kadın/erkek işgücüne katılım oranındaki artış GSYİH artışı üzerinde negatif etkilidir ve bu etki G7 ülkeleri için, diğer OECD ülkelerine kıyasla daha yüksektir.

Anahtar Kelimeler: Kadın İstihdamı, Kadın İşgücü, Kadınların İşgücüne Katılım Oranı, Panel Veri Analizi, Driscoll Kraay Tahmincisi

**THE EFFECT OF WOMEN EMPLOYMENT ON ECONOMIC GROWTH:
PANEL DATA ANALYSIS FOR OECD COUNTRIES**

ABSTRACT

Female labor force participation rate, representing one of the changes in the social structure in the development process, has started to increase rapidly as results of economic development, higher education, increases in welfare and technological developments. In this study, the impact of female labor force participation rate on GDP for OECD countries is investigated by panel data analysis method. According to the findings, female/male labor force participation increasing rate has been found to have a negative impact on GDP growth and it is higher for the G7 countries than it is for other OECD countries.

Keywords: Women Employment, Female labour force, Female labor force participation rate, Panel Data Analysis, Driscoll Kraay Estimator

Giriş

Kalkınma kavramı, 1970’li yıllara kadar iktisadi yapıdaki değişimleri içermekte iken zamanla sosyal yapıdaki değişimlerinde dahil edilmesi gerekmiştir. Kalkınma sürecinde sosyal yapıdaki değişimlerin birini temsil eden faktör, kadınların işgücüne katılım oranlarıdır. Buradan hareketle, ülkeler açısından kalkınmanın sürdürülebilirliğinin sağlanmasında kadın istihdamının artırılması önem arz etmektedir. Ancak, burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta; kadın istihdamının artırılması ile bir taraftan ekonomik kalkınma sağlanmakta iken, diğer taraftan ekonomik kalkınma kadınların toplumsal ve aile içerisindeki statüsünü olumlu yönde etkilemektedir.

Geçmişten günümüze çeşitli ekonomik faaliyetlerin içerisinde yer alan kadınların işgücüne katılım oranı II. Dünya savaşı ile hızla artmaya başlamıştır. Kalkınma aşamasının ilk yıllarında kadın işgücü tarım sektörü ile sınırlıyken, sanayi devriminin gerçekleşmesi sonucunda hızla sanayi sektörüne kaymıştır. Bilgi ekonomisi ve bilgi teknolojilerinin gelişmesi ile ortaya çıkan yeni ekonomi anlayışı çerçevesinde ise kadın istihdamı bu alana kaymış bulunmaktadır. Kadın istihdamı bu üç sektör içerisinde değerlendirildiğinde özellikle ekonomik büyümenin sağlanması ile birlikte tarım sektöründen kopan işgücünün hizmetler sektörüne kaydığı görülmektedir. Bu gelişmenin önemli nedenleri arasında, kırsal alandan kente göçüş, kadınların eğitilmesi ve ülkede sağlanan sosyal, siyasal ve hukuki hakların eşitliğinin sağlanması sayılabilir.

Dünya nüfusunun yaklaşık yarısını kapsayan kadınların çalışan sayısı oldukça düşüktür. Kadın işgücünün ekonomik faaliyetler içerisinde dahil olmasını engelleyen önemli faktörler vardır. Bu faktörler ekonomik ve sosyal açıdan iki grupta değerlendirilebilmektedir. Kadınların erkeklere kıyasla daha düşük ücretle çalıştırılması ve sosyal güvenliklerinin sağlanmaması ekonomik faktörler iken, kadınların eğitim düzeylerinin düşük olması, gelenekler ve inançlar, toplumsal yapı sosyal faktörlerdir.

Birleşmiş Milletler Kadın Statüsü Komisyonu tarafından 1962 yılında hazırlanan raporla kadınların kalkınmadaki rolü ilk kez ortaya konulmuştur. Sonraki yıllarda da Birleşmiş Milletler tarafından ortaya konulan raporların amaçları arasında, kadınların gelişiminin sağlanması ve cinsiyet eşitliği konusunda dünya çapında bir farkındalığın ortaya konulması yer almaktadır (Asalatha, 2009, s.6). Bu temel amaçların gerçekleştirilebilmesi ise kadınların tarım dışı sektörlerde istihdam edilmesine ve kadın istihdamının tüm bölgelerde artırılmasına bağlıdır.

OECD hükümetlere eğitim, istihdam ve girişimcilik alanlarında cinsiyet eşitsizliğini azaltmaları amacıyla “Toplumsal Cinsiyet Girişimi” (Gender Initiative)’ni başlatarak üye ülkelere cinsiyet eşitsizliğinin azaltılması için politika önerileri ve veri sunmaktadır (Celasun, 2014, s.6).

Kadın işgücünün kalkınma ve büyüme sürecine etkilerinin ortaya konması, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı; kadın işgücünün OECD ülkelerinde kalkınmanın üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra ele alınan ikinci bölümde kadın işgücü ile ekonomik kalkınma ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran literatür ele alınacaktır. Üçüncü bölümde veri seti, ekonometrik yöntem ve bulgular yer almaktadır. Panel veri analizi yapılan çalışmamızda öncelikle, ele aldığımız OECD ülkelerine ait veri setimizde yer alan her bir değişkenin durağanlıkları incelenmiştir. Daha sonra ilgili testler kullanılarak, veri setimizi temsil eden en iyi modelin belirlenmesi amacıyla,

havuzlanmış model, sabit etkiler modeli ve tesadüfi etkiler modeli arasında tercih yapılmıştır. Uygun model olarak belirlenen sabit etkiler modeli Driscoll-Kraay standart hatalar kullanılarak tahmin edilmiştir. Veri setimizin heterojenliği araştırıldığında, elde edilen parametre tahminlerinin tüm veri setimiz için aynı olmadığı sonucuna varılmıştır. Daha sonra veri setimiz G7 ülkeleri ve diğer OECD ülkeleri şeklinde iki alt grup şeklinde ele alınarak Driscoll-Kraay standart hatalarla tahmin edilmiştir.

1. Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme İlişkinin Literatür

Önemli bir üretim faktörü olan kadın işgücü; bir taraftan ülkelerin ekonomik büyümelerinin sürdürülebilmesinde önem arz etmekte iken, diğer taraftan kadınların eğitim ve sağlık düzeylerindeki artışa bağlı olarak çocuk ölüm oranlarını da azaltan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadın istihdamına farkındalığın artması pek çok araştırmacıyı çeşitli ülke veya ülke grupları için istatistiksel ve uygulamalı çalışmalarla kadın konusunu sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan irdelemeye yönlendirmektedir.

Konuya ilişkin çalışmalar incelendiğinde çoğunlukla genel istihdam verilerinin ekonomik büyüme veya kalkınmaya etkilerinin incelendiği görülmektedir. Kadın istihdamı ile ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen ilk çalışmalar ise sınırlı sayıdadır. Bu çalışmalar arasında Barro ve Sala-i Martin (1991), Grosman ve Helpman (1991), Kim ve Lau (1996), Galor ve Weil (1996), Jones (2001), Prskawets ve Kögel (2001), Lucas (2002), Mc Dermott (2002), Tamura (2002), Doepke (2002), Galor ve Weil (2002), Greenwood (2002) ve Galor ve Mountford (2003) gelmektedir.

Baliamoune-lutz (2007), çalışmasında Sub-Saharan Afrika ülkeleri ve Arap ülkelerinde kadın işgücüne katılım oranı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmasının sonucunda bahsedilen ülkelerde kadın işgücüne katılım oranı ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki olduğu ortaya konmuştur.

Luci (2009), çalışmasında işgücü piyasasında cinsiyet eşitsizliklerinin ekonomik büyüme etkisini incelemiştir. Kadınların işgücüne katılımı ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip iken, büyümenin kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisi ise belirsizdir. Ekonomik büyüme başlangıçta kadınların işgücüne katılımını azaltmakta iken uzun dönemde ise artırmakta olduğunu tespit etmiştir.

Lahoti ve Swaminathan (2013), Hindistan ekonomisi için dinamik EKK yöntemini kullanarak kadın işgücüne katılım oranı ile ekonomik büyüme arasında U-biçimli eğrinin geçerliliğini test etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda ekonomik kalkınma seviyesi ile emek piyasasında kadınların işgücüne katılım oranları arasında önemli bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Ceesay (2013), çalışmasında 18 ülke için 1980-2010 döneminde eğitimde cinsiyet eşitsizliğinin etkisini, işgücüne katılım ve GSYH üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Çoğu ülkedeki sonuçlara göre açıklık, nüfus artışı ve yatırımlar gibi cinsiyet eşitsizliğinin etkileri kontrol edilirse kadın ve erkeklerde işgücüne katılım oranının büyüme etkisinin yüksek olacağını belirtmiştir. Diğer taraftan, ortaöğretimdeki kadın ve erkek oranlarının büyüme üzerindeki etkisi kadın ve erkek yükseköğretim mezunlarına kıyasla daha büyüktür. Sonuç olarak, 18 ülkede de eğitimin büyüme etkisinin daha yüksek olduğu görülmektedir.

Lenchman ve Kaur (2015), 1990-2012 dönemine ait 162 ülke için kadın işgücüne katılım oranı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analiz yöntemi ile incelemiştir. Analizde yer alan ülkeler düşük gelirli, düşük orta gelirli,

yüksek orta gelirli ve yüksek gelirli ülkeler olarak dört gelir gurubuna ayrılarak analize dahil edilmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, ülke gruplarında kadın işgücüne katılma oranı ve ekonomik büyüme arasında ilişkinin varlığını tespit etmişlerdir.

Kadın ve ekonomik büyüme ilişkisini Türkiye için ele alan çalışmalar da mevcuttur. Tansel (2002), Türkiye’de 67 il için kadınların işgücüne katılımı ve ekonomik büyümenin düzeyi arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Sonuç olarak, işgücüne katılım oranının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir.

İnce ve Demir (2006), kadınların işgücüne katılımları ile eğitim düzeyi, büyüme oranı ve işsizlik arasındaki ilişkiyi Türkiye ekonomisi için zaman serisi regresyon analizi ile incelemişlerdir. Sonuç olarak, eğitim düzeyinin kadınların işgücüne katılımları üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisini bulmuşlardır.

Berber ve Eser (2008), Türkiye’de kadın istihdamının mevcut durumunu incelemişler, Türkiye’de yıllar itibarıyla artış gösteren kadın istihdamının 2002 yılından itibaren düşme eğilimine girdiğini tespit etmişlerdir. Ayrıca, kadın çalışanların çoğunlukla tarım sektöründe istihdam edilmesine rağmen bu oranın son yıllarda düşerek hizmetler sektörüne kaydığı gözlemlenmiştir. Bu gelişmelerden dolayı kadınların işteki durumlarının da değiştiği ifade edilmiştir. Kadınlar ücretsiz aile işçisi olmaktan çıkmış ücretli ve yevmiyeli olarak çalışmaya başlamışlardır.

Günsoy ve Özsoy (2012), yaptıkları çalışmada, Türkiye için 2005-2011 döneminde kadınların eğitim durumlarına göre işgücüne katılmalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini VAR yönteminden yararlanarak analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre büyümeyi en fazla artıran değişken meslek lisesi mezunu kadınların işgücüne katılım oranlarıdır. Bunu takip eden diğer değişken ise yükseköğretim mezunu kadınların işgücüne katılımıdır.

Er (2012), kadın istihdamının ekonomik büyüme üzerine etkisini 187 ülke için 1998-2008 döneminde araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda kadın istihdamındaki artışın ekonomik büyümeyi artırdığını ortaya koymuştur.

Özdemir ve diğ. (2012), çalışmalarında istatistiki verilerden hareketle geçiş ekonomilerinde kadın işgücünün yapısı, eğitim düzeyi ve ekonomik büyüme oranları arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Geçiş ekonomilerine ait istatistiki tablolardan hareketle bahsedilen ülkelerde kadın istihdamının yeterli düzeyde olmadığı görülmüştür. Özellikle küresel krizin Doğu Avrupa grubu geçiş ekonomilerinde kadın işsizliğine neden olduğu görülmektedir. Kafkas ve Merkezi Asya grubu geçiş ekonomilerinde ise kalkınmışlık seviyesinin düşüklüğüne de bağlı olarak kadın işsizliği daha düşüktür.

Korkmaz ve diğ. (2013), çalışmalarında Türkiye’deki kadın istihdamının iş pazarı açısından gelişmiş bir ülke olan ABD’deki kadın istihdamına göre nerede bulunduğunu ve buna etki eden faktörlerin neler olduğunu belirlemek amacıyla temel istatistikleri karşılaştırmışlar ve iki ülke arasındaki farkları belirlemişlerdir. Ayrıca, GSMH ve istihdam arasındaki ilişkinin ölçüsü ve yönü regresyon ve Granger nedensellik analizleri ile tespit edilmiştir. Sonuç olarak, Amerika’nın sanayideki kadın istihdamı ve sektör dağılımları, Türkiye kadın istihdamı rakamlarından farklı bulunmuştur. Amerika’da 2000’li yıllardan itibaren kadın istihdamının gelişimi yüzde beş Türkiye’de ise bu oran yüzde 25’tir. İşgücüne katılım oranları açısından ise Amerika’daki katılım oranlarının yüzde 50 düzeyinde, Türkiye’de ise bu oranın yüzde 25 düzeyinde kaldığı görülmektedir. Ayrıca, Amerika’da kadınlar yüksek eğitim

düzeyinin gerektirdiği yönetsel işlerde istihdam edilirken, Türkiye’de çalışan kadınların balıkçılık ve zirai sektörlerde istihdam edildiği görülmektedir. Diğer önemli bir sonuç ise ABD’de GSMH artışı kadın istihdamı artışına neden olurken Türkiye’de GSMH ile kadın istihdamı arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Korkmaz ve Alacahan (2013), çalışmalarında kadın istihdamı ile toplam istihdam arasındaki ilişki ve istihdamın GSYH üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bundan hareketle Türkiye’de sektörler göre kadın istihdamı, illere ve sektörler göre toplam istihdam rakamları, illere göre sigortalı sayısı ve işsizlik sigortası başvuruları ile GSYH verileri yatay kesit verisi yöntemi ile analize dahil edilmiştir. Ayrıca, cinsiyete göre istihdamın GSYH üzerindeki etkisini belirleyebilmek için 2008-2012 yılları arasında çeyrek dönemlik veriler kullanılarak regresyon modeli uygulanmıştır. Çalışmada kullanılan yöntemler temel istatistikler, grafiksel gösterim, korelasyon analizi ve regresyon modelleridir. Yazar, kadın istihdamı ile ilgili istatistiklerin değerlendirilmesi ve toplam istihdam içerisinde kadın istihdamının payını ve etkisini araştırdığı çalışmasında aşağıdaki bulguları tespit etmiştir:

- Türkiye’de kadın istihdamının lokomotif sektörü perakende ticaret sektörüdür. Bu sektörde istihdam edilen kadın sayısı toplam istihdam edilen kadın sayısının yüzde 12,7’sini oluşturmaktadır. Eğitim ve giyim eşyaları imalat sektörlerinin de içerdiği ilk üç sektör toplam kadın istihdamının yüzde 29,2’sini oluşturmaktadır.
- Perakende sektörü aynı zamanda sigortalı çalışanlar açısından da en yüksek orana sahip olan sektördür.
- Kayıt dışı istihdamının azaltılması amacıyla çıkarılan yasalar neticesinde sigortalı çalışan endeksinde yıllar itibariyle bir iyileşme söz konusudur. Sigortalı çalışan endeksi 2008 yılından itibaren artmıştır. Dolayısıyla çalışanların daha fazla kayıt altına alınması ve sosyal güvenceye sahip olması mümkün olmuştur.
- İstanbul ili nüfus yoğunluğunun yüksek olmasının yanında kadın istihdamı açısından da yüksek bir orana sahiptir.
- Kadın istihdamında mevsimsel koşulların istihdam rakamlarına etkisi de analiz edilmiştir. Buna göre en yüksek istihdam rakamlarının kış aylarında, en düşük istihdam rakamlarının ise yaz aylarında olduğu tespit edilmiştir.
- Kadın ve erkek istihdamı aynı seyirde gelişim göstermektedir. Fakat, kadın istihdamında ortaya çıkan değişim oranları erkeklere göre daha yüksektir.
- İstihdamın GSYH üzerine etkisi incelendiğinde ise kadın istihdamının erkek istihdamına göre büyüme üzerindeki etkisi daha yüksektir.

Celasun (2014), çalışmasında kadınların işgücüne katılımı ve büyüme ilişkisini OECD ülkeleri ve Türkiye karşılaştırması yaparak değerlendirmiştir. Türkiye’de OECD ülkelerinin aksine (Macaristan ve Çek Cumhuriyeti hariç) iş gücüne katılım oranları 1981-2001 yıllarında azalmıştır. Yazar, işgücüne katılım oranlarının düşmesinin sebebi olarak insan kaynaklı politikaları ve piyasa hatalarını göstermiştir.

Doğan ve Kaya (2014), kadınların işgücüne katılımının bir ülkenin ve aynı zamanda bir bölgenin kalkınması açısından önemine değinmiştir. Türkiye’deki bölgesel gelişme farklılıklarının kadınların işgücüne katılım oranlarında da farklılıklar oluşturduğu gerekçesinden hareketle, TRC2 bölgesi için kadınların işgücüne katılım oranlarının artırılmasının bölgenin kalkınmasına da yardımcı olacağını ifade etmiştir. TRC2 bölgesinde yer alan kadınların toplumsal durumlarının ülkenin diğer bölgelerle

karşılaştırıldığında geri düzeyde olduğuna vurgu yapmış ve bu sorunu bölgenin sosyo-ekonomik açıdan geri kalmışlığına bağlamıştır.

2. Veri Seti, Ekonometrik Yöntem ve Bulgular

2.1. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada, OECD ülkelerinde kadın işgücü ile GSYİH arasındaki ilişki ekonometrik olarak incelenmektedir. Bu kapsamda, işgücüne katılım oranı, ekonomik olarak aktif ve çalışan nüfusu temsil etmekte olup mal ve hizmetlerin üretimi için emek arzını göstermektedir. Dolayısıyla, çalışmada ele alınan kadın/erkek işgücüne katılım oranı ile büyüme üzerinde nasıl bir etkiye sahip olacağı araştırılmaktadır. Diğer taraftan, dışa açıklık oranının eklenmesinin sebebi ise ihracat ve ithalatın GSYİH'yı nasıl ve ne yönde etkilediğini araştırmaktır. Doğrudan yabancı yatırımların kaynak kullanımı ve teknolojik yeniliklerin ülke ekonomileriyle tanıştırılması açısından GSYİH üzerindeki etkisi de kaçınılmazdır.

Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası web sitesinden alınmıştır ve 2007-2014 yılları arasında kapsamaktadır. Analizler Eviews 8.0 ve Stata 13 paket programları kullanılarak yapılmıştır. GSYİH'nın yüzde artış oranı (YGDP)'nin bağımlı değişken olduğu modelde açıklayıcı değişken olarak ilgili literatür de araştırılarak, Kadın/Erkek işgücüne katılım oranı (KEIG) yanında, dışa açıklık (DISAACIK), doğrudan yabancı yatırım girişleri (DYY), nüfus artış oranı (NUFUSART), döviz kuru (DOVIZ) ve enflasyon oranı (ENF) kullanılmıştır.

$$YGDP_{it} = \beta_0 + \beta_1 KEIG_{it} + \beta_2 DISAACIK_{it} + \beta_3 DYY_{it} + \beta_4 NUFUSART_{it} + \beta_5 DOVIZ_{it} + \beta_6 ENF_{it} + u_{it}$$

2.1.1. Panel Birim Kök Testi

Modelin tahmininden önce serilerin durağanlığının kontrol edilmesi gerekmektedir. Bilindiği üzere durağan olmayan veriler ile çalışıldığında test istatistikleri güvenilirliğini yitirecek ve değişkenler arasında sahte regresyon (superior regression) problemi ortaya çıkabilecektir (Granger ve Newbold, 1974). Çalışmada 1. nesil birim kök testlerinden olan ve boş hipotez “ortak bir birim kökün varlığı”nı test eden Levin, Lin ve Chu (LLC) (2002) testleri ile “bireysel birim kökün varlığı”nı test eden Im, Pesaran ve Shin (IPS) (2003) ile Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) panel birim kök testleri kullanılmıştır. LLC (2002) (1) numaralı Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) denklemini kullanmıştır.

$$\Delta y_{i,t} = \alpha y_{i,t-1} + \sum_{j=1}^{p_i} \beta_{ij} \Delta y_{i,t-j} + X'_{i,t} \delta + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

Burada $i = 1, 2, \dots, N$ yatay kesit birimleri, $t = 1, 2, \dots, T$ zamanı göstermektedir. $X_{i,t}$ herhangi bir sabit etki veya bireysel trend bileşeni içeren dışsal değişkenleri, $\varepsilon_{i,t}$ bağımsız hata terimlerini, p_i gecikme uzunluğunu göstermektedir. Serinin durağan olmadığını ifade eden temel hipotez $H_0 : \alpha = 0$ ve alternatif hipotez $H_1 : \alpha < 0$ şeklindedir.

Uygun gecikme uzunluğu belirlendikten sonra $\Delta y_{i,t}$ ve $y_{i,t}$ için bu değişkenlerin gecikmeli değerlerinin ve deterministik değişkenlerin açıklayıcı değişken

olarak yer aldıkları modeller tahmin edilir. Daha sonra söz konusu bu iki modelden $\hat{e}_{i,t}$ ve $\hat{v}_{i,t-1}$ şeklinde hata terimleri elde edilir (Levin, Lin ve Chu, 2002, s.6).

$$\hat{e}_{i,t} = \Delta y_{i,t} - \sum_{L=1}^P \hat{\theta}_{i,L} \Delta y_{i,t-L} - \hat{\alpha}_i - \hat{\delta}_i t \quad (2)$$

$$\hat{v}_{i,t-1} = y_{i,t-1} - \sum_{L=1}^P \hat{\theta}_{i,L} \Delta y_{i,t-L} - \hat{\alpha}_i - \hat{\delta}_i t \quad (3)$$

Tüm yatay kesitlerdeki heterojenliği kontrol etmek için $\hat{e}_{i,t}$ ve $\hat{v}_{i,t-1}$ değişkenleri denklem (1)'de verilen regresyon modelinin standart sapmalarına bölünerek standardize edilir.

$$\hat{e}_{i,t} = \frac{\hat{e}_{i,t}}{\hat{\sigma}_{\hat{e}_i}}, \quad \hat{v}_{i,t-1} = \frac{\hat{v}_{i,t-1}}{\hat{\sigma}_{\hat{e}_i}}$$

Standardize edilmiş bu yeni değerler kullanılarak aşağıdaki model elde edilir.

$$\hat{e}_{i,t} = \delta \hat{v}_{i,t-1} + u_{i,t} \quad (4)$$

LLC (2002) $H_0: \delta = 0$ hipotezi için aşağıdaki düzeltilmiş t-istatistiğini önermişlerdir.

$$t_{\rho}^* = \frac{t_{\rho} - N \bar{T} \hat{\sigma}_{\hat{e}}^{-2} sh(\hat{\rho}) \mu_{m\bar{T}}^*}{\sigma_{m\bar{T}}^*} \quad (5)$$

t_{ρ}^* , $H_0: \delta = 0$ hipotezi için standart t-istatistiğini, σ^2 hata terimi $u_{i,t}$ nin beklenen varyansını, $sh(\hat{\rho})$ ise $\hat{\rho}$ 'un standart hatasını; $\bar{T} = T - \left[\sum_i p_i / N \right] - 1$ ifade etmektedir.

N sayıda yatay kesit birime ait zaman serileri verilerinden elde edilen bilgilerin birleştirildiği IPS (2003) birim kök testinde, söz konusu serilerin durağanlık sonuçları bir araya getirilir ve özellikle küçük örnekler üzerinde dah etkilidir (Harris ve Sollis, 2003, s.78). LLC (2002) test istatistiğini modifiye edilmiş bir versiyonu olan IPS (2003) testinde, panel veri setindeki her bir birim için hesaplanan t istatistiğinin ortalamasını temel almaktadır. Her bir yatay kesit için (1) nolu ADF denklemini tahmin ederek α_i 'ler için hesaplanan t istatistiklerinin ortalaması alınır.

$$\bar{t}_{N,T} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_{i,T} \quad (6)$$

“ $H_0: \rho_i = 0$ ” (tüm i'ler için panel birim kök vardır) ve “ $H_0: \rho_i < 0$ ” (bazı i'ler için panel birim kök yoktur) şeklindeki hipotezler (7) numaralı denklemde verilmiş olan standardize edilmiş t-istatistiği kullanılarak sınanır.

$$W_t = \frac{\sqrt{N} (\bar{t}_{N,T} - N^{-1} \sum_{i=1}^N E(t_{i,T}))}{N^{-1} \sum_{i=1}^N v(t_{i,T})} \quad (7)$$

ADF regresyonunun t-istatistiklerine ait beklenen ortalama $E(t_{i,T})$ ve beklenen varyans $v(t_{i,T})$ değerleri değişik zaman kesitleri için IPS (2003) modelinde yer almaktadır.

Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001), testleri LL ve IPS testlerinden farklı olarak dengeli bir panele ihtiyaç duymaz ve parametrik değildir. Maddala ve Wu (MW) testi DF testiyle bağlantılı kullanıldığında hipotezleri IPS testlerindekiyle aynı olur (Gangadharrao ve Wu, 1999, s.636).

$$H_{0,MW} : \gamma_i = \gamma = 0 \quad \text{her } i \text{ için}$$

$$H_{A,MW} : \gamma_i < 0 \quad \text{her } i = 1, 2, \dots, N \text{ ve } \gamma_i = 0 \text{ için } i = N_1 + 1, \dots, n$$

MW testinde bireysel ADF istatistiğinin ortalaması yerine p (olasılık) değerlerinin toplamı alınmaktadır. π_i , i. yatay kesit birimi için DF birim kök testinden elde edilen p-değerini göstermek üzere

$$P = -2 \sum_{i=1}^N \ln \pi_i \quad (8)$$

H_0 temel hipotezi altında $2N$ serbestlik derecesinde, P asimptotik olarak χ^2 dağılımlıdır.

Choi (2001), Fisher'in P test istatistiğinin ötesinde birincisi normal, ikincisi logit olmak üzere iki farklı test önermiştir.

$$Z = \left(\frac{1}{\sqrt{N}} \right) \sum_{i=1}^N \Phi^{-1}(P_i) \quad (9)$$

burada, Φ standart normal kümülatif dağılım fonksiyonudur. $0 \leq P_i \leq 1$ olduğundan, $\Phi^{-1}(P_i)$ bir $N(0,1)$ rassal değişkendir ve $T_i \rightarrow \infty$ iken tüm i'ler için geçerlidir (Choi, 2001, s.254-255).

$$L = \sum_{i=1}^N \ln(p_i / 1 - p_i) \quad (10)$$

burada, $\ln(p_i / 1 - p_i)$ ifadesi "0" ortalama ile $\frac{\pi^2}{3}$ varyansı lojistik dağılıma sahiptir.

($T_i \rightarrow \infty$) gittikçe tüm i'ler içindir ve $\sqrt{ML} \Rightarrow t_{5N+4}$ ifadesinde $m = \frac{3(5N+4)}{\pi^2 N(5N+2)}$ 'dir.

2.1.2. Panel Veri Regresyon Analizi

Panel veriler her biri kendisine has özelliklere sahip birçok birimin bir araya gelmesi ile oluşmaktadır. Panel veri analizlerinde veri setinin yapısını yansıtacak farklı modeller kurulabilmektedir. Bu modeller birbirlerine karşı çeşitli avantaj ve dezavantajlara sahip olan farklı yöntemlerle tahmin edilebilmektedir. Havuzlanmış EKK yönteminde sabit ve eğim parametrelerinin birimlere ve zamana göre değişmediği dolayısıyla birim ve/veya zaman etkilerinin olmadığı varsayımı altında tahmin yapmaktadır. Sabit etkiler modeli yaklaşımında sabit terim ve eğim katsayıları birey veya ülkeler ve/veya zaman için değişmez kabul edilmektedir. Birim sabit etkiler

modeli, ülkeler arasındaki farklılıkların sabit terimdeki farklılıklarda yakalanabildiğini varsayarken (Wooldridge, 2012, s.485), tesadüfi etkiler modelinde ise söz konusu farklılıkların hata terimi gibi tesadüfi bir değişken olarak ele alınır (Park, 2011, s.8).

$$\text{Havuzlanmış Model: } Y_{it} = \beta_0 + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + u_{it} \quad i = 1, 2, \dots, N \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (11)$$

Burada i indisi, yatay kesit birimleri; t indisi, zaman kesitini göstermektedir. k, belirli bir açıklayıcı değişkeni ifade etmektedir. Y_{it} ve X_{it} , i. birimin t zaman dilimindeki değeri olmak üzere, sırasıyla bağımlı ve bağımsız değişkenleri göstermektedir. u_{it} hata terimlerini göstermekte ve β_0 ve β_k sabit ve eğim parametreleridir.

$$\text{Sabit Etkiler Modeli: } Y_{it} = \beta_{0i} + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + u_{it} \quad i = 1, 2, \dots, N \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (12)$$

Sabit etkiler modelinde, bağımsız değişkenlerin hata terimi ile korelasyonsuz olduğu varsayımı yapılırken, birim etki ve bağımsız değişkenlerin korelasyonlu olduğu kabul edilmektedir. Bu modelde X_{it} 'nin u_{it} 'den bağımsız olduğu ve $u_{it} \sim iid(0, \sigma_u^2)$ olduğu varsayılır. Burada, eğim katsayısı β zaman ve bireyler boyunca sabitken, sabit terim β_i zaman boyunca sabit olup bireyler boyunca farklılaşmaktadır.

$$\text{Tesadüfi etkiler Modeli: } Y_{it} = \beta_0 + \sum_{k=1}^K \beta_k X_{kit} + (u_{it} + \mu_i) \quad i = 1, 2, \dots, N; \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (13)$$

olarak ifade edilebilmektedir. Tesadüfi etkiler modelinde birim etki, sabit parametre içerisinde değil, hata payı içerisinde yer almaktadır. Çünkü birim etki burada sabit değil tesadüfidir (Hsiao, 2003, s.31). Burada u_{it} artık hataları, μ_i birim hatayı göstermektedir.

2.2. Ampirik Bulgular

Çalışmanın amacına uygun olarak gerçekleştirilen ön testler ışığında veri setine uygun ekonometrik model belirlenmiş ve tahmin edilmiştir. Daha sonra elde edilen ampirik bulgular istatistiki hipotezler ışığında yorumlanmıştır. Kurulan ekonometrik modelin tahmini aşamasına geçmeden önce kullanılan değişkenlere ait verilerin durağanlıkları araştırılmıştır. Serilere sırasıyla “sabitli model” ve “sabitli ve trendli model” için birim kök testleri uygulanmış ve sonuçları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları

Test Yöntemi	I(0) Sabitli Model				I(0) Sabit ve Trendli Model			
	LLC	IPS	Maddala ve Wu	Choi	LLC	IPS	Maddala ve Wu	Choi
YGDP	-14.58***	-13.39***	300.32***	310.93***	-12.28***	-11.11***	237.15***	367.67***
KEIG	-7.76***	-0.52	89.44**	126.55***	-1.17	-1.79**	119.43***	73.92
DISAACIK	-2.33***	0.64	59.13	59.90	-3.77***	-3.19***	103.63***	89.97***
DYY	-6.24***	-6.31***	171.83***	197.03***	-9.81***	-9.89***	222.93***	221.41***
NUFUSART	-1.99***	-4.44***	158.00***	115.57***	-3.64***	-8.48***	239.64***	144.52***
DOVIZ	-8.81***	-7.21***	123.00***	109.30***	-0.29	-0.57	63.14	312.21***
ENF	-32.87***	-21.44***	375.24***	568.89***	-54.13***	-19.01***	496.37***	766.05***

***, **, ve * sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Maddala ve Wu ve Choi testlerinde Barlett kernel metodu kullanılmış ve Bandwith genişliği Newey-West yöntemi ile belirlenmiştir.

Elde edilen bu sonuçlara göre tüm değişkenler birim seviyelerinde durağan çıktığından 1. fark değerleri için ayrıca durağanlık analizi yapılmayıp ve seviye değerleri ile analize alınmışlardır.

2.2.1. Uygun Panel Regresyon Tahmin Yönteminin Belirlenmesi

Bu bölümde, gözlenemeyen etkiler veya birim ve zaman etkileri olarak da adlandırılan etkilerin panel veri modelimiz için söz konusu olup olmadığı araştırılmıştır. İlk olarak sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modellerinin geçerlilikleri klasik modele karşı test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre veri setimiz için klasik modelin uygun olmadığı sonucuna varılmış ve Hausman testi yardımıyla tesadüfi etkiler ile sabit etkiler modellerinden hangisinin daha uygun olacağı araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3. Havuzlanmış Model, Sabit Etkiler ve Tesadüfi Etkiler Modelleri Arasında Tercih

Test	Hipotez	Sonuç
F-Testi	H ₀ : Klasik model uygundur.	F(33, 716) = 2,46***
	H ₁ : Sabit etkiler modeli uygundur.	Prob: 0.0000
	H ₀ : $\mu_i = \lambda_i = 0$	H ₀ hipotezi reddedilir.
Likelihood-ratio test (Olabilirlik Oranı Testi)	H ₀ : Klasik model uygundur.	χ^2 [2] 308.290***
	H ₁ : Tesadüfi etkiler modeli uygundur	Prob: 0.0000
	H ₀ : $\sigma_\mu = \sigma_\lambda = 0$	H ₀ hipotezi reddedilir.
Hausman Testi	H ₀ : Katsayılar arasındaki fark sistematik değildir.(Tesadüfi Etkiler Modeli geçerlidir).	χ^2 [4] 1.39
	H ₀ : Sabit etkiler tahmincisi geçerlidir.	Prob: 0.8464
		H ₀ hipotezi reddedilemez.

***, **, ve * sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeylerini; köşeli parantezler serbestlik derecelerini göstermektedir.

Tablo 3'de verilen sonuçlar aşama aşama incelenecek olursa, ilk olarak değişkenlere ait verilerin birimlere ve/veya zamana göre değer aldığı kısıtsız model, birimlere göre farklılığın önemli olmadığı kısıtlı model ile karşılaştırılmış ve F testi ile sınanan H₀ hipotezi reddedilerek sabit etkilerin olduğu sonucuna varılmıştır. Daha sonra, veri setimizde tesadüfi etkilerinin varlığının sınanması için LR olabilirlik oranı testi kullanılmış ve H₀ hipotezi reddedilerek klasik modele kıyasla tesadüfi etkiler modelinin daha uygun olduğu sonucuna varılmıştır. Elde edilen bu iki sonucun ardından Hausman testi ile veri setimiz için sabit etkiler ve tesadüfi etkiler modellerinin geçerlilikleri karşılaştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre veri setimiz için uygun modelin sabit etkiler modeli olduğu sonucuna varılmıştır. Sabit etkiler modelinin grup içi tahmin yöntemi kullanılarak elde edilmiş sonuçları Tablo 4'ün ilgili sütununda sunulmuştur.

Tablo 4. Sabit Etkiler Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: YGDP	Grup İçi Tahmin Yöntemi	Driscoll-Kraay Tahmincisi
YGDP _(t-1)	0.270***	0.261***
KEIG	-0.156***	-0.160**
DISAACIK	2.129***	2.189
DYY	0.000***	0.000**
NUFUSART	0.221	0.252
DOVIZ	-0.002	-0.003*
ENF	-0.023*	-0.027***
Sabit	11.905***	12.198**
R ² (Grup İçi)	0.1836	0.21
R ² (Gruplar Arası)	0.1109	
R ² (Toplam)	0.1174	
(σ_{μ}) birim hata ögesinin standart sapması	1.698	
(σ_u) atık hata ögesinin standart sapması	2.702	
(ρ) Rho – birim hata varyansı / birleşik hata varyansı	0.283	
Değiştirilmiş Wald Testi (H ₀ : H ₀ : $\sigma_i^2 = \sigma^2$)	923.38***	
Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testi	AR (1) 1.83 \cong 2 (old. Otokorelasyon yoktur)	
Baltagi-Wu, LBI Testi	1,91 \cong 2 (old. Otokorelasyon yoktur)	
Pesaran CD testi (H ₀ : Birimler arası korelasyon yoktur)	51.424*** H ₀ red. Birimler arası korelasyon vardır.	

***,**,ve * sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir (P>|z| için). Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini, köşeli parantezler serbestlik derecelerini göstermektedir.

Değiştirilmiş Wald testi sonucuna göre H₀ hipotezi reddedilmiş ve birimlere göre heteroskedasite olduğu sonucuna varılmıştır. Bhargava, Franzini ve Narendranathan'ın Durbin-Watson testi ve Baltagi-Wu, LBI Testleri sonuçları yaklaşık olarak \cong 2 olduğundan hata terimlerinde otokorelasyon sorunu yoktur. Pesaran CD testi ile birimler arası korelasyonun varlığı sınanmış ve H₀ hipotezi reddedilerek birimler arası korelasyon olduğu anlaşılmıştır. Bu durumda varyanslar ve dolayısıyla standart hatalar, t ve F istatistikleri ile R² 'nin güven aralıklarının geçerliliği etkileneceğinden model Driscoll ve Kraay tahmin yöntemiyle tahmin edilmiştir. Driscoll-Kraay tahmincisi, T ve N'nin büyük olduğu panel veri setlerinde heteroskedasite durumunda tutarlı; uzamsal ve dönemsal korelasyonun tüm genel formları için dirençli standart hatalar üretmektedir (Driscoll ve Kraay, 1998). Driscoll-Kraay tahmin yöntemi sonuçlarına göre bir önceki senenin GSYİH'sının cari değeri üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkisi vardır. Bir önceki yılın GSYİH yüzde değişimindeki bir birimlik oransal artış cari dönem GSYİH yüzdelerinde artışın oransal olarak 0,20 birim arttırmaktadır. KEIG değişkeninin işaretinin de negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması erkek işgücüne katılımına oranla kadın işgücüne katılım oranındaki artışın GSYİH artışı üzerinde negatif bir etkisi olduğunu

göstermektedir. (Kadın/Erkek) işgücüne katılım oranındaki bir birimlik oransal artış GSYİH yüzdelik artışını oransal olarak 0.16 azaltmaktadır.

Diğer açıklayıcı değişkenlerden, dışa açıklık oranı katsayısı grup içi tahmin yönteminde istatistiksel olarak anlamlı iken Driscoll-Kraay standart hatalarla yapılan tahminde anlamsız bulunmuştur. DYY değişkenin katsayısı ise istatistiksel olarak anlamlı bulunmasına rağmen sifıra oldukça yakın çıkmıştır. Nüfus artışı her iki yöntem sonuçlarında da istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Döviz kuru ve enflasyon değişkenlerinin her ikisinin de GSYİH yüzde değişimi üzerindeki etkisi negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Kadın işgücüne katılım oranının GSYİH'yı etkilemesi, Balamoune-lutz (2007)'in Sub-Saharan Afrika ülkeleri ve Arap ülkeleri ekonomisi için yapmış olduğu panel veri analiziyle benzerlik göstermektedir.

2.2.2. Heterojen Sabit Etkiler Modeli

Değişkenler için elde edilen parametrelerin tüm ülkeler için sabit olmayıp ülkeler arasında değişkenlik göstermesi ihtimaline karşılık veri setinin havuzlanabilirliğinin araştırılması gerekmektedir (Park, 2011, s.41). Parametrelerin tüm veri seti için geçerli olup olmadığını test etmek için OECD ülkeleri G7 ve diğerleri olacak şekilde iki alt gruba ayrılmıştır. Tablo 5'de söz konusu alt gruplarda yer alan ülkelerin GSYİH'sı ve erkeklere oranla kadın işgücüne katılım oranları verilmektedir.

Tablo 5. G7 ve OECD Ülkelerinde (Kadın/Erkek) İşgücüne Katılım Oranları

G7 Ülkeleri	İşgücüne Katılım Oranları (Kadın / Erkek) 2014	GSYİH (Milyar Dolar)
Kanada	86.72	1.785
Fransa	82.4	2.829
Almanya	80.87	3.868
İtalya	74.1	2.141
Japonya	84.6	4.601
Birleşik Krallık	82.1	17.416
Amerika Birleşik Devletleri	81.83	2.989
OECD Ortalaması: 72.67		OECD Toplamı: 822.151

Kaynak: OECD.Stat veri tabanından alınmıştır.

Tablo 4'de verilen sabit etkiler modeli parametrelerinin tüm veri seti için geçerli olup olmadığını test edilmesi için G7 ve diğer OECD ülkeleri alt gruplarının havuzlanması ile elde edilmiş regresyon modeli denklem (19)'da verilmiştir.

$$\begin{aligned}
 DYYW_{it} = & \alpha_{it} + \delta_{it}G1 + \beta_1KOMTIC_{it} + \delta_1G1 * KOMTIC + \beta_2GSYIH_{it} \\
 & + \delta_2G1 * GSYIH + \beta_3YOLSKONT_{it} + \delta_3G1 * YOLSKONT \\
 & + \beta_4TICSERB_{it} + \delta_4G1 * TICSERB + \beta_5GELULKITH_{it} \\
 & + \delta_5G1 * GELULKITH + \beta_6MEVZETKN_{it} + \delta_6G1 * MVZETKN + u_{it}
 \end{aligned} \quad (19)$$

Burada, δ_0 parametresi iki grubun sabit terimleri arasındaki farkı göstermektedir. $\delta_1, \delta_2, \dots, \delta_6$ parametreleri iki grubun eğim parametreleri arasındaki farkı göstermektedir. İlk olarak denklem (20), Driscoll ve Kraay dirençli tahmincisi ile tahmin edilmiştir. Daha sonra her iki grubun aynı regresyon modeliyle açıklanabileceğini ifade eden H_0 hipotezi ($H_0 : \delta_1 = \delta_2 = \dots = \delta_6 = 0$) F testi ile sınanmıştır. Ek..de verilmiş olan

sonuçlara göre F değeri 10.72 bulunmuş ve (6, 24) serbestlik dereceli F-tablo ile karşılaştırıldığında H_0 hipotezi reddedilmiştir. “ δ_j ” parametrelerinin “0”dan farklı bulunması sebebiyle iki grup ülkenin birbirinden farklı dinamiklere sahip olduğu ve dolayısıyla regresyon parametrelerinin farklı olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 6. G7 ve Diğer OECD Ülkeleri İçin Driscoll-Kraay Tahmincisi Sonuçları

Bağımlı Değişken: YGDP	G7 Ülkeleri için	Diğer OECD Ülkeleri İçin
	Katsayılar / Test Sonuçları	Katsayılar / Test Sonuçları
YGDP _(t-1)	0.09	0.271***
KEIG	-0.27***	-0.164**
DISAACIK	10.98**	1.89
DYY	0.000	0.000**
NUFUSART	0.217	0.276
DOVIZ	0.037	-0.003*
ENF	-0.210	-0.027***
Sabit	16.52***	12.702***
R ² (Grup İçi)	0.17	0.22

Veri setimizden derlediğimiz G7 ve diğer OECD ülkeleri alt grupları Driscoll-Kraay tahmin yöntemi sonuçlarına göre önceki senenin GSYİH’sının cari GSYİH değeri üzerindeki etkisi G7 ülkeleri için çok küçük ve istatistiksel olarak anlamsız iken diğer OECD ülkelerinde söz konusu katsayı nispeten yüksek ve anlamlı bulunmuştur. Bir önceki yılın GSYİH yüzde değişimindeki bir birimlik oransal artış cari dönem GSYİH yüzdeler artışını oransal olarak 0,27 birim arttırmaktadır. Kadın / Erkek işgücüne katılım oranındaki artışın GSYİH yüzdeler değişimine negatif etkisi G7 ülkeleri için, diğer OECD ülkelerine kıyasla daha yüksektir. Her iki ülke grubu için de negatif ve anlamlı bulunan söz konusu sonuç kadın işgücüne oranla erkek işgücünün daha fazla istihdam edildiğini ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgularda dikkat çeken diğer bir nokta ise G7 ülke grubu için elde edilmiş olan dışa açıklık katsayısının diğer OECD ülkelerine kıyasla çok daha yüksek bulunmasıdır. G7 için pozitif ve anlamlı olan bu katsayı dışa açıklık oranındaki bir birimlik oransal artışın GSYİH yüzdesel değişimi oransal olarak yaklaşık 11 birim arttıracaklarını göstermektedir. Döviz kuru ve enflasyon oranlarının etkileri ise G7 için istatistiksel olarak anlamsız iken diğer OECD ülkeleri için negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Söz konusu katsayılar tablo 4’de olduğu gibi burada da oldukça küçük çıkmıştır.

Sonuç

Dünya nüfusunun yaklaşık yarısını kadınlar oluşturmaktadır. II. Dünya Savaşı ile ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilmesi için emek piyasasında kadınların işgücüne katılım oranı hızla artmaya başlamıştır. Kalkınma aşamasının ilk yıllarında kadın işgücü tarım sektörü ile sınırlı kalmıştır. Sanayi devrimi sonucunda kadın işgücünün sanayi sektörüne kaydığı bilinmektedir. Bilgi ekonomisi ve bilgi teknolojilerinin gelişmesi anlayışına dayanan yeni ekonomi ile de kadın istihdamı hizmetler sektöründe yerini almıştır. Kadın istihdamı bu üç sektör içerisinde değerlendirildiğinde ise özellikle tarım sektöründen kopan işgücünün hizmetler sektörüne kaydığı görülmektedir. Kadın

işgücünün kalkınma ve büyüme sürecine etkilerinin ortaya konması, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada, OECD ülkelerinde, kadın iş gücüne katılımının GSYİH üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. GSYİH'nın açıklanan değişken olarak alındığı modelimizde, literatürdeki benzer çalışmalarda göz önünde bulundurularak, açıklayıcı değişken olarak kadın/erkek işgücüne katılım oranı, dışa açıklık oranı, nüfus artış oranı, döviz kuru ve enflasyon oranı alınmıştır. Panel veri analizi yapılan çalışmamızda öncelikle, ele aldığımız OECD ülkelerine ait veri setimizde yer alan her bir değişkenin durağanlıkları incelenmiştir. Daha sonra ilgili testler kullanılarak, veri setimizi temsil eden en iyi modelin belirlenmesi amacıyla, havuzlanmış model, sabit etkiler modeli ve tesadüfi etkiler modeli arasında tercih yapılmıştır. Uygun model olarak belirlenen sabit etkiler modeli Driscoll-Kraay standart hatalar kullanılarak tahmin edilmiştir. Veri setimizin heterojenliği araştırıldığında, elde edilen parametre tahminlerinin tüm veri setimiz için aynı olmadığı sonucuna varılmıştır. Daha sonra veri setimiz G7 ülkeleri ve diğer OECD ülkeleri şeklinde iki alt grup şeklinde ele alınarak Driscoll-Kraay standart hatalarla tahmin edilmiştir.

Sonuç olarak, OECD ülkelerinde kadın/erkek işgücüne katılım oranındaki artışın GSYİH artışı üzerinde negatif etkisi olduğu bulunmuştur. Değişkenler için elde edilen parametrelerin tüm ülkeler için sabit olmayıp ülkeler arasında değişkenlik göstermesi ihtimali nedeniyle panel havuzlanabilirlik testi yapılmıştır. Kadın/Erkek işgücüne katılım oranındaki artışın GSYİH artışına negatif etkisi G7 ülkeleri için, diğer OECD ülkelerine kıyasla daha yüksek bulunmuştur.

Kaynakça

- Asalatha, B. P. (2009), "Women's Development and Development Discourse", MPRA Paper No. 43934: 1-54.
- Bali moune-lutz, M. ve McGilivray, M. (2007), "Gender Inequality and Growth in Sub-Saharan Africa and Arab Countries", African Economic Conference, 15-17 November 2007, Ethiopia.
- Berber, M. ve Eser, B. Y. (2008), "Türkiye'de Kadın İstihdamı: Ülke ve Bölge Düzeyinde Sektörel Analiz", "İş, Güç", Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 10(2): 1-16.
- Choi, I. (2001), "Unit Root Tests For Panel Data," Journal of International Money and Finance, Elsevier, 20(2): 249-272.
- Ceesay, E. K. (2013), "Inequality and Growth", MPRA Paper No. 45492: 1-98.
- Celasun, D. T. (2014), "Kadınların İşgücüne Katılımı ve Büyüme: OECD Ülkeleri ve Türkiye", <http://www.academia.edu/6856512/>, Erişim Tarihi: 12.06.2016.
- Doğan, B. B. ve Kaya, M. (2014), "TRC2 Bölgesinde Kadın İstihdamı Sorunları ve Çözüm Önerileri", Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, 4(2): 91-106.
- Er, Ş. (2012), "Women Indicators of Economic Growth: A Panel Data Approach", The Economic Research Guardian, 20(1): 27-42.
- Granger, C.W.J. ve Newbold, P. (1973), "Some Comments On The Evaluation Of Economic Forecasts", Applied Economics 5: 35-47.

- Günsoy, G. ve Özsoy, C. (2012), “Türkiye’de Kadın İşgücü, Eğitim ve Büyüme İlişkisinin VAR Analizi”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(568): 21-40.
- Harris, R.I.D ve Sollis, R. (2003), *Applied Time Series Modelling and Forecasting* Wiley, Chapter 3.
- Hsiao, C. (2003), *Analysis of Panel Data*, Second Edition, Cambridge University Press.
- IM, K.S., Pesaran, M.H. ve Shin, Y. (2003), “Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels”, *Journal of Econometrics*, 115: 53-74.
- İnce, M. ve Demir, M. H. (2006), “The Determinants of Female Labour Force: Empirical Evidence from Turkey”, *Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(1): 71-91.
- Klasen, S. (2000), “Does Gender Inequality Reduce Growth and Development? Evidence from Cross-Country Regressions”, *World Bank Policy Research Report Working Paper*, 7: 1-39.
- Korkmaz, M. ve Alacahan, N. D. (2013), “Türkiye’de Formel Piyasaya Yönelmede Kadın İşgücü Arzı ve GSYH Etkileri: Ampirik Bir Çalışma”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(7): 887-900.
- Korkmaz, M., Alacahan, N. D., Cesim, D. T., Yücel, A. S. ve Aras, G. (2013), “Türkiye’de Kadın İstihdamının Amerika Birleşik Devletlerindeki Kadın İstihdamı İle Karşılaştırılması”, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(9): 1845-1863.
- Lahoti, R. ve Swaminathan, H. (2013), “Economic Development and Female Labor Force Participation in India”, *IIM Bangalore Research Paper No. 414*: 1-42.
- Lenchman, E. ve Kaur, H. (2015), “Economic Growth and Female Labor Force Participation-Verifying the U-Feminization Hypothesis. New Evidence For 162 Countries Over the Period 1990-2012”, *Economics and Sociology*, 8(1): 246-257.
- Levin, A., Lin, C.F. ve Chu, C. (2002), “Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties”, *Journal of Econometrics*, 108: 1-24.
- Luci, A. (2009), “Female Labour Market Participation and Economic Growth”, *International Journal of Innovation and Sustainable Development*, 4(2/3): 97-108.
- Maddala, G.S. ve Wu, S. (1999): A Comparative Study of Unit Root Tests with Panel Data and a New Simple Test, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61: 631-652.
- Özdemir, Z., Yalman, İ. N. ve Bayraktar, S. (2012), “Kadın İstihdamı ve Ekonomik Kalkınma: Geçiş Ekonomileri Örneği”, *International Conference on Eurasian Economies 2012*, 115-122.
- Park, H. M. (2011), *Practical Guide to Panel Data Modeling: A Step by Step Analysis Using STATA*, Public Management and Policy Analysis Program. Graduate School of International Relations. International University of Japan.
- Tansel, A. (2002), “İktisadi Kalkınma ve Kadınların İşgücüne Katılımı: Türkiye’den Zaman-Serisi Kanıtları ve İllere Göre Yatay Kesit Kestirimleri”, *ERC Working Papers in Economics*, 01/05.
- TÜİK, 2012. *Türkiye İstatistik Yıllığı 2011*, Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 26, Sayı 1, 2017, Sayfa 155-170

Wooldridge, J. M. (2012), Introductory Econometrics: A Modern Approach, South-Western Pub, 2. Bs. 2002

DOĞUM SONRASI BAZI KÜLTÜREL UYGULAMALAR VE ARKEOLOJİ

Osman Emre KÖSE

ÖZET

Doğum sonrasında anne ve bebeğe yönelik bazı kültürel uygulamalar bulunmaktadır. Bu uygulamalar birçok kültürde benzerdir. Arkeolojik çalışmaların gösterdiği gibi geçmişten beri süregelmektedir. Bu nedenle doğum sonrası uygulamalar kültürlerarası yaklaşımla, eş zamanlı ve art zamanlı olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: doğum sonrası, arkeoloji, kültürlerarası yaklaşım.

SOME POSTNATAL CULTURAL PRACTICES AND ARCHEOLOGY

ABSTRACT

There are some cultural practices for mother and baby after childbirth. These practices are similar in many cultures. It has been going on since the past, as demonstrated by archaeological studies. For this reason postnatal practices are discussed as cross-cultural approach, with synchronic and diachronic comparison.

Key Words: postnatal, archaeology, cross-cultural approach.

Giriş

Arkeologlar tarafından yaşamın başlangıç noktası olan “doğum”, yaşamın son noktası olan “ölüm”e nazaran ya çok az ele alınmış ya da hiç ele alınmamıştır. Doğum Prehistorik Dönem’den itibaren insanların günlük yaşamında tekrar eden bir olgu olmuştur. Prehistorik maddi kalıntılarla ilgili bilgiler kültürlerarası çalışmalarla birleştirildiğinde doğumla ilgili sosyal çıkarımların yapılması da mümkün olmaktadır (Beausang 2000, s. 69, 72). Yeni arkeolojik çalışmalar insan yaşamındaki önemli geçiş ritüelleri üzerine odaklanmış ve bu çalışmalarla “ölüm”ün haricinde insan hayatının ilk geçiş aşaması olan “doğum” olgusu da maddi kalıntılarla açıklanmaya çalışılmıştır (Garwood, 2011, s. 268-269).

İnsan hayatının önemli bir geçiş aşaması olan doğum (Gennep, 1960, s. 41-49), varlıksal ve sosyal olarak köklü bir değişimi ifade etmektedir. Bebek doğumla sadece fiziksel bir varoluşa sahip olmaktadır. Ailesi ve toplum tarafından henüz tanınmamaktadır. Doğum ritüelleriyle bebeğe gerçek bir yaşayan kişi statüsü verilmektedir ve böylece topluluğa kazandırılmaktadır (Eliade, 1959, s. 184, 185). Çeşitli inançların ve ritüellerin temelinde doğumla ilgili adetler bulunmaktadır. Doğum öncesi ve doğum sonrası içeren çeşitli büyüsel ritüeller yenidoğanı tehlikelerden koruma, temizleme ve topluluğa takdim işlevleri görmektedir (Malinowski, s. 1948, 20; Brown, 1922, s. 89, 303).

Doğum sonrasında gündeme gelen “kirlilik ve arınma” düşüncelerinin ürünü “anne ve bebeğin toplumdaki belirli bir süre uzaklaştırılması”, “su ile arınma ritüelleri ve diğer arınma aracı ve ritüeli “tuz ve tuzlama”, anne ve bebeğinin arınma ritüelleri sonunda topluma dönüşü ve bebeğe “ad verme” kültürel uygulamalarını kapsayan ilk bölümden sonra; ikinci bölüm doğum sonrasında “anne ve bebek sağlığına yönelik tehlikeler” ve bu tehlikelerden “ani bebek ölümü sendromu”, tehlikeleri uzaklaştırmaya

yönelik “ilk sütün (colostrum) verilmemesi” kültürel uygulamaları arkeolojik veriler ve günümüzdeki şekliyle gösterilmeye çalışılmaktadır.

1. Doğum Sonrası Dönem, Kirlilik ve Arınma

Sosyolojik ve biyolojik öneminden dolayı birçok toplumda doğum ve sonrası anne ve bebeği için tehlikeli bir dönemi ifade etmektedir. Bu nedenle doğum sonrası gerçekleştirilen bazı uygulamalar anne ve bebeği korumaya yöneliktir. Çeşitli kültürlerde bu dönem 21 ila 40 gün sürmektedir (Dennis, Fung, vd., 2007, s. 487-502). Doğumdan sonra annenin biyolojik ve duygusal eğilimi toplum tarafından yönlendirildiğinden bu önemli biyolojik ilişki bazı toplumlarda sapmalar göstermiştir (Malinowski, 1989, s. 25). Uygulamalarda farklılıklar olsa da bu dönem genelde dinlenme ve inzivaya çekilme dönemidir. Anne ve bebeği tehlikelerden korumayı ve doğum sonrası dinlenmeyi kapsayan bu dönemde anne ve bebek ile yakın temastan kaçınılmaktadır (Piperata, 2008, s. 1094). Bu, anne ve bebeği tehlikelerden aynı zamanda çevresindekilerin de ondan korunmasını sağlamıştır (Liamputtong, Yimyam, vd., 2005, s. 150). Çünkü doğum tehlikeli, güç ve kirliliği bir olay olarak görülmektedir (Kitzinger, 1978, s. 42, 73, 80). “Doğumsal kirlilik” düşüncesi doğum sonrası ortaya çıkan bazı hastalıkların neden olduğu “hastalık kirliliği” ile örtüşmektedir (Callaghan, 2007, s. 12). Kirlilik düşüncesi kadın ve erkek rollerine de bağlanmaktadır (Douglas, 2001, s. 142). Özellikle kadınların kanına dokunmanın kötü etkileri olduğuna inanılmaktadır (Frazer, 2004, s. 183). Kirlilik endişesinin arkasında birçok neden yer alsa da bunlar büyüsel motiflerle örtülmüştür (Freud, 2004, s. 115).

Doğumdan sonra bebeğin sağlığına yönelik, kötü ruhlarla ilişkili olduğu düşünülen, nedeni bilinmeyen tehlikeleri önlemek amacıyla gerçekleştirilen bazı ritüellerin temelinde kan tabusu olduğu görülmektedir. Bu nedenle ritüel olarak temizlenme önem taşımaktadır (Adamson, 1985, s. 178). Doğumdan sonra gerçekleşen temizlenme veya arınma ritüelleri sembolik olarak, görülmeyen ruhani ve ahlaki kötülüğün vücuttan bir kir gibi atılmasını sağlamakta (Tylor, 1889, s. 429-432; Hertz, 2004, s. 80-81), ve tehlikeyi ortadan kaldırmaktadır. Doğumla birlikte, anne ve bebeğin içinde olduğu kirlilikle ilgili tabu yasaklarının ihlal edildiği durumlarda söz konusu ihlali ortadan kaldıran ve saplantılı davranışlar içinde en yaygın olan su ile arınma olmuştur (Freud, 2004, s. 33). Çoğu kültürde anne ve bebeğin 30-40 günlük dinlenme dönemi yakanma ritüeli ile son bulmaktadır ve böylece tehlike geçmektedir. Anne ve bebeği topluma kabul edilmektedir (MacCormack, 1982, s. 1-21).

Kültürel boyutta kirlilik düşüncesinin ürünü olarak tehlikelerin ortaya çıktığı doğum sonrası dönemde, anne (Li, Fortney, vd., 1996, s. 8) ve bebeğini (Lawn, Cousens, 2005, s. 11) biyolojik bakımdan da ciddi tehlikeler beklemektedir. İnsan Prehistorik Dönem’den itibaren doğum sonrası tehlikelere karşı önlem almaya çalışmıştır. Bu bağlamda arkeolojik yerleşimlerin doğum olayı ile ilişkili olarak değerlendirilmesinde, doğum öncesi ve sonrasında anne ve bebeğin sağlıklı biçimde muhafazasını sağlayan çevresel koşulların göz önüne alınması gerektiği belirtilmiştir (O’Donnell, 2004, 165, 169). Doğum sonrası anne ve bebeği tehlikelerden korunmaya yönelik bazı bulgular, Sırbistanda Neolitik Dönem Lepenski Vir yerleşmesinde bulunmuştur. Doğum sonrası gerekli sağlık koşullarının yerine getirilmesini ve yenidoğanların hayatta kalması için gerekli olan vücut sıcaklığını dengede tutmayı sağlayan sıcak mekanların varlığı saptanmıştır (Stefanović, 2006, s. 159-160).

Kuzeybatı Avrupa Mezolitik Dönemi'ne ait bazı kulübe yapılarının doğum sonrası inziva döneminde kullanılmış olabileceği belirtilmiştir (Finlay, 2006, s. 54-55). Etnoarkeolojik bir çalışma, Çatalhöyük'te mekanların zemininin yeniden sıvanmasının ve duvar boyamalarının yaşam döngüsü içerisinde önemli bir geçişin (belki de anne ve bebeğin lohusalık döneminin bittiğinin, doğumla ilişkili kirden arınarak yeni bir döneme girildiğinin) ifadesi olduğunu göstermektedir (Bolvin, 2000, s. 367-388). Kıbrıs'ta Kalkolitik Dönem'in önemli yerleşimlerinden Kissonerga'da özel amaçlı kullanılan yapılar, geleneksel toplumlarda anne ve bebeğin lohusalık dönemi boyunca tehlikelerden ve toplumdaki uzak yaşadığı doğumla ilgili yapılarla ilişkilendirilmiştir (Bolger, 1992, s. 156-159).

Eski Mezopotamya ve Mısır metinleri, kadın sağlığı ve doğumla ilgili ilk bilgileri vermektedir. Bu metinlerden doğumun kültürel yönüyle ilgili çıkarımlar yapılması mümkün olmaktadır (Andreeva, Couto-Ferreira, vd., 2014, s. 280-285). Eski Mezopotamya'da *musukkatu* kelimesi, kirliliği ve doğum sonrası dönemdeki kadını ifade etmektedir (Oppenheim, Reiner, 2004, s. 239-240; Stol, 2016, s. 354-355). Doğuma yardım eden kadınlar ise doğumla ilişkili kirlilikten kurtulmak için suyla arınmıştır (Reiner, 1995, s. 48-50). Eski Mezopotamya'dan Atra-Hasis destanında doğum sonrası dönemde, anne ve bebeğin dokuz gün boyunca toplumdaki ayrı yaşadığını gösteren bir bölüm bulunmaktadır (Stol, 2000, s. 116, 117).

Eski Mısır'da doğumsal kanama kirlilikle ilişkilidir. Doğumdan sonraki ondörtgün (Tyldesley, 1995, s. 70) kadının hareketlerinin kısıtlandığı arınma dönemini ya da lohusalık dönemini ifade etmektedir (Roth, 1992, s. 144). Doğum sonrası bu arınma döneminin *hsm* kelimesi ile ifade edildiği düşünülmektedir (Frandsen, 2007, s. 142, 143). El-Amarna'daki duvar boyamalarında doğum sonrası gerçekleştirilen arınma törenleriyle ilgili olabilecek sahneler bulunmaktadır (Kemp, 1979, s. 53). Ptolemaioslar Döneminde ise "doğum evi" aynı zamanda bir "arınma evi" olmuştur. Anne doğumdan sonra ondört gün boyunca burada kalmıştır (Chassinat, 1912, s. 185).

Hititler'de hamilelik ve kanın kirliliğe neden olduğu düşünülmüştür. Kirlilik, kirlilik taşıyan nesnelere temas edilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır (Ünal, 1992, s. 189). Bu nedenle doğum sonrası dönemde kirlilik endişesi nedeniyle kadınların günlük hayatta uyması gereken yasaklar bulunmaktadır (Bachvarova, 2014, s. 290). Hititler'de bu dönem doğumdan sonra çeşitli günlerde ve aylarda gerçekleştirilen temizlenme ritüellerinden sonra sona ermiştir. Anne ve erkek bebeği üç ay, kız bebeği dört aydan sonra törensel olarak topluluğa yeniden katılmıştır (Beckman, 1983, s. 251).

Eski Yunan'da suyla yıkanma ve ritüel olarak temizlenme bir gereklilik olarak tanrıların doğumundan sonra bile uygulanmıştır. Modern Yunanistan'da ise suyla ilişkili kutsal alanlarda bu geleneğin devam ettiği görülmektedir (Håland, 2009, s. 115, 127). Klasik Yunan'da doğum sonrası kadınlar kirli sayılmışlar ve bu nedenle evde kapalı kaldıkları on ya da yirmibir günlük lohusalık dönemi süresince dışarı çıkamamışlardır (Dillon, 2004, s. 254). Doğum sonrası kadının kirli sayıldığı dönem Cyrene'deki belgelere göre üç gün sürmektedir. Tıbbi metinlerde ise bu sürenin daha uzun olmakla birlikte 30 ila 40 gün sürdüğü belirtilmektedir. Doğumdan sonra beşinci gün *amphidromia* ve onuncu gün isim verme törenleri gerçekleştirilmiştir. Böylece çocukla birlikte anne de ritüel olarak arınmış ve normal yaşantısına devam etmiştir (Parker, 1983, s. 49-55; Dillon, 2004, s. 254). Klasik Yunan'da doğum sonrası toplulukla arasında keskin bir ayırım olan kadınlar *amphidromia* ritüeli sonrası topluluğa yeniden

kabul edilmişlerdir. Amphidromia törenleri tıpkı vaftiz töreni gibi anne ve bebek için topluluğa kabul edilmenin işareti olmuştur (Demand, 1994, s. 62). Amphidromia, arınma ve kabul töreni vazifesi görmüştür (Hamilton, 1984, s. 243). Yenidoğanların bir tabu olarak görülmesi Roma Dönemi'nde de devam etmiştir. Doğumdan sonra Romalı erkek çocukların dokuzuncu, kız çocukların sekizinci gün arındırılması ya da temizlenmesi gerekmiştir. Bu gün *dies lustricus*, arınma töreni günü olarak adlandırılmıştır (Fowler, 1911, s. 28).

Birçok kültürde ritüeller doğum sonrası dönem ile ilişkilidir. Evrensel olarak bakıldığında, Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman inancı geleneklerini de kapsayan farklı kültürlerde doğum sonrası dönemin yaklaşık 40 gün sürmesi, anne ve bebeğin toplumdaki ayrılması ve bu dönemin ritüel temizlenme ile son bulması dikkat çekici benzerliklerdir (Gran, Niegel, v.d, 2010, 459-466). Eski İsrailde doğum sonrası kadınlar kirlilik kaynağı olarak görülmüştür (Neusner, 1975, s. 16-17). Kirlilik ve ritüel temizlenme Tevrat (Levililer-12:2-8) ve İncilde (Luka İncili-2:21-22) anlatılmaktadır (Douglas, 2001, s. 47-48, 62).

1.1. Tuzlama

“Tuz”, uygarlık tarihinde hayat için gerekli, simgesel bir niteliğe sahip olmuştur (Bronowski, 2012, s. 251). Mezopotamya’da tuz tıbbi amaçlarının yanı sıra ruhsal ve psikolojik sorunların tedavisinde kullanılmıştır. Tuz büyü ve ritüellerde sıklıkla yer almıştır (Potts, 1984, s. 230). Tuzun temin edilmesiyle ilgili Hitit metinlerde tuz, “tanrının tuzu” şeklinde ifade edilmektedir (Erkut, 1990, s. 4). Eski Mısır’da tuz kişisel temizlik amacıyla çeşitli maddelerle karıştırılarak kullanılmıştır (Carole, 2001, s. 18). Homeros tuzu “kutsal” (Hom. Il. 9.210), Platon “tanrıların sevgili bir maddesi” (Pl. Ti. 60e) olarak anlatılmaktadır. Suya atılan tuz kutsallığı arttırmaktadır, tuz aynı zamanda bir arınma aracıdır (Parker, 1983, s. 227). Dioscorides tuzun temizleyici özelliğini vurgulamaktadır (Dioscorides, 2005, s. 383).

Galen, tuzlama uygulamasının yenidoğanların hijyenik amaçlı olarak sert bir cilde sahip olması amacıyla yapılmasını önermektedir (Galen, 1951, s. 22-23). Soranus, yenidoğanların üzerine su ve tuz serpidikten sonra kundaklandığını anlatmaktadır (Soranus, 1956, s. 83-84). Tuz, eskiden beri süregelen bir gelenek olarak Sami kültürlerinde yenidoğanların tuzlanması kullanılmıştır. Tuzlama ile ritüel olarak arınma gerçekleştirilmiştir. İncil’de (Ezekiel, 16, 4), bebeğin doğumundan hemen sonra yapılan uygulamalar arasında bebeğin tuz ile ovulduğu anlatılmaktadır. Bu uygulama Yahudiler arasında ayrıca Suriye, Filistin, Ürdün, Katar, Kuzey Arabistan, İranın batısında ve Türkiye’de günümüzde devam etmektedir. Türklerin etkisiyle Balkanlar ve Yunanistan’ın bazı bölgelerine de yayılmıştır (Forcada, 2012, s. 158). Anadolu’da Prehistorik Dönem’de tuzun sosyal, kültürel ve ekonomik önemiyle ilgili olarak Tuz Gölü ve çevresinde yapılan araştırmalarda etnoarkeolojik veriler tuz ile ilgili önemli bilgiler sunmuştur. Bölgede tuzun kültürel bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Yenidoğanlar tuzlanmakta, tuzun nazara karşı koruyucu olduğuna inanılmaktadır. Aynı zamanda tuz yeni gelinlere bereket getirmektedir (Erdoğu, Fazlıoğlu, 2006, s. 194). Folklorde çocuk hastalıklarının birçoğunun sebebinin nazar olduğu inancı yaygındır. Nazarın neden olduğu hastalıklara karşı tuz tedavi yöntemi olarak kullanılmaktadır (Rolleston, 1943, s. 287, 292-293).

1.2. Ad Verme

Ad verme ritüelleri, arınma ritüelleriyle uyum içinde olmuştur. Bu ritüellerle çocuk doğal ve toplumsal dünyaya ulaşmakta ve yeni dünyası tanıtılmaktadır. Bu ritüeller, ilkel toplumlar ve modern toplumlar arasında dikkate değer benzerlikler taşımaktadır (Charles, 1951, s. 11-35). Ad verme ile çocuk kişileştirilmiş ve topluma kabul edilmiştir (Gennep, 1960, s. 62-63, 101). Kişisel adların seçiminde ise gelenekler ve inançlar söz konusu olmuştur (Granger, 1961, s. 27-37).

Eski Mezopotamya’da ad verme uygulamasının, kültürlerarası yaklaşımla ele alındığında benzerlikler taşıdığı görülmektedir (Seymour, 1983, s. 119, 108-120). Hititler’de doğumdan sonra baba tarafından çocuğa adı armağan edilmiştir. Hitit mitolojik metinlerinde ad seçiminde, doğumla ilgili özel bir olay, durum ya da çocuğun görünüşü, karakteri, kaderi dikkate alınmıştır. Aynı model Eski Yunan, Roma, Mısır ve Mezopotamya’da uygulanmıştır (Hoffner, 1968, s. 202-203). Hititler’de ad verme ritüelinin bir parçası olarak erkek keçi kesilmiştir (Berman, 1972, s. 467). MÖ 1. Bin’de Akadca ad verme uygulamalarına göre kişisel adlar baba tarafından, doğuma yakın bir zamanda ya da erken çocukluk döneminde verilmiştir. Uzun bir şekilde kurulan Akadca kişisel ad onun taşıyıcısı ve ailesi hakkında sosyo-tarihsel bir bilgi de vermektedir. (Baker, 2002, s. 3, 9, 12). Eski Pers ad verme geleneği ilgili Herodot (The Histories, 1.139.1) bilgi vermektedir. Bu bilgiye göre, doğumdan sonra çocuğun zihinsel ve fiziksel karakterleri gözlemlenmiş, sonrasında çocuğa karakterini belirten adlar verilmiştir. Ad, kişisel ad, babanın adı ve son olarak ailenin soyadı ile üç şekilde kurulmaktadır (Modi, 1937, s. 7). Eski Yunan’da doğum sonrası gerçekleştirilen amphidromia töreni ile aile içine resmi olarak kabul edilen çocuk sosyal olarak yeniden doğmuştur. Doğum sonrası onuncu günde (*dekate*) babanın isteğiyle getirilen akrabalar ve arkadaşların huzurunda, hediyelerle birlikte ad verme töreni gerçekleştirilmiştir (Dasen, 2011, s. 303). Roma Dönemi’nde dies lustricus töreni, yenidoğanın kamusal alana attığı ilk adım ve tam bir insan ve birey olma yolunda sosyal yaşamdaki ilk evresi olmuştur. Bu törenle yenidoğana adı verilmiş ve toplumla birleşmiştir (Dasen, 2009, s. 212). Roma İmparatorluk Dönemi’nde dies lustricus töreninden sonra otuz gün içinde yenidoğanlar resmi olarak kaydedilmiştir (Schulz, 1942, s. 78-91).

Yahudi inancında erkek çocuklara doğumlarının ardından sekizinci gün sünnet töreni sırasında, kız çocuklarına ise doğumdan sonraki ilk Şabat gününde ya da Tevrat’ın okunduğu herhangi bir gün sinagogda adları verilmektedir (Goldberg, 2003, s. 67-69). Hıristiyan inancında bebeğe adı vaftiz töreni sırasında verilmektedir (Grey, 2001, s. 76-80). İslam inancında doğumdan sonra yedinci gün “Akika” adı verilen törenle bebeğin başı traş edilmekte, aile üyelerinden birisi tarafından bebeğin kulağına ezan okunup çocuğa adı verildikten sonra koyun ya da keçi kesilmektedir (Zwemer, 1916, s. 236-252).

2. Doğum Sonrası Tehlikeler

Doğum sonrası dönem (postnatal) doğumdan hemen sonra başlamakta ve doğumdan sonra altı hafta (42 gün) sürmektedir. Gebelik ve doğum süresince ortaya çıkan fizyolojik değişikliklerin gebelikten önceki duruma gelmesi altı haftadan uzun sürebilmektedir. Doğumun hemen sonrası anne ve bebek sağlığı yüksek risk altında bulunmaktadır (World Health Organization, 2010, s. 12).

Eski Mezopotamya’da insanların doğurganlık ve çocuk kaçıran ruhlarla meşgul olmaları defin istatistiklerindeki yüksek anne ve bebek ölümleriyle açıklanmaktadır. Tarımla uğraşan aileler için yaşlılık güvencesi olduğu kadar işgücü alanında neslin devamını sağlamak ciddi bir sorun olmuştur (Willett, 2002, s. 42). MÖ 2. ve 1. Bin’e ait Mezopotamya jinekolojik metinlerinde (Steinert, 2013, s. 2) ve şifa metinlerinde (Scurlock, 2014, s. 110, 117) doğum sonrası komplikasyonlar arasında yer alan enfeksiyonlar, eski toplumlarda olduğu gibi modern toplumlarda da anne ölümlerinin nedenleri arasında yer almaktadır (Shorter, 1997, s. 103-104; Khan, Wojdyla, vd., 2006, s. 1066-1074.). Az gelişmiş ülkelerdeki bebek ve çocuk hastalıkları ve yüksek ölüm oranları arkeolojik popülasyonlar içinde de görülebilmektedir (Goodman, Armelagos, 1989, s. 239; McGeorge, 2013, s. 2). İlkel toplumlarda tedavinin amacı, duyularla hissedilen bir durumun, düşünceyle kavranabilmesini sağlamak, beden acılarını düşünsel olarak kabul edilebilir kılmak olmuştur. Koruyucu ruhlar, kötü cinler, doğüstü canavarlar, büyü hayvanlar ilkelerin evren görüşünü oluşturan tutarlı bir bütünlüğe ilişkin olmuşlardır. Hasta bunları benimsemiş ve kuşulanmamıştır. Benimsemeyeceği şey, kafasındaki bütünlüğe yabancı öğeler, tutarsız ve nedensiz acılar olmuştur (Strauss, 1983, s. 72). İlkel insan güç ya da büyüme gösteren herşeyin canlı olduğu inancının etkisi altındadır. Bu nedenle bilinçsizce modern mikrop teorisinin yaratıcısı olmuş ancak o mikroplara insan, hayvan veya her ikisinin birleşimi şeklinde bir görüntü vererek kişileştirmiştir. Assurlular ve Babillilerin cinleri mikroplar gibi hastalıklara göre farklılaşmıştır (Jastrow, 1913, s. 113-115). Doğumla birlikte yenidoğanı tehlikelere karşı koruma da başlamaktadır. Bu tehlikelerde “Lamaštu ve Lilû cinleri” en önemlileri olmuştur. (Scurlock, 1991, s. 56). Anadoluda Kültepe (Michel, 2010, s. 129) ve Hitit belgeleri anne ve bebeğine saldıran dişi cin Lamaštu ile ilgili bilgiler vermektedir (Ünal, 1993, s. 639-643). Eski Yunan’da anneler ve çocuklara musallat olan varlık Lamia’dır (Erhat, 2001, s. 191). Lamia ile birlikte yenidoğanların ölümünden sorumlu tutulan diğer varlıklar Gello (Sappho, 2009, s. 20, 181) ve Striges’tir. Bu varlıklara ilişkin inanışlar folklorde de devam etmektedir (Lawson, 1910, s. 175-180).

Mezopotamya kökenli Lilitu, Lilith olarak Arami, ve Yahudi kaynaklarında görülmektedir (Wiggermann, 2000, s. 228). Lilith İncil’de (Yeşeya 34: 14) şeytani varlıklar arasında yer almaktadır. İslam inancı içinde kendine yer bulan ve bebeklere musallat olan varlık ise Ümmü Sıbyan’dır (Ivanow, 1926, s. 196).

2.1. Ani Bebek Ölümü Sendromu

Ani Bebek Ölümü Sendromu (Sudden Infant Death Syndrome), diğer bir deyişle Beşik Ölümü, ilk kez 1969 yılında Washington, Seattle’da düzenlenen 2. Uluslararası Konferans’ta, "Sağlıklı görünen ve ölümünü müteakip yapılan otopsisinde de kabul edilebilir bir ölüm nedeni saptanamayan süt çocuklarının ani ve beklenmedik ölümü" şeklinde tanımlanmıştır (Fincancı, Kırangil, 1988, s. 56).

Eski Mezopotamya’da, yenidoğan bebeklere musallat olan (Farber, 2014, s. 3; Black, Green, 2004, s. 115-116) Lamaštu ani bebek ölümü sendromuyla ilişkilendirilmiştir (Farber, 2007a, 137-45). Geç 3. Binyıl yerleşimlerinden Tell Abraq’ta biyoarkeolojik veriler 100’ün üzerinde yenidoğan ve çocuk ölümü meydana geldiğini kanıtlamaktadır. Burada bulunan iki taş kolye ucunun Lamaštu’ya karşı kullanıldığı düşünülmektedir. Bu kanıtlar Eski Mezopotamya’da, insanın varoluşunun

en riskli döneminde, Lamaštu'nun oynadığı rolü göstermektedir (Potts, Martin, vd., 2013, s. 11). Ani bebek ölümü sendromuyla ilgili ilk bilgiler İncil'de şu şekilde anlatılmaktadır: “Bir gün iki fahişe gelip kralın önünde durdu. Kadınlardan biri krala şöyle dedi: “Efendim, bu kadınla ben aynı evde kalıyoruz. Birlikte kaldığımız sırada ben bir çocuk doğurdum. İki gün sonra da o doğurdu. Evde yalnızdık, ikimizden başka kimse yoktu. Bu kadın geceleyin çocuğunun üzerine yattığı için çocuk ölmüş.” (1. Krallar 3: 16-19). Euripides tarafından genç bir çiftin başına gelebilecek en talihsiz ve yıkıcı durumun sağlıklı bebeklerinin beklenmedik ve ani ölümü olduğu anlatılmıştır (Eur. Alc. 167-168; Luschnig, Roisman, 2003, s. 85) Bebeklerin beklenmedik ölümü Romalı şair Vergilius'un Aeneis destanında ise şu şekilde anlatılmaktadır:

Ardından sesler duyulur üzgün, yürek doğrayan,
Yaşamın eşiğinde ağlayan çocuk ruhlarından, bunlar
Varmadan yaşamın tadına, karanlık bir günün, ana
Kucağından kaçırarak acımasız ölüme sürüklediği (Vergilius, 1995, s.168).

Ani bebek ölümüyle ilgili klasik anlayış, annelerin uyku anında bebeklerinin üzerine yatarak boğulmalarına neden olmalarıdır. Sicilyalı Diodoros Mısır'da bebeklerinin üstüne yatarak ölümlerine neden olan kadınlara, çocuklarına sarılarak üç gün ve üç gece korku ve vicdan azabıyla geçirilen bir ceza verildiğinden bahsetmektedir (Russel-Jones, 1985, s. 278; Diodorus, 1700, s. 40). Soranus, annelerin uyku sırasında bilinçsizce bebeklerin üzerlerine yuvarlanıp boğularak ölümlerine neden olabileceklerini bu nedenle annelerin bebekle birlikte yatmamalarını öğütlemektedir (Soranus, 1956, s. 110). Köln, Römisch-Germanisches Museum'daki “Severina Nutrix” mezar taşı üzerinde beklenmedik şekilde ölen bir bebeğin tasviri bulunmaktadır (Rothe, 2011, s. 191-214). Günümüzde bu tasvir, Ani Bebek Ölümü Sendromu Önleme ve Araştırma Merkezi “Lino Rossi” tarafından bir sembol olarak kullanılmaktadır (Ottaviani, 2014, s. 4).

3. Doğum Sonrası Tehlikelere Karşı Alınan Önlemler

Anne ve bebeğine musallat olan, farklı toplumlarda farklı isimlere sahip şeytani varlıklar daima aynı rolü (çocukları boğmak gibi) oynamaktadır. Anadolu'da yaygın bir inanış bulan, Orta Asya kökenli “alkarısı” ve “albastı” hastalığı inancı (İnan, 2000, s. 171; Acıpayamlı, 1961, s.165-176; Johansen, 1959, s. 109, 303-316) doğu kökenli benzer geleneklere sahiptir ve Lamaštu ile ilişkilendirilmiştir (Lichty, 1971, s. 24; Wiggermann, 2000, s. 237, dipnot 86).

Eski Mezopotamya'da anne ve bebeğine musallat olan kötü varlıklara karşı çeşitli şekillerde önlem alınmıştır. Bebek ölümlerine, düşüklere ve doğum sonrası enfeksiyonlar sonucu ortaya çıkan yüksek ateşe neden olan Lamaštu'ya karşı “Pazuzu”, hamileleri ve yenidoğanı korumak ve Lamaštu'yu yaraltına geri yollamak amacıyla görsel olarak amuletler üzerinde sıklıkla kullanılmıştır (Heebel, 2011, s. 357-368).

Eski Mısır Orta Krallık ve Yeni Krallık Dönemi'ne ait, Deir el-Medina ve el-'Amarna'dan ele geçirilen figürinler, anne ve bebeği sadece doğum sonrasında değil doğumun tüm aşamalarında korumaktadır (Pinch, 1983, s. 414).

Filistin, Babil, Etiyopya ve Yunanistan'dan Hellenistik ve sonrasında Ortaçağ kaynakları bebek kaçırıcı şeytanlara karşı koruyucu bir tedbir olarak “demir”den bahsetmektedir (Wiggermann, 2000, s. 228). Günümüz Anadolu'sunda “demir” bebekleri albasmasından koruma amacıyla kullanılmaktadır (Türkmen, Türker, s. 2014,

7). Demiri üzerinde taşıyan kimse bu madedeki sağlamlığı kazanmaktadır ve nazarin kötü gücü bu kimseye zarar verememektedir (Acıpayamlı, 1962, s. 21; Ateş, 2015, s. 79). Avrupada da çocuğu nazardan korumaya yönelik inanışlar ve uygulamalar bulunmakla birlikte demirin yine bu amaçlar için kullanıldığı görülmektedir (Róheim, 1992, s. 213-214).

3.1. İlk Sütün (Colostrum) Verilmemesi

Yenidoğana ilk sütün (colostrum) verilmemesi eski çağlardan günümüze kadar süregelen evrensel bir uygulama olmuştur. Bu uygulamada ilk emzirmeden önceki süt sıvılarının bebeğin beslenmesi için yeterli olmadığı inanışı bulunmaktadır. İlk süt yerine bebeğe genellikle su ve şeker verilmektedir. Doğum sonrası kirlilik düşüncesiyle birlikte, emzirme sürecindeki anne “nazar”ın süte zarar vereceği ve bebeğin hastalanmasına neden olacağı endişesini taşımaktadır (Wickes, 1953, s. 155; Callaghan, 2007, 8-25).

Eski Mezopotamya’da, yeni doğum yapan annenin sütünün kirliliği olduğu düşünülmüştür (Stol, 2016, s. 354). Lamaştı süt annesi rolüne bürünerek, kurbanını zehirli sütüyle ya da boğarak öldürmektedir (Foster, 1993, s. 849). İnsanlığı yok etmek isteyen Lamaştı’nun ölümcül isteği tanrıça Gula tarafından yönlendirilmiştir (Farber 2007b, s. 637; Böck, 2014, s. 41-44). Bu nedenle Lamaştı amuletler üzerinde betimlendiği gibi bebeklerin yerine bir köpek ve domuz emzirmektedir (Wiggermann, 2010, s. 408). Kadınlar tarafından hayvanların emzirilmesi geleneğinde, kötü olduğu düşünülen ilk sütün hayvanlara verilerek bebek için gerekli olan saf sütün gelmesi amaçlanmaktadır. Köpek ve domuz bu uygulamada en sık kullanılan hayvanlar arasında yer almaktadır ve bu uygulama birçok toplumda görülmektedir (Simoons, Baldwin, 1982, s. 432, 434). Türk Tıp Tarihinde ilk sütün uzaklaştırılması için bir köpek yavrusunun emzirilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir (Tolunay, 2014, 8).

Aristo ve İbn-i Sina ilk sütün uygun olmadığını öne sürmektedir (Aristotle, 1862, s. 187; Avicenna, 1973, s. 365). İslam kültüründe ilk süt yerine bebeğe farklı bir gıda verilmesi önerilmektedir (Yurdakök, 2004, s. 159). Yenidoğana ilk sütün verilmemesi dinsel bir öğüt değil kültürel bir uygulama olmuştur (Shaikh, U., Ahmed, O., 2006, 165).

SONUÇ

Doğum sonrası uygulamalar, insanın fiziksel ve kültürel yapısının kesiştiği yerde bulunmaktadır. Boş inanç olarak hafife alınamayacak uygulamalar belirli bir gerçeklik üzerine kurulmuştur. Birçok kültürde benzerliklerin görülmesi doğum olgusu üzerine insan davranışıyla ilgili bilgi vermektedir. Bu davranışların geçmişteki modelleri arkeolojik belgeler aracılığıyla da izlenebilmektedir. Bu nedenle insanın yaşam döngüsü içerisinde önemli yeri olan doğumun ve sonrasında arkeolojik çalışmalarda dikkatle ele alınması gereken bir konu olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

Acıpayamlı, O. (1962). Anadolu’da Nazarla İlgili Bazı Âdet ve İnanmalar, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XX, (Sayı: 1-2): 1-40.

- Acıpayamlı, O. (1961). Untersuchungen über al und Al-Frau in der Türkischen, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: 19, (Sayı: 3.4): 165-176.
- Adamson, P. B. (1985). Some Rituals Associated with Parturition in Antiquity, Folklore, Vol. 96, (No. 2): 176-183.
- Andreeva, A., Couto-Ferreira, E., vd. (2014), Childbirth and women's Healthcare in pre-modern societies: an assessment, Dynamis [0211-9536], (2): 279-287.
- Aristotle, (1862). Aristotle's History of Animals: In Ten Books, trans. Richard Cresswell, London: Henry G. Bohn, York Street, Covent Garden.
- Ateş, F. (2015). Anadolu Halk Hekimliğinde Demir Unsurunun Kullanımı, Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10(12): 69-84.
- Avicenna, (1973). The Canon of Medicine of Avicenna, trans. Oskar Cameron Gruner, New York: AMS Press.
- Bachvarova, M. (2014). Hurro-Hittite stories and Hittite pregnancy and birth rituals, Women in the Ancient Near East (Mark W. Chavalas, ed.), Routledge, 272-306.
- Baker, H. D. (2002). Approaches to Akkadian name-giving in first millennium BC Mesopotamia, Mining the Archives: Festschrift for Christopher Walker on the Occasion of his 60th Birthday (C. Wunsch. ed.), Dresden: 1- 24.
- Beausang, E. (2000). Childbirth in prehistory: an introduction, European Journal of Archaeology, 3(1): 69-87.
- Beckman, G. M. (1983). Hittite Birth Rituals, Studien zu den Boğazköy-Texten; H. 29, Wiesbaden: Harrassowitz. Archaeology, 3(1): 69-87.
- Berman, H. (1972). A Hittite Ritual for the Newborn, Journal of the American Oriental Society, Vol. 92, (No. 3): 466-468.
- Black, J., Green, A. (2004) Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, London: The British Museum Press.
- Bolger, D. L. (1992). The Archaeology of Fertility and Birth: A Ritual Deposit from Chalcolithic Cyprus, Journal of Anthropological Research, Vol. 48, (No. 2): 145-164.
- Bolvin, N. (2000). Life Rhythms and Floor Sequences: Excavating Time in Rural Rajasthan and Neolithic Catalhoyuk, World Archaeology, Vol. 31, Lifecycles, (No. 3): 367-388.
- Böck, B. (2014). The Healing Goddess Gula. Towards an Understanding of Ancient Babylonian Medicine Leiden/Boston: Brill.
- Bronowski, J. (2012). İnsanın Yükselişi, çev. Aykut Göker, Say Yayınları, İstanbul.
- Brown, A. R. (1922) The Andaman Islanders, Cambridge at the University Press.
- Callaghan, H. (2007). Birth dirt : relations of power in childbirth, Exploring the Dirty Side of Women's Health (Mavis Kirkham, ed.), Routledge: 8-25.
- Carole, R. (2001). Egyptian Medicine, CIT Printing Services Ltd., Great Britain.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 26, Sayı 1, 2017, Sayfa 171-185

- Charles, L. H. (1951). Drama in First-Naming Ceremonies, *The Journal of American Folklore*, Vol. 64, (No. 251): 11-35.
- Chassinat, M. É. (1912). A propos de deux tableaux du Mammisi d'Edfou, *Bulletin de L'Institut Français D'Archéologie Orientale*, TOME X: 183-193.
- Dasen, V. (2011). Childbirth and Infancy in Greek and Roman Antiquity, *A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds* (Beryl Rawson, ed.), Oxford: Blackwell: 291-314.
- Dasen, V. (2009). Roman Birth Rites of Passage Revisited, *Journal of Roman Archaeology* 22(1):199-214.
- Demand, N. (1994). Birth, Death, and Motherhood in Classical Greece, *The Johns Hopkins University Press*, Baltimore and London.
- Dennis, CL., Fung, K., vd. (2007). Traditional postpartum practices and rituals: a qualitative systematic review. *Women's Health*, 3(4): 487-502.
- Dillon, M. (2004). *Girls and Women in Classical Greek Religion*, London and New York: Routledge.
- Diodorus, S. (1700). *The historical library of Diodorus the Sicilian in fifteen books : the first five contain the antiquities of Egypt, Asia, Africa, Greece, the islands, and Europe : the last ten an historical account of the affairs of the Persians, Grecians, Macedonians and other parts of the world : to which are added the fragments of Diodorus that are found in the Bibliotheca of Photius : together with those publish'd by H. Valesius, L. Rhodomannus, and F. Ursinus/made English by G. Booth, Esq. - Bibliotheca historica*. English.
- Dioscorides (2005). *Pedanius Dioscorides of Anazarbus De materia medica*, trans. Lily Y. Beck, Georg Olms Verlag AG, Hildesheim.
- Douglas, M., (2001). *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Routledge.
- Eliade, M. (1959). *The Sacred and Profane*, trans. Willard R. Trask, Harcourt, Brace&World, Inc., New York.
- Erdoğu, B., Fazlıoğlu, İ. (2006). The Central Anatolian salt project : A preliminary report on the 2004 and 2005 surveys, *Anatolia Antiqua*, Tome 14, : 189-203.
- Erhat, A. (2001). *Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi*, İstanbul.
- Erkut, S. (1990). *Hititlerde Tuz ve Kullanımı*, *Belleten*, Ankara, cilt: LIV, (SA. 209) : 1-7.
- Farber, W. (2014). *Lamaštu : an edition of the canonical series of Lamaštu incantations and rituals and related texts from the second and first millennia B.C., Mesopotamian Civilizations ; 17*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
- Farber, W. (2007a). *Lamaštu-Agent of a Specific Disease or a Generic Destroyer of*

- Health, Disease in Babylonia (Finkel, I.L. and M.J. Geller, ed.),
Cuneiform Monographs 36, Leiden: Brill: 137-45.
- Farber, W. (2007b). Lamaštu and the Dogs, *Journal for Semitics* 16(3): 635-645.
- Fincancı, Ş. K., Kırangil, B. (1988). Ani Çocuk Ölümleri Sendromu, *Türk Patoloji Dergisi*, (4-2): 56-59.
- Finlay, N. (2006). Gender and personhood, *Mesolithic Britain and Ireland: new approaches* C. Conneller and G. Warren (eds.) , Stroud: Tempus, 35-60.
- Forcada, M. (2012). Salting Babies. *Innovation and Tradition in Premodern Procedures for Neonatal Care*, *Suhayl*, (11): 155-178.
- Foster, B. R. (1996). *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*, Vol. 2, CDL Press: Bethesda.
- Fowler, W. W. (1911). *The Religious Experience of the Roman People*, London: Macmillan.
- Frandsen, P. J. (2007). The Menstrual “Taboo” in Ancient Egypt, *Journal of Near Eastern Studies*, University of Chicago Press. Vol. 66, (No. 2) (April 2007): 81-106.
- Frazer, J. G. (2004). *Altın Dal I*, çev. Mehmet H. Doğan, Payel Yayınevi, İstanbul.
- Freud, S. (2004). *Totem and Taboo*, trans. Kegan Paul, Routledge.
- Galen. (1951). *A Translation of Galen’s Hygiene (De Sanitate Tuenda)*, trans. Robert Montraville Green, Springfield: Charles C. Thomas Publisher.
- Garwood, P. (2011). Introduction: Van Gennep's Ritual Process, *The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual and Religion* (Timothy Insoll, ed.), Oxford: Oxford University Press: 261-284.
- Gennep, A. V. (1960). *The Rites of Passage*, trans. M. B. Vizedom and G. L. Caffee (Chicago: University of Chicago Press).
- Goldberg, H. E. (2003). *Jewish Passages*, Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press.
- Goodman, A. H., Armelagos, G. J. (1989). Infant and Childhood Morbidity and Mortality Risks in Archaeological Populations, *World Archaeology, The Archaeology of Public Health*, Vol. 21, (No. 2): 225-243.
- Gran, M. E., Niegel, S. G., Garthus, K., et al. (2010). Postnatal care: a cross-cultural and historical perspective, *Arch Womens Ment Health*, (13): 459-466.
- Granger, B. H. (1961). Naming: In Customs, Beliefs, and Folk Tales, *Western Folklore*, Vol. 20, (No. 1): 27-37.
- Grey, M. J. (2001). Becoming as a Little Child: Elements of Ritual Rebirth in Ancient Judaism and Early Christianity, *Studia Antiqua* 1, (no. 1): 63-85.
- Håland, E. J. (2009). Take, Skamandros, My Virginity: Ideas Of Water In Connection With Rites Of Passage In Greece, *Modern And Ancient, The Nature and Function of Water, Baths, Bathing and Hygiene from Antiquity through the Renaissance*: 109-148.
- Hamilton, R. (1984). Sources for the Athenian Amfidromia, *GRBS* 25, 243-51.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 26, Sayı 1, 2017, Sayfa 171-185

- Heeßel, N. P. (2011). Evil against Evil, *Studi e Materiali di StoriadelleReligioni*, (77) : 357-368.
- Hertz, R. (2004). *Death and the Right Hand*, trans. Rodney and Claudia Needham, Routledge.
- Hoffner, H. A. (1968). Birth and Name-Giving in Hittite Texts, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 27, (No. 3): 198-203.
- Ivanow, W. (1926). Muhammadan Child-Killing Demons, *Man*, Vol. 26: 195-199.
- İnan, A., 2000, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Jastrow, M. (1913). The Medicine of the Babylonians and Assyrians, *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, (2) (October 10th): 109-176.
- Johansen, U. (1959). Die Alpfrau: Eine Dämonengestalt der türkischen Völker, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Vol. 109 (n.F. 34), (No. 2): 303-316.
- Kemp, B. J. (1979). Wall Paintings from the Workmen's Village at El-'Amarna, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Egypt Exploration Society, Vol. 65: 47-53.
- Khan, K. S., Wojdyla, D., vd. (2006). WHO systematic review of causes of maternal deaths, *Lancet*, (367): 1066-74.
- Kitzinger, S. (1978). *Women as mothers*. Fontana Books, London.
- Lawn, J. E, Cousens, S., Zupan, J. (2005). 4 million neonatal deaths: When? Where? Why?, *The Lancet*, 5, Volume 365, (No. 9462): 891-900.
- Lawson, J. C. (1910). *Modern Greek folklore and ancient Greek religion*, Cambridge: at the University Press.
- Li, X.F., Fortney, J.A., vd. (1996). The postpartum period: the key to maternal mortality, *International Journal of Gynecology&Obstetrics* (54): 1-10.
- Liamputtong, P., Yimyam, S., vd. (2005). Traditional beliefs about pregnancy and child birth among women from Chiang Mai, Northern Thailand., *Midwifery*, (21):139-153.
- Lichty, E. (1971). Demons and Population Control, *Expedition*, 13(2): 22-26.
- Luschnig, C. A. E., Roisman, H. M. (2003). *Euripides' Alcestis/with notes and commentary*, University of Oklahoma Press: Norman.
- MacCormack, C. (1982). Biological, cultural and social adaptation in human fertility and birth: A synthesis, *Ethnography of fertility and birth* (MacCORMACK C., ed.), London-New York, AcadPermesisc: 1-21.
- Malinowski, B. (1989). *İlkel Toplumlarda Cinsellik ve Baskı*, çev. Hüseyin Portakal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Malinowski, B. (1948). *Magic, Science and Religion and Other Essays*, The Free Press: Glencoe, Illinois.
- McGeorge, P. J. P. (2013) Intramural infant burials in the Aegean Bronze age, Olivier Henry. 2èmes Rencontres d'archéologie de l'IFEA: Le Mort dans la ville Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Age du Bronze à l'époque romaine., Nov

- 2011, Istanbul, Turkey. IFEA - Ege yayınları, Rencontres d'Archéologie de l'IFEA: 1-20.
- Michel, C. (2010). Women of Aşşur and Kaniš, Anatolia's Prologue Kültepe Kanesh Karum. (F. Kulakoğlu, S. Kangal, ed.), Kayseri Metropolitan Municipality, pp.124-133.
- Modi, J. J. (1937). The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees, Bombay.
- Neusner, J. (1975). The Idea of Purity in Ancient Judaism, *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 43, (No. 1): 15-26.
- O'Donnell, E. (2004). Birthing in prehistory, *Journal of Anthropological Archaeology* (23): 163-171.
- Oppenheim, A. L., Reiner, E. (2004). The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD) (Robert D. Biggs, ed.), Volume 10, part 2, M.
- Ottaviani, G. (2014). Crib Death - Sudden Infant Death Syndrome (SIDS), Springer Cham Heidelberg Dordrecht London New York.
- Parker, R. (1983). Miasma: Pollution and Purification in early Greek Religion, Clarendon Press, Oxford.
- Pinch, G. (1983). Childbirth and Female Figurines at Deir el-Medina and el-'Amarna, *Orientalia, Nova Series*, Vol. 52, (No. 3): 405-414.
- Piperata, B. A. (2008). Forty days and forty nights: A biocultural perspective on postpartum practices in the Amazon, *Social Science & Medicine* (67) : 1094-1103.
- Potts, D. (1984). On Salt and Salt Gathering in Ancient Mesopotamia, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 27, (No. 3): 225-271.
- Potts, D. T., Martin, D. L., vd. (2013). Neonates, infant mortality and the pre-Islamic Arabian amuletic tradition at Tell Abraq, *Liwa Journal of the National Center for Documentation & Research*, Volume 5, (Number 9): 3-14.
- Reiner, E. (1995). The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD), (Robert D. Biggs, ed.), Volume 13, Q.
- Róheim, G. (1992). The Evil Eye, *The Evil Eye: A Casebook* (Alan Dundes, ed.), Madison: University of Wisconsin Press: 211-222.
- Rolleston, J. D. (1943). The Folklore of Children's Diseases, *Folklore*, Vol. 54, (No. 2) : 287-307.
- Roth, A. M. (1992). The psš-*kf* and the 'Opening of the Mouth' Ceremony: A Ritual of Birth and Rebirth, *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 78, Egypt Exploration Society: 113-147.
- Rothe, U. (2011). Der Grabstein der Severina Nutrix aus Köln: eine neue Deutung. *Germania*, (89): 191-214.
- Russel-Jones, D. L. (1985). Sudden infant death in history and literature, *Archives of*

- Disease in Childhood, (60): 278-281.
- Sappho. (2009). *The Complete Poems of Sappho* trans. Willis Barnstone, Canada.
- Schulz, F. (1942). Roman Registers of Births and Birth Certificates, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 32, Parts 1 and 2: 78-91.
- Scurlock, J. (2014). *Medicine and Healing Magic, Women in the Ancient Near East* (Mark W. Chavalas, ed.), Routledge: 101-143.
- Scurlock, J. (1991). Baby-snatching demons, restless souls and the dangers of childbirth: medico-magical means of dealing with some of the perils of motherhood in Ancient, *Incognita* (2): 137-185.
- Seymour, T. P. (1983). Personal Names and Name Giving in the Ancient Near East, *UCLA Historical Journal*, 4(0): 108-120.
- Shaikh, U., Ahmed, O. (2006). Islam and Infant Feeding, *Breastfeeding Medicine*, Volume 1, (Number 3): 164-167.
- Shorter, E. (1997). *Women's Bodies: A Social History of Women's Encounter With Health, Ill Health and Medicine*, New Brunswick and London: Transaction Publishers.
- Simoons, F. J., Baldwin, J. A. (1982). Breast-Feeding of Animals by Women: Its Socio-Cultural Context and Geographic Occurrence, *Anthropos* Bd. 77, H. (3./4.): 421-448.
- Soranus. (1956). *Soranus's Gynecology*, trans. Owsei Temkin, Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Stefanović, S. (2006). The domestication of human birth, *Documenta Praehistorica* (XXXII): 159-164.
- Steinert, U. (2013). Fluids, rivers, and vessels: metaphors and body concepts in Mesopotamian gynaecological texts, *Le journal des médecines cunéiformes* (22): 1-23.
- Stol, M. (2016). *Women in the Ancient Near East*, trans. Helen and Mervyn Richardson, Walter de Gruyter Inc., Boston/Berlin.
- Stol, M., Wiggermann, F.A.M. (2000). *Birth In Babylonia The Bible its Mediterranean Setting*, Styx Publications Groningen.
- Strauss, C. L. (1983). *Din ve Büyü*, çev. Ahmet Güngören, Yol Yayınları, İstanbul.
- Tolunay, O. (2014). Türk Tıp Tarihinde Emzirme, *Lokman Hekim Journal*, 4(3): 6-10.
- Türkmen, F., Türker, F. (2014). Geleneklerde ve İnançlarda Demir, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (XIV/1): 1-8.
- Tyldesley, J. (1995). *Daughter of Isis: Women of Ancient Egypt*, London: Penguin Books.
- Tylor, E. B. (1889). *Primitive Culture II*, Henry Holt and Company, New York.
- Ünal, A. (1993). The Nature and Iconographical Traits of "Goddess of Darkness", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors* (Machteid J. Mellink, Edith Porada, Tahsin Özgüç, ed.), Türk Tarih Kurumu, Ankara: 639-644.

- Ünal, A. (1992). Ritual Purity Versus Physical Impurity in Hittite Anatolia: Public Health and Structures for Sanitation According to Cuneiform Texts and Archaeological remains- Hititler Devri Anadolu'sunda Temizlikle İlgili Araştırmalar: Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Verilere Göre Kentlerde Halk Sağlığı ve Temizlikle İlgili Yapılar, Uluslararası 1. Birinci Hititoloji Kongresi Bildirileri (19-21 Temmuz 1990) [1992]: 186-207.
- Vergilius. (1995). Aeneas, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, İstanbul: Payel Yayınevi
- Wickes, I. G. (1953). A History of Infant Feeding: Part I-Primitive Peoples: Ancient Works: Renaissance writers, Archives of Disease in Childhood 28(138): 151-158.
- Wiggermann, F. A. M. (2010). Dogs, Pigs, Lamaştu, and the Breast-Feeding of Animals by Women, Von Göttern und Menschen. Beiträge zu Literatur und Geschichte des Alten Orients. Festschrift für Brigitte Groneberg (D. Shehata, F. Weierhäuser & K.V. Zand, eds.), Leiden-Boston (= CM 41): 410-411.
- Wiggermann, F. A. M. (2000). Lamastu Daughter of Anu: A Profile, Birth In Babylonia The Bible its Mediterranean Setting, M. Stol and F.A.M. Wiggermann, Styx Publications Groningen: 217-252.
- Willett, E. A. R. (2002). Infant Mortality and Family Religion in the Biblical Periods, DavarLogos 1.(1): 27-42.
- World Health Organization. (2010) WHO Technical Consultation on Postpartum and Postnatal Care, Geneva, Switzerland.
- Yurdakök, M. (2004). Peygamberler ve pediatri, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2004; 47: 158-159.
- Zwemer, S. M. (1916). The Akika Sacrifice, Moslem World 6.(3): 236-252.

QUESTIONNAIRE ON TEACHER-STUDENT INTERACTION (QTI) AS AN INSTRUMENT TO MEASURE TEACHERS' AND STUDENTS' PERCEPTIONS IN EFL CLASSES IN HIGHER EDUCATION

ÖĞRETMEN VE ÖĞRENCİLERİN ETKİLEŞİMLERİYLE İLGİLİ ALGILARINI ÖLÇME ARACI OLARAK KULLANILAN QTI ÖLÇEĞİNİN YÜKSEKÖĞRETİMDE İNGİLİZCE ÖĞRETİLEN DİL SINIFLARINDA KULLANILMASI

Seden TUYAN

ÖZET

Bu araştırma bağlamında, Çukurova Üniversitesi, Yabancı Diller Okulu'nda İngilizce öğretilen dil sınıflarında öğretmen-öğrenci etkileşimlerini araştırmak için 9 öğretmen ve 209 öğrenci katıldığı bir örneklem ile çalışılmıştır. Uygulanan sormaca QTI (48 maddelik Avustralya versiyonu)-Öğretmen-öğrenci Etkileşim Ölçeğidir (Fisher, Fraser & Wubbels, 1993). Bu ölçek, öğretmen ve öğrencilerin öğretmen-öğrenci etkileşimi ile ilgili algıları hakkında veri toplamak için bir araç olarak kullanılır. Ayrıca, öğretmenler için öğrenci ve öğretmen öz ve ideal algılarını karşılaştırmak yararlı bir geribildirim aracı olabilir. Bu anlamda, farklı sınıflardaki öğrenci ve öğretmen algılarının karşılaştırılması yararlı olabilir ve öğretmenler olumlu etkileşimi olan sınıflarla ilgili algılarını, olumsuz etkileşimi olan sınıflarla ilgili olan algılarıyla kıyaslayabilir ve yapılan kişisel değerlendirmeler öğretmenlerin mesleki gelişimlerine katkı sağlayabilir. Bu amaçla, 48 maddelik QTI Türkçeye çevrilmiş, geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmış ve çalışmaya katılan öğretmenler ölçek ile toplanan verilere dayanarak görüşülmüştür.

ABSTRACT

This study reports on the results of a research conducted at Çukurova University, The School of Foreign Languages in Turkey. The research involves 9 teachers and 209 students to investigate teacher-student relationships in language classes where English is taught. Questionnaire on Teacher Interaction, Australian 48-item version (Fisher, Fraser, & Wubbels, 1993), is used as a tool to collect data on students' and teachers' perceptions of the teacher-student relationship, as it can be used as a feedback instrument for teachers and it can be useful to compare student and teacher self and ideal perceptions. Comparison of the students and teacher perceptions in different classes may be helpful and teachers might learn from their perceptions of good classes and for classes where relationships with student are not positive. For this purpose, the teachers are interviewed based on the data gathered with the questionnaire.

Key Words: Foreign Language Learning, Teacher-student Interaction, QTI

1. Introduction

The interpersonal relationship between teacher and students is an important element contributing to the learning process of students in a classroom environment (Brekelmans et. al., 2002). Teacher plays a major role in the learning of students, thus a

positive relationship between teachers and students is the fundamental aspect of quality teaching and student learning. This is mostly because, teacher-student interaction is one of the most important factors in teaching as it is directly related to the dynamics of the classroom and the enthusiasm felt for teaching and learning by both parties involved whatever the subject matter is. Fouts (2001, p.15) who also supports this idea claims, “in order to move forward academically, many students seem to need a sense of emotional connection and validation that is brought about by the spontaneous matching and synchronicity of emotions between the teacher and themselves.” Through his findings he also points out that when students are attuned with their teacher, they learn more. In this sense, teachers must be willing to commit time and energy to achieve an emotional connection with all students and a learning environment that is imaginative and interactive (Christiansen, 2002, p.7). In a study conducted by Jacobson (1995), university students were polled to identify the characteristics of an outstanding faculty and it was found out that the most important characteristic considered by the students was teacher-student relationships. In this sense, according to Jacobson (1995), “students want teachers to be sensitive to them as individuals as well as students, to be interested in their academic and nonacademic growth (quoted in Christiansen, 2002, p.11). In another study Churchill et al., assert that “if teachers make their classroom ‘a good place for students to be’, then they will want to be there, and will generally be both on task and well-behaved” (quoted in Liberante, 2012, p.9).

Likewise, to Mielnik (2012), teachers should consider a number of things when building up good relations with their students in an EFL class such as creating a positive, relaxed atmosphere in the classroom, including students as much as possible in the sense that connecting with students on a more personal level and getting to know them as people, devoting time to listen to the students and participating in conversation with them, having a relaxed approach to learning, being a real and approachable person with a friendly attitude, allowing their own personality and enthusiasm for what they do and what they say in class.

In order to inquire the nature of teacher-student interaction in EFL classes in higher education, this study is mainly based on The Interpersonal Perspective on Teacher Behavior, which involves the Communicative Systems Approach and The Model for Interpersonal Teacher Behavior (MITB; Wubbels, Créton and Hooymayers 1985; Wubbels and Levy, 1993). Consistent with the focus of this study, The Questionnaire on Teacher Interaction (QTI) developed by Wubbels & Levy (1993), an instrument to measure interpersonal teacher behavior was used as a data collection tool. As it was mentioned earlier elsewhere “the words ‘interaction’ and ‘relationship’ are used interchangeably in this study and as defined by the QTI, ‘interaction’ includes the teacher behaviors of leadership, understanding, uncertain, admonishing, helping/friendly, student responsibility/freedom, dissatisfied, and strict that are used when interacting with the students in the classroom” (Tuyan, 2015, p. 48).

2. Literature review

2.1 The Interpersonal Perspective on Teacher Behavior

In this research teaching English as a foreign language has been looked at from interpersonal perspective which describes and analyses teaching in terms of the

relationship between teacher and students. This perspective involves two central elements; the communicative systems approach and a model to describe teacher behavior (Wubbels et al., 2006).

2.1.1 The Communicative Systems Approach

According to den Brok et al. (2005), although students are influenced by their (stereotypical) expectations for the teacher, they are also open to any impressions when they meet a teacher in a new class. As the class progresses, students begin to establish ideas about their developing relationship with this specific teacher. After a number of lessons (which may take weeks or months), the students' tentative ideas are stabilized and they can tell about the "kind" of their teacher. The same is true for the stability of perceptions related to the teacher's ideas about the students. "Once the tone is set, it is difficult to modify, and both students and teachers resist changes" (den Brok et al., 2005, p. 6). The systems approach to communication focuses on pragmatic aspects which are about the effects of someone's actions on the other.

2.1.2 The Model for Interpersonal Teacher Behavior

Wubbels et al. (1985) adapted Leary's general model for interpersonal relationships to the context of education by labeling Leary's two dimensions *Influence* (Dominance-Submission) and *Proximity* (Opposition- Cooperation). In their terms, 'Influence' refers to the side who is in control in the teacher-student relationship while 'Proximity' (Opposition- Cooperation), refers to the degree of cooperation between teacher and the students. They structure interpersonal teacher behavior into eight sectors: leadership, helpful/friendly, understanding, giving students freedom and responsibility, uncertain, dissatisfied, admonishing, and strict to form The Model for Interpersonal Teacher Behavior (MITB). Each of the sectors in MITB reflects the possible behaviors teachers display in the classroom. The sectors are labeled DC, CD, CS, SC, etc. consistent with their position in the coordinate system and the letters code the relative influence of the axes. Wubbels et al. (1985) suggest that in the MITB, sectors don't have strict boundaries between them, however sectors opposite each other represents opposite behaviors.

2.2 An Instrument to Measure Interpersonal Teacher Behavior: The Questionnaire on Teacher Interaction (QTI)

QTI was originally developed in the Netherlands and consisted 77 items (Wubbels et al. 1985), a 64-item version was constructed in the USA in 1988 (Wubbels and Levy, 1991) and a 48 item version in Australia in 1993 (Fisher, Fraser & Wubbels, 1993). The original QTI, designed for secondary education, also formed the basis for a number of other versions for primary education, higher education, principals and supervisors (Den Brok, 2001). Since its development, the QTI has been the focus of more than 120 (learning environment) studies in many countries (Den Brok et al., 2002), and it has been translated into more than 15 languages (Wubbels et al, 1997). Use of QTI is not very common in EFL/ESL research, yet there are few studies noted (Den Brok et al., 2004; Den Brok et al. 2005; Wei et al., 2009). Recent studies on QTI show that it is a valid and reliable instrument (Brekelmans, 1989; Wubbels, 1993; Riah et al., 1997; Goh & Fraser, 1996; Den Brok, 2003; Wubbels et al., 1987; Rickards & Fisher, 1997). The

more economical 48-items version developed in Australia (Fisher, Henderson & Fraser, 1995; Wubbels, 1993) was used in the present study.

QTI can be applied to both students and teachers. The two versions, the Student Questionnaire and Teacher Questionnaire are basically similar. For example, the item in the Student questionnaire “This teacher is strict” becomes “I am strict/ My ideal teacher is strict” in the Teacher Questionnaire. Each QTI statement is scored on a five-point Likert scale of 0 to 4, ranging from “never” to “always.” on the basis of eight scales (corresponding to the eight sectors of the Model for Interpersonal Teacher Behavior) and two summarizing dimensions of Influence (DS) and Proximity (CO). The Dominance/Submission (DS) dimension is primarily include behaviors in the sectors closest to the DS axis – Strict, Leadership, Uncertainty and Student Freedom (formerly Student Responsibility/Freedom). The sectors that mostly comprise the Co-operation/Opposition (CO) dimension are Helpful/Friendly, Understanding, Dissatisfied and Admonishing (Rickards et al., 2005).

3. The Aim of the Study

This study aims to explore the nature of teacher-student interaction and its possible impact on effective English language teaching and learning at School of Foreign Languages at Çukurova University, Turkey. By using QTI as an assessment tool, the differences between students’ perceptions related to their teachers’ interpersonal behavior, teachers’ perceptions related to their own interpersonal behavior and their ideal teachers’ interpersonal behavior have been investigated. The data of this study also consist of personal semi-structured teacher interviews intended to find out what is going on in the minds of the participating teachers about the mismatch related to their perceptions of themselves, their ideals and their students in EFL classes regarding teacher- student interaction and help them engage in self-reflection on their performances in their classrooms.

4. Methodology

209 students and 9 teachers who teach them English at YADYO, the School of Foreign Languages (SFL) took part in this study. The primary aim of SFL is to enable the students at Çukurova University, Turkey to follow their departmental courses where the medium of instruction is % 100 or % 30 English, to access and effectively use all kinds of resources through a one –year preparatory language program. The students who participated in this study were all Level 1 students, who had started learning English at SFL as beginners and continued their education for a school year (four blocks, each block lasting for two months) to become proficient learners of English at Intermediate level by attending the courses provided for their level 20 hours weekly. The research having been conducted at the end of the fourth block, towards the end of the academic year, the nine teachers who took part in this study had known their students for nearly eight months (each teaching 10 hours weekly). This period of time the teachers had spent with students was-long enough- (Wubbels et al., 2006) to recognize the recurrent patterns of the teachers’ interpersonal behavior by using QTI as an instrument considering the purpose of this study. The more economical 48-item Australian version (Wubbels, 1993) was administered to both the students and the teachers.

The QTI was translated into Turkish using a rigorous process of back-translation. First the English version of the QTI was translated into English and the back-translation by an independent party, into English to compare the two versions and to make sure that each item in the scale retained its meaning (Brislin, 1980). Despite the students' level of English being appropriate to comprehend the questions in the English version of QTI, the Turkish translated version was used to obtain data for the purpose of this study with the idea that students would feel more comfortable while comprehending and responding to the questionnaire in their native language, while the teachers were asked to complete the back-translated, self-reported English version of the Turkish version.

The semi-structured interview was used as the second instrument in this study to explore the teachers' responses to QTI results regarding their students' perceptions, their self and ideal perceptions. Each participant teacher was interviewed in person by the researcher after the QTI results were reported and explained. All the interviews were audio-taped and transcribed for further analysis.

5. Results

The QTI has been validated as a statistically reliable tool which can be used by EFL teachers effectively as a feedback instrument for self-reflection (see also, Tuyan, 2015, p. 47-56). As suggested by Wubbels & Levy (1993), the pattern of inter-scale correlations was examined to support the validity of this instrument. The results of the present study satisfy this assumption with some discrepancies (ibid.). The QTI was also validated in terms of internal consistency (Cronbach alpha reliability) and the ability to differentiate between students' and teachers' (actual & ideal) perceptions (ANOVA) (ibid.). To measure the appropriateness of questionnaire data to factor analysis, KMO Measure of Sampling Adequacy and Bartlett's test of Sphericity were used. While KMO value for this set of variables was 0.813, Bartlett's test results were also found to be statistically significant ($\chi^2 = 3249.1$, $p = 0.0001$). Looking at both test results, the data of questionnaire factors were determined to be appropriate to carry out the analysis (ibid.). As part of factor analysis of the 48-item QTI Turkish version, the measure of sampling adequacy (MSA) was investigated for items whose value is less than 0.50 and since the factor loadings were not found to be less than 0.50, no item was taken out from the questionnaire. The result of the factor analysis showed that there were 8 factors whose eigenvalues were 1 and above. The percentage of variance explained was 66.9 % for QTI. In the factor analysis part of the study, the questionnaire items were grouped under 8 scales as in the original Australian version. A series of analyses of variance, about the comparison of student and teacher (self & ideal) QTI responses revealed significant differences ($p < 0.01$) for some QTI scales between the perceptions of students & teacher (actual) students & teacher (ideal) and teacher (actual & ideal) (ibid. p.53).

5.2 The Comparison of Individual Teacher Responses to the Mean Student Responses, Supported with the Findings from the Semi-structured Interviews

The graphs in Figures 1-9 provide a visual representation of each teacher's response (actual & ideal perceptions) compared to the mean student response in their respective classrooms. As we can see, there are many different types of teachers, and student perceptions can be close to teacher self-reported behaviors, or in some extreme cases,

significantly different. To allow easier comparison with the QTI scores, the comments made by teachers are presented sometimes as they appeared and sometimes in summary to clarify teachers' views related to the teacher behaviors.

5.2.1 Leadership [DC]

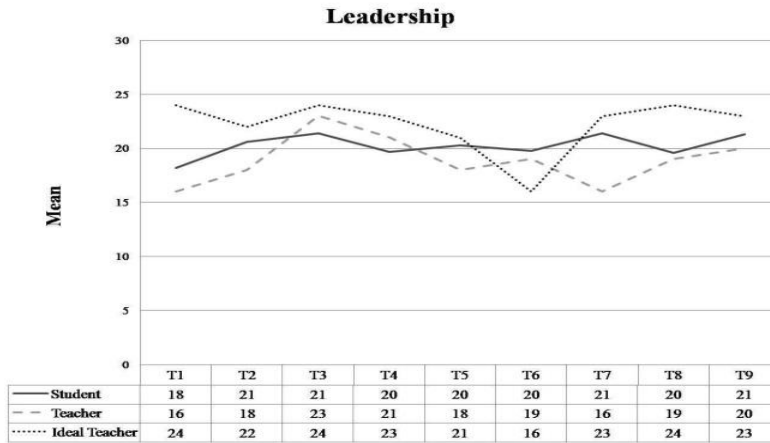

Figure 1. Student-reported teacher-behavior mean perceptions compared to those of their respective teachers' self-reported actual & ideal behavior: Leadership.

As can be seen in this figure, on Leadership behaviors most teachers reported lower scores compared to their students' self-reported mean except for T3 and T4. Teachers 7 has the greatest difference as perceiving herself exhibiting less leadership behavior than the students do. According to the teacher ideal results, T1, T2, T4, T5, T7, T8 and T9 have a desire to increase their behavior scores in the leadership area of the model, T1 having the highest difference in the sample. On the other hand, the view of the ideal teacher on Leadership behavior for T3 was fairly close to the view of her actual behavior. This suggests that the teacher is satisfied with her behavior in this class. Interestingly, although T6's perception of her own behavior corresponds well with the students, she wants to display less of the behavior, reporting a lower mean related to her ideal. When she was asked to comment on her result, T6 said the following:

T6: I have a tendency to control what's happening in every kind of relationship in my life and I'm aware that this doesn't always have positive effect on the quality of a relationship even in my private life. In the classroom, maybe being aware of this, I sometimes try to give the responsibility to my students and help them be more autonomous. Being a good leader is an important teacher characteristic, but what's in it? I don't want to explain everything clearly to my students, sometimes they need to find out by themselves to learn to do how or they can sometimes organize things happening in the class after I teach them how to... We often have time constraints about covering the weekly syllabus items and for the fear of the proficiency exam with very good intentions of course, we spoon-feed the students instead of teaching them how to learn and help them learn continuously all their lives. Do I get leadership wrong?

5.2.2 Helping/ Friendly [CD]

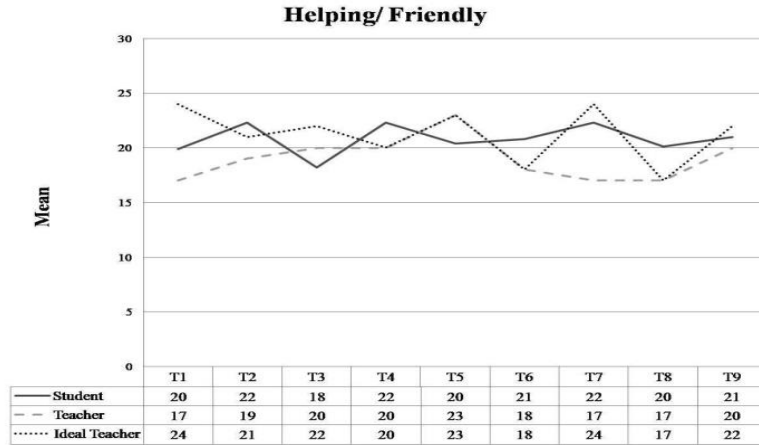

Figure 2. Student-reported teacher-behavior mean perceptions compared to those of their respective teachers' self-reported actual & ideal behavior: Helping/friendly.

As shown by the graph, all the students in the sample reported higher means than their teachers did for Helping/Friendly behavior except for T3 and T5. This means the students perceived more of this behavior than the teachers themselves. A comparison of teachers' actual and preferred behaviors show that T4, T5, T6 and T8 are satisfied with their behavior in class having overlapping actual and ideal scores related to Helping/Friendly sector. In spite of the fact that the students' perceptions of T1 display a higher score for this behavior, the teacher has a high difference between her actual self and ideal. This result suggests that she is dissatisfied with her behavior in the class and wants to exhibit more of this behavior. Related to this scale, the comments of T7 who perceived her behavior relatively lower than her students and who wants to reach an ideal with a maximum score of 24 was worth quoting:

T7: In my experience, students are unbelievably responsive to teacher's Helping/Friendly behavior. For example, when I behave in a considerate manner and especially when they are experiencing a difficulty about learning English, pronunciation, spelling, every kind of, it immediately pays back in different ways in class. That also happens when I express them that I trust them about their performance in class and assist them while dealing with a classroom task. Those moments are precious for me, like time for building a bridge between me and the student. Once they understand my good intentions, I can easily reach them. My students usually take me as an elder sister who is ready to assist them especially in difficult times. They can always talk to me about their private lives. This is part of my personality. So, I always make use of this characteristics of mine, to set the scene for better language teaching.

5.2.3 Understanding [CS]

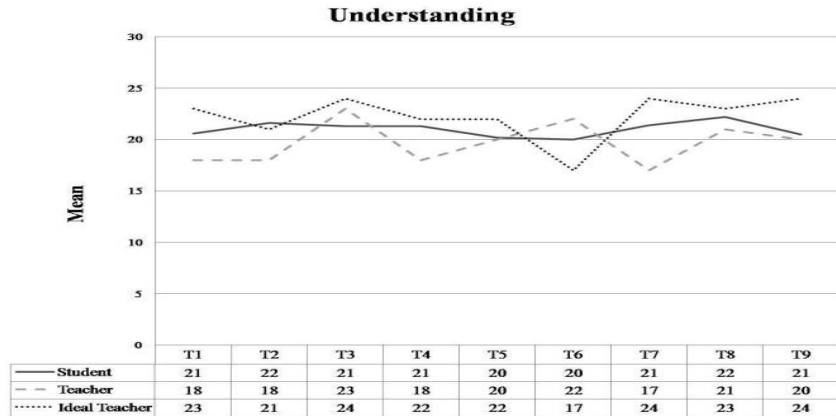

Figure 3. Student-reported teacher-behavior mean perceptions compared to those of their respective teachers' self-reported actual & ideal behavior: Understanding.

The data presented on Understanding behaviors show that most teachers in the sample rated themselves lower than their students, except for teachers T3 and T6. That is, the students see more of this behavior than their teachers perceive. When teacher ideal and actual scores are compared, it can be seen that the teachers in the sample rated higher scores for their ideal selves except for T6, which suggests that she wants to display less of this behavior. Consequently, it is possible to relate her comments in the interview on her Leadership behavior, mainly about her belief regarding ‘the importance of leaving the control of the classroom sometimes to the students’, despite their resistance to take their own responsibility for learning and the teacher’s not being understanding.

5.2.4 Student Responsibility/Freedom [SC]

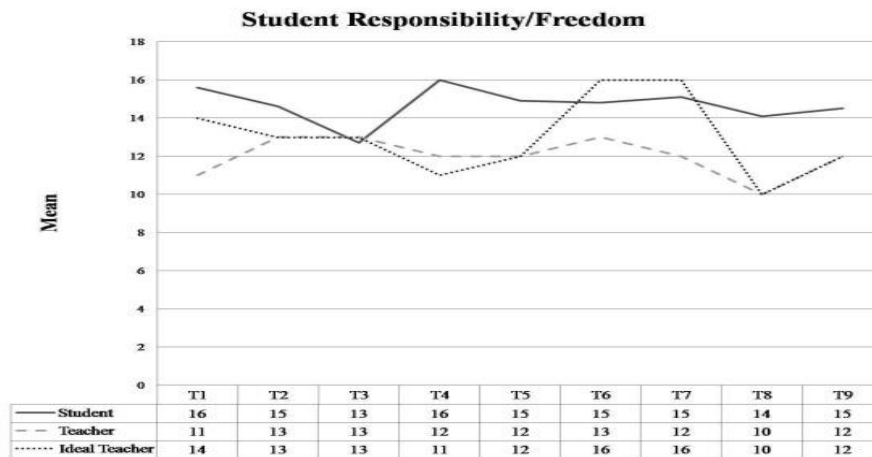

Figure 4. Student-reported teacher-behavior mean perceptions compared to those of their respective teachers' self-reported actual & ideal behavior: Student Responsibility/freedom.

As being one of the eight QTI scales and a teacher behavior characterized by high proximity towards students, Student Responsibility/Freedom contains six items to be scored from 0 to 4 with a possible maximum score of 24 on this scale. In this respect, and as another interesting finding of this study, the data presented here for Student Responsibility/Freedom behavior have relatively lower ratings both by the teachers and the students in the sample than the other teacher behaviors. When the teachers were asked about the possible causes of their ratings during the interviews, the common response of the teachers to their low ratings was related to the content of the questions in this scale. Especially regarding their responses to the questions #34 (This teacher allows us to waste our time in class) #38 (This teacher tolerates our misbehaviors in class) and #42 (This teacher gives a lot of free time in class), they all claimed that it was not possible to behave even ‘sometimes’ in those ways in their classes. The following comment by T3 whose student, actual and ideal ratings were identical (13/24) related to this scale appeared typical to summarize the other teachers’ views explaining the possible reasons of this result.

T3: This year I always felt myself in a rush like running after the syllabus items to be covered weekly. I need to manage my time properly to be able to reach my objectives for every lesson. Ok, I give them extra time while we are doing group work or pair work activities but other than that it seems very luxurious, kind of useless to me let students waste time or give them a lot of time or tolerate misbehaviors in class. In my experience, most students misunderstand and misuse their time in class when they are given extra time without a reason. It’s also a cause for discipline problems in class...

Despite the fact that all teachers reported a lower mean compared to their students' self-reported mean related to this scale, most teachers’ ideal means were either very close or lower than their actual means. This suggests that teachers were satisfied with their actual behaviors in class while their students perceive them exhibiting more of this behavior.

5.2.5 Uncertain [OD]

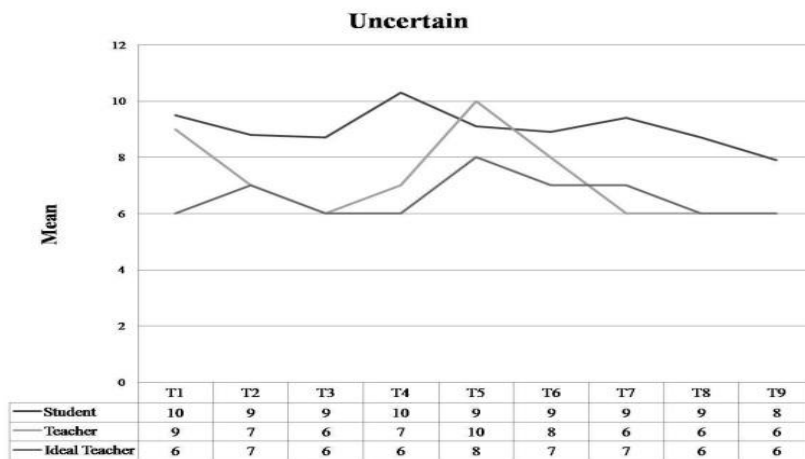

Figure 5. Student-reported teacher-behavior mean perceptions compared to those of their respective teachers' self-reported actual & ideal behavior: Uncertain.

As can be seen in the graph for the dimension of Uncertain, students' means of this behavior is relatively higher than their teachers' except for T5. This means the students perceived more of this behavior than the teachers themselves. A comparison of teachers' actual and preferred behaviors show that T2, T3, T8 and T9 are satisfied with their behavior in class having overlapping actual and ideal scores related to 'uncertain' sector of the model. Other teachers in the sample have slightly lower ideal scores suggesting that they want to display less of this behavior. In line with their ideal teacher ratings when the teachers were asked in the interviews about the possible causes and effects of displaying uncertain behavior in EFL classes, they accepted that this kind of behavior would have certain negative effects on their own teaching as well as the students' learning. As for causes they had their personal reasons like feeling unwell physically for that specific day; being tired, having a headache, feeling burnout because of work load, disinterested and unwilling students and repeated misbehaviors despite warnings. Concerning the negative effects, teachers claimed that uncertain behavior was interrelated with leadership behavior and would automatically be reflected on the organization and dynamics of the classroom by hindering students' safety, security and pleasure for joining the classroom activities, to take turns, to work in pairs and groups, and to volunteer to take part in whatever going on in the classroom.

5.2.6 Dissatisfied [OS]

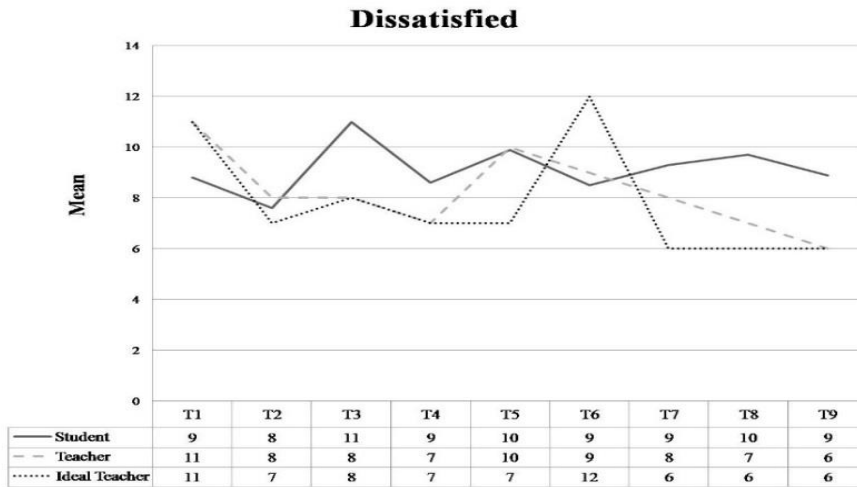

Figure 6. Student-reported teacher-behavior mean perceptions compared to those of their respective teachers' self-reported actual & ideal behavior: Dissatisfied.

As can be seen in Figure 6, for the dissatisfied dimension, all the teachers except for T1 were perceived to exhibit more of this behavior or they had similar means with their students. When the teachers' actual and ideal scores are compared, T5 who wants to display less of this behavior and T6 who wants to do the opposite can be seen. Considering the fact that 'dissatisfied' is a behavior which is characterized by low

proximity when T6 was asked to comment on her results for this scale she responded as following:

T6: Well, I know that I sometimes seem dissatisfied to the students. This is because I want to make them feel how I feel about their negative attitudes and some misbehaviors in class. Actually how I behave depends on the profiles of the students in class. When some students don't take my warnings seriously about things like not doing their homework, coming to the class on time, listening to the lesson attentively or participating to the classroom activities or such things, I do wear a sulky face or criticize or question why they behave that way. But, I also know how to praise the good behaviors...

5.2.7 Admonishing [OD]

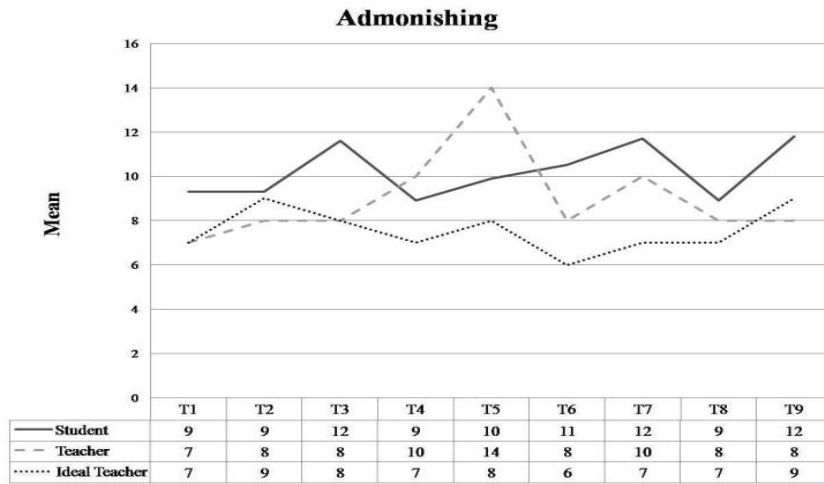

Figure 7. Student-reported teacher-behavior mean perceptions compared to those of their respective teachers' self-reported actual & ideal behavior: Admonishing.

As shown by the graph, all the students in the sample reported higher means than their teachers did for Admonishing behavior except for T4 and T5. This means the students' perceived more of this behavior than the teachers themselves. A comparison of teachers' actual and preferred behaviors show that T1 and T3 are satisfied with their behaviors in class having identical actual and ideal scores related to this sector. Although the students' perceptions of T5 display a lower score for this behavior, the teacher has a high difference between her actual self and ideal. This result suggests that she is dissatisfied with her behavior in the class and wants to exhibit less of this behavior. When she was asked, she said the following related to her result:

T5: I guess my behavior depends on the profile of the students. To me a language teacher shouldn't have admonishing behavior towards the students. However, sometimes in some classes, it happens like students make us behave that way. Maybe because of their age, or their psychological states, since they come to our school to learn a language after the university entrance exam, which is a real challenging task to accomplish for a teenager, you need to push them. Not in the bad sense of course, like

to motivate them or help them set and realize their goals. Still, I express my anger or irritation when they don't follow my warnings and advice. Do I punish them? Well, I do give them low portfolio marks, when they do not hand in their assignments in due time or be late for the second drafts, if you consider that a way of punishment.

5.2.8 Strict [DO]

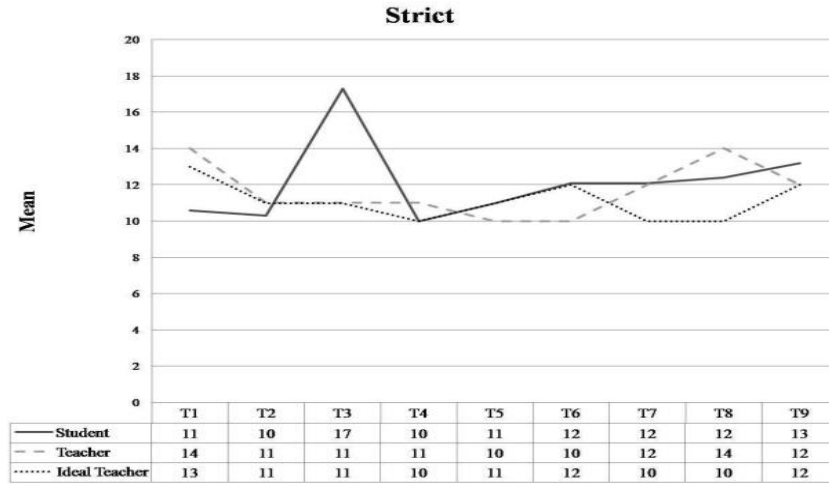

Figure 8. Student-reported teacher-behavior mean perceptions compared to those of their respective teachers' self-reported actual & ideal behavior: Strict.

As shown in Figure 8, very similar trends can be seen following the graph regarding 'strict' behavior. For the most part, teachers' actual and ideal as well as students' mean scores match one another directionally except for T3. Students' means of this behavior for this teacher is much higher than the teacher's. This means the students' perceived more of this behavior than the teacher herself. When she was asked to comment on her result of this scale she expressed her thoughts as following:

T3: I always set my rules when I meet a new class. I thoroughly explain what they are supposed to do, what I expect them to do or the requirements of this school system and our class. I warn them to hand in their assignments on time, the day I assign them to, not later. Otherwise I don't accept their assignments. I try to keep the reins tight for their own good. I always try to see my students like my own child. So, in my view, discipline is a requirement for their success. In some classes students get me right and follow what I say. Last year, it was like that for example. All the students in my class passed the proficiency exam, they were engineering students though. Their medium of instruction is 100 % English. This year my students were all business administration and economics department students whose medium of instruction is 30 % English. I guess, when learning English is compulsory in their departments, students do their best to succeed and learn better English. Obviously, my interaction is better with those students and I behave less strict to them seeing that they listen to my advice.

6. Conclusion

This study aimed to explore the students' perceptions of their teachers, and the teachers' perceptions of themselves as well as their ideals in an EFL context and gain a better understanding of the underlying forces of student-teacher relationships and their possible influence on effective EFL teaching and learning at SFL of Çukurova University, Turkey

First of all, by means of this study the QTI has been validated as a statistically reliable tool which can be used by EFL teachers effectively as a feedback instrument for self-reflection (see also, Tuyan, 2015, p. 47-56).

It is a fact that positive teacher-student interaction helps creating more creative EFL classrooms which are also more conducive to learning and teaching. In this way, students' emotional as well as educational needs are also met. Therefore, when teachers know about their students' perceptions of themselves, they can be more effective on shaping their students' behaviors while tuning into their learning. This kind of information may also serve as a basis for self-reflection and change the way teachers behave to create a more desirable classroom environment for their students. In this respect, this research supports Fisher et al.'s (1995) view that QTI is a valuable information tool for professional development purposes considering the positive feedback given by all the participant teachers of this study regarding the usefulness of QTI for self-reflection.

Moreover, the results of this study revealed that the most common behaviors displayed by the EFL instructors at SFL, Çukurova University were fairly strong leadership, helping/friendly and understanding behaviors accompanied by strong strict behaviors. They could also behave in uncertain, dissatisfied and admonishing ways giving responsibility and freedom to some extent to the students in their classes. Accordingly, this study also implies that if teacher-student interaction is nurtured carefully, this may result in positive outcomes on part of both the students and the teachers.

This study is limited in the context that it was conducted and the number of students and instructors who participated, yet, the researcher firmly believes that the QTI can be used as a tool for reflection by all EFL teachers/instructors in EFL classrooms.

REFERENCES

- Brekelmans, J.M.G. (1989). *Interpersoonlijk gedrag van docenten in de klas*. [Interpersonal teacher behaviour in the classroom]. Doctoral dissertation, Utrecht, WCC.
- Brekelmans, M., Wubbels, Th., & Den Brok, P. (2002). Teacher experience and the teacher-student relationship in the classroom environment. In S. C. Goh & M. S. Khine (Eds.), *Studies in educational learning environments: An international perspective* (pp.73-100). Singapore: New World Scientific.
- Brislin RW. (1980). Translation and content analysis of oral and written material. In: Triandis H, Berry J, (Ed.) *Handbook of Cross-cultural Psychology: Methodology* (vol. 2: pp. 389-444). London: Allyn & Bacon.
- Brok, P. den (2001). *Teaching and student outcomes: A study on teachers' thoughts and actions from an interpersonal and a learning activities perspective*. Utrecht: W. C. C..

- Brok, P. den, Levy, J., Rodriguez, R., & Wubbels, T. (2002). Perceptions of Asian-American and Hispanic-American teachers and their students on interpersonal communication style. *Teaching and Teacher Education*, 18, 447-467.
- Brok, P. den, Levy, J., Wubbels, T., & Rodriguez, M. (2003). Cultural influences on students' perceptions of videotaped lessons. *International Journal of Intercultural Relations*, 27(3), 355-374.
- Brok, P. den, Levy, J., Brekelmans, M., & Wubbels, T. (2005). The effect of teacher interpersonal behaviour on students' subject-specific motivation. *Journal of Classroom Interaction*, 40 (2), 20-33.
- Brok, P. den, Veldman, I., Wubbels, T., and Van Tartwijk, J., (2004, April). *Interpersonal Teacher Behavior in Dutch Multicultural Classes*. Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association, San Diego.
- Christiansen, J. (2002). *Student/teacher relationships and school success: Perceptions of students from grades nine to twelve*. Lethbridge, Alta.: University of Lethbridge, Faculty of Education.
- Fisher, D., Fraser, B., & Cresswell, J. (1995). Using the "Questionnaire on Teacher Interaction" in the Professional Development of Teachers. *Australian Journal of Teacher Education*, 20(1).
- Fisher, D. L., Fraser, B. J., & Wubbels, T. (1993). Interpersonal teacher behaviour and school climate. In T. Wubbels, & J. Levy (Eds.), *Do you know what you look like? Interpersonal relationships in education* (pp. 103-112). London: Falmer.
- Fisher, D.L., Henderson, D. & Fraser, B.J. (1995). Interpersonal behaviour in senior high school biology classes. *Research in Science Education*, 25, 125-133.
- Fouts, G. (2001). Attunement in the classroom: emotional connection maybe the key to student stress. *ATA Magazine*, Summer 2001, 14-15.
- Goh, S.C. & Fraser, B.J. (1996). Validation of an elementary school version of the questionnaire on teacher interaction. *Psychological Reports*, 79, 522-525.
- Liberante, L. (2012). The importance of teacher-student relationships, as explored through the lens of the NSW Quality Teaching Model. *Journal of Student Engagement: Education Matters*, 2(1), 2-9.
- Mielnik, S. (2012, October 1). The Importance of Good Teacher-Student Relations. Retrieved September 8, 2014, from <http://edition.englishclub.com/tefl-articles/teacher-student-relations/>
- Riah, H., Fraser, B.J. & Rickards, T. (1997, June). Interpersonal teacher behaviour in chemistry classes in Brunei Darussalem's secondary schools. Paper presented at the International Seminar on Innovations in Science and Mathematics Curricula, Bandar Seri Begawan, Brunei Darussalam.
- Rickards, T., & Fisher, D. L. (1997). *A report of research into student attitude and teacher student interpersonal behaviour in a large sample of Australian secondary mathematics classrooms*. Paper presented at the annual meeting of the Mathematics Education Research Group of Australia, Rotorua, New Zealand.
- Rickards, T., Brok, P. den, & Fisher, D. (2005). The Australian science teacher: A typology of teacher-student interpersonal behaviour in Australian science classes. *Learning Environments Research*, 8, (267-287). Retrieved September 8, 2014, from <http://Springerlink.com>

- Tuyan, E. S. (2015). Teacher-Student Interaction in English as a Foreign Language Classes in Higher Education” in K. Norley, M. A. Icbay, H. Arslan, (eds.), Contemporary Approaches in Education, IASSR (pp. 47-56). Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, ISBN 978-3-631-66164-2 pb. (Softcover)
- Wei, M., Brok, P. den, & Zhou, Y. (2009). Teacher interpersonal behaviour and student achievement in [English](#) as a Foreign Language classrooms in China. *Learning Environments Research*, 12, (157-174). Retrieved September 8, 2014, from <http://Springerlink.com>
- Wubbels, T. (1993). Teacher-Student Relationships in Science and Mathematics Classes (*What research says to the science and mathematics teacher, No. 11*). Perth: National Key Centre for School Science and Mathematics, Curtin University of Technology.
- Wubbels, T., Brekelmans, M., Brok, P. den, & Tartwijk, J. (2006). An interpersonal perspective on Classroom Management in Secondary Classrooms in the Netherlands. In C. Evertson & C. Weinstein (Eds.), 2006 *Handbook of Classroom Management: Research, Practice, and Contemporary Issues*, (pp. 1161-1191). Mahawn NJ: Lawrence Erlbaum Assoc
- Wubbels, T., Brekelmans, J. M. G., & Hermans, J. J. (1987). Teacher behavior, an important aspect of the learning environment? In B.J.Fraser (Ed.), *The Study of Learning Environments*, 3 (pp. 10-25). Perth: Curtin University.
- Wubbels, T., Brekelmans, M., van Tartwijk, J., & Admiraal, W. (1997). Interpersonal relationships between teachers and students in the classroom. In H.C. Waxman & H. J. Walberg (Eds.). *New directions for teaching practice and research* (pp.151-170). Berkeley, CA: McCutchan Publishing Company.
- Wubbels, T., Créton, H.A, and Hoymayers, H.P. (1985). *Discipline Problems Of Beginning Teachers, Interactional Behavior Mapped Out*. Paper presented at the American Educational Research Association annual meeting, Chicago.
- Wubbels, T., Levy, J. (1991). A comparison of interpersonal behavior of Dutch and American teachers. *International Journal of Intercultural Relations*, 15, 1-18.
- Wubbels, T., Levy, J. (1993). *Do You Know What You Look Like?* London: The Falmer Press.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN GİRİŞİMCİLİK EĞİLİMİ: PLANLANMIŞ DAVRANIŞLAR TEORİSİ VE GİRİŞİMCİLİK EĞİTİMİNİN ROLÜ

Ece EKİCİ¹

Mehmet TURAN²

ÖZET

Günümüzde girişimcilik, teknolojinin hızla gelişmesiyle ve bilgiye erişimin kolaylaşmasıyla ekonomik gelişmede rol oynayan önemli faktörlerden biri haline gelmiştir. Girişimcilik eğitimi ise gençlerin anlaşılmasında ve onların girişimsel tutumlarını arttırmada önem taşımaktadır (Wang ve Wong, 2004). Buradan hareketle bu çalışmada Planlanmış Davranışlar Teorisi unsurları olan kişisel tutum, sosyal norm ve algılanan davranışsal kontrolün ve ayrıca girişimcilik eğitiminin öğrencilerin girişimcilik eğilimleri üzerinde etkisi olup olmadığı incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi ve Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde girişimcilik eğitimi alan 3. ve 4.sınıf işletme öğrencileri üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre; üniversite öğrencilerinin *algılanan davranışsal kontrollerinin* girişimcilik eğilimi üzerinde en yüksek pozitif etkiye sahip olduğu bulunmuştur. *Kişisel tutumun ve girişimcilik eğitiminin* de öğrencilerin girişimcilik eğilimlerini pozitif ve anlamlı olarak etkilediği fakat *sosyal normun* girişimcilik eğilimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, girişimcilik eğilimi, planlanmış davranışlar teorisi, girişimcilik eğitimi.

ABSTRACT

Nowadays, entrepreneurship has been one of the key factors that plays an important role in economic development thanks to high improvement of technology and easy access to information. The importance given to entrepreneurship is also increasing the interest which felt on entrepreneurship education. Entrepreneurship education is one of the key factors to understand the young people and to increase their entrepreneurial attitudes towards entrepreneurship (Wang and Wong, 2004). In light of this information, personal attitude, perceived social norm, perceived behavior control which comprise the Theory of Planned Behavior's items were also examined (analyzed). Entrepreneurship education is also included in the study to see if it influences university students' entrepreneurial intentions. In accordance with this purpose, the third and fourth class business administration students' of Osmaniye Korkut Ata University and Kahraman Maraş Sütçü İmam University who also took entrepreneurship course were investigated.. According to the findings of this research, it was found that *perceived behavior control* had the strongest positive effect on university students' entrepreneurial

¹ Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim Organizasyon Doktora Programı Öğrencisi, ecekici01@gmail.com

² Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim Organizasyon ABD, mturan@cu.edu.tr

intentions. It was also found that *personal attitude* and *entrepreneurship education* had positive and significant effects on university students' entrepreneurial intentions. However, perceived *social norm* did not have statistically significant effect on university students' entrepreneurial intentions.

Keywords: Entrepreneurship, entrepreneurship intention, theory of planned behavior, entrepreneurship education.

1.GİRİŞ

Günümüzde girişimcilik, sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişle önem verilen, ve ekonomik gelişmede rol oynayan önemli faktörlerden biri haline gelmiştir (Balaban, Özdemir, 2008).

Girişimciliğin toplumlarda gittikçe daha önemli bir hale gelmesiyle birlikte bireylerde girişimcilik eğilimini tetikleyen unsurların neler olduğu akademik çevrelerde merak konusu olmuştur. Bu çerçevede öncelikle girişimcinin kişiliği ve girişimci kişiliği etkileyen kişisel ve demografik faktörler üzerinde durulmuştur (Davidsson, 1995; Zhao, Seibert, Lumpkin, 2010) . Bu faktörler, yaş, cinsiyet, eğitim vb gibi demografik, yaratıcılık kontrol odağı, risk alma gibi kişisel faktörler şeklinde sıralanabilir. Literatürde yer alan bir çok çalışma girişimcilik eğilimini veya niyetini etkileyen faktörler üzerine olmuştur (Zain, Akram, ve Ghani, 2010, Ulucan 2015).

Bireylerde Girişimcilik eğilimini açıklayan bu faktörlerin yetersiz kaldığı düşüncesiyle (Gartner, 1988) özellikle son zamanlarda Planlanmış davranışlar teorisinin girişimcilik eğilimini etkilemedeki yeri ve önemi araştırılmaya başlanmıştır (Kalkan, 2011; Kautonen, Van Gelderen, ve Fink, 2015). Ajzen tarafından oluşturulan planlanmış davranışlar teorisi bireyin davranışını tahmin etmede geliştirilmiş bir modeldir (Ajzen, 1991). Ajzen'e göre bireyin niyetini, sırasıyla davranışa yönelik tutum, sosyal norm ve algılanan davranışsal kontrol etkiler. Bu teoride yer alan davranışa yönelik tutum, sosyal norm, algılanan davranışsal kontrol unsurları bireyin girişimcilik davranışını ve niyetini etkileyen unsurlarla benzerlik gösterdiğinden girişimcilik ile ilgili çalışmalarda çoğunlukla tercih edilmektedir (Rauch ve Hulsink, 2015). Literatürde, girişimcilik eğilimini Planlanmış Davranışlar Teorisi kapsamında açıklayan pek çok çalışma bulunmaktadır (Bozkurt Çetinkaya, 2014; Kautonen, Van Gelderen ve Fink, 2015; Autio vd., 2001)

Öte yandan girişimcilik potansiyelini arttırmada eğitimin, özellikle de girişimcilik eğitiminin önemli rol oynadığı son yıllarda da öğrencileri girişimciliğe yönlendirebilmek adına üniversitelerde girişimcilikle ilgili ders sayılarının artırıldığı görülmüştür (Sanchez, 2013). Girişimcilik eğitime yönelik akademik çalışmalar da artmıştır (Oosterbeek, Praag & Ijsselstein, 2010; Hulsink ve Rauch, 2010) ve üniversitelerde girişimcilik eğitimi almanın öğrencilerin girişimcilik potansiyellerini ortaya çıkarmada önemli bir itici güç olduğunu belirten çalışmalar da vardır (Bozkurt, Aslan ve Göral, 2011). Literatürde, girişimcilik eğilimi ile girişimcilik eğitimi ilişkisini araştıran çalışmalar mevcuttur (Piperopoulos ve Dimov, 2015; Bozkurt, Aslan ve Göral, 2011).

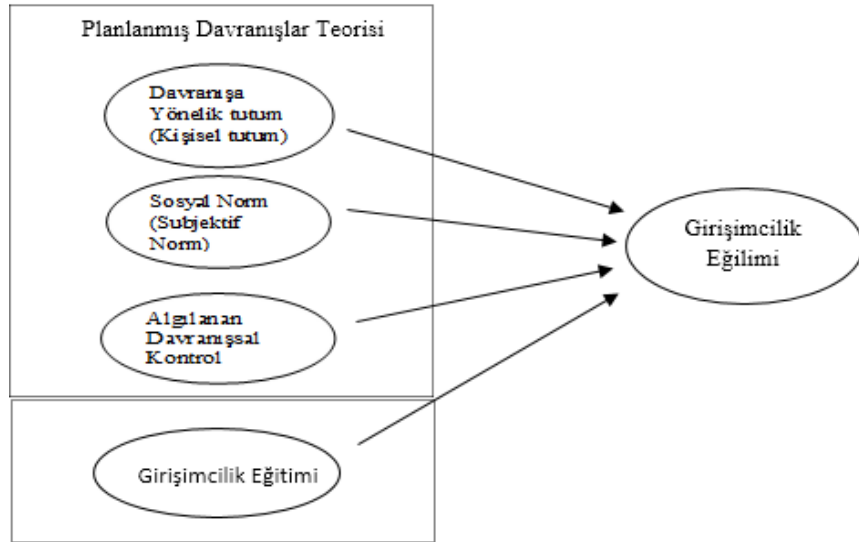
Bu çalışmanın amacı üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimi göstermelerinde onların girişimciliğe yönelik tutumlarının, algıladıkları sosyal baskıların, algıladıkları davranışsal kontrolün ve aldıkları girişimcilik eğitiminin rolünü

araştırmaktır. Bu çalışmada, girişimciliğin ekonomik kalkınma, toplumsal ve bireysel refahı sağladığı rolü göz önüne alınarak, üniversite öğrencilerinin ne derecede girişimcilik eğilimine sahip oldukları ve girişimciliğe yönelik derslerin ne derecede onların girişimcilik eğilimlerini etkilediği konusu araştırılmak istenmiştir. Bu bağlamda Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi ve Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde girişimcilik dersi alan 3. ve 4. sınıf işletme bölümü öğrencileri üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Çalışmada ayrıca katılımcı öğrencilerin demografik özellikleriyle girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı da araştırılmıştır.

II. ARAŞTIRMA MODELİ VE HİPOTEZLER

A. Araştırmanın Modeli

Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimini belirlemede Planlanmış Davranışlar Teorisi ve girişimcilik eğitiminin rolünü belirleme adına yapılan bu çalışmada kullanılan araştırma modeli Şekil 1'de görülmektedir. Çalışmanın modeli başta Ajzen (1991) olmak üzere, Linan, Rodriguz-Cohard & Rueda-Cantuche, (2011)'in de araştırmalarında kullandıkları modellerden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırmanın modeli

B. Araştırmanın Hipotezleri

Literatürde konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalardan (Ajzen, 1991; Autio vd., 2001; Van Gelderen vd., 2008; Fini vd., 2009; Linan ve Chen, 2009; Shook ve Bratianu, 2010; Linan, Rodriguez-Cohard ve Rueda-Cantuche, 2011; Kalkan, 2011; Koe vd., 2012; Bozkurt Çetinkaya, 2014; Doğan, 2015) elde ettiğimiz bilgiler ve bu bilgilerden yararlanılarak geliştirdiğimiz modelde görüldüğü üzere kişisel tutumun, sosyal normun, algılanan davranışsal kontrolün ve alınan girişimcilik eğitiminin

girişimcilik eğilimi ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Söz konusu ilişkilere dair hipotezler ve bu hipotezlere ilişkin teorik temeller sırasıyla aşağıda belirtilmiştir.

Bir işletme kurma düşüncesi bireyin girişimciliğe yönelik tutumuyla ilgilidir. Bireyin kişisel tutumu, zengin olma düşüncesi, başkasına karşı kendini ispatlama güdüsü gibi davranışlara yöneliktir (Bozkurt Çetinkaya, 2014). Literatürde kişisel tutumun girişimcilik eğilimi üzerinde pozitif etkilerini ortaya koyan bu ve benzeri çalışmaların ışığında, aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H1: Üniversite öğrencilerinin kişisel tutumları, girişimcilik eğilimlerini pozitif olarak etkiler.

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde sosyal normun girişimcilik eğilimi üzerindeki etkisinin tartışmalı olduğu görülmektedir. Mesela, Moriano ve arkadaşları (2011), sosyal normun girişimcilik eğiliminin önemli bir öngörücüsü olduğunu düşünmektedirler. Van Gelderen ve arkadaşları (2008) da sosyal normu girişimcilik eğilimini açıklamada önemli bir unsur olarak görmekteyler. Bunun aksine diğer bazı çalışmalarda ise sosyal norm, girişimcilik eğilimini belirlemede zayıf bir rol oynamaktadır. Bu nedenle girişimcilik eğilimini etkilemede yetersiz kalmaktadır (Koe vd., 2012).

Her ne kadar önceki araştırmalarda sosyal normun girişimcilik eğilimi üzerindeki etkisi konusunda fikir birliği olmasa da, bu çalışmada söz konusu ilişkinin var olup olmadığını göstermek ve dolayısıyla mevcut yazına katkıda bulunmak amacıyla aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H2: Üniversite öğrencilerinin sosyal norm algıları, girişimcilik eğilimlerini pozitif olarak etkiler.

Girişimcilikle ilgili kaynaklar konusunda önemli rol oynayan algılanan davranışsal kontrol faktörü, girişimcilik eğiliminin en güçlü öngörücüsü olarak belirtilmiştir (Koe vd., 2012). Bir çok çalışmada algılanan davranışsal kontrol faktörünün girişimcilik eğilimini pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır (Linan ve Chen, 2009; Shook ve Bratianu, 2010; Fini vd., 2009; Moriano vd., 2011; Koe vd., 2012). Algılanan davranışsal kontrolün literatürdeki bu önemi dikkate alınarak öğrencilerin girişimcilik eğilimini belirlemede bu faktörün etkisini ölçmek adına aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H3: Üniversite öğrencilerinin algıladıkları davranışsal kontrolleri, girişimcilik eğilimlerini pozitif olarak etkiler.

İlgili yazında, yeni bir iş kurmada ve girişimci olmada girişimcilik eğitiminin niyet üzerindeki etkisinin anlaşılmasında eksiklikler vardır ve nispeten yeterli şekilde test edilmemiştir. Bu nedenle girişimcilik eğitiminin girişimcilik eğilimine yönelik sonuçları bir nebze belirsiz kalmıştır (Souitaris vd., 2007; Krueger ve Brazeal, 1994). Her ne kadar girişimcilik eğitime yönelik belirsizlikler olduğu belirtilse de pek çok araştırmada girişimcilik eğitiminin girişimcilik eğilimini pozitif olarak etkilediğini belirten çalışmalar da vardır. Dolayısıyla, çalışmamızda girişimcilik eğitimiyle ilgili olarak aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir.

H4: Üniversite öğrencilerinin aldıkları girişimcilik eğitimi, girişimcilik eğilimlerini pozitif olarak etkiler.

III. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

A. Anakütlenin ve Örneklem Çerçevesinin Belirlenmesi

Bu çalışmanın anakütlesini Türkiye'deki üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Ancak tüm öğrencilere ulaşma kısıtının olması nedeniyle örneklem oluşturulmuştur. Araştırmanın örnekleme, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi ve Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde işletme bölümü 3. ve 4. sınıf öğrencilerinden girişimcilik dersi alan 281 öğrenciden oluşmaktadır. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi'nde 110, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde 207 öğrenciye anket dağıtılmıştır. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi'nden 105, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi'nden 176 öğrenci anket sorularını eksiksiz cevaplamıştır. Sonuçta, 281 öğrencinin anketi analiz için uygun bulunmuştur. Anketten elde edilen veriler "Statistical Package for the Social Science (SPSS 20)" programı kullanılarak analiz edilmiştir.

B. Veri Toplama Yöntemi ve Uygulama

Üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimini belirlemeye yönelik geliştirilmiş kuramlardan ve önceki çalışmalardan yararlanılarak, araştırma sorularını cevaplamada kullanılacak veriler elde etmek amacıyla bir anket hazırlanmıştır. Anket dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yöneliktir. İkinci ve üçüncü bölümlerde ise Linan ve Chen'in (2009) Planlanmış Davranışlar Teorisini kullanarak iki farklı kültürde (İspanya ve Tayvan) öğrencilerin girişimcilik eğilimlerini ölçmek için kullandıkları 'girişimcilik eğilimi anketinden' (Entrepreneurial Intention Questionnaire) yararlanılmıştır. Bu bölümlerde sırasıyla PDT'nin alt boyutlarına (kişisel tutum, sosyal norm, algılanan davranışsal kontrol) ve girişimcilik eğilimine yönelik sorulara yer verilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise Linan, Rodrigues-Cohard ve Rueda-Cantuche'nin (2011) "Factors Affecting Entrepreneurial Intentions Levels: A Role for Education" adlı çalışmalarında katılımcıların aldıkları girişimcilik eğitiminin etkilerini ölçmek amacıyla kullanmış oldukları ölçekten yararlanılmıştır. Bu çalışmada 5'li likert ölçeği kullanılmıştır. Ankete katılan öğrencilerin Planlanmış Davranışlar Teorisi unsurları (kişisel tutum, algılanan davranışsal kontrol), girişimcilik eğilimi ve girişimcilik eğitimi bölümlerinde yer alan yargılara: "1= Kesinlikle katılmıyorum", "2=Katılmıyorum", "3= Ne katılıyorum ne katılmıyorum", "4= Katılıyorum", "5= Kesinlikle katılıyorum" ifadelerini göz önünde bulundurarak cevap vermeleri istenmiştir. Planlanmış Davranışlar Teorisi unsuru olan sosyal norm faktörü için ise 5'li likert ölçeği şu şekilde oluşturulmuştur. "1=Kesinlikle onaylamazdı", "2=Onaylamazdı", "3= Ne onaylardı ne onaylamazdı", "4= Onaylardı", ve "5= Kesinlikle onaylardı" ifadelerinden oluşmaktadır.

C. Güvenilirlik Analizi

Güvenilirlik analizi ankette kullandığımız ölçeğin tutarlılığını ölçmek için yapılmıştır. Araştırmada güvenilirliği ölçerken sıklıkla tercih edilen alfa katsayısı (Cronbach's Alpha) kullanılmıştır (Nunnally, 1978). Üç farklı teorik yapının, Cronbach Alfa değerleri, girişimcilik eğiliminin 0,936, Planlanmış Davranışlar Teorisinin 0,859 ve girişimcilik eğitiminin 0,882'dir ve bu değerler 0.7'nin (Nunnally, 1978) üzerindedir. Bu durum ise araştırmada kullanılan ölçeklerin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir

IV. BULGULAR VE YORUM

A. Faktör Analizi Sonuçları

Bu çalışmada faktörlerin (değişkenlerin) literatürde yer alan değişkenlerle eşleşip eşleşmediği görmek ve elde edilen faktörleri Pearson korelasyon ve regresyon analizinde değişken olarak kullanmak amacıyla faktör analizi yapılmıştır.

Tablo:1 PDT, Girişimcilik Eğitimi ve Girişimcilik Eğilimi Faktör Analizi

	FAKTÖRLER				
	Girş. eğilimi	Girş. Eğitimi	Kişisel tutum	Alg.davr. kontrol	Sosyal norm
Girişimci olmak için her şeyi yaparım	,839				
Temel kariyer hedefim girişimci olmaktır	,820				
Kendi işimi kurmak için her şeyi yaparım	,791				
Gelecekte kendi işimi kurmada kararlıyım	,780				
İşletme kurmayı ciddi şekilde düşünüyorum	,775				
Kendi işimi kurmaya gerçekten niyetliyim	,712				
Girişimcilikle ilgili bilgimin artmasına		,805			
Girişimci profilini tanımama		,789			
Girişimci olma tercihimin oluşmasına		,788			
Girişimcide olması gereken becerilerin gelişmesine		,748			
Girişimci olma eğilimimin artmasına		,746			
Girişimci olmanın avantajları dezavantajlarından fazladır			,805		
Girişimci olarak kariyer yapmak caziptir			,732		
Uygun fırsat ve kaynaklarım olduğunda kendi işimi kurardım			,721		
Girişimci olmak beni mutlu ederdi			,710		
Karşıma çıkacak olan iş fırsatları arasında en çok girişimci olmayı isterdim	,471		,566		
Bir işi kurmak ve işletmek kolaydır			,781		
Kendi işimi kurmada hazırlıklara sahibim			,764		
Yeni bir iş kurmada uygulamaya dair gerekli bilgilere sahibim			,718		
Bir iş fikrini girişimcilik projesine dönüştürebilecek bilgi ve beceriye sahibim			,636		
Yeni bir iş kursaydım büyük ihtimalle başarılı olurdu			,607		
Aile					,858
Yakın arkadaş					,764
Sınıf(bölüm) arkadaşı					,733
Özdeğer (eigenvalue)	9,352	2,222	2,176	1,482	1,331
Açıklanan Varyans %	19,990	14,183	13,261	12,757	8,820

Tablo 1 incelendiğinde tüm maddelerin beklenen faktörlere yüklendiği görülmektedir. KFA sonucunda, 24 maddelik ölçeğin beş faktörlü yapıda olduğu, faktörlerin toplam varyansın yaklaşık %69'unu açıkladığı ve maddelerin faktör yüklerinin 0.6'nın üzerinde olduğu tespit edilmiştir. Tüm boyutların, değişkenlere ait her bir unsur olması gereken faktöre yüklendiği için dönüşme ve ayrışma geçerliliği olduğu söylenebilir.

B. Değişkenler Arası Korelasyon Analizi

Çalışmanın bu bölümünde regresyon analizine geçmeden önce değişkenler arasındaki ilişkiyi göstermek adına korelasyon analizi yapılmış ve Tablo 2'te sunulmuştur.

Tablo 2

Değişkenler Arası Pearson Korelasyon Analizi

	Ort.	S.S.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.Cinsiyet	1,41	,493	1													
2.Yerleşim	2,45	,701	-,06	1												
3.Kardeş sayısı	3,55	1,28	,02	-,12*	1											
4.Anne çalışma	3,76	,751	,08	-,1	-,12*	1										
5.Baba çalışma	2,59	1,28	-,0	-,18*	,08	-,12*	1									
6.Gelir	3,77	2,14	,08	-,23*	-,25*	-,1	-,33*	1								
7.Akraba girişimci	1,45	,498	-,12*	,002	-,14*	-,01	-,0	-,09	1							
8.Kendi işini kuran	1,41	,494	-,15*	-,03	,01	-,02	,0	-,1	,39*	1						
9.Kariyer hedefi	2,43	,950	-,30*	-,06	-,05	-,03	-,02	-,14*	,15*	,26*	1					
10.Kişisel tutum	3,80	,824	,25*	,08	,1	,08	,0	,05	-,14*	-,28*	,1	1				
11.Sosyal norm	4,06	,736	,03*	-,06	-,06	-,12*	,02	,16*	-,13*	-,01	-,11	,35*	1			
12.Alg.davr.kont.	3,23	,770	,26*	-,12*	,02	,05	-,04	,06	-,20*	-,16*	-,29*	,46*	,21*	1		
13.Giriş eğilim	3,34	,937	,30*	,14*	,19*	,05	,03	,03	-,17*	-,19*	,40*	,57*	,29*	,625*	1	
14.Giriş eğitimi	3,74	,795	,13*	,07*	,07	,01	-,05	-,02	-,18*	-,06	,14*	,47*	,20*	,457*	,457*	1

* Sig <0,05 düzeyinde anlamlı olan katsayılar

Tablo 2 incelendiğinde girişimcilik eğilimi ile kişisel tutum, sosyal norm ve algılanan davranışsal kontrol değişkenleri arasında anlamlı ($p<0.05$) bir ilişki vardır. Demografik özellikler açısından ise, katılımcıların cinsiyetleri, yerleşim yerleri, kardeş sayıları, akraba/yakın arkadaş çevrelerinde girişimci olması, 1.derecede aile bireylerinde kendi işini kuran kişilerin olması ve kariyer hedefleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Öte yandan, katılımcıların girişimcilik eğilimleriyle anne ve babanın çalıştıkları alan ve ailenin gelir düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

C.Değişkenler Arası Regresyon Analizi

Regresyon analizi sonucunda elde edilen veriler Tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3

Regresyon Modeli özeti

Model	R	R ²
1	.712 ^a	.507

Tablo 3’de, bağımsız değişkenler olan kişisel tutum, sosyal norm, algılanan davranışsal kontrol ve girişimcilik eğitiminin girişimcilik eğilimi üzerindeki değişimi açıklama oranının yaklaşık %51 olduğu görülmektedir.

Tablo 4

Çoklu Regresyon Modelinin Anlamlılık Sonuçları

Model	Kareler				
	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Ortalama Kare	Ortalamalarının Oranı (F)	Sig.(P)
Regresyon	124.779	4	31,195	70,856	,000 ^a
Kalan	121,510	276	,440		
Toplam	246,289	280			

Tablo 4, Girişimcilik eğiliminin varyansının model tarafından ne derecede iyi açıklandığını göstermektedir. Tabloda belirtildiği gibi anlamlılık değeri Sig=0,000’dır. Bu değer Sig<0.05 olduğundan anlamlıdır.

Aşağıdaki tabloda regresyon analizi sonucunda bağımsız değişkenlerden olan kişisel tutum sosyal norm, algılanan davranışsal kontrol ve girişimcilik eğitiminin girişimcilik eğilimini etkileme düzeyleri ve istatistiksel anlamlılık düzeyleri gösterilmektedir.

Tablo 5 Çoklu Regresyon Modeline Ait Katsayılar

Model	Standartlaştırılmış Katsayılar	Sig Anlamlılık
(Sabit)	B	0.074*
Kişisel tutum	0.304	0.000
Sosyal norm	0.071	0.120
Alg.davranışsal kontrol	0.411	0.000
Girişimcilik eğitimi	0.121	0.015

*Sig<0.05 seviyesinde anlamlıdır.

Tablo 5 yer alan değişkenleri ayrı ayrı inceleyecek olursak;

Regresyon analizi sonuçlarında ilk olarak ‘kişisel tutum’ değişkeninin öğrencilerin girişimcilik eğilimlerini belirlemede anlamlı bir katkısının olup olmadığına bakılmıştır. Analiz sonuçlarına göre kişisel tutuma ilişkin β ve p değerlerinin sırasıyla 0,304 ve p = 0.00 olması öğrencilerin girişimcilik eğilimlerini belirlemede kişisel tutumun anlamlı bir katkısı olduğunu ve girişimcilik eğilimini pozitif olarak etkilediğini gösterir. Bu sonuçla,

H1: Üniversite öğrencilerinin kişisel tutumları, girişimcilik eğilimlerini pozitif olarak etkiler, hipotezi kabul edilmiştir.

Regresyon analizi sonuçlarından ikinci olarak ‘sosyal norm’ değişkeni incelenmiştir. Tablo incelendiğinde sosyal norm değişkeninin oldukça düşük β katsayısına sahip olduğu ve girişimcilik eğilimini açıklamada istatistiksel olarak anlamlı bir katkısının olmadığı görülmektedir ($\beta=0.071$, Sig=0.120; p >0.05). Başka bir deyişle sosyal norm değişkeninin, öğrencilerin girişimcilik eğilimi üzerindeki etkisi yeterli düzeyde değildir. Dolayısıyla,

H2: Üniversite öğrencilerinin sosyal norm algıları, girişimcilik eğilimlerini pozitif olarak etkiler, şeklinde kurulan ikinci hipotez kabul edilmemiştir.

Bir kısım araştırmacılar sosyal norm unsurunun girişimcilik eğilimini pozitif olarak etkilediğini bulmuşlardır (Kautonen vd., 2013; Van Gelderen vd., 2008; Moriano vd., 2011). Ancak, bu değişkenin girişimcilik eğilimi üzerinde anlamlı bir katkısı olmadığını savunan çalışmalar da mevcuttur (Linan, Rodriguez-Cohard & Rueda-Cantuche, 2011; Autio vd., 2001; Fini vd., 2009; Kalkan, 2011). Bunun sebepleri çalışmalarda şu şekilde açıklanmıştır. Ajzen (1987) ve Bagozzi ve arkadaşları (1992) ilgili çalışmalarında, içsel kontrol odağının yüksek olmasının sosyal normun etkisini azalttığını belirtmişlerdir. Shook ve Bratianu (2010) ise sosyal normun girişimcilik eğilimini etkilememesini kültürel açıdan değerlendirmişler ve bazı durumlarda referans kişilerin desteğini almayan kişiler, kendilerini ispatlama duygusuyla güdülenebilirler ve bu durumun onları kendi işlerini kurma konusunda daha çok teşvik edebileceğini belirtmişlerdir. Bu nedenle referans kişilerin (aile, yakın arkadaşlar sınıf/bölüm arkadaşları) düşüncelerinden ziyade kendi düşüncüklerini hayata geçirmek istedikleri onlardan yeterli düzeyde etkilenmedikleri şeklinde düşünülebilir.

Regresyon analizi sonuçlarında üçüncü olarak ‘algılanan davranışsal kontrol’ değişkeni incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre algılanan davranışsal kontrol değişkenine ilişkin β ve p değerlerinin sırasıyla 0,411 ve p = 0.00 olması öğrencilerin

girişimcilik eğilimlerini belirlemede algılanan davranışsal kontrolün anlamlı bir katkısı olduğunu ve girişimcilik eğilimini pozitif olarak etkilediğini gösterir. Yani bu değişken üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimi göstermelerinin kendi kontrolleri dahilinde olduğunu ve onların sahip olduğu yeteneklerine ve olanaklarına yönelik algılarının diğer bağımsız değişkenlere (kişisel tutum, sosyal norm, girişimcilik eğitimi) göre daha yüksek olduğunu gösterir. Dolayısıyla,

H3: Üniversite öğrencilerinin algılanan davranışsal kontrolleri, girişimcilik eğilimlerini pozitif olarak etkiler, şeklinde kurulan araştırma hipotezi kabul edilmiştir

Analiz sonuçlarına göre girişimcilik eğitimi değişkenine ilişkin β ve p değerlerinin sırasıyla 0,121 ve $p = 0.015$ olması öğrencilerin girişimcilik eğilimlerini belirlemede girişimcilik eğitiminin anlamlı bir katkısı olduğunu ve girişimcilik eğilimini pozitif olarak etkilediğini gösterir. Bu değer, diğer bağımsız değişkenlerin değerlerinden (sosyal norm dışında) düşük olsa bile girişimcilik eğilimini pozitif olarak etkilemektedir. Bu sonuç, günümüzde girişimcilik eğitimi almadan da başarılı olan girişimcilerin varlığıyla açıklanabilir. Sonuç olarak girişimcilik eğitiminin de girişimcilik eğilimini belirlemede anlamlı bir katkısı vardır denilebilir. Bu nedenle,

H4: Üniversite öğrencilerinin aldıkları girişimcilik eğitimi girişimcilik eğilimini pozitif olarak etkiler, şeklinde kurulan hipotez kabul edilmiştir.

Bu çalışmada katılımcıların cinsiyetleri, yaşadıkları yerler, kardeş sayıları ve anne ve babalarının çalışma alanları, akraba/yakın arkadaş çevresinde girişimci olup olmaması durumu, 1.derece aile bireyleri arasında kendi işini kuranların olup olmaması durumu ve kariyer hedefleri şeklinde sıralanan demografik özellikleriyle girişimcilik eğilimleri arasındaki ilişkiler de analiz edilmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır. Demografik verilere ilişkin analiz sonuçları aşağıda yer almaktadır.

Yapılan T-testi sonucunda, katılımcıların girişimcilik eğilimleri cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık göstermektedir ($p < 0.05$). Erkek öğrencilerin girişimcilik eğilimine yönelik görüşlerinin ortalaması (Ort.=3,68), kız öğrencilerin girişimcilik eğilimlerine yönelik görüşlerinin ortalamasından (Ort.=3,10) daha yüksek çıkmıştır.

Katılımcılar yerleşim yerlerine göre (köy-belde, il, ilçe) değerlendirildiğinde, en yüksek girişimcilik eğilimine sahip katılımcıların daha çok *il*'lerde yaşadıkları görülmektedir (ort= 3,48). Katılımcıların girişimcilik eğiliminin oluşmasında yaşadıkları yerler bakımından köy-belde, il ve köy-belde ile ilçe arasında ($p < 0.05$) istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. Fakat, il ile ilçe arasında girişimcilik eğiliminin oluşması bakımından ($p = 0.010$) anlamlı bir farklılık vardır. Bu sonuca göre illerde yaşayan öğrencilerin girişimcilik eğilimlerinin ilçelerde yaşayanlara oranla daha fazla olduğu söylenebilir. Bu durum illerde teknolojinin, bilgiye erişimin hızlı olabilmesiyle açıklanabilir.

Katılımcılar kardeş sayıları açısından incelediğinde 1 kardeş ve 4 kardeşe sahip olanların girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı farklılık (0.44) bulunmuştur. Dolayısıyla, çocuk sayısının fazla olduğu (4 ve 4+) ailelerde yaşayan öğrencilerin girişimcilik eğilimlerinin daha yüksek olabileceği düşünülebilir.

Katılımcılar akraba/arkadaş çevresinde girişimci olma durumu açısından incelendiğinde, akraba/arkadaşları arasında girişimci olan katılımcıların akraba/arkadaş çevresinde girişimci olmayanlara göre daha yüksek girişimcilik eğilimine sahip olduğu söylenebilir.

Katılımcıların 1.derecede aile bireyleri arasında kendi işini kuranların bulunduğu durumda ise, katılımcıların girişimcilik eğilimleri (Ort.= 3,49), 1 derecede aile bireyleri arasında kendi işini kuranların bulunmadığı duruma göre (Ort.= 3,12) daha yüksek çıkmıştır. Ayrıca değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı (0.01) bir sonuca ulaşılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre, kariyer hedefi olarak kendi işini kurmak isteyen katılımcıların girişimcilik eğilimleri (4,10), diğer kariyer hedeflerine sahip katılımcıların (özel, kamu, akademisyen, diğer) girişimcilik eğilimlerine göre oldukça yüksek çıktığından, girişimcilik eğilimi bakımından aralarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. Bu beklenen bir sonuçtur

V. SONUÇ

Elde edilen sonuçlar spesifik olarak incelendiğinde, Planlanmış Davranışlar Teorisi alt boyutlarından “algılanan davranışsal kontrolün”, öğrencilerin girişimcilik eğilimlerini etkilemede en yüksek değişken ($\beta=0,411$; Sig=0.000) olduğu görülür. Daha önceki çalışmalara bakıldığında algılanan davranışsal kontrolün girişimcilik eğiliminin en güçlü tahmin edicilerden biri olduğu görülmektedir (Shook & Bratianu, 2010; Linan ve Chen 2009) Çalışmamızda *Algılanan davranışsal kontrolün* öğrencilerin girişimcilik eğilimlerini etkilemede en güçlü pozitif faktör olabileceği sonucu, öğrencilerin çoğunlukla kendilerini girişimci olmaya hazır hissettiklerini, yeni bir iş kurma yeterliliklerine ve girişimcilik için gerekli bilgi ve becerilere sahip olabilecekleri şeklinde yorumlanabilir.

Çalışmamızda öğrencilerin girişimcilik eğilimleri üzerinde pozitif etki yaratan ikinci değişkenin ise $\beta= 0,304$; Sig= 0.000 değerleriyle “kişisel tutum” olduğu görülmektedir. Bu durum bireyin bir davranışı gerçekleştirmeye ilişkin ne kadar olumlu bir tutuma sahipse, o davranışı gerçekleştirmeye yönelik eğiliminin de yüksek olacağını ifade etmektedir. Bu değişkenle ilgili elde ettiğimiz bulgular, literatürde bu konuda yapılan çalışmalarla uyum içerisindedir. Örneğin, Shook ve Bratianu (2010) , Robledo ve arkadaşları (2015), Bozkurt (2014), Autio ve arkadaşları (2001) çalışmalarında kişisel tutumun, girişimcilik eğilimiyle pozitif ilişkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Öğrencilerin girişimcilik eğilimleri üzerinde pozitif etki yaratan *kişisel tutum*, öğrencilerin girişimciliği bir avantaj, cazip bir kariyer, iyi bir iş fırsatı, mutlu olunacak bir iş, koşullar sağlandığında kendi işini kurma arzusuna sahip olma durumu şeklinde algılanmasıyla açıklanabilir. Yani öğrencilerin girişimciliğe yönelik bu tutumlarının belirlenmesi, onların girişimcilik potansiyelinin anlaşılmasında yarar sağlayabileceği anlamına gelebilir.

Planlanmış Davranışlar Teorisinin alt boyutlarından sonuncusu olan sosyal norm algısının, öğrencilerin girişimcilik eğilimini etkilemede anlamlı bir katkısının olmadığı (Sig>005) görülmüştür. Bu çalışmada söz konusu değişkene ilişkin elde ettiğimiz sonuçlar, literatürde bu konuda yapılan çalışmalarla uyumluluk arz etmektedir. Örnek vermek gerekirse, Robledo ve arkadaşları (2015), Bozkurt (2014), çalışmalarında sosyal norm değişkeninin öğrencilerin girişimcilik eğilimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir katkısının olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Çalışmamızda öğrencilerin kendi işlerini kurmaları konusunda aile, yakın arkadaş, bölüm/sınıf arkadaşlarının (*sosyal norm algılarının*) etkisinde kalmamaları, onların yakın çevrelerinden yani sosyal baskılardan etkilenmeden kendi kararlarını verebilecekleri, şeklinde yorumlanabilir.

“Girişimcilik eğitimi” araştırma modelimize öğrencilerin girişimcilik eğilimini etkileyen bir başka değişken olarak dahil edilmiştir ($\beta= 0.121$; Sig= 0,015). Elde ettiğimiz bu sonuç, girişimcilik eğitimin girişimcilik eğilimi üzerinde katkısı olabileceği şeklinde düşünebilir. Önceki çalışmalarda girişimcilik eğitiminin girişimcilik eğilimi üzerinde önemli bir katkısı olduğu görülmüştür (Fayolle ve arkadaşları, 2006; Souitaris ve arkadaşları 2007; Bozkurt, Aslan ve Göral, 2011; Doğan, 2015) Öğrencilerin aldıkları girişimcilik dersleri onların girişimcilik eğilimlerini olumlu yönde etkileyebilmektedir. Fakat bu etkiyi arttırmak adına iyileştirmeler yapılabilir. Örneğin, girişimcilik derslerinin müfredatlarının geliştirilmesi ve uygun eğitim programlarının hazırlanması, girişimcilik derslerinin ilkökul-ortaokul ders programlarında da yer verilmesi, hem üniversitelerde hem de diğer kurumlarda girişimciliği teşvik edici programların hazırlanması gibi. Bu etkenlerin, girişimcilik bilincinin oluşturulması, girişimcilik konusunda farkındalık kazanılması ve eğitimden istenilen faydanın sağlanması açısından önemli olabileceği düşünülmektedir.

Son olarak, demografik özelliklerin analiz sonuçlarına bakıldığında; katılımcıların (öğrencilerin), cinsiyetleri, yaşadıkları bölgeler (köy-belde, il,ilçe), kardeş sayıları, akraba/arkadaş çevresinde girişimci olup olması durumu, 1.derece aile bireylerinde kendi işini kuran birinin olup olmaması durumu ve kariyer hedefleriyle onların girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Ancak, katılımcıların anne ve babalarının çalıştıkları alan, ve ailelerinin aylık geliriyle onların girişimcilik eğilimleri arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Elde edilen bu sonuçların, girişimcinin bir birey olarak tanınmasına yardımcı olmada ve onları daha etkin bir şekilde girişimciliğe yönlendirmede ve bireyde farkındalık oluşturmada önemli katkılar sağlayabileceği düşünülmektedir.

Sonuç olarak; bu çalışma üniversite öğrencilerinin girişimcilik eğilimlerini belirlemede davranışa yönelik tutumlarının, algıladıkları sosyal baskıların, davranışsal kontrollerinin ve aldıkları girişimcilik eğitiminin etkisini göstermek adına önem taşır. Ayrıca bu çalışmada elde edilen sonuçlar, bu alanda akademisyenlere ve araştırmacılara çalışmalarında kullanabilecekleri girdiler sağlamakta, bireylerin girişimcilik konusunda farkındalık kazanmalarına yardımcı olmakta ve üniversitelerde girişimcilik eğitimine yönelik iyileştirmelerin yapılabilmesi açısından da tavsiye niteliğinde öneriler/katkılar sunabilmektedir.

KAYNAKÇA

- Ajzen, I. (1987). Attitudes, traits, and actions: Dispositional prediction of behavior in social psychology, *Advances in Experimental Social Psychology*, 20, 1–63.
- Ajzen, I. (1991). The Theory of Planned Behavior, *Organizational Behavior Human Decision Processes*, 50, 179-211.
- Autio, E., Keely, R.H., Kolfsten, M., Parker, G.G.C., & Hay, M. (2001). Entrepreneurial Intent Among Students in Scandinavia and in the USA, *Enterprise and Innovation Management Studies*, Vol: 2, No: 2, 145-160.
- Bagozzi, R.P., Baumgartner, H., & Yi, Y., (1992). State vs. action orientation and the theory of reasoned action, *Journal of Consumer Research*, Vol:18, No:4, 505–518
- Balaban, Ö., ve Özdemir, Y. (2008). Girişimcilik Eğitiminin Girişimcilik Eğilimi Üzerindeki Etkisi: Sakarya Üniversitesi İ.İ.B.F. Örneği, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, Cilt:32, 133-148
- Bozkurt Çetinkaya, Ö. (2014). Planlanmış Davranışlar Teorisi Çerçevesinde Öğrencilerin Girişimci Olma Niyetlerinin İncelenmesi, *Journal of Economic Research*, Vol: 3, No: 1.
- Bozkurt, Ö., Aslan, Z. ve Göral, M. (2011). Yüksek Öğretimde Verilen Girişimcilik Eğitiminin Öğrencilerin Girişimcilik Eğilimine Etkisi: Teknik Program ve Sosyal Program Karşılaştırmalı Bir Araştırma, İstanbul: *Uluslararası Yönetim Kongresi: Yeni Yönelişler ve Sorunlar*, 2.c ilt, Bölüm VIII, 822-833.
- Davidsson, P. (1995). Determinants of Entrepreneurial Intentions, *Jönköping International Business School (JIBS) S-551 11 Jönköping SWEDEN*, RENT IX Workshop, Piacenza, Italy.
- Doğan, E. (2015). The effect of entrepreneurship education on entrepreneurial Intentions of University Students in Turkey, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, Sayı:23, 79-93.
- Fayolle, A., Gailly, B., & Lassas-Clerc, N. (2006). Effect and Counter-Effect of Entrepreneurship Education and Social Context on Student's Intentions, *Estudios de Economía Aplicada*, Vol:24, No:2, 509-523.
- Fini, R., Grimaldi, R., Marzocchi, G.L. & Sobrero, M. (2009). The Foundation of Entrepreneurial Intention, *Summer Conference on Copenhagen Business School*.
- Gartner, W.B. (1988). Who is an Entrepreneur?, Is the Wrong Question?, *Amerikan Journal of Small Business*, Vol:12, No:4 , 11-32.
- Hulsink, W., & Rauch, A. (2010). The Effectiveness of Entrepreneurship Education: A Study on an Intentions- Based Models Towards Behavior, ICSB 2010 World Conference on Entrepreneurship: Bridging Global Boundaries, Cincinnati, OH, USA, 2010-06-24/2010-06-27.
- Kalkan, A. (2011). Kişisel Tutum, Öznel Norm ve Algılanan Davranışsal Kontrolün Girişimcilik Niyeti Üzerindeki Etkisi: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Uygulama, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cil:2, Sayı: 14.
- Kautonen, T., Van Gelderen, M., ve Fink, M. (2015). Robustness of the Theory of Planned Behavior in Predicting Entrepreneurial Intentions and Actions, *ET&P*, DOI:10.1111/etap.12056.

- Koe, W.L., Sa'ari, J.R., Majid, I.A. ve Ismail, K. (2012). Determinants of Entrepreneurial Intention of Millennial Generation, *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 40, 197-208.
- Krueger, N. F., & Brazeal, D. (1994). Entrepreneurial Potential and Potential Entrepreneurs, *Entrepreneurship Theory and Practice*, Vol:18, No: 3, 91-104
- Linan, F., ve Chen, Y. (2009). Development and Cross-Cultural Application of a Specific Instrument to Measure Entrepreneurial Intentions, *ET&P, Baylor University*, 1042-2587.
- Linan, F., Rodriguz-Cohard, J.C., ve Rueda-Cantuche, J.M. (2011). Factors Affecting Entrepreneurial Intention Levels: A Role of Education., *International Entrepreneurship Management Journal*, 7, 195-218.
- Moriano, J.A., Gorgievski, M., Laguna, M., Stephan, U., & Zarafshani, K. (2011). A Cross-Cultural Approach to Understanding Entrepreneurial Intention, *Journal of Career Development*, DOI: 10.1177/0894845310384481.
- Nunnally, J.C. (1978). *Psychometric Theory* (2. Edition). New York: McGraw-Hill.
- Oosterbeeg, H., Praag, M., ve Ijseelstein, A. (2010). The Impact of Entrepreneurship Education on Entrepreneurship Skills and Motivation, *European Economic Review*, 54, 442-454.
- Piperopoulos, P., & Dimov, D. (2015). Burst Bubbles or Build Steam? Entrepreneurship Education, Entrepreneurial Efficacy, and Entrepreneurial Intentions, *Journal of Small Business Management*, 53(4), 970-985.
- Rauch, A.J., & Hulsink, W. (2015) Putting Entrepreneurship Education Where the Intention to Act Lies. An Investigation into the Impact of Entrepreneurship Education on Entrepreneurial Behaviour, *Academy of Management Learning & Education Vol: 14, No: 2*, 187-204.
- Sanchez, J.C. (2013). The Impact of an Entrepreneurship Education Program on Entrepreneurial Competencies and Intention, *Journal of Small Business Management*, 51/3, 447-465.
- Shook, C.L., & Bratianu, C. (2010). Entrepreneurial Intent in a Transactional Economy An Application of the Theory of Planned Behavior to Romanian Students, *International Entrepreneurship Management Journal*, 6, 231-347.
- Souritaris V., Zerbinati, S., Al-Laham, A. (2007). Do Entrepreneurship Programs Raise Entrepreneurial Intention of Science and Engineering Students? The Effect of Learning, Inspiration, and Resources, *Journal of Business Venturing* 22, 566-591.
- Ulucan, S. (2015). *Girişimcilik Eğiliminin ve Girişimcilik Eğilimini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Ortaöğretimde Lise 3. ve 4. Sınıf Öğrencileri Üzerinde Bir Uygulama*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Wang, C.K., ve Wong, P. (2004). Entrepreneurial Interest of University Students in Singapore, *Elsevier, Technovation* (24), 163-172.
- Van Gelderen, M.; Brand, M.; Van Praag, M.; Bodewes, W.; Poutsma, E.ve Van Gils, A. (2008). Explaining Entrepreneurial Intentions by means of the Theory of Planned Behavior, *Career Development International*, Vol:13, No: 6, 538-559.
- Zain, Z.M., Akram, A.M., & Ghani, E.K. (2010). Entrepreneurial Intention Among Malaysian Business Students, *Canadian Social Science*, Vol: 6, No:3, 34-44.
- Zhao, H, Seibert, S.E. & Lumpkin, G.T. (2010). The Relationship of Personality to Entrepreneurial Intentions and Performance: A Meta-Analytic Review, *Journal of Management* 36.2, 381-404

**BİR ETKİN PİYASA HİPOTEZİ KAVRAMI OLARAK ANOMALİLER:
BORSA İSTANBUL (BİST) ÜZERİNDEN AYLARA İLİŞKİN ANOMALİLERE
YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA**

Tuncay Turan Turaboğlu¹

Tuğba Nur Topaloğlu²

ÖZET

Etkin piyasalar kuramına göre yatırımcılar, her ne yaparlarsa yapsınlar etkin bir piyasada normalin üzerinde getiri elde edebilmeleri mümkün değildir. Ancak yapılan ampirik çalışmaların bazılarında, bu önermeyi reddeden farklı sonuçlara da rastlanmış olup bu durum anomali olarak adlandırılmıştır. Pek çok anomali türünden biri olan aylara ilişkin anomalilerin varlığını kanıtlayan araştırmalardan biri de, Balaban (1995) tarafından, Türk hisse senedi piyasası için gerçekleştirilmiş ve Ocak ayı anomalisinin dışında Haziran ve Eylül aylarına ait anomalilerin varlığı kanıtlanmıştır. Haziran ve Eylül ayı anomalilerinin varlığına daha sonraki çalışmalarda yer verilmemiş olması, bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmuş ve Güç Oranı Yöntemi kullanılarak araştırma yürütülmüştür. BİST 100 Endeksi için 1989-2015 dönemi ve BİST Tüm Endeksi için 1998-2015 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmanın sonucu, her iki endeks içinde Ocak, Haziran ve Eylül ayı anomalilerinin varlığını işaret etmektedir. Literatürle uyumlu olarak söz konusu anomalilerin altında yatan nedenin; üçer aylık açıklanan firma finansal tablolarının asimetrik bilgiye yol açarak, bazı yatırımcıların normalin dışında getiri elde etmelerini mümkün kılmasının olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etkin Piyasa, Anomali, Ocak Ayı Anomalisi, Haziran Ayı Anomalisi, Eylül Ayı Anomalisi.

**Anomalies As An Effective Market Hypothesis Concept:
An Investigation On Anomalies On The Months On Borsa Istanbul (BIST)**

ABSTRACT

According to the theory of efficient markets, investors, whatever they do, are not able to obtain returns on normal in an active market. However, in some of the empirical studies, different results have been encountered rejecting this proposal, which is called anomaly. One of the studies that proved the existence of the anomalies related to the one of the many anomalies was carried out by Balaban (1995) for the Turkish stock market and the existence of the anomalies for June and September apart from January anomalies proved. The fact that the existence of June and September anomalies were not included in further studies constituted the point of action of this study and the research was carried out using Power Ratio Method. The result of the study used for the

¹ Yrd. Doç. Dr., Mersin Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü-33342, Yenişehir / Mersin, tturaboglu@mersin.edu.tr

² MEÜ SBE İşletme ABD Doktora Programı, Çiftlikköy Kampüsü-33342, Yenişehir/Mersin, nurtugba.91@gmail.com

BIST 100 Index for the 1989-2015 period and the BIST Whole Index for the 1998-2015 period indicates the presence of January, June and September anomalies in both indices. In line with the literature, the underlying cause of the anomalies is; It is believed that the quarterly financial statements of the company announced by asymmetric information allow some investors to earn non-normal returns.

Keywords: Efficient Capital Markets, Anomaly, January Effect, June Effect, September Effect.

1.GİRİŞ

Etkin piyasalar hipotezi, piyasaya ulaşan tüm bilgilerin menkul kıymet fiyatlarına yansımaları ifade etmekte olup yatırımcılar, oluşturdukları portföyden normalin üzerinde getiri elde edemezler. Ancak bazı ampirik çalışmaların sonuçları etkin piyasalar hipotezinin varsayımlarıyla çelişmekte olup bu duruma neden olan etkiler anomali olarak adlandırılmaktadır. Anomaliler; zamana bağlı anomaliler (dönemsellikler), kesitsel (dönemsel olmayan) anomaliler ve teknik anomaliler olmak üzere üç başlık altında incelenirler.

Söz konusu anomaliler pek çok çalışmaya konu edilmiş olup bu çalışmada; Balaban (1995) tarafından, 1988-1993 dönem aralığı için İMKB üzerine gerçekleştirilen araştırmada, Ocak Ayı Etkisinin yanı sıra Haziran Ayı Etkisi ile Eylül Ayı Etkisi olarak bulguların ve sırasıyla Ömer Hayyam Etkisi ve Ümit Yaşar Etkisi olarak adlandırılan ancak sonrasına tarihlenen çalışmalarda bahsi geçmeyen anomaliler araştırılmaktadır. Bunun için çalışmanın ikinci bölümünde alan yazını değerlendirilerek, bir sonraki bölümde kullanılacak veri ve yöntemle ilişkin bir altyapı oluşturulması hedeflenmiştir. Analiz sonuçlarına bulguların değerlendirilmesi bölümünde yer verilecek olup sonuç bölümünde genel değerlendirmede bulunulacaktır.

2.ANOMALİLERE İLİŞKİN OLARAK YÜRÜTÜLEN ÇALIŞMALAR

Etkin piyasa kavramını ilk olarak Fama (1965), piyasanın yeni bilgilere hızlı uyumunu ifade etmek üzere kullanmış, zaman içerisinde bu tanımları genişleterek (1970), varlık fiyatlarının etkin bir piyasada mevcut tüm bilgileri yansıtması durumu olarak ifade etmiştir. Fama (1965), hisse senedi fiyatlarının tesadüfi bir biçimde oluştuğunu ve fiyatların bir önceki dönemin fiyatlarına bakılarak tahmin edilemeyeceğini öne sürmüştür. Buna göre; hisse senedi fiyatını etkileyebilecek tüm bilgiler önceden fiyata yansıdığı için normalin üzerinde getiri elde edilmesi olanaksızdır. Ancak bazı yatırımcıların normalin üzerinde getiri elde etmek isteyeceği açık olup söz konusu amaç doğrultusunda; Piyasa yeni bilgiyi hangi hızla elde eder?, Menkul kıymet fiyatları yeni bilgiyi yansıtacak şekilde hangi hızda hareket eder?, Yatırımcı piyasayı yenebilir mi? gibi sorulara yanıt ararlar. İşte bu soruların yanıtlanması, etkin piyasalar hipotezi ile mümkün olmaktadır (Haugen, 2001, s.573).

Toparlamak gerekirse, etkin piyasalar hipotezi, piyasaya ulaşan tüm bilgilerin menkul kıymet fiyatlarına yansımaları ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, piyasaya yeni giren bilgi sonucunda, menkul kıymet fiyatları yeni bilgiye hızlı bir şekilde uyarlanıyorsa, söz konusu piyasa etkindir. Etkin piyasa, yatırımcıların tüm bilgilere maliyetsiz ulaşabilmesine ve işlem maliyetlerinin olmamasına bağlıdır (Karan, 2004, s.271-272). Etkin piyasalar hipotezinin varsayımlarına göre; yatırımcılar, oluşturdukları portföyden normalin üzerinde getiri elde edemezler. Ancak konuya ilişkin olarak

gerçekleştirilen bazı ampirik çalışmaların sonuçları etkin piyasalar hipotezinin varsayımlarıyla çelişmekte olup anomali olarak adlandırılmaktadır. Buna göre; anomali, teori ile uyuşmayan bir gözlem ve gerçeklik olarak ifade edilmektedir (Thaler, 1987, s.197).

Gözlemlenen anomaliler finans yazınında genel olarak; zamana bağlı anomaliler (dönemsellikler), dönemsel olmayan (kesitsel) anomaliler ve teknik anomaliler başlıkları altında sınıflandırılmaktadır. Zamana bağlı anomaliler, hisse senedi getirilerinin, gün, hafta, ay gibi zaman dilimlerinde normalden farklı bir davranış sergilemesi olarak tanımlanabilir. Dönemsel olmayan anomaliler, sektör ortalamasının altında veya üzerinde finansal oranlara sahip firmaların belirli dönem için normal durumlarından farklılaşmasıdır. Teknik anomaliler ise, temel ve teknik analiz yöntemleri kullanılarak normalin üzerinde getiri sağlanması durumudur (Demireli, 2008, s.225). Aşağıda Tablo 1’de anomalilere ilişkin sınıflandırma sunulmaktadır.

Tablo 1. Anomali Sınıflandırma Tablosu

Zamana Bağlı Anomaliler (Dönemsellik Etkileri)	Dönemsel Olmayan Anomaliler (Kesitsel Etkiler)	Teknik Anomaliler (Teknik Etkiler)
Günlere İlişkin Anomaliler <ul style="list-style-type: none">• Gün İçi Etkisi• Haftanın Günü Etkisi• Uğursuz Cuma Etkisi Aylara İlişkin Anomaliler <ul style="list-style-type: none">• Ocak Ayı Etkisi• Yıl Dönümü Etkisi• Ay İçi Etkisi• Ay Dönümü Etkisi Tatillere İlişkin Anomaliler <ul style="list-style-type: none">• Tatil Etkisi Diğer Dönemlere İlişkin Anomaliler <ul style="list-style-type: none">• Kazananlar-Kaybedenler Etkisi	Firma Büyüklüğü Etkisi Piyasa Değeri / Defter Değeri Oranı E. Fiyat / Kazanç Oranı Etkisi Fiyat / Satış Oranı Etkisi Fiyat/ Nakit Akım Oranı Etkisi Temettü Verimi Etkisi Önceki Getiri Etkisi	Hareketli Ortalamalar Destek ve Dirençler

Kaynak: Konuya ilişkin kaynaklardan derlenerek oluşturulmuştur.

Bu çalışmada, aylara ilişkin anomaliler inceleme konusu olarak seçilmiş, hisse senedi getirilerinin yılın herhangi bir ayında, diğer aylara göre değişim gösterip göstermediğine ve hisse senedi getirileri üzerinde ayların etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Yazında aylara ilişkin anomaliler üzerine gerçekleştirilen pek çok çalışma bulunmakta olup söz konusu çalışmalar aşağıda sıralanmaktadır.

İlk olarak Watchel (1942) tarafından, DJA Endeksi verilerinin kullanıldığı çalışmada, 1927-1942 aralığına ilişkin olarak Ocak Ayı Etkisi tespit edilmiştir. Çalışmada; Ocak ayındaki hisse senedi getirilerinin diğer aylara oranla daha yüksek olduğu bulgulanmış ve bu durumun düşük fiyatlı hisse senetlerinde daha çok görüldüğü belirlenmiştir. Ardından Rozeff ve Kinney (1976), NYSE Endeksi’nde 1904-1974

dönemi için Ocak Ayı Etkisini araştırmışlardır. Analizlerinin sonuçları, Ocak ayı getirilerinin diğer aylara göre daha yüksek olduğuna işaret etmektedir.

Gültekin ve Gültekin (1983) 1959-1979 aralığında 17 ülkenin hisse senedi piyasalarından derledikleri verileri kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmada; Almanya, Avustralya, Belçika, Danimarka, Hollanda, İngiltere, İspanya, İsveç, İsviçre, Japonya, Kanada ve Norveç için Ocak Ayı Etkisini bulgulamış ancak Rozeff ve Kinney'den (1976) farklı olarak ABD'de Ocak Ayı Etkisine rastlamamışlardır. Aggarwal ve Rivolli (1989), 1976-1988 aralığı için Hong Kong, Malezya, Filipinler ve Singapur hisse senedi piyasalarına yönelik olarak yaptıkları çalışmada, Ocak Ayı Etkisini tespit etmişlerdir. Çalışmanın bir diğer sonucu da, Filipinler için belirlenen Ocak Ayı Etkisinin, diğer aylara göre oldukça küçük bir farkla oluştuğudur.

Agrawal ve Tandon (1994), ABD dışındaki 18 ülkenin (Belçika, Fransa, Danimarka, Almanya, İtalya, Hollanda, Lüksemburg, İsveç, İsviçre, İngiltere, Japonya, Singapur, Hong Kong, Brezilya, Meksika, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda) hisse senedi piyasası verilerini kullandıkları ve parametrik olmayan Kruskal Wallis testini uyguladıkları çalışmalarında Haftanın Günleri Etkisi, Ekim Ayı Etkisi, Yılın Ayı Etkisi ve Uğursuz Cuma Etkisini araştırmışlardır. Analiz sonucunda; Belçika, Fransa, Hollanda, Hong Kong, İngiltere, İsveç, İsviçre, İtalya, Japonya ve Singapur hisse senedi piyasaları için hesaplanan aylık getiriler arasında anlamlı bir farklılık olduğu gözlemlenmiştir. F testi sonuçlarına göre; çalışmaya konu 14 ülkenin hisse senedi piyasasında Ocak Ayı Etkisinin bulunduğu, 4 ülkenin hisse senedi piyasasında ise bulunmadığı belirlenmiştir.

Balaban (1995) tarafından, 1988-1993 dönem aralığında İMKB üzerine yapılan çalışmada aylara ilişkin olarak herhangi bir anomalinin var olup, olmadığı araştırılmıştır. Hisse senetlerinin kapanış fiyatları kullanılarak getiri hesabı yapılan çalışmanın sonucu; Türk hisse senedi piyasasında Ocak, Haziran ve Eylül ayları için yüksek pozitif getirilere işaret etmektedir. Haziran ayı için bulgularan anomalinin Ömer Hayyam Etkisi, Eylül ayı için bulunan anomalinin Ümit Yaşar Etkisi olarak adlandırıldığı çalışmaya göre, Ocak ayında elde edilen hisse senedi getirisi diğer aylara oranla iki kat daha fazladır.

Cheung ve Coutts (1999), Hong Kong hisse senedi piyasasında 1985-1997 aralığı için gerçekleştirdikleri çalışmada bağımlı değişken olarak günlük verilerin ve kukla değişken konumundaki aylık verilerin kullanıldığı bir regresyon modeli oluşturulmuştur. Sonuçları; F testi sonuçlarına göre tüm ayların getirileri birbirine eşit olduğu ve t istatistiği değerleri anlamlı çıkmakla birlikte, Hong Ocak Ayı Etkisinin olmadığı biçimindedir.

Karan ve Uygur, 2001 yılında gerçekleştirdikleri çalışmalarında; Haftanın Etkileri ve Ocak Ayı Etkisi ile firma büyüklüğü arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla on farklı portföy oluşturmuşlardır. İMKB'de 1991-1998 döneminde faaliyet gösteren 100 firmanın fiyat ve büyüklük verilerini kullanarak oluşturdukları portföylerin her birinde 10 adet hisse senedi yer almakta olup, ilk portföyde en büyük firmaların hisse senetlerine, diğerlerinde ise daha küçük firmaların hisse senetlerine yer verilmiştir. Araştırmanın sonucunda Ocak Ayı Etkisinin varlığı gözlemlenmiş olup en büyük piyasa değerine sahip portföy-de/lerde bu etkinin daha fazla görüldüğü gözlemlenmiştir.

McConnell ve Xu'nun (2006) 34 ülkeden 48 farklı sektörü dahil ederek 1926-2005 dönemi için yaptıkları araştırmada, CRSP ve EW endekslerinin getirilerini

kullanarak panel veri yöntemi ile Ay Dönümü Etkisini ölçmüşlerdir. Çalışmanın sonucuna göre; Ay Dönümü Etkisinin varlığı 30 ülkede söz konusu olup etkinin gücü farklı sektörlerle değişmekte, Yıl Sonu Etkisi düşük veya yüksek değerlendirilmiş hisse senetleri ile ilişkili değildir.

Moosa (2007), Dow Jones Average Endeksi aylık ortalama getirilerini kullanarak 1970-2005 aralığında Ay Etkisinin varlığını araştırmıştır. En Küçük Kareler yönteminin kullanıldığı çalışma sonucunda, tüm dönemlerde Ocak Ayı Etkisine rastlanmıştır. Ancak Ocak Ayı Etkisi son yıllarda gözden kaybolmakta ve yerini 1990-2005 aralığından itibaren güçlü bir negatif Temmuz Ayı Etkisine bıraktığı gözlenmiştir.

2008 yılında gerçekleştirdiği çalışmada Atakan, İMKB Bileşik 100 Endeksinin 1987-2008 dönemine ait günlük verilerden faydalanarak İMKB'de Haftanın Günü ve Ocak Ayı Etkilerinin gözlemlenip gözlemlenmediğine odaklanmıştır. ARCH-GARCH yöntemlerinin kullanıldığı çalışmanın sonucunda; istatistiksel açıdan anlamlı bir Ocak Ayı Etkisi bulunamamış, endeks getirisinin Cuma günleri haftanın diğer günlerine göre ortalamadan daha yüksek, Pazartesi günleri ise daha düşük gerçekleştiği belirlenmiştir. Bir başka deyişle, söz konusu dönem aralığında İMKB için Haftanın Günü Etkisi söz konusudur.

Keong, Yat ve Chong (2010), Ocak Ayı Etkisini Asya ülkeleri için araştırmak amacıyla 1990-2009 dönem aralığındaki hisse senedi piyasalarının verilerini kullanarak bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. GARCH yönteminin kullanıldığı çalışmanın sonuçlarına göre; Hong Kong, Japonya, Kore ve Çin dışındaki ülkeler için pozitif Aralık Ayı Etkisi söz konusu olup bazı ülkelerde, Ocak, Nisan ve Mayıs Aylarındaki hisse senedi getirileri pozitif olmaktadır.

Ege, Topaloğlu ve Coşkun (2012) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, 2001-2011 dönemi İMKB-30 ve İMKB-50 endeks verileri Güç Oranı Yöntemi (Power Ratio Method) ile analiz edilerek Ocak Ayı Etkisi araştırılmış, her iki endeks için de 2001, 2003, 2005, 2006, 2007 ve 2010 yıllarında Ocak Ayı Etkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Yaptığı çalışmada Yılcı (2013), 1990-2010 aralığı için İMKB-100 endeksinin ait aylık kapanış fiyatlarını kullanarak, Kasım-Nisan döneminde gerçekleşen hisse senedi getirilerinin Mayıs-Ekim döneminin göre daha yüksek olduğunu gösteren Halloween etkisini araştırmıştır. En Küçük Kareler Yöntemi ve M-Tahminci Tekniğinin kullanıldığı çalışmanın sonucu, ne Halloween Etkisine ne de Ocak Ayı Etkisine işaret etmemektedir.

Abdioğlu ve Değirmenci (2013), 2003-2012 dönemi için İMKB'de Gün İçi, Haftanın Günü, Ocak Ayı, Ay İçi, Ay Dönümü, Yıl Dönümü ve Tatil Etkilerinin araştırdıkları oldukça geniş kapsamlı çalışmalarında, En Küçük Kareler Yöntemini kullanmışlardır. İMKB-100 endeksinin verilerinin dahil edildiği analizde, kriz öncesi (2003-2007), kriz dönemi (2008-2009) ve kriz sonrası (2010-2012) ayrı ayrı incelenmiş, bulgular, sadece kriz dönemi için Ocak Ayı Etkisinin varlığını göstermiştir.

Aytekin ve Sakarya (2014) ise çalışmalarında, 1999-2013 aralığı için BİST'te hesaplanan 10 ayrı endeks üzerinden Ocak Ayı Etkisini araştırmışlardır. Analizde kullanılan; Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) Yönteminin sonuçlarına göre aylık getiriler istatistiki olarak anlamlı farklılıklara sahip olup Güç Oranı Yöntemi ile elde edilen bulgulara göre ise 10 endeksin tümünde Ocak Ayı Etkisi söz konusudur.

Yiğiter ve Ilgın (2015), 2008-2014 aralığı için BİST-100 endeksinde faaliyet gösteren işletmeler üzerine yaptıkları çalışma ile Ocak Ayı Etkisinin gözlemlenip gözlemlenmediğini araştırmışlardır.

Anomalilere ilişkin olarak yürütülen çalışmalara ait bilgiler Tablo 2’de özet şeklinde sunulmaktadır.

Tablo 2. Anomalilere İlişkin Olarak Yürütülen Çalışmalar Tablosu

<u>Çalışma</u>	<u>Kapsam</u>	<u>Yöntem</u>	<u>Bulgu</u>
Watchel (1942)	1927-1942 Dönemi ABD DJA Endeksi	İstatistiksel Yöntemler	Ocak Ayı Etkisi vardır
Rozeff ve Kinney (1976)	1904-1974 dönemi ABD NYSE Endeksi	İstatistiksel Yöntemler	Ocak Ayı Etkisi vardır
Gültekin ve Gültekin (1983)	1959-1979 Dönemi 17 Ülke	Regresyon Analizi	Ocak Ayı Etkisi vardır
Agrawal ve Rivolli (1989)	1976-1988 Dönemi 4 Ülke	Regresyon Analizi	Ocak Ayı Etkisi vardır
Agrawal ve Tandon (1994)	1981-1983 Dönemi 18 Ülke	Kruskal Wallis Testi	Ocak Ayı Etkisi vardır Uğursuz Cuma Etkisi yoktur
Balaban (1995)	1988-1993 Dönemi Türkiye İMKB Endeksleri	İstatistiksel Yöntemler	Ocak, Haziran ve Eylül Ayı Etkileri vardır
Cheung ve Coutts (1999)	1985-1997 Dönemi Hong Kong	Regresyon Analizi	Ocak Ayı Etkisi yoktur
Karan ve Uygur (2001)	1991-1998 Dönemi Türkiye İMKB Endeksleri	Ekonometrik Analiz Regresyon	Ocak Ayı Etkisi vardır
McConnell ve Xu'nun (2006)	1926-2005 Dönemi 34 Ülke CRSP ve EW Endeksi	Panel Veri Analizi	Ay Dönümü Etkisi vardır
Moosa (2007)	1990-2005 Dönemi ABD DJA Endeksi	En Küçük Kareler Yöntemi	Ocak ve Temmuz Ayı Etkileri vardır
Atakan (2008)	1987-2008 Dönemi Türkiye İMKB Bileşik 100 Endeksi	ARCH-GARCH Yöntemi	Ocak Ayı Etkisi yoktur
Keong, Yat ve Chong (2010)	1990-2009 Dönemi Asya ülkeleri	GARCH Yöntemi	Ocak ve Aralık Ayı Etkileri vardır.
Ege, Topaloğlu ve Coşkun (2012)	2001-2011 Türkiye İMKB-30 İMKB-50 Endeksi	Güç Oranı Yöntemi	Ocak Ayı Etkisi vardır.
Yılcı (2013)	1990-2010 Türkiye İMKB-100 Endeksi	En Küçük Kareler Yöntemi	Halloween Etkisi yoktur.
Abdioğlu ve Değirmenci (2013)	2003-2012 Türkiye İMKB-100 Endeksi	En Küçük Kareler Yöntemi	Ay İçi ve Ay Dönümü Etkileri yoktur. Ocak Ayı Etkisi vardır
Aytekin ve Sakarya (2014)	1999-2013 Türkiye BİST Endeksleri	Güç Oranı Yöntemi ve ANOVA	Ocak Ayı Etkisi vardır
Yiğiter ve Ilgın (2015)	2008-2014 Türkiye BİST-100 Endeksi	Güç Oranı Yöntemi	Ocak Ayı Etkisi vardır

Kaynak: Konuya ilişkin kaynaklardan derlenerek oluşturulmuştur.

Çalışmalarında günlük ikinci seans kapanış fiyatlarının her bir ay için aritmetik ortalaması alınarak aylık getiri hesaplanmış ve güç oranı yöntemi kullanılarak anomali test edilmiştir. Çalışmanın sonucunda, ilgili dönem aralığının 5 yılında Ocak Ayı Etkisi bulgulanırken, 2008 ve 2014 yıllarında Ocak Ayı Etkisine rastlanmamış, söz konusu anomalinin nedeni olarak, firmaların Aralık ayında hisse senedi fiyatlarını etkileyecek bilgileri kamuoyuna açıklamaları gösterilmiştir.

Sıklıkla bulgularanan bir anomali olarak Ocak Ayı Etkisinin nedenine ilişkin iki temel açıklama söz konusudur. Bunlardan birincisi, vergiden kaçınmak için aralık ayında artan hisse senedi satışlarının fiyatları düşürdüğü sonrasında yeniden portföye dahil edilmeleri ile yüksek getirilerin görüldüğü; ikincisi ise, asimetrik bilgilenmeden kaynaklandığıdır.

3.ARAŞTIRMA YÖNTEMİ ve BULGULAR

3.1. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Çalışmada BİST 100 (XU100) ve BİST Tüm (XUTUM) endeksleri kullanılarak Ocak, Haziran (Ömer Hayyam Etkisi) ve Eylül (Ümit Yaşar Etkisi) ayları anomalilerinin varlığı incelenmiş olup BİST 100 endeksi için 1989-2015, BİST Tüm endeksi için ise 1998-2015 aralığı için veri söz konusu olup analiz yapılırken son iki aya ait veriler olmadığı için 2016 yılı verileri çalışmaya dahil edilmemiştir. Söz konusu veriler Borsa İstanbul web sayfasından elde edilmiş, aylık ve yıllık getiriler hesaplanmıştır. Getirinin hesaplanmasında; (**G**)'nin Getiri Oranı, (**P_t**)'nin (**t**) dönemindeki kapanış fiyatı ve (**P_{t-1}**)'in (**t-1**) dönemindeki kapanış fiyatını ifade ettiği

$$G = \ln (P_t - P_{t-1}) \text{ formülü kullanılmıştır.}$$

Aylara ilişkin anomaliler incelenirken bazı sorunlarla karşılaşılabilir. Bu sorunlardan biri incelenen aylar ile yılın diğer aylarının getirilerinin zıt işaretli olması durumudur. Bu sorunun giderilerek Ocak, Haziran ve Eylül aylarına ilişkin anomali tespiti yapılabilmesi için Gu (2003) tarafından geliştirilen ve daha önce Küçüksille (2012), Ege vd. (2012), Aytekin ve Sakarya (2014), Yiğiter ve Ilgın (2015) tarafından da kullanılan Güç Oranı Yöntemi (Power Ratio Method) kullanılmıştır. Güç Oranı Yöntemine göre aşağıdaki formüller oluşturularak söz konusu aylar için anomalilerin varlığı analiz edilebilmektedir (Gu, 2003, s.397).

$$R^*j = (1+\text{Ocak ayı getirisi})^{12}$$

$$R^*j = (1+\text{Haziran ayı getirisi})^{12}$$

$$R^*j = (1+\text{Eylül ayı getirisi})^{12}$$

$$R_y = (1+\text{Yılın getirisi})$$

(**R^{*}_j**) değeri hesaplanırken, bir yılın 12 aydan oluşması nedeniyle formülün **12**. kuvveti alınır ki; bu durumda (**R^{*}_j**) değeri her zaman için pozitif çıkar. Aynı zamanda (**R_y**) değeri de sıfırdan büyük bir değer alır. (**R^{*}_j / R_y**) ile güç oranı hesaplanmaktadır.

Bu oran 1'e eşit ise anomalinin varlığının araştırıldığı ay ile diğer ayların getiri ortalamaları da birbirine eşittir. (R^*_j / R_y) oranı 1'den büyük ise anomalinin varlığının araştırıldığı ayın getirisi diğer ayların getiri ortalamasından daha yüksek, 1'den küçük ise anomalinin varlığının araştırıldığı ayın getirisi diğer ayların ortalama getirisinden daha düşüktür. (R^*_j / R_y) > 1 durumu, incelenen dönem sayısının yarısından fazlasında gerçekleşmiş ise araştırılana ay anomalisi vardır sonucuna ulaşılmaktadır.

3.2. Araştırma Bulguları

BİST 100 Endeksi için en yüksek ve en düşük getirilerin yılın hangi aylarında meydana geldiği Tablo 3'ten görülebilir.

Tablo 3. BİST 100 Endeks Getirileri

YIL	OCAK	ŞUBAT	MART	NISAN	MAYIS	HAZİRAN	TEMMUZ	AĞUSTOS	EYLÜL	EKİM	KASIM	ARALIK
2015	-0.055	-0.040	0.038	-0.012	-0.009	-0.029	-0.061	-0.013	0.068	-0.054	-0.048	0.024
2014	0.011	0.109	0.058	0.071	-0.010	0.046	-0.023	-0.069	0.073	0.067	-0.005	0.037
2013	0.007	0.080	0.002	-0.001	-0.120	-0.039	-0.100	0.115	0.041	-0.024	-0.111	-0.092
2012	0.060	0.028	-0.039	-0.085	0.127	0.027	0.047	-0.015	0.088	0.007	0.068	0.007
2011	-0.032	0.050	0.072	-0.094	0.004	-0.016	-0.144	0.101	-0.063	-0.028	-0.061	0.109
2010	-0.095	0.129	0.042	-0.081	0.008	0.088	0.002	0.092	0.044	-0.051	0.010	-0.042
2009	-0.076	0.070	0.206	0.101	0.054	0.143	0.088	0.029	-0.015	-0.040	0.153	0.034
2008	0.048	-0.138	0.108	-0.084	-0.130	0.185	-0.057	-0.100	-0.259	-0.079	0.044	-0.035
2007	0.006	0.052	0.030	0.046	0.000	0.115	-0.051	0.074	0.064	-0.061	0.024	-0.263
2006	0.053	-0.091	0.022	-0.140	-0.073	0.017	0.033	-0.010	0.094	-0.061	0.025	0.051
2005	0.038	-0.105	-0.080	0.067	0.066	0.094	0.043	0.076	-0.042	0.175	0.043	0.114
2004	0.090	0.067	-0.114	-0.054	0.051	0.076	0.042	0.082	0.042	-0.018	0.105	0.090
2003	0.048	-0.200	0.195	-0.011	-0.045	-0.029	0.094	0.117	0.188	-0.075	0.242	-0.076
2002	-0.181	0.055	-0.021	-0.094	-0.105	0.087	-0.070	-0.077	0.148	0.260	-0.249	0.062
2001	-0.195	-0.092	0.433	-0.128	0.029	-0.122	-0.004	-0.259	0.256	0.167	0.169	-0.039
2000	-0.047	-0.002	0.188	-0.170	-0.114	-0.042	-0.055	-0.146	0.176	-0.437	0.076	0.124
1999	0.415	0.157	0.162	-0.055	-0.024	0.159	-0.146	0.190	0.077	0.255	0.587	0.094
1998	-0.081	-0.004	0.252	-0.118	0.095	0.053	-0.495	-0.151	-0.031	0.160	0.008	-0.012
1997	0.004	0.001	-0.123	0.111	0.152	0.050	0.014	0.270	0.093	0.012	0.181	0.027
1996	0.202	0.102	-0.035	-0.057	0.142	-0.107	0.018	0.116	0.124	0.112	0.062	0.498
1995	0.144	0.313	0.157	0.016	0.018	0.074	-0.140	-0.079	0.105	-0.169	0.023	0.212
1994	-0.293	-0.063	0.069	-0.023	0.293	0.096	0.150	0.059	-0.075	0.124	-0.033	-0.077
1993	0.301	-0.010	0.286	0.070	0.252	-0.067	0.189	0.214	-0.039	0.269	0.086	-0.028
1992	-0.296	0.107	-0.101	-0.112	0.290	-0.033	-0.025	-0.045	-0.087	0.039	0.056	0.090
1991	0.192	-0.121	-0.240	0.020	-0.011	-0.165	0.082	-0.116	-0.067	0.390	0.074	0.120
1990	-0.035	-0.065	0.004	0.152	0.071	0.265	-0.086	0.029	-0.107	-0.339	0.000	0.258
1989	0.248	-0.044	0.136	0.203	0.196	-0.127	0.223	0.521	0.121	-0.098	0.386	0.496

Buna göre; 2015 yılı için en yüksek getiri Eylül ayında, en düşük getiri Temmuz ayında gerçekleşmiştir. Diğer yıllar için en yüksek ve en düşük getirilerin ortaya çıktığı aylar sırasıyla; 2014'te Şubat ve Ağustos, 2013'te Ağustos ve Mayıs, 2012'de Mayıs ve Nisan, 2011'de Aralık ve Temmuz, 2010'da Şubat ve Ocak, 2009'da Mart ve Ocak, 2008'de Haziran ve Eylül, 2007'de Haziran ve Aralık, 2006'da Eylül ve Nisan, 2005'de Ekim ve Şubat, 2004'de Kasım ve Mart, 2003'de Kasım ve Şubat, 2002'de Eylül ve Kasım, 2001'de Mart ve Ağustos, 2000'de Mart ve Nisan, 1999'da Kasım ve Temmuz,

1998’de Mart ve Temmuz, 1997’de Ağustos ve Mart, 1996’da Aralık ve Haziran, 1995’de Şubat ve Ekim, 1994’de Mayıs ve Ocak, 1993’de Ocak ve Haziran, 1992’de Mayıs ve Ocak, 1991’de Ekim ve Mart, 1990’da Haziran ve Temmuz, 1989’da Ağustos ve Haziran olmuştur. BİST 100 Endeks getirileri yıllar itibariyle incelendiğinde, en yüksek ve en düşük değerlerin genellikle Mart ve Haziran aylarında gerçekleştiği görülmektedir. Bu durumun firmaların üçer aylık mali tablo ilan etme periyotlarına denk geldiği söylenebilir.

BİST Tüm Endeksi için en yüksek ve en düşük getirilerin ortaya çıktığı aylara ilişkin durum Tablo 4’ten izlenebilir.

Tablo 4. BİST Tüm Endeks Getirileri

YIL	OCAK	ŞUBAT	MART	NİSAN	MAYIS	HAZİRAN	TEMMUZ	AĞUSTOS	EYLÜL	EKİM	KASIM	ARALIK
2015	-0.052	-0.039	0.040	-0.012	-0.008	-0.026	-0.060	-0.012	0.064	-0.047	-0.042	0.022
2014	0.013	0.099	0.059	0.068	-0.008	0.043	-0.020	-0.066	0.070	0.064	-0.002	0.038
2013	0.006	0.077	0.003	0.001	-0.115	-0.036	-0.099	0.113	0.042	-0.021	-0.112	-0.085
2012	0.061	0.029	-0.037	-0.086	0.120	0.025	0.046	-0.014	0.083	0.007	0.066	0.009
2011	-0.034	0.054	0.075	-0.092	0.002	-0.018	-0.146	0.099	-0.055	-0.034	-0.059	0.104
2010	-0.086	0.124	0.043	-0.086	0.013	0.083	0.003	0.092	0.043	-0.047	0.017	-0.040
2009	-0.067	0.076	0.193	0.099	0.060	0.137	0.086	0.029	-0.018	-0.041	0.148	0.041
2008	0.046	-0.123	0.102	-0.078	-0.131	0.176	-0.049	-0.103	-0.255	-0.077	0.041	-0.032
2007	0.007	0.049	0.024	0.047	0.001	0.108	-0.048	0.077	0.052	-0.057	0.023	-0.248
2006	0.059	-0.089	0.024	-0.134	-0.076	0.015	0.037	-0.005	0.090	-0.060	0.024	0.048
2005	0.039	-0.101	-0.083	0.068	0.066	0.095	0.042	0.074	-0.038	0.171	0.052	0.111
2004	0.086	0.069	-0.106	-0.055	0.044	0.079	0.039	0.083	0.050	-0.019	0.098	0.093
2003	0.047	-0.191	0.195	-0.015	-0.045	-0.030	0.088	0.109	0.178	-0.071	0.236	-0.071
2002	-0.175	0.051	-0.018	-0.090	-0.095	0.086	-0.062	-0.079	0.146	0.256	-0.244	0.063
2001	-0.202	-0.076	0.424	-0.123	0.034	-0.115	0.000	-0.252	0.253	0.161	0.163	-0.035
2000	-0.052	0.003	0.184	-0.161	-0.110	-0.044	-0.056	-0.141	0.168	-0.435	0.067	0.118
1999	0.392	0.163	0.151	-0.047	-0.028	0.151	-0.134	0.188	0.077	0.247	0.584	0.108
1998	-0.083	0.012	0.240	-0.099	0.085	0.060	-0.493	-0.151	-0.040	0.147	0.015	-0.012

BİST Tüm Endeksi için en yüksek ve en düşük getirilerin ortaya çıktığı aylar sırasıyla; 2015 için Eylül ve Temmuz, 2014 için Şubat ve Ağustos, 2013 için Ağustos ve Mayıs, 2012 için Mayıs ve Nisan, 2011 için Aralık ve Temmuz, 2010 için Şubat ve Ocak, 2009 için Mart ve Ocak, 2008 için Haziran ve Eylül, 2007 için Haziran ve Aralık, 2006 için Eylül ve Nisan, 2005 için Ekim ve Şubat, 2004 için Kasım ve Mart, 2003 için Kasım ve Şubat, 2002 için Eylül ve Kasım, 2001 için Mart ve Ağustos, 2000 için Mart ve Nisan, 1999 için Kasım ve Temmuz, 1998 için Mart ve Temmuz biçimindedir.

BİST 100 Endeksi için Ocak ayının dışındaki ayların ortalama getiri oranları alınarak hesaplanan yıllık endeks getirileri incelendiğinde; en yüksek ortalama getirinin 1989 yılında 0.183 ve en düşük ortalama getirinin 2008 yılında -0.050 olarak gerçekleştiği görülmektedir (Tablo 5).

Haziran ayı haricindeki ayların ortalama getiri oranları alınarak hesaplanan yıllık endeks getirileri açısından; en yüksek ortalama getirinin 1989 yılında 0.217 ve en düşük ortalama getiri 2008 yılında -0.062 olduğu ortaya çıkmaktadır. Eylül ayının dışındaki

ayların ortalama getiri oranları alınarak hesaplanan yıllık endeks getiri değerlerine göre ise en yüksek ortalama getiri 1989 yılındaki 0.194 ve en düşük ortalama getiri 2000 yılındaki -0.057'dir. BİST Tüm Endeks getirileri yıllar itibariyle incelendiğinde aylık değerlerde değişkenliğin, BİST 100 Endeksi'ne göre genel olarak aynı düzeyde olduğu söylenebilir.

Yine Tablo 5.'ten görüleceği üzere, BİST Tüm Endeksinde Ocak ayı haricindeki ayların ortalama getiri oranları alınarak hesaplanan yıllık endeks getirileri dikkate alındığında; en yüksek ortalama getiri 1999 yılındaki 0.133 ve en düşük ortalama getiri 2008 yılındaki -0.048 olarak göze çarpmaktadır. Haziran ayı dışındaki ayların ortalama getiri oranları alınarak oluşturulan yıllık endeks getirileri incelendiğinde; en yüksek ortalama getirininin 0.155 olarak 1999 yılı için ve en düşük ortalama getirininin -0.060 olarak 2008 yılı için hesaplandığı görülmektedir. Eylül ayı haricindeki aylara ilişkin olarak ise ortalama getiri oranları alınarak hesaplanan yıllık endeks getiri değerleri itibariyle; en yüksek ortalama getiri 1999 yılında 0.161 ve en düşük ortalama getiri 2000 yılında -0.057'dir. Buna göre; her iki endekste de Ocak ve Haziran ayları için en düşük ortalama getiri küresel finansal krizin yaşandığı 2008 yılında, Eylül ayı için ise 2000 yılında gerçekleşmiştir.

Tablo 5. BİST 100 ve BİST TÜM Endeks Getirileri Ortalaması

YIL	BİST 100 ORT.			BİST TÜM ORT.		
	OCAK	HAZİRAN	EYLÜL	OCAK	HAZİRAN	EYLÜL
2015	-0.012	-0.015	-0.024	-0.011	-0.013	-0.021
2014	0.032	0.029	0.026	0.031	0.028	0.026
2013	-0.023	-0.018	-0.026	-0.021	-0.017	-0.024
2012	0.024	0.027	0.021	0.023	0.026	0.021
2011	-0.006	-0.008	-0.004	-0.006	-0.008	-0.004
2010	0.022	0.005	0.009	0.022	0.007	0.011
2009	0.075	0.055	0.069	0.074	0.055	0.069
2008	-0.050	-0.062	-0.022	-0.048	-0.060	-0.021
2007	0.003	-0.007	-0.003	0.002	-0.007	-0.002
2006	-0.012	-0.009	-0.016	-0.011	-0.007	-0.014
2005	0.041	0.036	0.048	0.042	0.036	0.049
2004	0.034	0.035	0.038	0.034	0.035	0.037
2003	0.036	0.043	0.024	0.035	0.042	0.023
2002	0.000	-0.025	-0.030	0.001	-0.022	-0.028
2001	0.037	0.031	-0.004	0.039	0.032	-0.002
2000	-0.037	-0.037	-0.057	-0.037	-0.038	-0.057
1999	0.133	0.156	0.163	0.133	0.155	0.161
1998	-0.022	-0.034	-0.027	-0.021	-0.034	-0.025
1997	0.072	0.068	0.064			
1996	0.089	0.117	0.096			
1995	0.048	0.055	0.052			
1994	0.047	0.012	0.027			
1993	0.111	0.145	0.142			
1992	0.016	-0.008	-0.003			
1991	-0.003	0.029	0.020			
1990	0.016	-0.011	0.023			
1989	0.183	0.217	0.194			

Konuya en yüksek ortalama getiriler açısından bakıldığında her üç ay için de BİST 100 Endeksi 1989 yılını ve BİST Tüm Endeksi 1999 yılını işaret etmektedir.

(R_j) ve (R_y) değerleri BİST 100 ve BİST Tüm Endeksleri için ayrı ayrı hesaplanmış olup sonuçlar Tablo 6. ve Tablo 7.'de görülebilir. BİST 100 Endeksi açısından (R_j) değeri, Ocak ayı için en yüksek 64.665 olarak 1999 yılında, en düşük 0.015 olarak 1992 yılında gözlemlenmiştir. Haziran ayında en yüksek (R_j) değeri 1990 yılında 16.739 olarak, en düşük (R_j) değeri ise 1991 yılında 0.115 olarak gözlemlenmiştir. Eylül ayı için en yüksek (R_j) değeri 15.383 olarak 2001 yılında, en düşük olarak 0.258 olarak 1990 yılında ortaya çıkmıştır. (R_y) değerlerinde ise sonuçlar; Ocak ayı için 1989 yılında 1.183 ile en yüksek, 2015 yılında 0.988 ile en düşük, Haziran ayı için 1989 yılında 1.217 ile en yüksek, 2008 yılında 0.938 ile en düşük, Eylül ayı için 1989 yılında 1.194 ile en yüksek, 2000 yılında 0.943 ile en düşük olarak sıralanmaktadır (Tablo 6.).

Tablo 6. BİST 100 Endeksi R_j ve R_y Değerleri

YIL	BİST 100 ENDEKSİ					
	R_j DEĞERLERİ			R_y DEĞERLERİ		
	OCAK	HAZİRAN	EYLÜL	OCAK	HAZİRAN	EYLÜL
2015	0.504	0.704	2.197	0.988	0.985	0.976
2014	1.143	1.709	2.318	1.032	1.029	1.026
2013	1.087	0.621	1.624	0.977	0.982	0.974
2012	2.018	1.378	2.762	1.024	1.027	1.021
2011	0.677	0.829	0.459	0.994	0.992	0.996
2010	0.302	2.743	1.684	1.022	1.005	1.009
2009	0.385	4.987	0.831	1.075	1.055	1.069
2008	1.746	7.631	0.028	0.950	0.938	0.978
2007	1.075	3.686	2.105	1.003	0.993	0.997
2006	1.858	1.227	2.953	0.988	0.991	0.984
2005	1.569	2.940	0.598	1.041	1.036	1.048
2004	2.820	2.401	1.642	1.034	1.035	1.038
2003	1.755	0.701	7.893	1.036	1.043	1.024
2002	0.091	2.733	5.236	1.000	0.975	0.970
2001	0.074	0.209	15.383	1.037	1.031	0.996
2000	0.560	0.597	7.017	0.963	0.963	0.943
1999	64.665	5.897	2.431	1.133	1.156	1.163
1998	0.364	1.854	0.684	0.978	0.966	0.973
1997	1.053	1.804	2.910	1.072	1.068	1.064
1996	9.066	0.259	4.060	1.089	1.117	1.096
1995	5.000	2.359	3.314	1.048	1.055	1.052
1994	0.016	2.996	0.393	1.047	1.012	1.027
1993	23.575	0.434	0.619	1.111	1.145	1.142
1992	0.015	0.669	0.333	1.016	0.992	0.997
1991	8.200	0.115	0.434	0.997	1.029	1.020
1990	0.653	16.739	0.258	1.016	0.989	1.023
1989	14.288	0.196	3.920	1.183	1.217	1.194

BİST Tüm Endeksinde (R_j) değeri, Ocak ayı için en yüksek 1999 yılında 53.025 olarak, en düşük ise 2001 yılında 0.067 olarak gözlemlenmiştir. Haziran ayında en yüksek (R_j) değeri 2008 yılında 7.001 olarak, en düşük (R_j) değeri ise 2001 yılında

0.229 olarak gözlemlenmiştir. Eylül ayında en yüksek (R_j) değeri 2001 yılında 14.992 olarak, en düşük (R_j) değeri ise 2008 yılında 0.029 olarak gözlemlenmiştir. (R_y) değerleri ise Ocak ayında en yüksek 1999 yılında 1.133, en düşük 2008 yılında 0.952, Haziran ayında en yüksek 1999 yılında 1.155, en düşük 2008 yılında 0.940, Eylül ayında ise en yüksek 1999 yılında 1.161, en düşük 2000 yılında 0.943 olarak gözlemlenmiştir (Tablo 7.).

Tablo 7. BİST Tüm Endeksi R_j ve R_y Değerleri

BİST TÜM ENDEKSİ						
YIL	R_j DEĞERLERİ			R_y DEĞERLERİ		
	OCAK	HAZİRAN	EYLÜL	OCAK	HAZİRAN	EYLÜL
2015	0.529	0.732	2.102	0.989	0.987	0.979
2014	1.172	1.660	2.241	1.031	1.028	1.026
2013	1.072	0.648	1.643	0.979	0.983	0.976
2012	2.034	1.349	2.599	1.023	1.026	1.021
2011	0.664	0.805	0.507	0.994	0.992	0.996
2010	0.341	2.594	1.664	1.022	1.007	1.011
2009	0.433	4.666	0.803	1.074	1.055	1.069
2008	1.721	7.001	0.029	0.952	0.940	0.979
2007	1.082	3.423	1.844	1.002	0.993	0.998
2006	1.982	1.194	2.808	0.989	0.993	0.986
2005	1.575	2.987	0.630	1.042	1.036	1.049
2004	2.701	2.495	1.796	1.034	1.035	1.037
2003	1.730	0.692	7.166	1.035	1.042	1.023
2002	0.099	2.695	5.115	1.001	0.978	0.972
2001	0.067	0.229	14.992	1.039	1.032	0.998
2000	0.524	0.582	6.459	0.963	0.962	0.943
1999	53.025	5.406	2.424	1.133	1.155	1.161
1998	0.355	2.003	0.610	0.979	0.966	0.975

Araştırmanın kapsam ve yönteminde de anlatıldığı üzere, (R_j / R_y) oranıtısı ile hesaplanan güç oranının 1'den küçük olması; Ocak, Haziran ve Eylül aylarına ait getirilerin, diğer ayların ortalama getirisinden daha düşük olduğunu göstermekte olup söz konusu aylara ilişkin herhangi bir anomalinin söz konusu olmadığı anlamına gelir. Güç oranının (R_j / R_y) 1'den büyük olması durumu ise Ocak, Haziran ve Eylül aylarına ait getirilerin, diğer ayların getirisinin ortalamasından daha büyük olduğunu gösterirken, ilgili dönemin yarıdan fazlasında bu durum gözlemlenir ise Ocak, Haziran ve Eylül ayları anomalisinin varlığından söz edilebilir.

BİST 100 Endeksi kullanılarak yapılan hesaplamalar sonucunda, Ocak ayı için 1989-2015 yılları arasındaki 27 yılın 15'inde güç oranı 1'den büyük çıkmıştır. Bir diğer deyişle; 1989, 1991, 1993, 1995, 1996, 1999, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2012, 2013 ve 2014 yıllarında Ocak ayı anomalisine rastlanmıştır. En yüksek güç oranı 1999 yılında, en düşük güç oranı ise 1994 yılında gözlemlenmiştir. Haziran ayı için güç oranının 1'den büyük gerçekleştiği yıl sayısı 16 olup; 1990, 1994, 1995, 1997, 1998, 1999, 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2012 ve 2014 yıllarında Haziran ayı anomalisi söz konusudur. En yüksek güç oranı 1990 yılında en düşük güç oranı ise 1991 yılında gözlemlenmiştir. Eylül ayı için 17 yılda güç oranı 1'den büyüktür. Yani; 1989, 1995, 1996, 1997, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2006,

2007, 2010, 2012, 2013, 2014 ve 2015 yıllarında Eylül ayı anomalisine rastlanmıştır. En yüksek güç oranı 2001, en düşük güç oranı 2008’de gerçekleşmiştir. Buna göre; BİST 100 endeksi için 1989-2015 yılları dönem aralığında Ocak, Haziran ve Eylül ayı anomalisi tespit edilmiştir.

Tablo 8. BİST 100 ve BİST Tüm Endeksi Güç Oranları

YIL	BİST 100 ENDEKSİ R _t / R _v DEĞERLERİ			BİST TÜM ENDEKSİ R _t / R _v DEĞERLERİ		
	OCAK	HAZİRAN	EYLÜL	OCAK	HAZİRAN	EYLÜL
2015	0.511	0.714	2.250	0.535	0.742	2.148
2014	1.107	1.661	2.259	1.136	1.614	2.184
2013	1.112	0.632	1.666	1.095	0.659	1.684
2012	1.971	1.342	2.705	1.989	1.315	2.547
2011	0.681	0.835	0.461	0.668	0.811	0.509
2010	0.296	2.728	1.669	0.334	2.576	1.646
2009	0.358	4.728	0.778	0.403	4.423	0.751
2008	1.837	8.136	0.028	1.808	7.446	0.030
2007	1.072	3.713	2.110	1.079	3.446	1.847
2006	1.880	1.238	3.001	2.004	1.203	2.848
2005	1.507	2.838	0.570	1.512	2.882	0.601
2004	2.729	2.320	1.582	2.612	2.411	1.731
2003	1.694	0.672	7.711	1.672	0.664	7.007
2002	0.091	2.802	5.398	0.099	2.757	5.261
2001	0.071	0.203	15.440	0.065	0.222	15.021
2000	0.582	0.620	7.440	0.544	0.605	6.849
1999	57.099	5.102	2.090	46.812	4.682	2.087
1998	0.373	1.920	0.702	0.363	2.074	0.626
1997	0.983	1.690	2.736			
1996	8.328	0.232	3.705			
1995	4.770	2.237	3.151			
1994	0.015	2.960	0.382			
1993	21.218	0.379	0.542			
1992	0.015	0.674	0.334			
1991	8.226	0.111	0.425			
1990	0.642	16.922	0.252			
1989	12.079	0.161	3.281			

BİST Tüm Endeksi üzerinden yapılan hesaplamalarda ise; Ocak ayı için 1998-2015 dönemindeki 18 yılın 10’unda güç oranı 1’den büyük çıkmış olup 1999, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2012, 2013 ve 2014 yıllarında Ocak ayı anomalisi söz konusudur. En yüksek güç oranı 1999 yılında, en düşük güç oranı 2001 yılında gerçekleşmiştir. Haziran ayı için 1998-2015 dönemindeki 18 yılın 12’sinde güç oranı 1’den yüksek gerçekleşmiştir. 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2012 ve 2014 yıllarında Haziran ayı anomalisine rastlanmış olup en yüksek güç oranı 2008 yılında, en düşük güç oranı 2001 yılında gerçekleşmiştir. Eylül ayı için aynı dönemdeki 13 yılda güç oranı 1’den yüksek çıkmış olup 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2006, 2007, 2010, 2012, 2013, 2014 ve 2015 yıllarında Eylül ayı anomalisi söz konusudur. En yüksek güç oranı 2001, en düşük güç oranı 2008 yılında gerçekleşmiştir. Buna göre;

BİST Tüm Endeksinin kullanıldığı 1989-2015 dönem aralığında Ocak, Haziran ve Eylül ayı anomalisi ölçülmüştür (Tablo 8.). Ocak, Haziran ve Eylül ayları anomalilerine ilişkin olarak gerek BİST 100 ve gerekse de BİST Tüm Endeksleri kullanılarak yapılan analizler birbirine paralel sonuçlar vermiştir.

4.SONUÇ

Piyasaya yeni giren bilgi sonucunda, menkul kıymet fiyatları yeni bilgiye hızlı bir şekilde uyarlanıyorsa, söz konusu piyasa etkindir. Etkin bir piyasada yatırımcılar, normalin üzerinde getiri elde edemezler. Ancak yapılan bazı ampirik çalışmalarda teori ile çelişen sonuçlara rastlanmış olup bu durum anomali olarak adlandırılmıştır. Anomalilerin varlığını kanıtlayan araştırmalardan biri de, Balaban (1995) tarafından, Türk menkul kıymetler piyasası için aylara ilişkin anomalilere yönelik olarak yapılmış ve Ocak ayı etkisinin dışında Haziran (Ömer Hayyam Etkisi) ve Eylül (Ümit Yaşar Etkisi) aylarına ait etkilerin varlığı kanıtlanmıştır. Söz konusu etkilerin varlığına daha sonraki çalışmalarda yer verilmemiş olması, bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmuş ve Balaban'ın (1995) kullandığı yöntemle benzer bir yöntem kullanılarak araştırma yürütülmüştür. BİST 100 Endeksi için 1989-2015 dönemi ve BİST Tüm Endeksi için 1998-2015 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada Ocak ama özellikle de Haziran ve Eylül ayı anomalisinin varlığı Güç Oranı Yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir.

Analiz sonuçlarına göre; her iki endeks için de Ocak, Haziran ve Eylül ayları anomalilerinin varlığı ortaya konulmuştur. BİST 100 Endeksinde; 1991, 1993, 1995, 1996, 1999, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2012, 2013 ve 2014 yıllarında Ocak ayı anomalisine, 1990, 1994, 1995, 1997, 1998, 1999, 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2012 ve 2014 yıllarında Haziran ayı anomalisine ve 1989, 1995, 1996, 1997, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2006, 2007, 2010, 2012, 2013, 2014 ve 2015 yıllarında Eylül ayı anomalisine rastlanmıştır. İlgili dönemdeki en güçlü Ocak ayı anomalisi 1999'da, en güçlü Haziran ayı anomalisi 1990'da ve en güçlü Eylül ayı anomalisi 2001'de vuku bulmuştur. BİST Tüm Endeksinde ise; 1999, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2012, 2013 ve 2014 yıllarında Ocak ayı anomalisine, 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2012 ve 2014 yıllarında Haziran ayı anomalisine ve 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2006, 2007, 2010, 2012, 2013, 2014 ve 2015 yıllarında Eylül ayı anomalisine rastlanmıştır. BİST 100 Endeksi için en güçlü Ocak ayı anomalisi 1999'da, en güçlü Haziran ayı anomalisi 2008'de ve Eylül ayı anomalisi 2001'de gerçekleşmiştir.

BİST Tüm Endeksi, aynı zamanda BİST 100 Endeksini de kapsadığı için her iki endeks kullanılarak gerçekleştirilen analiz sonuçları birbirine paralellik göstermektedir. Güç Oranı Yöntemi ile yapılan analizin sonuçları Balaban (1995) tarafından yapılan çalışma ile benzer sonuçlar vermektedir. Bir diğer deyişle, Borsa İstanbul için Haziran ve Eylül ayı anomalileri söz konusudur. Ortaya çıkarılan Ocak Ayı anomalisi ise Balaban'ın (1995) yanı sıra Küçüksille (2012), AYTEKİN ve SAKARYA (2014) ve YİĞİTER ve İLGIN'ın (2015) çalışmalarının sonuçlarını desteklemektedir. Bu üç ayda anomali gözlemlenmesine ilişkin olarak pek çok neden ileri sürülebilir ancak temel neden, firmalara ilişkin finansal tabloların üçer aylık sürelerle yayınlanması ve bu durumun yol açtığı asimetrik bilgi problemi olabilir.

KAYNAKLAR

- Abdioğlu Z. ve Değirmenci N. (2013). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda mevsimsel anomaliler, *Business and Economics Research Journal*,4(3).
- Aggarwal, R. and Rivoli P. (1989). Seasonal and day-of-the week effects in four emerging stock markets, *Financial Review*, 24, 541-550.
- Agrawal, A. and Tandon K. (1994). Anomalies or illusions? evidence from stock markets in eighteen countries, *Journal of International Money and Finance*, 13, 83-106.
- Atakan, T. (2008). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda haftanın günü etkisi ve ocak ayı anomalilerinin ARCH-GARCH modelleri ile test edilmesi, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 37(2), 98-110.
- Aytekin S. ve Sakarya Ş. (2014). Ocak ayı anomalisi: Borsa İstanbul Endeksleri üzerine bir uygulama, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(23).
- Balaban E. (1995). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda ocak ayı etkisi, Ömer Hayyam etkisi ve Ümit Yaşar etkisi, *İşletme ve Finans Dergisi*, 113.
- Cheung K.C. and Coutts, J.A. (1999). The January effect and monthly seasonality in The Hang Seng Index: 1985-97, *Applied Economics Letters*, 6, 121-123.
- Demireli, E. (2008). Etkin pazar kuramında sapmalar: finansal anomalileri etkileyen makro ekonomik faktörler üzerine bir araştırma, *Ege Akademik Bakış*, 8(1), 225.
- Ege, İ., Topaloğlu, E. E., ve Coşkun, D. (2012). Davranışsal finans ve anomaliler: Ocak ayı anomalisinin İMKB'de test edilmesi, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 56, 175-189.
- Fama, Eugene F. (1965). Random walks in stock market prices, *Selected Papers*,16.
- Fama, Eugene F. (1970). Efficient capital markets: a review of theory and empirical works, *The Journal of Finance*, 25 (2), 383-417.
- Gu, A. Y. (2003). The declining January effect: Evidences from the U.S. equity markets. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 43, 395-404.
- Gültekin, M. ve Gültekin, B. (1983). Stock market seasonality: international evidence, *Journal of Financial Economics*, 1983.
- Haugen R. (2001). *Modern Investment Theory*, Prentice Hall, Fifth Edition.
- Karan, M. B. (2004). *Yatırım analizi ve portföy yönetimi*, Gazi Kitabevi: Ankara.
- Karan, Mehmet B. ve A. Uygur (2001). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda haftanın günleri ve ocak ayı etkilerinin firma büyüklüğü açısından değerlendirilmesi, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 56.
- Keong, L. B., Yat, C. N. D. and Chong, H. L. (2010). Month of the year effects in Asian countries: A 20 year study (1990 -2009). *African Journal of Business Management*, 47, 1351-1362.
- Küçüksille, E. (2012). İMKB endekslerinde ocak ayı etkisinin test edilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 53, 129-138.
- McConnell J. and Xu, W. (2006). Equity returns at the turn of the month: trading strategies and implications for investors and managers, *Krannert School of Management, Working Paper*.
- Moosa, Imad A. (2007). The Vanishing January Effect, *International Research Journal of Finance and Economics*, 7.
- Rozeff, M.S. and Kinney, W.R. (1976). Capital market seasonality, *Journal of Financial Economics*.
- Thaler, R. H. (1987). Anomalies : the January effect, *Journal of Economic Perspectives*, 97-201.
- Wachtel, S. (1942). Certain observations on seasonal movement in stock prices, *Journal of Business*,15,184-193.
- Yılanıcı, V. (2013). Halloween etkisinin İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında geçerliliğinin testi, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 21-30.
- Yiğiter Ş. ve İlgin K. (2015). BİST-100 endeksinde ocak ayı anomalisinin güç oranı yöntemiyle test edilmesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2, 171-187.

BIST-50 ENDEKSİ DEĞİŞİM DEĞERLERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA MAKİNE ÖĞRENMESİ YÖNTEMLERİ VE YAPAY SİNİR AĞLARI KULLANIMI

Enes FILİZ¹
Hasan Aykut KARABOGA²
Serkan AKOGUL³

ÖZET

Çalışmada, BIST-50 endeksini etkileyen faktörlerden yararlanarak bazı makine öğrenmesi yöntemleri ve yapay sinir ağları ile sınıflandırmalar yapılmıştır. Literatürde sıklıkla kullanılan BIST-50 endeksinin değişimine etki eden faktörlerden DAX, FTSE, S&P 500, BISTBANK, BISTMALI, BISTSINAI, GOLDINDEX, Euro/Dolar Paritesi, Ham Petrol Fiyatı ve Faiz oranları alınmıştır. Sınıflandırmada makine öğrenmesi yöntemlerinden, k en yakın komşu algoritması (k-NN), Naive (basit) Bayes sınıflandırıcısı, C4.5 sınıflandırma algoritması ve yapay sinir ağları (YSA) kullanılmıştır. Weka3.8 programı yardımıyla analizler yapılmıştır. Bu analizler sonucunda %92.71 oranı ile C4.5 sınıflandırma algoritması doğru sınıflandırmada en iyi performansı göstermiştir.

Anahtar kelimeler: BIST-50 endeksi, Makine Öğrenmesi, Yapay Sinir Ağları, Sınıflandırma.

BIST-50 INDEX CHANGE VALUES CLASSIFICATION USING MACHINE LEARNING METHODS AND ARTIFICIAL NEURAL NETWORKS

ABSTRACT

In this study, BIST-50 index was classified with some selected machine learning algorithms and artificial neural networks. For this purpose, DAX, FTSE, S & P 500, BISTBANK, BISTMALI, BISTSINAI, GOLDINDEX, Euro / Dollar Parity, Crude Oil Price and interest rates were taken which are commonly used in the literature as factors that affect the BIST-50 index. Furthermore, k nearest neighbor algorithm (k-NN), Naive Bayes classifier, C4.5 classification algorithm and artificial neural networks (ANN) were used as classifier machine learning methods. Analyzes were performed with Weka3.8 program. At the end of analyzes, C4.5 classification algorithm has revealed the best performance with 92.71% in correct classification.

Keywords: BIST-50 index, Machine Learning, Artificial Neural Networks, Classification.

¹ Arş. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi, F.E.F., İstatistik, enesf@yildiz.edu.tr

² Arş. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi, F.E.F., İstatistik, karaboga@yildiz.edu.tr

³ Arş. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi, F.E.F., İstatistik, sakogul@yildiz.edu.tr

1. Giriş

Teknolojik gelişmelerdeki ivme ile birlikte dünya piyasaları birbirlerine hızla entegre olmuştur. Gerçekleşen gelişmeler şüphesiz İstanbul Borsası'nı da etkilemiştir. Borsanın bu gelişim ve dönüşüme uyumu için 2013 yılında yapılan bir değişiklikle İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, Vadeli İşlemler Borsası, Opsiyon Borsası ve Altın Borsası tek çatı altında toplanarak Borsa İstanbul (BİST) adını almıştır (www.borsaistanbul.com). Bu değişim finansal piyasalarımızın uyumunu ve işlem yapma hızını arttırmıştır. Ayrıca hesaplanan endekslerin çeşitlenmesi ve daha iyi hesaplanması piyasa endekslerine olan güveni arttırmıştır.

Borsanın en temel yatırım araçlarından biri hisse senetleridir. Yatırımcılara yol gösterici olması için çeşitli endeksler hesaplanmaktadır. Bu endeksler yatırımcıların öngörü yapmasını sağlamanın yanında, genel piyasa ve sektör durumlarını anlamayı da kolaylaştırmaktadır. Genellikle birçok yatırımcı diğer yatırım araçlarına göre daha riskli olan hisse senetlerini tercih etmektedir. Şüphesiz bundaki en önemli etken riskin yüksek olmasına karşın getirinin de o denli yüksek olmasıdır. Ancak riskleri azaltmak için kullanılan çeşitli modeller ve analiz metotları mevcuttur (Karaboğa, 2015).

Borsa verilerinin, özellikle de hisse senetlerinin lineer olarak modellenememesi yapay zekâ ve makine öğrenmesi tekniklerinin kullanımının popüler hale gelmesini sağlamıştır (Egeli vd., 2003; Bahrammirzaee, 2010; Wang vd., 2011; Atsalakis & Valavanis, 2009). Verilerin lineer olarak modellenememesi, aykırı gözlemlerin ve değişen varyans sorununun modelin tahmin başarısını azaltmasından, otokorelasyon sorunundan veya modelleme hatalarından kaynaklanabilmektedir (Çelik, 2013). Ancak yine de bu yöntemler birbirini tamamlayıcı ve geliştirici etki göstermektedir. Dikkat edilecek olursa finansal analizlerde yoğun olarak kullanılan makine öğrenmesi yöntemleri ile veri madenciliği teknikleri iç içedir (Mitchell, 1997). Makine öğrenmesinin kullanımının kolaylaşması ile veri madenciliğine olan ilgi gittikçe artmaktadır. Ayrıca, insan beyninin makineye uyarlanması fikri ortaya çıktıktan sonra yapay zekâ ile ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır.

Finansal piyasalarla ilgili literatürde yapay sinir ağları; döviz kurları veya hisse senedi fiyat tahmininde (Akcan & Kartal, 2011; Toraman, 2008; Erdoğan & Özyürek, 2012; Tektaş & Karataş, 2004; Karaboğa, 2015), hisse senedi getirilerinin tahmininde (Ünlü vd., 2009), çeşitli endeksler ve endeks getirilerinin tahmininde (Karaatlı vd., 2005; Aygören vd., 2012; Diler, 2003; Avcı, 2007) yaygın olarak kullanılmıştır. Sonuç olarak makine öğrenmesi ve yapay zekâ tekniklerinin daha az varsayım ile çalışmasından ötürü esneklik, genelleme, risk değerlendirme ve tahmin bakımından sağladığı üstünlük, kullanımını yaygınlaştırmıştır. Bu nedenle hisse senetlerinin, endekslerin fiyat ya da getirisinin tahmin edilmesinde yapay zekâ yöntemlerinin daha sık kullanıldığı görülmektedir. Bahrammirzaee (2010), çalışmasında en önemli yapay zeka tekniklerinden olan yapay sinir ağları, uzman sistemler ve hibrit akıllı sistemlerin finansal piyasalarda kullanımı ile ilgili kapsamlı bir literatür çalışması gerçekleştirmiştir. Bu amaçla finansal piyasaları kredi değerlendirme, portföy yönetimi ile finansal tahmin ve planlama olarak üç kısma ayırmıştır. Sonuçlar kesin olmamakla birlikte, finansal problemlerde doğrusal olmayan modeller bakımından yapay zeka yöntemleri geleneksel istatistiksel yöntemlere göre daha üstün olduğu belirtilmiştir. Pang vd. (2002), danışmanlı öğrenme yöntemleri ile ilgili en önemli çalışmalardan birini gerçekleştirmiştir. Bu çalışmada, film değerlendirmelerinde destek vektör

makinelere, Naive Bayes ve maksimum entropi sınıflandırıcıları kullanılmıştır. Solmaz vd. (2013), sınıflandırma yöntemlerinden destek vektör makinelere, lineer diskriminant analizi ve ileri beslemeli yapay sinir ağları; kümeleme yöntemlerinden de bulanık c-ortalama ve k-ortalama algoritmaları ile tiroit teşhisinde kullanımlarını incelemiştir. Çalışmanın sonucunda sınıflandırma yöntemlerinin kümeleme yöntemlerine göre daha başarılı olduğu ortaya konmuştur. Bulut (2016), çalışmasında karar ağaçları, k-en yakın komşu sınıflandırıcısı, Naive Bayes, destek vektör makinelere ve lojistik regresyon modelini kullanarak, bu yöntemlerin dengesiz veri setlerindeki başarılarını karşılaştırmıştır.

Literatür çalışmalarında makine öğrenmesi yöntemlerinin çoğunlukla BIST-100 veya BIST-30 endeksi tahmininde kullanıldığı görülmüştür. Son zamanlarda yapılan birçok çalışmada farklı yöntemler kullanılarak BIST-50 endeksi üzerinden piyasa analizleri yapılmıştır. Bu bağlamda Kayalidere vd. (2009), çalışmalarında İMKB’de fiyat ve hacim arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. Bu çalışmada Ocak 2001-Eylül 2008 döneminde İMKB-30 ve İMKB-50 endeksinde yer alan hisse senetleri kullanılmıştır. Seriler arasındaki nedensellik ilişkisi Granger Testi ile araştırılmıştır. Arslantaş ve Fındıklı (2010), çalışmalarında İMKB-50’ de bulunan şirketlerin yönetim kurulu yapılanmalarını incelemiştir. Akçayır vd. (2014), BIST-50 endeksinde yer alan hisse senetlerinin 2013 yılında 2 aylık kapanış verilerini kullanarak portföy seçim yöntemi ve Markowitz’ in ortalama-varyans modelinin uygulanabilirliğini test etmişlerdir.

Ayrıca BIST verileri, makine öğrenmesi ve yapay sinir ağları yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalara sıklıkla konu olmuştur. Bu çalışmalarda genellikle BIST verilerinin sınıflandırılması ya da tahmin edilmesi amaçlanmaktadır. Özdemir vd. (2011), çalışmalarında İMKB-100 endeksinin getiri yönünü lojistik regresyon ve destek vektör makinelere yöntemlerini kullanarak tahmin etmiştir. Yakut vd. (2014), çalışmalarında BIST endeksinin, ileri beslemeli yapay sinir ağları ve destek vektör makinelere yöntemleri ile tahmin edilmesinde modellenebileceğini ortaya koymuştur. İlarıslan (2016), k-NN (k-en yakın komşu) algoritması ile BIST’ de işlem gören Afyon Çimento hisse senedi fiyatlarının bir gün sonrası için tahmin edilebileceğini %97 doğruluk oranı ile göstermiştir.

BIST-50 endeksi, ekonominin durumunu anlamak için önemli bir yere sahiptir. Bu endeksin artış ve azalışlarının doğru tahmini ya da doğru sınıflandırması yatırımcılar için karar vermede yol göstericidir. Bu nedenle çalışmanın uygulama kısmında, BIST-50 endeksi üzerinde etkili olan değişkenlerin bir önceki güne göre artış ve azalışları kullanılarak sınıflandırma yapılmıştır. Ayrıca literatürde yaygın olarak kullanılan makine öğrenmesi yöntemlerinden k-en yakın komşu algoritması (k-NN), Naive Bayes algoritması, C4.5 sınıflandırma algoritması ve yapay sinir ağlarının (YSA) başarıları da karşılaştırılmıştır. BIST-50 endeksinin değişimini etkileyen değişkenlerin seçimi ile ilgili bilgi verilmiştir.

2. Yöntemler

2.1 k-En Yakın Komşu Algoritması (k-NN)

k-en yakın komşu algoritması (k-Nearest Neighbour, k-NN), ilk kez Fix ve Hodges tarafından ortaya konmuştur. k-NN, parametrik olmayan ve sınıflandırma yapan eğitimli bir öğrenme algoritmasıdır (Balaban & Kartal, 2015, s60-61). Bu yöntem, var olan veri

setine yeni bir veri eklendiğinde, onun en yakın k komşusuna bakarak bu verinin sınıfını belirler. Yeni eklenen verinin daha önceki verilerden k tanesine uzaklığı incelenir. Bu iki veri arasındaki mesafe için genellikle Manhattan, Minkowski, Mahalanobis, ve Öklid gibi uzaklık ölçüleri kullanılır. Veriye en yakın mesafe neresi ise yeni veri o sınıfa atanır (Daş & Türkoğlu, 2014). Literatürde k -NN algoritmasının k değeri için farklı formüller yer almaktadır. Genel formülü aşağıdaki gibidir.

$$f(x) = \operatorname{argmax}_{c \in C} = \sum_{i=1}^k w_i \delta(c, f(x_i))$$

$f: R \rightarrow C$ olan $f(x)$ fonksiyonu x test noktasının sınıfını bulur. w_i , her bir örneğin hesaplamadaki ağırlığını, C ise eğitim setindeki sınıf etiketlerinin kümesi gösterir. $f(x_i)$, verideki x_i noktasının etiketinin ne olacağını belirtir. Eğer c $vef(x_i)$ birbirine eşit olursa $\delta(c, f(x_i)) = 1$, aksi halde ise $\delta(c, f(x_i)) = 0$ olur (Bulut, 2016).

2.2 Naive (Basit) Bayes Sınıflandırıcısı

Naive Bayes sınıflandırıcısı, makine öğrenmesinin danışmanlı öğrenme alt sınıfındadır. Yani veri setindeki örnek verilerin hangi sınıfa ait olduğu bellidir. Bu istatistiksel yöntem, her niteliğin sonuca etkisinin koşullu olasılığının hesaplanmasına dayanır (Balaban & Kartal, 2015, s.68-72). Ayrıca bu algoritma genellikle eldeki verinin, birleşik olasılıklar ile sınıflandırılmasında kullanılmaktadır (Türkoğlu vd., 2006). Naive Bayes sınıflandırıcısı, makine öğrenmesi yöntemleri ve veri madenciliği için en verimli ve etkin tümevarımsal öğrenme algoritmalarından biri olarak ön plana çıkmaktadır (Zhang, 2004).

Genel formülü aşağıdaki gibidir;

$$P(X|C) = \prod_{i=1}^n P(X_i|C)$$

Burada $i = 1, 2, \dots, n$ olmak üzere $X = (X_1, \dots, X_n)$ örnek uzayı, C ise örnek uzaydaki sınıf değerini belirtir (Balaban & Kartal, 2015, s.70).

2.3 C4.5 Sınıflandırma Algoritması

Karar ağaçları yöntemleri sınıflandırma problemlerinde sıklıkla kullanılan metotlardandır. Diğer makine öğrenmesi yöntemlerine göre uygulanabilirliği ve anlaşılması daha basittir. Sınıflandırma yapılırken veri seti kullanılarak karar ağacı oluşturulur, veriler teker teker ağaca uygulanır ve tahmin için gerekli olan kurallar ortaya çıkarılır (Silahtaroglu, 2013, s.68-69).

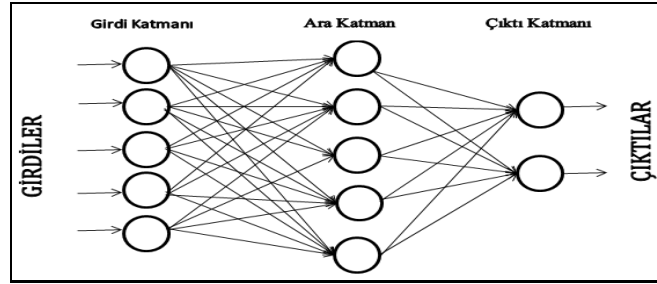
Karar ağaçlarında, ID3, C4.5, C 5, CART, SLIQ, CHAID, Random Forest gibi algoritmalar kullanılmaktadır. Bu algoritmaların temel amacı genelleştirme hatasını en aza indirerek eldeki veri setinden karar ağacı ortaya çıkarmaktır (Rokach & Maimon 2005).

C4.5 algoritması ilk olarak Quinlan tarafından 1993 yılında ortaya atılmıştır (Silahtaroglu, 2013, s.80-81). Bu algoritma, makine öğrenmesi yöntemlerinden bilgiyi temsil etmek amacıyla kullanılan klasik bir yoldur. Ayrıca veri yapılarını ifade etmek için güçlü bir çözüm yolu ortaya koyar (Nizam & Akın, 2014). Dahası C4.5 algoritması sayısal değerler alan nitelikler ile çalışma olanağı sağlar. Bu sayede nitelikleri iki ya da daha fazla biçimde ayırma fırsatı sunar (Balaban & Kartal, 2015, s.112).

2.4 Yapay Sinir Ağları (YSA)

Yapay Sinir Ağları (YSA), birçok sinir hücresinden oluşan ve bu hücrelerin eşanlı olarak hesaplama yapabilme yetenekleri bulunan bir bilgi işleme sistemidir. Bu sistem, seçilen algoritmaya göre girilen bilgileri çıktı ile eşleştiren, sınıflandıran veya tahmin amaçlı kullanan matematiksel modelleme tekniği olarak da adlandırılabilir. Sistemin sahip olduğu üstün özellikler işletmeden ekonomiye, inşaatın veri madenciliğine, bilgisayar mühendisliğinden harita mühendisliğine birçok alanda kullanılmasını sağlamaktadır.

Yapay sinir ağlarının insan beyninin taklit edilmesini sağlayan bilgisayar programları olmaları bu yöntemi popüler hale getirmiştir. Sistemin otonom çalışabilmesi de ayrıca gücünü arttırmaktadır. Bununla birlikte YSA' nın belirsiz, gürültülü ve eksik verileri de işleyebilmesi YSA' yı tahmin ve modelleme bakımından diğer tekniklere göre daha üstün kılmaktadır. Şekil 1'de YSA' nın en çok tercih edilen ağlarından biri olan ve çalışmamızda kullanılan Çok Katmanlı Algılayıcı (ÇKA) örneği verilmiştir. Bu model girdilerin alınarak belirli fonksiyonlar yardımıyla işlenip çıktı olarak sunulmasını sağlamaktadır (Karaboğa, 2015; Hamzaçebi, 2011; Elmas, 2010).

Şekil 1 İki katmanlı bir ÇKA örneği

3. Uygulama

Çalışmada makroekonomik göstergeler ve dünyada gerçekleşen siyasi, ekonomik ya da sosyal olaylar göz önünde bulundurularak değişkenler seçilmiştir. *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası* tarafından açıklanan göstergeler, BIST içindeki şirketlerin yatırımlarında ve finansal planlamalarında büyük önem arz etmektedir. Bu göstergelerin başında faiz oranları, döviz kuru, BIST altın endeksi (GOLDINDEX) gibi önemli değişkenler gelmektedir. (Aydeniz, 2009; Özdemir vd., 2011) Ayrıca küreselleşme nedeniyle dünyada meydana gelen ekonomik ve siyasi olaylar dünya borsalarını etkilemektedir. Literatürde BIST endeksindeki değişimler ile gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin borsaları arasında uzun vadeli ilişkiler olabileceği düşünülmektedir (Vuran, 2010). Ekonomik bakımdan dünyanın en büyük şirketlerini barındıran Amerikan Borsa Endeksi (S&P 500), Almanya Borsa Endeksi (DAX) ve İngiltere Borsa Endeksi (FTSE) çalışmada işleme alınmıştır. “Siyah Altın” olarak kabul edilen ham petrol, sanayi, ulaşım, otomobil, kozmetik, enerji, kimya, ilaç sektörleri dâhil çok çeşitli alanlarda kullanılmakta olup Dünya ekonomisinde de çok önemli yere sahiptir. Ham petrol fiyatları, ekonomik, siyasi ve sosyal gelişmelerden etkilenmektedir (<https://www.gcmforex.com>). Borsa İstanbul Bankacılık endeksi (BISTBANK), Borsa

İstanbul Mali (finans) endeksi (BISTMALI), Borsa İstanbul Sanayi endeksi (BISTSINAI) BIST endeksinin öncü sektör endeksleri arasındadır. Herhangi bir sektör bazında ortaya çıkabilecek olumsuz durumlar sektörleri etkileyebilmektedir (Kendirli & Çankaya, 2016; Kasman, 2003). Analizler, 03.01.2006–01.12.2016 tarihleri arasında toplamda 2591 işlem gününün verileri kullanılarak yapılmıştır. Kullanılan değişkenler sırasıyla BIST-50, DAX, FTSE, S&P 500, BISTBANK, BISTMALI, BISTSINAI, GOLDINDEX, Euro/Dolar Paritesi, *Ham Petrol fiyatı ve **Faiz oranlarıdır. BIST-50 endeksi, DAX, FTSE, S&P 500, BISTBANK, BISTMALI, BISTSINAI ve petrol fiyatları verileri “<https://tr.investing.com/>” isimli piyasa hareketlerini inceleyen internet sitesinden, Faiz oranları, Euro/Dolar Paritesi ve GOLDINDEX verileri ise *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası* internet sitesinden alınmıştır.

Değişkenlerin bir önceki güne göre artış ya da azalışları 1 ve 0 olarak kodlanmıştır. Fakat faiz oranları aylık olarak açıklandığı için ay içindeki tüm günlere eşit olarak o ayki faiz oranı değeri yazılmıştır. Ayrıca BIST-50 endeksi bağımlı değişken, diğer değişkenler ise bağımsız değişken olarak işleme alınmıştır. Sonuçlar Weka3.8 programı yardımıyla ortaya çıkarılarak bu çalışma için en başarılı sınıflandırma yöntemi belirlenmiştir. Karar ağaçlarından C4.5 algoritması, Bayes sınıflandırma yöntemlerinden Naive Bayes, en yakın komşu algoritmalarından k-NN ve Yapay zeka algoritmalarından da YSA çalışmada kullanılmıştır. Bu yöntemler farklı algoritmalara sahip olduğu için tercih edilmiştir.

Makine öğrenmesi yöntemlerinde veri seti eğitim ve test grubu olarak ikiye ayrılır. Literatürde eğitim seti ve test grubu sırasıyla %75 - %25, %90 - %10 vb. gibi değerler alınmıştır, fakat daha yaygın kullanılan k-katlı çapraz doğrulama yöntemidir. k-katlı çapraz doğrulama yönteminde veri seti k eşit parçaya ayrılır ve bu k adet parçanın k-1 tanesi ile eğitim, kalan bir tanesi ile test gerçekleştirilir. Bu işlem her bir parçanın test kümesi olarak alınması suretiyle k kez tekrarlanır. Elde edilen tüm sonuçların ortalaması alınarak sınıflandırma ölçülerinin değerleri belirlenmiş olur (Öz vd., 2016).

Bu çalışmada literatürde sıklıkla kullanılan, k değeri için 10, 5 ve 2 alınmıştır. k=10 için 2591 işlem gününün verileri ile 10-katlı çapraz doğrulama yapılmıştır. 10 parçanın 9 tanesi eğitim seti, 1 tanesi test grubu olarak seçilmiştir. 2332 işlem günü verisi eğitim setinde, 259 işlem günü verisi de test grubunda yer almaktadır. Bu işlem her defasında test grubunu değiştirmek suretiyle 10 kez tekrar edilir. Aynı işlemler k=5 ve k=2 içinde yapılmıştır (Erpolat & Öz, 2010).

Çalışmada kullanılacak doğru ya da yanlış sınıflandırılmış değerleri gösteren kontenjans tablosu Tablo 3.1’ de verilmiştir.

Tablo 3.1 Kontenjans tablosu

		Tahmin	
		a	b
Gerçek Değer	a	DP (Doğru Pozitif)	YN (Yanlış Negatif)
	b	YP (Yanlış Pozitif)	DN (Doğru Negatif)

* West Texas Intermediate Ham Petrol Vadeli İşlemleri (varil fiyatı)

** 2006 yılı Ocak ayından itibaren bankalarca Türk lirası üzerinden açılan mevduat ağırlıklı ortalama faiz oranları (1 aya kadar vadeli)

Burada;

DP(Doğru Pozitif); gerçekte artış gösteren örneklerin model tarafından artış olarak tahmin ettiği değer sayısıdır.

YP(Yanlış Pozitif); gerçekte azalış gösteren örneklerin model tarafından artış olarak tahmin ettiği değer sayısıdır.

DN(Doğru Negatif); gerçekte azalış gösteren örneklerin model tarafından azalış olarak tahmin ettiği değer sayısıdır.

YN(Yanlış Negatif); gerçekte artış gösteren örneklerin model tarafından azalış olarak tahmin ettiği değer sayısıdır.

Tablo 3.1’de yer alan ifadeler kullanılarak *ACC* (*Doğruluk*) değeri hesaplanır. Bu değer, doğru sınıflandırma oranlarını karşılaştırmada etkin rol oynamaktadır. *ACC*; modeldeki doğru sınıflandırılmış olan tüm örneklerin, toplam örnek sayısına oranı ile tespit edilir. Literatürde yaygın olarak kullanılan formül aşağıda verilmiştir (Balaban & Kartal, 2015, s.49; Nizam & Akın, 2014).

$$ACC = \frac{DP + DN}{DP + DN + YP + YN}$$

Tablo 3.2’ de çalışmada kullanılan yöntemlerin doğru ya da yanlış sınıflandırılmış örnek sayıları verilmiştir. Bu sayılar kullanılarak yöntemlerin doğru sınıflandırma oranları Tablo 3.3’ te gösterilmiştir.

Tablo 3.2 Yöntemler için Kontenjans Tablosu (k=10, k=5, k=2)

	Sınıflar	k-NN		Naive Bayes		C4.5		YSA	
		a	b	a	B	a	b	a	b
k=10	a=1	1204	134	1215	123	1239	99	1231	108
	b=0	127	1126	78	1175	97	1156	99	1154
k=5	a=1	1206	132	1214	124	1239	99	1230	108
	b=0	123	1130	78	1175	99	1154	106	1147
k=2	a=1	1202	136	1214	124	1236	102	1230	108
	b=0	134	119	76	1177	87	1166	108	1145

Tablo 3.3 Yöntemlerin Sınıflandırma Başarıları (%) (k=10, k=5, k=2)

		k-NN	Naive Bayes	C4.5	YSA
		k=10	Doğruluk (ACC)	89,93	92,24
k=5	Doğruluk (ACC)	90,16	92,20	92,36	91,74
k=2	Doğruluk (ACC)	89,58	92,28	92,71	91,66

Not: En başarılı sınıflandırma oranı koyu renkle belirtilmiştir.

Tablo 3.3' e göre, k=10 için k-NN algoritmasının sınıflandırma başarısı %89.93, Naive Bayes algoritmasının başarılı sınıflandırma oranı %92.24, C4.5 algoritmasının başarılı sınıflandırma oranı %92.44, YSA ise başarılı sınıflandırma oranı %92.05 olduğu görülmektedir. k=5 için k-NN %90.16, Naive Bayes %92.20, C4.5 %92.36, YSA ise %91.74 olarak bulunmuştur. k=2 için ise k-NN %89.58, Naive Bayes %92.28, C4.5 %92.71, YSA da %91.66 sonuçları elde edilmiştir.

Ayrıca incelenen bir diğer durum bazı öznelik seçim algoritmaları ile BIST-50 endeksini etkileyen değişkenlerin önem sırasıyla bulunmasıdır. Kullanılan algoritmalar One R, Gain Information ve Korelasyon tabanlı öznelik seçim algoritmalarıdır. Kullanılan üç algortmada aynı sonuçları vermiştir. Bu algoritmalara göre kullanılan değişkenler bakımından, BIST-50 endeksinin değişim yönünü etkileyen faktörlerin önem sırası BISTMALI, BISTBANK, BISTSINAI, FTSE, DAX, S&P 500, Ham Petrol fiyatı, Euro/Dolar Paritesi, GOLDINDEX ve Faiz oranları olarak bulunmuştur.

4. Sonuç

Ülkenin lokomotifi konumunda bulunan en büyük 50 şirket İstanbul Borsası'nın BIST-50 endeksinde taranmaktadır. Borsa İstanbul A.Ş. tarafından belirlenen koşulları yerine getiren şirketler bu endekse dâhil edilirken, bu koşulları yerine getiremeyen şirketler endeksten çıkartılmaktadır. Ekonominin durumunu anlamak için de kullanılan bu endeks gösterge niteliğindedir. Çünkü BIST-50 endeksine hemen hemen tüm sektörlerden belirli ağırlıklarda katkı yapılmaktadır. Borsa yatırımcılarının endeksin artış azalışlarını doğru tahmin etmesi, doğru sınıflandırması borsada doğru pozisyon almalarını ve böylece kazançlarını arttırmalarını sağlayacaktır. Bu nedenle literatürde BIST-50 endeksi üzerinde etkili olan değişkenlerin günlük artış ve azalışları kullanılarak farklı sınıflandırma yöntemlerinin başarısı irdelenmiştir. Çalışmada, BIST-50 endeksini etkileyen faktörlerden yararlanarak bazı makine öğrenmesi yöntemleri ve yapay sinir ağları ile sınıflandırmalar yapılmıştır.

Tablo 3.3' e göre k=5 için k-NN algoritmasının (%90.16), k=2 için Naive Bayes (%92.28) ve C4.5 algoritmasının(%92.71), k=10 için YSA'nın (%92.05) en iyi sonucu verdiği söylenebilir. Sonuçlara göre tüm k değerleri için en başarılı sınıflandırmayı C4.5 algoritması ve en düşük başarılı sınıflandırmayı da k-NN algoritması gerçekleştirmiştir. Ayrıca k değerine göre bakıldığında; k-NN için en iyi değeri k=5, Naive Bayes ve C4.5 algoritması için k=2, YSA için de k=10 vermiştir. Benzer değişken yapısına sahip çalışmalarda C4.5 algoritması için k değerinin küçük seçilmesi başarılı sonuçlar verebilir. Bir diğer sonuç ise, bazı öznelik seçim algoritmaları ile BIST-50 endeksinin değişim yönünü etkileyen faktörlerin önem sırası BISTMALI, BISTBANK, BISTSINAI, FTSE, DAX, S&P 500, Ham Petrol fiyatı, Euro/Dolar Paritesi, GOLDINDEX ve Faiz oranları olarak bulunmuştur.

Sonuç olarak BIST-50 endeksini etkileyen değişkenlerin değerleri bilindiği durumda BIST-50 endeksinin değişiminin yönünü yaklaşık %89-%93 arası başarı ile makine öğrenmesi ve YSA yöntemi yardımıyla doğru sınıflandırıldığı söylenebilir. BIST-50 endeksinin yönünü bulabilmek yatırımcıya gün içinde daha başarılı kararlar vermesine ve doğru günlük planlama yapmasına yardımcı olacaktır. Sınıflandırma başarısı en yüksek algoritmanın %92.71 (Tablo 3.3'te koyu ile belirtilmiştir) ile C4.5 olması, bu algoritma gibi basit ve anlaşılabilir makine öğrenmesi yöntemlerinin yatırımcılar tarafından kolaylıkla kullanılabileceğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKLAR

Akcan, A. ve Kartal, C., (2011), The Forecasting of Stock Prices in ISE Insurance Index with Artificial Neural Networks, *The Journal of Accounting and Finance*, 51:27-40.

Akçayır, Ö., Doğan, B. ve Demir, Y., (2014), Elton-Gruber Kısıtlı Markowitz Kuadratik Programlama Modeli İle Portföy Optimizasyonu: BIST-50 Üzerine Bir Uygulama, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(3):333-352.

Arslandaş, C. C. ve Fındıklı, M. A., (2010), İMKB-50'de Yer Alan Şirketlerin Yönetim Kurulu Yapılanmaları, *Istanbul University Journal of the School of Business Administration*, 39(2): 258-275.

Atsalakis, G. S. ve Valavanis, K. P., (2009), Surveying stock market forecasting techniques–Part II: soft computing methods, *Expert System Application*, 36:5932–5941.

Avcı, E., (2007), Forecasting Daily And Sessional Returns Of The ISE-100 Index with Neural Network Models, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 128-142.

Aydeniz, E. Ş., (2009), Makroekonomik Göstergelerin Firmaların Finansal Performans Ölçütleri Üzerindeki Etkisinin Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma: İmkb'ye Kote Gıda Ve İçecek İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(2):263-277.

Aygören, H., Sarıtaş, H. ve Moralı, T., (2012), Forecasting ISE 100 Indice Using Artificial Neural Networks and Newton Numerical Search Models, *International Journal of Alanya Faculty of Business*, 4(1):73-88.

Bahrammirzaee, A., (2010), A comparative survey of artificial intelligence applications in finance: artificial neural networks, expert system and hybrid intelligent systems, *Neural Computing and Applications*, 19:1165–1195.

Balaban, M., E. ve Kartal, E., (2015), *Veri Madenciliği Ve Makine Öğrenmesi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.

Borsa İstanbul, <http://www.borsaistanbul.com/>, Erişim Tarihi: 15.01.2017

Bulut, F., (2016), Performance evaluations of supervised learners on imbalanced datasets, *In Electric Electronics, Computer Science, Biomedical Engineerings' Meeting (EBBT), IEEE*, 1-4.

Çelik, R., (2013), Kelebek Şeklinde Dağılan Artıklar İçin Genel Varyans Dengeleme Yöntemlerinin Karşılaştırılması, *Trakya University Journal of Social Science*, 15(1):63-84.

Daş, B. ve Türkoğlu, İ., (2014), DNA Dizilimindeki Nükleotit Çiftlerinin Frekans Değerlerine Göre Farklı Sınıflandırma Yöntemleri ile Karşılaştırılması, *Tıp Teknolojileri Ulusal Kongresi (TIPTEKNO'2014)*, 191-194.

Diler, A. İ., (2003), İMKB ULUSAL-100 Endeksinin Yönünün Yapay Sinir Ağları Hata Geriye Yayma Yöntemi İle Tahmin Edilmesi, *İMKB Dergisi*, 7(25-26):65-84.

Egeli, B., Ozturan, M. ve Badur, B., (2003), Stock Market Prediction Using Artificial Neural Networks, *Proceedings of the 3rd Hawaii International Conference on Business*, Hawaii, USA.

Elmas, Ç., (2010), *Yapay Zekâ Uygulamaları*, 2. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Erdoğan, E. ve Özyürek, H., (2012), Estimating Stock Prices By Neural Networks, *Sosyal ve Beşeri İlimler Dergisi*, 4:1309-8012.

Erpolat, S. ve Öz, E., (2010), Kanser Verilerinin Sınıflandırılmasında Yapay Sinir Ağları ile Destek Vektör Makinelerinin Karşılaştırılması, *İstanbul Aydın Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 2: 71-83.

Fix, E. ve Hodges Jr, J. L., (1951). Discriminatory analysis-nonparametric discrimination: consistency properties. *California Univ Berkeley*.

GCMFOREX, <https://www.gcmforex.com>, Erişim Tarihi: 15.01.2017

Hamzaçebi, C., (2011), *Yapay Sinir Ağlarının Tahmin Amaçlı Kullanımı: Matlab ve Neurosolutions Uygulamalı*, Ekin Yayınevi, Bursa.

İlarslan, K., (2016), k-En Yakın Komşu (k-NN) Algoritması ile Hisse Senedi Fiyatlarının Tahmin Edilmesi: BİST' den Örnek Bir Uygulama, *Asos journal*, 4(30):375-392.

Investing, <http://tr.investing.com>, Erişim Tarihi: 15.01.2017

Karaath, M., Güngör, İ., Demir, Y. ve Kalaycı, S., (2005), Estimating stock market movements with neural network approach, *Journal of Balikesir University*, 2(1):22-48.

Karaboğa, H. A., (2015), *Dalgacık Dönüşümü Kullanılarak Hisse Senedi Fiyat Tahmini Üzerine Bir Uygulama*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Kasman, S., (2003), The relationship between exchange rates and stock prices: A causality analysis, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2): 70-79.

Kayalıdere, U. A. K., Kargın, S. ve Aktaş, R., (2009), İMKB'de Fiyat ve Hacim Arasındaki Nedensellik İlişkisi, *Celal Bayar Üniversitesi SBE Sosyal Bilimler Dergisi*, 7:115-124.

Kendirli, S. ve Çankaya, M., (2016), Döviz Kuru ve Enflasyonun BİST Banka Endeksi Üzerindeki Etkisi, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi/MANAS Journal of Social Studies*, 5(3): 215-227.

Mitchell, T. M., (1997), *Machine Learning*, Burr Ridge, IL: McGraw Hill, 45(37):870-877.

Nizam, H. ve Akın, S. S., (2014), Sosyal Medyada Makine Öğrenmesi ile Duygu Analizinde Dengeli ve Dengesiz Veri Setlerinin Performanslarının Karşılaştırılması, *XIX. Türkiye'de İnternet Konferansı*

Öz, E., Kurt, S., Asyalı, M. H., Kaya, H. ve Yücel, Y., (2016), Feature based quality assessment of DNA sequencing chromatograms, *Applied Soft Computing*, 41: 420-427.

Özdemir, A. K., Tolun, S. ve Demirci, E., (2011), Endeks Getirisi Yönünün İkili Sınıflandırma Yöntemiyle Tahmin Edilmesi: İMKB-100 Endeksi Örneği, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2):45-59.

Pang, B., Lee, L. ve Vaithyanathan, S., (2002), Thumbs up? Sentiment Classification using Machine Learning Techniques, *In Proceedings of the ACL-02 conference on Empirical methods in natural language processing*, Association for Computational Linguistics, 10:79-86.

- Quinlan, J. R., (1996), Improved use of continuous attributes in C4. 5, *Journal of artificial intelligence research*, 4: 77-90.
- Rokach, L. ve Maimon, O., (2005), *Decision Trees*, Data Mining and Knowledge Discovery Handbook, Springer, 165-192.
- Silahtaroglu, G., (2013), *Veri Madenciliği Kavram ve Algoritmaları*, Papatya Yayıncılık, İstanbul.
- Solmaz, R., Günay, M. ve Alkan, A., (2013), Uzman Sistemlerin Tiroit Teşhisinde Kullanılması, *XV. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri*, 23-25 Ocak 2013, Antalya.
- Tektaş, A. ve Karataş, A., (2004), Yapay Sinir Ağları ve Finans Alanına Uygulanması: Hisse Senedi Fiyat Tahminlemesi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(4):337-349.
- Toraman, C., (2008), Stock Price Forecasting by Using Artificial Neural Networks in Iron-Steel Sector: A Forecasting Application on Erdemir Co. and Kardemir Co., *The Journal of Accounting and Finance*, 39:44-57.
- Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, <http://www.tcmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 15.01.2017.
- Türkoğlu, F., Diri, B. ve Amasyalı, M. F.,(2006), Farklı Özellik Vektörleri ile Türkçe Dokümanların Yazarlarının Belirlenmesi, *15. Turkish Symposium on Artificial Intelligence and Neural Network (TAINN)*, Muğla.
- Ünlü, U., Yıldız, B. ve Yalama, A., (2009), İlk Halka Arzlarda Uzun Dönem Getirilerinin Tahmini: Yapay Sinir Ağları İle IMKB İçin Ampirik Bir Çalışma, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 10:29-47.
- Wang, J. Z., Wang, J. J., Zhang, Z. G. ve Guo, S. P., (2011), Forecasting Stock Indices with Back Propagation Neural Network, *Expert System Application*, 38:14346–14355.
- Vuran, B., (2010), IMKB 100 endeksinin uluslararası hisse senedi endeksleri ile ilişkisinin eşbütünleşim analizi ile belirlenmesi, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 39(1): 154-168.
- Yakut, E., Elmas B. ve Yavuz, S.,(2014), Yapay Sinir Ağları ve Destek Vektör Makineleri Yöntemleriyle Borsa Endeksi Tahmini, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1):139-157.
- Zhang, H., (2004), The Optimality of Naive Bayes, *A A*, 1(2):3.

İLKOKUL YÖNETİCİLERİNİN YETERLİLİKLERİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN İNCELENMESİ

Songül TÜMKAYA¹

Çiğdem ASAR²

ÖZET

Gerçekleştirilen çalışmada yönetici algıları temel alınarak ilkokul müdürlerinin yeterlilikleri; cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, kıdem, yöneticilikle ilgili hizmet içi eğitim alıp almadıkları ve görev yaptıkları okul türü değişkenlerine göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir. Araştırmanın örneklemini, Adana'nın Seyhan, Yüreğir, Çukurova ve Sarıçam merkez ilçelerinde, 12'si özel, 194'ü devlet okulunda görev yapan toplam 206 okul müdürü oluşturmuştur. Araştırma verileri parametrik durumlarda ANOVA, testi, nonparametrik durumlarda Mann Whitney U-testi kullanılarak analiz edilmiştir. ANOVA analizinde farklılığın hangi gruptan kaynaklandığını belirlemek için LSD testinden yararlanılmıştır. Yöneticilerin yeterlilikleri ile ilgili görüşleri doğrultusunda ele alınan demografik değişkenlerden; cinsiyet ve okul türüne göre anlamlı fark görülmezken, eğitim düzeyi, yaş, kıdem, hizmetiçi eğitim almalarına göre anlamlı fark bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: İlkokul, yönetici, yeterlilik.

THE INVESTIGATION OF THE VIEWS OF THE QUALIFICATIONS OF PRIMARY SCHOOL ADMINISTRATORS

ABSTRACT

In the research performed, it has been investigated whether the qualifications of the primary school principals show differences according to the variables of gender, age, education level, seniority, the number of years they have served in their school, whether they have received in-service training related to administration, and the type of school they have worked, based on the perceptions of administrators. The research sample consisted of 206 school principals 12 of whom were private, 194 of which were in public school and these individuals were selected in the central districts of Seyhan, Yüreğir, Çukurova and Sarıçam of Adana. The research data were analyzed using the test of ANOVA, in parametric situations whereas they were analyzed using the test of Mann Whitney U in nonparametric conditions. The LSD test was used to determine which group the difference originated from in ANOVA analysis. There was no significant difference according to gender and school type from the demographic variables considered in the direction of the opinions of the managers' competences although a significant difference was found in terms of education level, age, seniority, in-service training.

Keywords: Primary school, manager, qualification.

¹ Prof.Dr, Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim, Psikolojik Danışma ve Rehabilitasyon, stumkaya@cu.edu.tr

² Uzman, izemasar01@gmail.com

1.Giriş

Yeterlilik, bireyin görevi ve görevinin gerektirdiği rolleri belirlenen amaçlara uygun olarak yerine getirilebilmesi için sahip olması gereken bilgi, beceri, tutumlar ve sahip olması gereken güçtür. Diğer bir ifadeyle yeterlilik, bir kişiye belirli bir rolü oynayabilme gücünü kazandıran özellikleri varlığı ya da bu rolün oynanabilmesini engelleyen özelliklerin yokluğudur ve tek kelime ile alanlar bütününden meydana gelmektedir. Eğitim yöneticisinin yeterlikleri, eğitim örgütünün amaçlarına ulaşabilmesi için yöneticiden beklenen bilgi, beceri, tutum, değer ve davranışlardan oluşan bir performans ölçütü olarak değerlendirilebilir. Fakat bu performans ölçütleri yani eğitim yöneticilerinin yeterlikleri benimsenen yönetim anlayışına göre değişiklikler göstermektedir (Ağaoğlu, Altinkurt, Yılmaz, Karaköse, 2012).

Yönetim ise; bir örgütte önceden belirlenmiş amaçları gerçekleştirecek işleri yapmak için bir araya getirilen insanları örgütleyip eşgüdümleyerek, eyleme geçirme sürecidir (Başaran,2000, s.236). Türkiye'de eğitim yönetiminin bir bilim dalı olarak kabul görmesi yenidir. Bununla birlikte yaklaşık yirmi beş yıllık kısa sayılacak bir süre içerisinde, eğitim yönetimi alanında dikkate değer araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalarda eğitim yöneticilerinin ve özellikle ilkökul yöneticilerinin yeterlikleri, yetişme ihtiyaçları, zamanı kullanma biçimleri, iletişim biçimleri, çatışma yönetimleri vb. gibi konularda çok değerli bulgular elde edilmiştir (Gümüşeli, 2002, s.4). Bu bağlamda eğitim sisteminin etkili ve yeterli olarak amaçlarını gerçekleştirebilmesi önemli bir yönetim sorunudur. Yöneticilere büyük görev ve sorumluluklar yüklemektedir. Eğitim sisteminin yapı ve işleyişteki yetersizliklerini aşabilmesi için, yönetici yeterlikleri gelişmiş okul yöneticilerinin varlığı zorunlu hale gelmiştir. Özellikle son yıllarda yaşanan ekonomik ve toplumsal gelişmelerin etkisiyle okul çevresindeki değişimler, bilim ve teknolojinin gelişmesiyle insan ihtiyaçlarının değişmesi, eğitimcileri ve dolayısıyla okul yöneticilerini daha duyarlı olmaya zorlamaktadır. Bu durum ailelerin ve çeşitli toplumsal kurumların eğitimin finansmanını yüklenmek zorunda kalmasını, eğitime ve okullara daha fazla müdahale etme hakkını kendinde görmelerine yol açmış, okulun veliler ve diğer toplumsal kurumlarla iyi ilişkiler kurmasını, onlarla işbirliğine gitmesini, okulun karar süreçlerine onları da katmasını gerektirmiştir. Ayrıca okul yöneticisinin okul toplumunu oluşturan öğretmenler ve diğer görevlilere liderlik yaparak yeni gelişmelerden onları haberdar etmesi, kapsamlı bir okul-aile programı hazırlayarak planlı bir gelişim sağlaması gerekmektedir. Bu ise okul müdürünün yönetsel alanda yeterliğini geliştirmesiyle olanaklıdır. Çünkü kavramsal bakımdan yönetici önde giden, yol gösteren, öğreten, aydınlatan bir kimse olduğu kadar; aynı zamanda birlikte olduğu kişilerin istek ve ihtiyaçlarını zamanında sezineleyip, bunları örgütleyen, yöneten yaratıcı bir kişi olarak tanımlanır (Tosun, 1981). Dolayısıyla yönetici etkileme gücüne sahip kimsedir. O halde nitelikli yöneticiler hem yeterli, hem etkili hem de iletişim becerilerine sahip olmak zorundadırlar. Çünkü ülkelerin geleceği olan yeni kuşakları yetiştirme görevi okullara verilmiştir. Buradan yola çıkarak eğitime özgü liderlik davranışlarını belirleme ve değerlendirmeye yönelik yoğun çalışmalar birçok yerde kamuoyunu da etkilemiş, artık okul müdürlerinin asıl görevinin yönetsel liderlik olduğu fikri herkes tarafından kabul edilir duruma gelmiştir (Bird ve Little, 1985, s.2).

Bu bağlamda yapılan çalışmalardan Bursalıoğlu (1981), Aydın (2005) ve Ağaoğlu ve arkadaşlarına (2012) göre okul yöneticilerinden beklenen görev ve sorumluluklar ve bu görev ve sorumlulukların yerine getirilmesinde sahip olması beklenen yeterlikler; yöneticilik, etkili örgüt yönetimi, eğitim programı ve ortamının yönetimi, insanlarla iletişim kurma ve etkili biçimde çalışma yeterli bir okul binası ve çevresi hazırlamak olduğu ifade edilmiştir.

Yönetici yeterlilik alanları ile ilgili başka bir araştırmada Şişman'a (2004) göre okul yöneticilerinin göstermesi gereken davranışlar şu şekilde ifade edilmiştir; -Okulun amaçları belirlenmeli ve paylaşılmalıdır. -Yönetici, okulun vizyon ve misyonu belirlenip okul amaçları tanımlamalıdır. -Etkili ve yeterli okul yöneticileri, sınıf içi etkinliklere ve okulun öncelikli öğretimsel hedeflerine yönelik vizyon da geliştirmelidir. Yine okul yöneticileri, vizyoner liderlik, öğretim liderliği, örgütsel liderlik, toplumsal liderlik, etik liderlik ve politik liderlik gibi yönetsel yeterliklere sahip olmalıdır. Güngör'e (2001, s.75) göre de yöneticinin özelliklerini ortaya koyan kendi listesini şu şekilde hazırlamıştır. Lider ve yeterli okul müdürü: İleriyi gören, Yetkilendiren, Takım kuran, Bürokrasiyi kıran, Bilgi yayan, Personeline ilgi gösteren ve değer veren, Güçlü bir öğretim liderliği sergileyen, Tutarlı bir bütünlük arzu eden, Yüksek kalite isteyen, Kültür yaratan, Öğrenme felsefelerini açıklayan, Okul toplumu ve çevresini memnun eden bir kişidir biçiminde ifade etmiştir.

Yönetici, mevcut yol göstericileri (emirler, direktifler, kararnameler vb.) örgüt yapısını ve süreci kullanarak örgütün amaçlarını gerçekleştirmeye çalışan kişidir (Şişman, 2002, s.25).

Alan yazın incelendiğinde yönetici yeterliliklerinin belirlenmesinin yaşanan mevcut sorunların ortaya çıkartılması ve giderilebilmesi açısından ne kadar önemli olduğu açıkça görülmektedir. Bu nedenle yapılan bu araştırmada ilkökul yöneticilerinin yeterliklerine ilişkin görüşlerinin; cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, kıdem, okul türü ve yöneticilik ile ilgili hizmet içi eğitim alma durumuna göre değişip değişmediğinin incelenmesi amaçlanmıştır.

2.Yöntem

2.1.Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, ilkökul yöneticilerinin yeterliliklerine ilişkin görüşlerinin çeşitli değişkenlere göre incelendiği karşılaştırma türü ilişkisel tarama modelinde betimsel bir çalışmadır.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmada örneklem seçimine gidilmemiş evrenin tamamına ulaşılmaya çalışılmıştır. Çalışma Adana İli Seyhan, Yüreğir, Çukurova ve Sarıçam merkez İlçelerinde bulunan 12'si özel, 194'ü devlet okulunda görev yapan toplam 206 okul müdürü ile yürütülmüştür.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak; Kişisel Bilgi Formu ile Okul Yöneticilerinin Yeterlilikleri ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçeklerle ilgili bilgiler aşağıda verilmiştir.

Kişisel Bilgi Formu: Araştırmacı tarafından hazırlanan bu formda; yöneticilere cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, kıdem, görev yaptıkları okul türü ve hizmetiçi eğitim alma durumları sorulmuştur.

Okul Yöneticilerinin Yeterlilikleri Ölçeği: Ağaoğlu, Gültekin ve Çubukçu (2002) tarafından geliştirilen, Likert tipi bir veri toplama aracıdır. Veri toplama aracı; 1)İnsanlarla İletişim Kurma-Etkili Biçimde Çalışma, 2) Yeterli Bir Okul Binası ve Çevresi Hazırlama, 3) Mesleğe Hizmet, 4) Etkili Bir Örgüt Yönetimi ve 5) Eğitim Programının ve Ortamının Yönetimi alt ölçeklerinden oluşmaktadır. Bu alt ölçekler Aydın'ın (1988) okul yöneticilerinden beklenen görev ve sorumluluklara ilişkin sınıflandırması esas alınarak oluşturulmuştur. Veri toplama aracı, okul yöneticilerinin kendilerini ve öğretmenlerin okul yöneticilerini değerlendirecekleri iki ayrı form olarak

düzenlenmiştir. Yönetici formunda okul yöneticileri kendilerini, 1-Hiç Yeterli Değilim, 2-Yeterli Değilim, 3-Kısmen Yeterliyim, 4-Yeterliyim ve 5-Çok Yeterliyim yanıtları ile değerlendirirken, öğretmenler yöneticileri, 1-Hiç Yeterli Değil, 2-Yeterli Değil, 3-Kısmen Yeterli, 4-Yeterli ve 5-Çok Yeterli seçenekleri ile değerlendirmektedir. Yapılan geçerlik – güvenilirlik çalışmaları sonucunda yönetici formunda yer alan maddelerin faktör yük değerlerinin 0.38 ile 0.83; madde toplam korelasyonlarının 0.30 ile 0.79; alt ölçeklerin açıkladığı varyansının % 37 ile 47; Cronbach Alfa güvenilirlik katsayılarının ise 0.81 ile 0.90 arasında değiştiği belirlenmiştir.

2.4 Verilerin Çözümlemesi

Toplanan veriler SPSS 15 paket programına aktarılarak; parametrik durumlarda ANOVA, testi, nonparametrik durumlarda Mann Whitney U-testi kullanılarak analiz edilmiştir. ANOVA analizinde farklılığın hangi gruptan kaynaklandığını belirlemek için LSD testinden yararlanılmıştır. Çözümlemelerde yöneticilerin kişisel özelliklerine ilişkin değişkenler araştırmanın (cinsiyet, yaş, eğitim durumu, kıdem, okul türü, hizmetiçi eğitim) bağımsız değişkenlerini, Okul Yöneticilerinin Yeterlilik Ölçeğinin alt boyutları bağımlı değişkenleri oluşturmuştur.

3. Bulgular

Yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının demografik özelliklerine (cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, kıdem, okul türü ve hizmet içi eğitim alma durumu) göre değişip değişmediğini ortaya çıkarmak amacıyla yapılan analizler sonucunda ortaya çıkan bulgular sırasıyla aşağıda verilmiştir.

3.1. Yöneticilerin Cinsiyete Göre Yeterlilik Algıları

Yöneticilerin yeterlilik algılarının cinsiyete göre Mann- Whitney U- testi analiz sonuçları Tablo 1’ de verilmiştir.

Tablo 1: Yöneticilerin Yeterliliklerine İlişkin Algılarının Cinsiyete Göre U- Testi Sonucu

Alt Ölçekler	Cinsiyet	N	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
1- İnsanlarla İletişim Kurma- Etkili Biçimde Çalışma	Kadın	30	103.57	3107.0	2638.0	.995
	Erkek	176	103.49	18214.0		
2- Yeterli Bir Okul Binası ve Çevresi Hazırlama	Kadın	30	89.08	2672.5	2207.5	.151
	Erkek	176	105.96	18648.5		
3- Mesleğe Hizmet	Kadın	30	100.10	3003.0	2538.0	.735
	Erkek	176	104.08	18318.0		
4- Etkili Bir Örgüt Yönetimi	Kadın	30	89.95	2698.5	2233.5	.177
	Erkek	176	105.81	18622.5		
5- Eğitim Programının Geliştirilmesi	Kadın	30	87.87	2636.0	2171.0	.118
	Erkek	176	106.16	18685.0		

Tablo 1’den anlaşılacağı gibi tüm alt ölçeklerde yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algıların cinsiyete göre, anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı belirlenmiştir($p>.05$). Bu bulgu yönetici yeterlilikleri üzerinde cinsiyetin önemli bir değişken olmadığını göstermektedir.

3.2. Yöneticilerin Yaşa Göre Yeterlilik Algıları

Yöneticilerin yeterlilik algılarının yaşa ilişkin aritmetik ortalamaları arasında fark olup olmadığını incelemek için ANOVA analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Yöneticilerin Yeterliliklerine İlişkin Algılarının Yaşa Göre ANOVA Testi Sonucu

Alt Ölçekler	Yaş	N	\bar{x}	S	F	P	LSD
1-İnsanlarla İletişim Kurma-Etkili Biçimde Çalışma	1) 31-35 yaş	23	3.99	1.11	5.841	.001	1<2<3<4
	2) 36-40 yaş	31	4.27	0.77			
	3) 41-50 yaş	98	4.48	0.42			
	4) 51 yaş+	54	4.53	0.43			
2- Yeterli Bir Okul Binası ve Çevresi Hazırlama	1) 31-35 yaş	23	3.80	0.59	6.146	.001	1<2<3<4
	2) 36-40 yaş	31	4.09	0.95			
	3) 41-50 yaş	98	4.33	0.75			
	4) 51 yaş+	54	4.38	0.51			
3- Mesleğe Hizmet	1) 31-35 yaş	23	3.89	0.79	3.946	.009	1<2<3<4
	2) 36-40 yaş	31	3.92	0.76			
	3) 41-50 yaş	98	4.23	0.61			
	4) 51 yaş+	54	4.31	0.61			
4- Etkili Bir Örgüt Yönetimi	1) 31-35 yaş	23	3.96	0.97	5.525	.001	1<2<3<4
	2) 36-40 yaş	31	4.01	0.71			
	3) 41-50 yaş	98	4.37	0.52			
	4) 51 yaş+	54	4.40	0.51			
5- Eğitim Programını Geliştirilmesi	1) 31-35 yaş	23	3.96	1.02	8.221	.000	1<2<3<4
	2) 36-40 yaş	31	3.92	0.70			
	3) 41-50 yaş	98	4.41	0.44			
	4) 51 yaş+	54	4.40	0.48			

Tablo 2’den anlaşılacağı gibi araştırılan 5 alt ölçekte de yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının yaşa göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir($p<.05$). Yapılan LSD analizi sonucunda tüm alt ölçeklerdeki farkın yaşları 51 ve üzerinde olan yöneticiler ile diğer yaş grupları arasındaki yöneticilerden kaynaklandığı ve bu farkın 51 ve üstü yaşlarındaki yöneticiler lehine olduğu belirlenmiştir.

3.3. Yöneticilerin Eğitim Düzeyine Göre Yeterlilik Algıları

Yöneticilerin yeterlilik algılarının eğitim düzeyine göre Mann- Whitney U- testi analiz sonuçları Tablo 3’ de verilmiştir.

Tablo 3’den anlaşılacağı gibi yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının eğitim düzeyine göre, “Mesleğe Hizmet” dışında, diğer 4 alt ölçekte yüksek lisans eğitimi alan yöneticiler lehine anlamlı bir şekilde farklılaştığı belirlenmiştir($p<.05$).

Tablo 3: Yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin Algılarının Eğitim Düzeyine Göre U- Testi Sonucu

Alt Ölçekler	Eğitim Düzeyi	N	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
1- İnsanlarla İletişim Kurma- Etkili Biçimde Çalışma	Lisans	145	98.00	14210.5	3625.5	.041
	Yüksek lisans	61	116.57	7110.5		
2- Yeterli Bir Okul Binası ve Çevresi Hazırlama	Lisans	145	96.54	13999.0	3414.0	.010
	Yüksek lisans	61	120.03	7322.0		
3- Mesleğe Hizmet	Lisans	145	99.48	14425.0	3840.0	.135
	Yüksek lisans	61	113.05	6896.0		
4- Etkili Bir Örgüt Yönetimi	Lisans	145	96.69	14020.5	3435.5	.011
	Yüksek lisans	61	119.68	7300.5		
5- Eğitim Programının Geliştirilmesi	Lisans	145	96.94	14057.0	3472.0	.014
	Yüksek lisans	61	119.08	7264.0		

3.4. Yöneticilerin Okul Türüne Göre Yeterlilik Algıları

Yöneticilerin yeterlilik algılarının okul türüne göre Mann- Whitney U- testi analiz sonuçları Tablo 4’ de verilmiştir.

Tablo 4: Yöneticilerin Yeterliliklerine İlişkin Algılarının Okul Türüne Göre U- Testi Sonucu

Alt Ölçekler	Okul Türü	N	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
1- İnsanlarla İletişim Kurma- Etkili Biçimde Çalışma	Devlet Okulu	194	102.69	19922.5	1007.5	.434
	Özel Okul	12	116.54	1398.5		
2- Yeterli Bir Okul Binası Ve Çevresi Hazırlama	Devlet Okulu	194	102.48	19882.0	967.0	.325
	Özel Okul	12	119.92	1439.0		
3- Mesleğe Hizmet	Devlet Okulu	194	102.05	19797.5	882.5	.159
	Özel Okul	12	126.96	1523.5		
4- Etkili Bir Örgüt Yönetimi	Devlet Okulu	194	102.49	19882.5	967.5	.326
	Özel Okul	12	119.88	1438.5		
5- Eğitim Programının Geliştirilmesi	Devlet Okulu	194	102.17	19821.5	906.5	.196
	Özel Okul	12	124.96	1499.5		

Tablo 4'den anlaşılacağı gibi tüm ölçeklerde yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının okul türüne göre, anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı belirlenmiştir ($p>.05$). Bu bulgu yönetici yeterlilikleri üzerinde okul türünün anlamlı bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir.

3.5. Yöneticilerin Kıdeme Göre Yeterlilik Algıları

Yöneticilerin yeterlilik algılarının kıdeme ilişkin aritmetik ortalamaları arasında fark olup olmadığını incelemek için ANOVA analizi yapılmış ve sonuçlar Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5: Yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin Algılarının Kıdeme Göre ANOVA Testi Sonucu

Alt Ölçekler	Kıdem	N	\bar{x}	S	F	p	LSD
1- İnsanlarla İletişim Kurma-Etkili Biçimde Çalışma	1)1-5 yıl	40	4.08	0.93	5.51	.000	1<4
	2)6-10 yıl	23	4.36	0.58			1<5
	3)11-15 yıl	32	4.31	0.55			3<5
	4)16-20 yıl	67	4.54	0.38			
	5)21 yıl+	44	4.54	0.35			
2- Yeterli Bir Okul Binası ve Çevresi Hazırlama	1)1-5 yıl	40	3.86	0.86	6.52	.000	1<2
	2)6-10 yıl	23	4.20	0.54			1<3
	3)11-15 yıl	32	4.17	0.65			1<4
	4)16-20 yıl	67	4.45	0.50			1<5
	5)21 yıl+	44	4.37	0.40			
3- Mesleğe Hizmet	1)1-5 yıl	40	3.86	0.85	5.08	.001	1<4
	2)6-10 yıl	23	4.08	0.52			1<5
	3)11-15 yıl	32	3.98	0.64			3<4
	4)16-20 yıl	67	4.32	0.61			3<5
	5)21 yıl+	44	4.38	0.53			
4- Etkili Bir Örgüt Yönetimi	1)1-5 yıl	40	3.89	0.92	8.04	.000	1<4
	2)6-10 yıl	23	4.14	0.43			1<5
	3)11-15 yıl	32	4.16	0.63			2<4
	4)16-20 yıl	67	4.50	0.43			3<4
	5)21 yıl+	44	4.44	0.48			3<5
5- Eğitim Programını Geliştirilmesi	1)1-5 yıl	40	3.86	0.96	7.48	.000	1<3
	2)6-10 yıl	23	4.16	0.49			1<4
	3)11-15 yıl	32	4.33	0.48			1<5
	4)16-20 yıl	67	4.41	0.38			2<5
	5)21 yıl+	44	4.47	0.49			

Tablo 5’den anlaşılacağı gibi araştırılan 5 alt ölçekte de yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının kıdeme göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı belirlenmiştir(p<.05). Yapılan LSD analizi sonucunda tüm alt ölçeklerdeki farkın yaşları 16-20 yıl ve 21 yıl üzerinde olan yöneticiler ile diğer yaş grupları arasındaki yöneticilerden kaynaklandığı ve bu farkın 16-20 yıl ve 21 yıl üstü yaşlarındaki yöneticiler lehine olduğu belirlenmiştir.

3.6. Yöneticilerin Hizmet İçi Eğitim Almalarına Göre Yeterlilik Algıları

Yöneticilerin yeterlilik algılarının hizmet içi eğitim alma durumuna göre değişip değişmediğini saptamak için Mann-Whitney U- testi yapılmış ve analiz sonuçları Tablo 6’ da verilmiştir.

Tablo 6: Yöneticilerin Yeterliliklerine İlişkin Algılarının Hizmet İçi Eğitim Almalarına Göre U- Testi Sonucu

Alt Ölçekler	Hizmetiçi Eğt.	N	Sıra Ort.	Sıra Top.	U	p
1- İnsanlarla İletişim Kurma- Etkili Biçimde Çalışma	Evet	152	107.50	16340.0	3496.0	.105
	Hayır	54	92.24	4981.0		
2- Yeterli Bir Okul Binası ve Çevresi Hazırlama	Evet	152	106.68	16215.5	3620.5	.198
	Hayır	54	94.55	5105.5		
3- Mesleğe Hizmet	Evet	152	108.47	16487.0	3349.0	.044
	Hayır	54	89.52	4834.0		
4- Etkili Bir Örgüt Yönetimi	Evet	152	108.60	16507.5	3328.5	.039
	Hayır	54	89.14	4813.5		
5- Eğitim Programının Geliştirilmesi	Evet	152	111.39	16931.5	2904.5	.001
	Hayır	54	81.29	4389.5		

Tablo 6'dan anlaşılacağı gibi yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının, "Mesleğe Hizmet, Etkili Bir Örgüt Yönetimi ve Eğitim Programının geliştirilmesi" alt ölçeklerinde hizmet içi eğitim alanlar lehine anlamlı bir şekilde farklılaştığı belirlenmiştir ($p < .05$).

4.Sonuç ve Öneriler

Sonuçlardan, yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algıların cinsiyete göre anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı anlaşılmıştır. Bu her iki cinsin de yöneticilerin yeterliliklerini benzer bir şekilde değerlendirdiklerini göstermektedir. Aynı şekilde; Schultz (1999) "İki Michigan Şehrindeki Devlet İlkokullarının Müdürlerinin Çatışma Çözme Stratejileri" konulu araştırmasında müdürlerinin cinsiyeti ile yeterlilikler arasında anlamlı farklılık bulmamıştır. Akçay'ın (2000) "Orta Öğretim Kurumu Müdürlerinin Gösterdikleri Etkileme Davranışlarına İlişkin Müdür ve Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi." adlı çalışmasında, cinsiyet değişkenine göre müdürlerin etkileme davranışına ilişkin yeterlilikleri arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Lund-Glassman (1999) "Okul İklimi, Okul Müdürlerinin Cinsiyeti ve Okul Düzeyi ile Okul Müdürlerinin İletişim Stilleri" konulu araştırmasının sonucuna göre cinsiyet değişkeni ile okul müdürlerinin iletişim yeterlikleri ve okul iklimi arasında anlamlı ilişki saptamamıştır. Benzer bir araştırma da; Aksu, Şahin ve Şahin (2003), Çetin (2001), okul müdürlerinin liderlik yeterliliklerinin cinsiyetlerine göre anlamlı farklılık göstermediğini tespit etmişlerdir. Buna karşın Blackburn (2002) "Farklı Cinsiyetteki Yöneticilerin Çatışma Yönetim Stilleri ve Okul Kültürü ile Arasındaki İlişki" konulu araştırmasında kadın müdürlerin erkek müdürlere göre çatışma çözme stratejileri, öğretmen işbirliğini artırma, kurumun profesyonel gelişimini destekleme gibi yeterlilik alanlarını daha etkin kullandıkları sonucu ile kadınlar lehine bir sonuca ulaşılmıştır.

Yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının ise yaşa göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir. Yapılan analiz sonucunda tüm alt ölçeklerdeki farkın yaşları 50 ve üzerinde olan yöneticiler ile diğer yaş grupları arasındaki yöneticilerden kaynaklandığı ve bu farkın 50 ve üstü yaşlarındaki yöneticiler lehine olduğu anlaşılmıştır. Ancak alan yazında yapılan incelemelerde; Akçay (2000) ve Açıkalin (2000) tarafından yapılan araştırmaya ilişkin bulgularda okul müdürlerinin liderlik

becerilerinde yaşlarına göre anlamlı bir fark olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmamızda ise yaşa ilişkin olarak ortaya çıkan anlamlı farkın, yöneticilerin yaşlarının artması ile birlikte deneyimlerinin de artması sonucunda ortaya çıkmış olabileceği şeklinde açıklanabilir.

Yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının eğitim düzeyine göre, “Mesleğe Hizmet” dışında, diğer 4 alt ölçekte yüksek lisans eğitimi alan yöneticiler lehine anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmüştür. Yapılan yazın incelemesinde ise; Doğan (2006), Çetin (2001), Açıkalın (2000) ve Akçay (2000) yapmış oldukları çalışmalarda müdürlerin, eğitim düzeyi değişkenine göre anlamlı bir fark bulamamışlardır.

Yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının okul türüne göre, anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı görülmüştür. Bu sonuç yönetici yeterlilikleri üzerinde okul türünün anlamlı bir etkiye sahip olmadığı, artık resmi ve özel okullarda klasik yönetim algısının yerine lider özelliklere sahip yönetici anlayışında okul modellerinin oluştuğu söylenebilir. Ancak farklı ulaşılan araştırma bulguları da mevcuttur. Örneğin Uysal (2001) tarafından yapılan, özel ve resmi ilköğretim okulu müdürlerinin yöneticilik ve liderlik davranışlarını belirlemeyi amaçlayan çalışmada, resmi ilköğretim okulu müdürleri lehine müdürlerin yöneticilik ve liderlik davranışları arasında anlamlı fark bulunduğu belirlenmiştir. Yine, Tınmaz’ın (2000) İstanbul’da yaptığı bir araştırmaya göre yönetsel, teknik, kavramsal, insan ilişkileri beceri boyutunun özel ilköğretim okulu yöneticilerinin genelde etkili oldukları sonucunu bulmuşlardır. Benzer çalışma da Jelacic (1993) ise okul tipleri (şehir okulları, kırsal alan okulları ve özel okullar gibi) ile müdürlerin öğretim liderliği yeterlilikleri arasındaki ilişkiyi araştırmış yeterlilik davranışları ile okul türü arasında özel okullar lehine anlamlı ilişki bulmuştur.

Yöneticilerin yeterliliklerine ilişkin algılarının kıdeme göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmektedir. Tüm alt ölçeklerdeki farkın yaşları 16-20 yıl ve 21 yıl üzerinde olan yöneticiler ile diğer yaş grupları arasındaki yöneticilerden kaynaklandığı ve bu farkın 16-20 yıl ve 21 yıl üstü yaşlarındaki yöneticiler lehine olduğu anlaşılmıştır. Karagöz (2006)’ün “Okul Yöneticilerinin Yönetim Süreçleri Açısından Karşılaştıkları Problemler” adlı çalışmada okul müdürlerinin okuldaki yönetim süreçlerinde yöneticilikteki mesleki kıdem değişkenine göre sorun yaşama düzeyine göre, en çok sorunu mesleki kıdemi düşük olan okul yöneticilerinin yaşadığını, mesleki kıdemin artmasıyla, yaşanan yönetsel sorunların azaldığını belirtmiştir. Bu bulgudan hareketle, okul kaynaklarının etkili kullanımında, 21 yıl ve üzeri olan yöneticilerin daha az sorun yaşaması araştırmamız ile örtüşüyor şeklinde yorumlanabilir. Ağaoglu ve arkadaşlarının (2012), “Okul Yöneticilerinin Yeterliliklerine İlişkin Okul Yöneticilerinin ve Öğretmenlerin Görüşleri” adlı çalışmalarında da okul yöneticilerinin yeterliliklerine ilişkin görüşlerinin, 11 yıl ve üstü kıdeme sahip yöneticiler lehine olduğunu tespit etmişlerdir. Bu sonuç ile araştırmamız örtüşmektedir. Bunun yanında yazında kıdem ile yönetici yeterlilikleri arasında ilişki olmadığını gösteren araştırma bulguları da yer almaktadır. Doğan (2006), Aksu, Şahin ve Şahin (2003), Çetin (2001), Akçay (2000), Açıkalın (2000), ve Schultz (1999), İlköğretim müdürlerinin liderlik yeterliliklerinin müdürler tarafından algılanması ile kıdemleri arasında anlamlı farklılaşma olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Alan yazında Kennedy’ nin (1990) yaptığı “Yerel Özel Eğitim Okulu Müdürlerinin Yeterlilikleri ve Tercih Ettikleri Eğitim Süresi” adlı çalışmada hizmet içi eğitim alanlar lehine sonuç anlamlı çıkmış ve bulgumuzu desteklemiştir. Bir başka çalışmada Bankston (1993) tarafından yapılan ve hizmet içi eğitim programlarına katılma ile öğretim liderliği davranışı gösterme arasındaki ilişkiyi konu alan bir

araştırma verilerine dayalı olarak; öğretim liderliği konusunda hizmet içi eğitime katılmış müdürlerin, bu eğitimlere katılmayanlara göre daha fazla öğretim liderliği davranışları gösterdikleri sonucuna varmıştır.

Tüm sonuçlar incelendiğinde araştırmaya ilişkin aşağıdaki öneriler sunulabilir:

1. Araştırmanın evrenini Adana merkez ilçesindeki ilkokullarda görev yöneticiler oluşturmuştur. Bu alana yönelik araştırmaların kapsamı tüm öğretim kademelerini içerecek şekilde genişletilebilir.
2. Okul müdürlerinin yeterliklerinin öğrenciler üzerindeki etki derecesi incelenebilir.
3. Okul müdürlerinin yeterliklerinin okulun akademik başarısını etkileme derecesi incelenebilir.
4. Nicel yöntem kullanılarak yapılan bu araştırma göz önünde bulundurularak konu ile ilgili nitel çalışmalar yapılabilir, sonuçlar karşılaştırılabilir.
6. Yönetmelikler, kurumsal verimliliği ve sağlıklı nesiller yetiştirmeyi belirleyen, kişisel-insanî yeterliklerin, okul yöneticilerinin seçiminde kullanılacak ölçütler arasına alınması düşünülebilir.

KAYNAKÇA

- Açıkalın, A. (2000). *İlköğretim okulu yöneticilerinin dönüşümcü yöneticilik özellikleri ile empati becerileri arasındaki ilişki*. Yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Ağaoğlu, E., Altınkurt, Y., Yılmaz, K., ve Karaköse, T. (2012). Okul yöneticilerinin yeterliklerine ilişkin okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin görüşleri. *Eğitim ve Bilim*, 37(164), 161-168.
- Ağaoğlu, E., Gültekin, M., ve Çubukçu, Z. (2002). Okul yöneticisi yeterliklerine dayalı eğitim programı önerisi. C. Elma ve Ş. Çınkır (Ed.), 21. *Yüzyıl Eğitim Yöneticilerinin Yetiştirilmesi Sempozyumu Bildirileri* (s.145-161). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara.
- Akçay, A. (2000). *Ortaöğretim okul müdürlerinin gösterdikleri etkileme davranışlarına ilişkin müdür ve öğretmen görüşlerinin değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.
- Aksu, A., Şahin, F. N., ve Şahin, İ. (2003). İlköğretim okulu müdürlerinin kültürel Liderlik davranışları, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 9(36), 409-507.
- Aydın, M. (2005). *Eğitim yönetimi*. Ankara: Hatipoğlu Yayınları.
- Bankston, J. R. (1993). *Instructional leadership behaviors of a selected group of principals in Northeast Texas*. Unpublished doctoral dissertation, East Texas State University
- Başaran, İ. E. (2000b). *Eğitim yönetimi nitelikli okul*. Ankara: Feryal Matbaası.
- Bird, T., ve Little, J. W. (1985). *Instructional leadership in eight secondary schools*. Boulder, Colorado: Center For Action Research, Inc.
- Blackburn, H. C. (2002). *Administrator gender differences in conflict management style and the relationship to school culture*. Yayınlanmamış doktora tezi, University of Missouri, Columbia.
- Bursalıoğlu, Z. (1981). *Eğitim yöneticisinin yeterlikleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını.
- Çetin, Ş. (2001). *Lise müdür ve müdür yardımcılarının liderlik davranışları ve okul başarısı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Doğan, V. (2006) *İlköğretim okulu müdürlerinin toplumsal liderlik yeterliklerinin belirlenmesi (Bakırköy örneği)*. Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Gümüşeli, A.İ. (2002). *2001 Yılında ilköğretim okulu müdürleri*. İstanbul: YTÜVAK Yayınları.

- Güngör, H. F. (2001). *İlköğretim okulu müdürlerinin liderlik yeterlik standartlarına ilişkin eğitimcilerin görüşleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Jelacic, İ. T. (1993). *Principal instructional leadership as viewed by principals and teachers in urban, suburban and non-public schools*. Doctoral Dissertation, University of Minnesota.
- Karagöz, B. K. (2006). *Okul yöneticilerinin yönetim süreçleri açısından karşılaştıkları problemler*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Kennedy, P. L. (1990). Competency needs of michigan's local special education directors. (Ed.).D. Wayne State University, *Dissertation Abstract Internatioal*, 52 (2), 501-576.
- Lund-Glassman, M. E. (1999). *The Study of school climate, principals communication style, principals' sex and school level*. Yayınlanmamış doktora tezi, Portland State Universty.
- Schultz, J. F. (1999) *Conflict styles of public elementary school principals in two Michigan counties*. Yayınlanmamış doktora tezi, Wayne State Universty, Michigan.
- Şişman, M. (2002). *Eğitimde mükemmellik arayışı*. Ankara: Pegema Yayıncılık.
- Şişman, M. (2004). *Öğretim yöneticiliği*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Tınmaz, M. (2000). *Kamu ve özel sektör ilköğretim okulu yöneticilerinin etkililiği (İstanbul İli örneği)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Tosun, M. (1981). *Örgütsel etkililik*. Ankara: Todaie Yayınları.
- Uysal, A. (2001). *İlköğretim okulu müdürlerinin yöneticilik ve liderlik davranışları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

SOSYAL GÜVENLİK ve YENİDEN GELİR DAĞILIMINA ETKİSİNİN TEORİK ÇERÇEVDE DEĞERLENDİRİLMESİ¹

Volkan YURDADOĞ²

ÖZET

Sosyal güvenlik tarihsel gelişim süreci içinde gerek niteliksel gerekse niceliksel yönden büyük gelişmeler göstermiştir. Gerek elde edilen gelirler, gerekse yapılan harcamalar milli gelir içinde giderek artan bir oranda yer almaktadır. Son yıllarda özellikle içinde bulunulan küresel kriz nedeniyle dünya genelinde üzerinde yoğun tartışmalar ve incelemeler yapılan sosyal güvenlik özellikle gelir dağılımına, emek arzına ve istihdama, tasarruflara ve sermaye birikimine ve bu noktalardan yola çıkılarak ekonomik büyümeye etkileri bakımından da araştırma konusu olmaya başlamıştır. Çalışmada bu bağlamda sosyal güvenlik yöntemleri ve sosyal güvenlik finansman kaynakları ele alınarak, sosyal güvenliğin yeniden gelir dağılımına etkisi teorik çerçevede incelenerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Güvenlik, Sosyal Güvenliğin Yeniden Gelir Dağılımına Etkisi, Sosyal Güvenlik Yöntemleri ve Finansman Kaynakları

EVALUATING SOCIAL SECURITY AND ITS EFFECT ON INCOME REDISTRIBUTION IN A THEORETICAL FRAMEWORK

ABSTRACT

Social security has shown great advances in both qualitatively and quantitatively aspects within the historical development process. Revenues and expenditures devoted to social security are taking place in an increasing proportion of national income. In recent years, especially due to the global crisis, the effect of social security which intensive debates and reviews are being made throughout the world, on income distribution, labor supply, employment, savings, capital accumulation, herewith on the economic growth have been started to be research topic. In this context, by considering social security methods and sources of social security financing, the effect of social security on income redistribution is examined in a theoretical framework throughout this study.

Keywords: Social Security, Effect of Social Security on Income Redistribution, Social Security Methods and Financing Sources

¹ Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında Prof.Dr. Muammer TEKEOĞLU danışmanlığında hazırlanan ve 1997 yılında kabul edilen “Türkiye’de Sosyal Güvenlik Sisteminin Yeniden Gelir Dağılımına Etkileri” başlıklı yayımlanmamış yüksek lisan tezinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

² Yrd.Doç.Dr.,Çukurova Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, vyurdadog@cu.edu.tr

1. Giriş

Uzun bir tarihsel evrimin süreci olan sosyal güvenlik sistemi, bugünkü anlamında olmasa da tarihin her döneminde var olmuştur. Bunlardan, en eski ve dikkate değer olanı, Mısır'da Yusuf Peygamberin organize ettiği ve tahıl üretiminde beklenen kıtlık tehlikesine karşı, yedi bolluk yılında bunları dağıttığı sistemdir (Richardson, 1970: 4; Dilik, 1992: 15; Çubuk, 1986: 166). Bugünkü sistemin var olmadığı dönemlere bakıldığında genel olarak görülen; insanların risklere karşı korunmada, bireysel bir teknik olarak nitelendirilebileceğimiz tasarruf; tasarruf yetersizliği dolayısıyla kendi olanaklarıyla güvence sağlayamayan bireyin ve başka kişilerin katılımını gerektiren yardım, hukuki sorumluluk, yardım sandıkları ve özel sigorta biçimindeki toplu teknikleri içeren geleneksel tedbirlere başvurduğudur. Önceleri kişisel, sonraları karşılıklı yardım esasına dayanan bu tedbirlerin ortaya çıkışında geleneklerin, dini inançların ve bu doğrultuda beliren sosyal yardımlaşma ve dayanışma anlayışı önemli bir payı mevcuttur (Yazgan, 1975: 15-20; Güzel ve Okur, 1992: 9-12; Dilik, 1992: 13; Çubuk, 1986: 168-169; TOBB, 1994: 19-22).

İnsanlık tarihi ile yaşıt olan tehlikelere karşı korunma ve güvenlik içerisinde olma duygusu ile ortaya çıkan, her fert ve toplum için tarihin her döneminde mutlaka karşılanması gereken bir ihtiyaç olan sosyal güvenlik terminolojik açıdan bakıldığında oldukça yeni bir terimdir (Yazgan, 1975).

Sosyal güvenlik deyimini sosyal bilimler literatürüne ilk kez, Başkan Roosevelt zamanında çıkarılan 14 Ağustos 1935 tarihli ABD Sosyal Güvenlik Yasası (Social Security Act) ile girmiştir. "Herkes daha iyi çalışma koşulları, daha fazla ekonomik ve sosyal güvenlik sağlamak için tüm uluslar arasında tam bir işbirliği kurulması" gerektiğini açıklayan 12 Ağustos 1941 tarihli Atlantik Şartı ile ilk kez uluslararası düzeyde kullanılmaya başlanan sosyal güvenlik, 20 Kasım 1942'de İngiltere'de Lord Beveridge başkanlığında bir komisyonca sosyal güvenlikle ilgili olarak hazırlanıp, kamuoyuna açıklanan Beveridge Raporu'yla da dünya kamuoyunu ve birçok Batı Avrupa ülkesinin pozitif hukukunu etkileyerek uluslararası hukuk belgeleri ve çağdaş anayasalardaki yerine kavuşmuştur (Dilik, 1992: 3; TOBB, 1994: 11-30,31,32; Güzel ve Okur: 26,27). 10 Aralık 1948'de Birleşmiş Milletlerce kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin "Herkes, toplumun üyesi olarak sosyal güvenlik hakkına sahiptir" hükmü yer alan 22. maddesi ile de temel bir hak ve devlet görevi olarak düzenlenmiş ve hemen bütün, değişik milli anayasalar da bunu onaylayarak ilan etmişlerdir (Güzel ve Okur 1992: 41,42; TOBB, 1994: 33; Yazgan, 1975: 23; Serter 1994: 87; Dilik 1992: 4).

Sosyal güvenliğin tanımı yapılmak istenildiğinde, herkesin benimsediği bir tanımın mevcut olmayıp, gerek teori, gerekse uygulama alanında farklılıklar olduğunu söylemek mümkündür. Hangi risklerin sosyal güvenlik kapsamı içinde yer alacağı ise, her ülkenin ekonomik ve siyasal yapısı ile bağlantılı olup, sistemden sisteme farklılıklar arz etmektedir. Ancak, bu sistemler arasında ortak noktalar oluşturulamaması anlamında algılanmamalıdır.

Ekonomik yapı ile sosyal güvenlik arasında doğrudan bir bağ kurularak, sosyal güvenlik çerçevesinde alınan önlemlerle ekonomik yapıyı düzene sokma, başka bir ifadeyle sosyal güvenlik yeniden yapılanma çabasının önemli bir aracı olarak kullanılmıştır. II. Dünya Savaşını izleyen dönemde, hastalık, işsizlik veya yaşlılık gibi bireysel sorunları çözmeye yönelik kısmi yaklaşımların yerini, ekonomik sistemin yol açacağı risklere karşı, bütün nüfusu kapsayacak daha geniş kapsamda bir korunmanın olması amaçlanmıştır. Devletin ekonomik yaşama müdahalesi kabul

görmüş, endüstriyel sistemin yol açtığı sosyal risklerin sonuçları giderilirken, bu riskleri önleyici önlemlerle sosyal güvenlik sistemi belli bir yapıya girmiştir (Özşuca, 1990: 11,12,16,17) .

II. Dünya Savaşı sonrası bir çok ülkede sosyal güvenlik sistemleri, genel ekonomik ve demografik büyüme hızlarına bağlı olarak 1970'lerin ortalarına kadar hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu noktada sosyal güvenlik programlarının yasal gelişimi ile ilgili olarak Munnell (1968) tarafından hazırlanan bir çalışmada 1968 yılı itibariyle dünya ülkelerinin dörtte üçünden fazlasının yaşlılık, maluliyet ve ölüme karşı uzun dönemli yardım sağlayan kamu programlarına sahip olduğu belirtilmektedir. 1935 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde ilk sosyal güvenlik yasasının çıkmasına karşılık, bu tarihten önce Avrupa ülkelerinin çoğunluğu dahil olmak üzere 28 ülkenin sosyal güvenlik programlarına sahip olduğu görülmektedir. Kuzey ve Güney Amerika'daki ülkelerin çoğunluğu ilk sosyal güvenlik yasalarını 1920 ve 1945 arasında kabul etmişlerdir. Asya'dakilerin çoğunluğu programlara 1950'lerde başlarken, Afrika'daki çoğu ülke de ilk kamu sigorta yasalarını 1967'den önceki son on yıl içinde çıkarmışlardır (Pechman, Aaron ve Taussig, 1968: 48; Munnell, 1968: 273,274).

Ancak 1970'lerin ortasında yavaşlayan büyüme ve artan fiyatlar şeklinde beliren ekonomik bunalım, gelişmiş ülkelerde doğum oranının düşmesi ve yaşam beklentisinin artarak nüfusun yaşlanması şeklinde beliren demografik bunalımla birlikte sosyal güvenlik sistemlerinin gelişmesini engellemiştir. Ayrıca mevcut sigorta programlarının ekonomiye yükü, etkinliği, esnekliği ve sosyal gruplar arasındaki dengesizliği ne ölçüde giderebildiği gibi konuların tartışılmaya başlanmasına da neden olmuştur (Çelikoğlu, 1994: 2; Özşuca, 1990: 19)

Bu aşamada sosyal güvenlik sistemlerine bakıldığında varılan sonuç, sosyal güvenliğin sağlanması gerek dar anlamıyla sosyal sigortalar ve kamu sosyal güvenlik harcamalarından³ oluşan modern sosyal güvenlik teknikleriyle, gerekse geniş anlamıyla bir bakıma geleneksel sosyal güvenlik tekniklerinin tümünü ifade eden sosyal yardım ve tamamlayıcı tekniklerden özel sigortayı da kapsayacak biçimde karşılanmakta olduğudur. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde sosyal güvenlikten bahsederken aksi belirtilmedikçe genelde dar anlamıyla sosyal güvenlik yani sosyal sigortalar ve kamu sosyal güvenlik harcamalarından oluşan sistem ele alınacaktır.

Var olan ekonomik yapı ile sosyal güvenlik arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Ülkelerin ekonomik yapılarının sosyal güvenliğin biçimlenmesi ve uygulanmasında etkin bir role sahip olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte milli gelir içinde artan bir payla önemini koruyan sosyal güvenlik de ekonomi üzerinde, sonuç olarak ekonominin genelini ilgilendiren kamu ekonomisine özgü ve benzer etkilere yol açmaktadır (Öncel, 1983: 85). Mikro ekonomik açıdan durum incelendiğinde gelir dağılımına ve kaynak dağılımına olan etkisi belirlemekte olup, makro ekonomik açıdan da büyüme, ekonomik istikrar ve fiyatlar genel düzeyi ile ilgili sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Öncel, 1983: 85-100).

2. Sosyal Güvenlik Yöntemleri

³Kamu sosyal güvenlik harcamaları bazı araştırmacılara göre devletçe bakılma veya kamu yardımı olarak da nitelendirilir. Anayasada da sosyal yardım ve hizmetler olarak nitelendirilmiştir (Yazgan, 1975:2 2,47).

Sosyal güvenlik, gelişim süreci içinde değişik yöntemlerde sağlanılmaya çalışılmış olup, Dilik'e göre, sosyal gelirlerin sağlanış yöntem ve biçimleri ile sosyal güvenliğin finansman biçimleri bu yöntemlerin ayırımında kullanılan kriterleri oluşturmaktadır (Dilik, 1992: 51).

Yazgan (1975), sosyal güvenliğin sağlanılmasını, işveren sorumluluğu, sosyal sigorta, kamu sosyal güvenlik harcamaları ve üniversal ivazdan oluşan dört grup içinde düşünmüş olup sonuç itibarıyla sosyal sigorta ve kamu sosyal güvenlik harcamalarının sosyal güvenliğin sağlanılmasında kullanılan yöntemler olarak belirtmektedir. Dilik (1992) ise, sosyal güvenlik yöntemlerini üçlü bir ayırma tabii tutmuş olup, sosyal yardım, sigorta ve devletçe bakılma yöntemlerinin sosyal güvenliğin sağlanılmasında kullanıldığını söylemektedir.

2.1. Sosyal Yardım ve Devletçe Bakılma Yöntemi

Aslında, sosyal yardım ve devletçe bakılma yöntemleri sonuçta kamu sosyal güvenlik programları içinde bir bütün olarak düşünülebileceğinden, her iki araştırmacının da aynı yöntem ayırımında birleştikleri sonucuna varılabilir.

2.1.1. Sosyal Yardım

Sosyal yardım yöntemi, sosyal güvenliğin sağlanmasında kullanılan en eski yöntem olup, yüzyıllar önce de bir çok yönden modern sosyal yardım programlarına benzer şekilde tedbirlerin uygulamada olduğunu gösteren tarihi kanıtlar mevcuttur. Bu konuda en iyi belgelenen örneklerden biri 7. yüzyıldan itibaren İslami Toplumlarda başlayan zekât uygulamasıdır. Yardıma gereksinme duyanlarla ilgili diğer tedbir örneklerine Hıristiyanlıkta, Hintlilerde, Latin Amerika'da Aztek ve İnka uygarlıklarında da rastlanmaktadır (Midgley, 1984: 250).

Günümüzde de gerek vakıflar ve değişik yardım kurumlarınca gerekse devlet tarafından sosyal yardım ve hizmetler sağlanmaktadır. İşverence, işletme içi ve işletme dışı yardım kurumları, dini yardım kurumları, aile içi yardımlaşma, komşuluk, akrabalık ve merhamete dayalı yardımlar ve devlet yardımları sosyal yardım olarak nitelendirilmektedir (Yazgan, 1975: 17).

Sosyal hizmetler de , bireylerin birbirleriyle ve çevreleriyle uyum sağlamasını kolaylaştırmak amacını taşıyan örgütlü çalışmalardan oluşmaktadır. Sosyal hizmetler , ülkenin genel koşulları çerçevesinde bireylerin insana yaraşır bir biçimde varlıklarını sürdürebilecekleri ve ait oldukları grup ve toplumun bir üyesi olarak üzerlerine düşen görevlerini yerine getirebilecekleri bir sosyal ortamı gerçekleştirme amacını taşımaktadır. Bu nedenle , sosyal hizmet gereksinimi bulunan beden ve ruh sağlığı bozuk yoksul bireylere yapılan yardımlar , genellikle para şeklinde olmayıp mal ve hizmet olarak sağlanmaktadır (Özsuca, 1990: 33 ; Çelikoğlu, 1994: 13).

Bu noktada ileride kavram karmaşasına düşülmemesi ve ilerleyen konularda sosyal yardımdan bahsederken ne kastedildiğinin iyice anlaşılması açısından çok önemli bir ayırımın üzerinde durarak belirtilmesi gerekmektedir. Sosyal yardımlar iki değişik şekilde ortaya çıkmakta ve birinci şekliyle isteğe bağlı olan; belirsiz, garantisiz, özel yardımlar söz konusu olmaktadır. Diğeri ise devlet tarafından belirli şartlara sahip herkese, ödenmesi bir devlet görevi, alınması da vatandaş için bir hak olan, sigorta niteliğinde olmayan yardımlar şeklinde ifade edilebilir. Yazgan'ın da belirttiği üzere, Anayasa'da yer alan sosyal yardım, terim anlamında yukarıda da ikinci olarak belirtilen şekilde kamu sosyal yardımının karşılığı olarak kullanılmıştır (Yazgan, 1975: 47).

Sosyal yardım Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından asgari ihtiyaçları karşılayacak yeterlilikte, vergilendirme yoluyla finanse edilen, küçük miktarlarda bireylere fayda sağlayan bir hizmet ya da program olarak tanımlanmaktadır (Midgley, 1984: 249). Tanımda da görüldüğü üzere finansmanı devlet bütçesinden karşılanan bu yöntemde, kişilere sosyal gelir sağlanması muhtaç olma koşuluna bağlanmıştır (Dilik, 1993: 16). Bu programla toplum kendi kendilerini destekleyen ve devletin yardımına gereksinimi olanlar biçiminde iki gruba ayrılmaktadır (Pechman vd., 1968: 59). Muhtaç olma koşuluyla; toplumun bütünü değil belli bir kesiminin hedeflenmesinden dolayı kategorik yardımlar olarak da nitelendirilebilir (TOBB, 1994: 42). Muhtaç olma koşulu görece bir kavram olup, muhtaçlık durumu ülkeler hatta bölgeler arasında farklılık gösterebilir. Nakdi veya aynı olarak yapılabilen bu yardımların nasıl ve ne miktarda yapılacağı hususu kanunlarda yalnızca genel ilkelerle belirtilmiş olup, yardımlar kişilerin var olan durum ve ihtiyaçlarına göre değişmektedir. Bu anlamda bireyin özel durum ve gereksinimleri ölçüsünden hareket edilmesi bu yöntemde yapılan yardımların etkinliğini yükselten bir faktör olarak görülmektedir (Özşuca, 1990:33). Türkiye’de Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Ayni ve Nakdi yardım Yönetmeliği’nde "kendisini, eşini ve bakmakla yükümlü olduğu çocuklarını, anne ve babasını, bulunduğu mahallin hayat şartlarına göre asgari seviyede geçindirmeye yetecek geliri, malı veya kazancı bulunmama" biçiminde tanımlanan muhtaçlık durumunun bu biçimde belirlenmesine mali güç ayarı, hak kazanmayı belirleyen temel unsurun gelir olması özelliğinden dolayı bu yardımlara da mali güç ayarlı yardımlar denilmektedir (Midgley, 1984: 249; Stiglitz, 1994 :427 ; Dilik, 1992: 53).

2.1.2. Devletçe Bakılma Yöntemi

Devletçe bakılma yöntemi, toplumun her üyesine, finansmana prim ya da benzeri biçimde özel bir katkıda bulunmaksızın, tutar ve koşulları kanunlarla önceden saptanmış finansmanı devlet bütçesinden karşılanan bir sosyal gelir alma hakkının tanınması olup, idari açıdan daha kolay uygulanabilen bir yöntemdir (Dilik, 1993: 16). Ünlü evaz uygulaması olarak da bu yöntemde yapılan yardımlar geniş tabanlı yardımlar olarak da nitelendirilebilir (TOBB, 1994: 43). Daha çok bir tazminat niteliğine sahip olan bu yöntemin uygulanabilmesi, ülkenin ekonomik durumuna bağlı olmaktadır.

Mevcut kategorik nakdi ve aynı yardım sistemi yerine, gelir vergisi sistemi ile bütünleştirilmiş tek bir nakit temelli yardım sisteminin ikame edilmesi de geçen yıllarda bir öneri olarak ortaya atılmıştır. İlk kez Milton Friedman ve Daniel Moynihan tarafından ortaya atılan, “negatif gelir vergisi” olarak adlandırılan bu program, aynı ve nakdi yardımların yerine önceden saptanacak kritik bir gelir eşiğinin altında kalan bireylere gelir vergisi tarifesi ile orantılı bir transfer yapılmasını öngörmektedir. Bu sistemde, vergiye tabi geliri olsun olmasın bütün bireyler bir vergi beyannamesi dolduracaklardır. Devletin asgari düzeyde ve makul bileşimdeki tüketimin yapılabileceği gelir düzeyi olarak hesapladığı fakirlik çizgisi olarak adlandırılan gelir eşiğinin üzerinde gelir elde edenler gelir vergisi ödeyecek, altındakiler ise devletten parasal yardım alacaklardır. Bunun için gelir vergisi tarifesinde yükseltme yapılması gerekecek ve özellikle orta gelir düzeyindekilerin vergi yükü artacaktır (Stiglitz, 1994: 438-440 ; TOBB, 1994: 43).

Devletçe bakılma yöntemi ve sosyal yardım yöntemi daha önce belirtildiği gibi bir bütün halinde kamu sosyal güvenlik programları olarak düşünüldüğünde, öncelikle sigorta yönteminin bıraktığı teknik ve idari boşlukları tamamlamada önemli bir role sahip oldukları

görülmektedir (Alper, 1988: 20). Bu yöntemlerle, sigorta yönteminin uygulanması sonucu, çalışma ilişkisi içinde olmadığı için sosyal güvenlik kapsamı dışında kalan belki de sosyal korumaya en fazla ihtiyaç duyan kişilere sosyal güvenlik imkanı sağlanmaktadır. Özellikle yoksulluğa karşı olan mücadelede ve var olan gelir dağılımını düzeltme hedeflerine ulaşma amacıyla bu yöntemlerin etkin olduğu görülmektedir.

2.2.Sosyal Sigorta Yöntemi

Sosyal güvenliğin sosyal sigortalar yoluyla sağlandığı bu yöntemde, bazı sosyal unsurlarla birlikte uygulanan sigortacılık tekniğinden yararlanılmaktadır (Dilik, 1993:16).

Sigortalı topluluğu arasında risklerin eşitlenmesi ve dağıtılması temeline dayanan sigortacılık tekniğinin uygulanması, sosyal sigortalarda özel sigortalarda olduğu gibi değildir. Bismarc (Almanya)'ın öncü olarak kabul edildiği bu yöntemin özel sigortalılarla arasındaki farklılıklara bakıldığında öncelikle görülen yarı kamusal mal niteliğinden dolayı zorunluluk ilkesinin oluşturulmasıyla, özel sigortanın isteğe bağlı katılım unsurunun terk edilmesidir. Diğer bir temel fark da alınan primlerin niteliğinde ortaya çıkmaktadır. Özel sigortalarda finansman açısından kişisel rizikoya bağlı olarak alınan primler, sosyal sigortalarda riziko oranları ölçüsünde gelir seviyesine göre alınmaktadır.

Kapsamına aldığı bireylere, kendilerinin ve işverenlerin primler ve bazı durumlarda devletin yaptığı katkılar karşılığında, sosyal risklerle karşılaşmaları durumunda tutarı ve niteliği genel şekliyle önceden saptanmış bir sosyal gelir alma hakkını sağlayan sosyal sigortalar kendi kendine yardım ilkesi, zorunluluk ilkesi, sigortacılık ilkesi, finansmana dışarıdan katkı ilkesi ve sosyal denge ilkesi olmak üzere beş temel unsura dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Sosyal denge ilkesi sigortalılardan, kişisel rizikolarına bakılmaksızın, gelirlerine göre prim alınmasıyla, düşük gelirli sigortalılar lehine sigortalılar arası yeniden gelir dağılımı sağlanılmasının ifade etmektedir. Dilik bu noktada, sağlanan sosyal gelirlerin, çoğu durumda ödenen primlere göre değiştiğinden dolayı sağlanan sosyal dengenin sınırlı kaldığını belirtmektedir (Dilik, 1992: 58-59).

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere bakıldığında, sosyal güvenlik kapsamına alınan bireyler ve sosyal riskler konusunda farklılıklar olsa da sosyal sigortalar yöntemi diğer korunma yöntemlerine göre tercih edilmekte (Midgley, 1984: 247) ve sosyal güvenliği sağlamada temel yöntem olarak benimsenmektedir. Kapsam açısından incelendiğinde sosyal sigortalar ve formel sektörün gelişmesi arasında doğrusal bir ilişki olduğu (Alper, 1996: 10) göz önünde tutulduğunda; gelişmekte olan ülkelerde var olan ekonomik yapıdan dolayı, sosyal sigorta yöntemiyle sosyal güvenliği sağlananların toplam nüfus içindeki oranının düşüklüğü dikkat çekmektedir.

Sosyal sigortaların diğer yöntemlere göre tercih edilmesinin, gün geçtikçe daha fazla kabul edilmesini belirleyen etkenlere bakıldığında her şeyden önce sosyal sigortaların finansman açısından daha avantajlı bir durum yarattığı ve vergilerle karşılaştırıldığında primlerin daha kolay kabullenebilir bir yük olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Ayrıca zorunluluk ilkesinden dolayı zorunlu tasarruf özelliği taşıyarak, tasarruf seviyesini yükseltme ve fon birikimine imkan vererek ekonomik gelişmeye olumlu bir etki yaratabilmesi gibi özellikleri de belirleyen diğer etkenler olarak ortaya çıkmaktadır (İşveren, 1991: 32).

3. Sosyal Güvenlik Finansman Kaynakları

3.1. Primler

Sosyal sigortaların finansmanı, işçi ve işverenin katılımıyla ödenen primler ve devlet katkılarıyla sağlanmaktadır. Ayrıca katılımlarla toplanan kaynakların yatırımı

sonucu gelir elde edilmekte olup, ek bir kaynak olarak finansmana katkı sağlanmaktadır (Soydemir, 1993: 23).

Sosyal sigortaların finansmanında vergi gelirleri dışında yeni bir kaynak olarak primler kullanılmaktadır. Hiç şüphesiz ki, devletler yarı kamusal bir niteliği olan sosyal güvenliği sağlamak zorunda olup, anayasalarında da yükümlülükler altına girmişlerdir. Fakat ekonomik, sosyal, mali ve idari nedenlerle, genel boyutta değil de sosyal sigorta yönteminde olduğu gibi belli bir toplum kesimine yönelik olarak bu uygulamanın gerçekleştirilmesi halinde, katlanılan giderlerin finansmanının ne şekilde sağlanacağı önem kazanmaktadır (Akdoğan, 1989: 86).

Finansman kaynağı olarak ilk önce vergilerin kullanılması akla gelebilir. Ancak sosyal güvenlik harcamalarının vergilerle finansmanında sosyal adalet açısından haksız bir durumla karşılaşılması söz konusu olmaktadır. Genellik ilkesi gereği, vergiyi herkes ödemekte ve sağlanan kamusal hizmetlerden herkes yararlanmakta iken sosyal sigortalar yönteminde sağlanan hizmetlerden sadece belli bir sosyal sınıf olarak ilgili kurumlara üye olanlar yararlanmaktadır. Bu durumda, vergilerin finansman kaynağı olarak kullanılması, vergi yükümlülerini, yararlanmadıkları hizmetlerin finansmanına katılmak zorunda bırakacaktır. Ancak, günümüz sosyal adalet anlayışı, belli bir sınıfın yararlandığı kamusal hizmetlerin finansmanının asıl olarak, o hizmetten yararlananlar tarafından sağlanmasını, devletin ise ancak, gerektiğinde bu finansmana yardımcı olmasını öngörmektedir (Nadaroğlu, 1992: 209). Böyle bir anlayış sonunda parafiskalite ve parafiskal gelir kavramları ortaya çıkmış ve maliye literatüründe yer almışlardır.

Sosyo-ekonomik yönden parafiskal gelir kavramıyla ne ifade edildiğini şu şekilde tanımlamak mümkündür. "Parafiskal gelir sosyo-ekonomik alanda devlet müdahaleciliğinin genişlemesi sonucu artan kamu harcamalarının bir kısmını karşılayarak belirli amaçların gerçekleştirilmesi için kurulan kamu veya yarı kamu niteliğindeki ekonomik, sosyal veya mesleki örgütlere bu amaçların finansmanına tahsil edilmek ve bunların hizmetlerinden yararlananlardan zorunlu olarak tahsil edilmek üzere, kamu otoritelerince gelir toplama yetkisinin verilmesiyle ortaya çıkan bütçe dışı bir kamu geliridir" (Herekman, 1972: 11).

Bu açıklamalarla daha iyi anlaşılacağı üzere, sosyal sigortaların finansmanında kullanılan primler, Fransızca literatürde aynen Türk Maliye literatüründe yer bulduğu üzere parafiskal gelirler (vergi benzeri gelirler) kavramı içinde yer alıp, İngilizce'de de aynı anlamda "payroll tax" veya "social security tax" terimlerinin kullanılmasıyla ifade olunmaktadır (TOBB, 1994: 75).

Primlerin işçi ve işverenlerden alınmasının nedenlerine, işçi açısından bakıldığında, kişisel sorumluluk ilkesinin ön planda olduğu görülmektedir. İşveren açısından bakıldığında ise, öncelikle işçilerden alınan primlerle bütün harcamaları karşılamının mümkün olmadığını belirtmek gerekir. İşçinin sosyal güvenceye kavuşturulması sonuç itibarıyla emeğin verimliliğini ve işçinin düzenli olarak çalışmasını sağlamakta olup, işverenin çıkarına olan bir durum yaratmakta ve kârını artırmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca, işverenin, işçilerin karşılaştıkları iş kazaları ve meslek hastalıkları gibi riskler açısından üzerine düşen bir işveren sorumluluğu vardır. Sonuç olarak işveren gerek kendi yararına olan bir etkileşim dolayısıyla gerekse bazı risklerde üzerine düşen sorumluluk nedeniyle, işçilerin sosyal güvenliğini sağlayan sosyal güvenlik kurumlarının finansmanına katılmaktadır (Dilik, 1992: 215-217; Güzel ve Okur 1992: 71-72).

Bazı çevrelere göre ücretin bir parçası, bazı çevrelere göre ise vergi olarak kabul edilen primler genellikle sigortalının emek geliri olan ücretler temel alınarak belirli oranlara göre hesaplanarak alınmaktadır (Dilik, 1993: 16). Bağımsız olarak çalışanların ödeyecekleri primler ise kazançları dikkate alınarak ya da gelirlerden bağımsız şekilde örneğin Türkiye'deki uygulamasıyla basamak göstergesi ve katsayı esasına göre belirlenmektedir (Dilik, 1992: 213). Prim matrahı olarak da adlandırılabilen prime esas oluşturan aylık gelirler için bir alt ve üst sınır uygulamada karşılaşılan bir durumdur.

Uygulamada, genellikle emek geliri olan ücretler üzerinden değişmez bir yüzde olarak hesaplanan primlere esas oluşturan kazanca belirli alt ve üst sınırlar konularak, primlerin emek gelirin paralel gelişmesi engellenmektedir. Prime esas oluşturan gelirler için alt sınır uygulaması, nispeten en alt gelir dilimindekilerin ödeme güçlerini dikkate alan bir uygulamadır. Ancak, gelirin belirli bir kısmını aşan kısmının primlere matrah teşkil ettirilmemesi yoluyla gerçekleştirilen üst sınır uygulaması ve ayrıca kâr, faiz, rant gibi gelirlerin kapsamıyarak, sadece ücret geliri üzerinden alınması yüksek gelir grupları yönünden efektif prim oranının düşmesine neden olmaktadır (Özsuca, 1990: 110; Dilik, 1992: 214).

Primlerin, sigortalı işçi ve işverenden alınıp, işçi açısından kaynakta kesinti olarak adlandırılabilir şekilde her ikisinin de üzerine düşen payın işveren tarafından ödendiği bilindiğinden, ödenen primlerin ne miktarda ve oranda hangisinden alınacağı cevaplandırılması gereken bir sorudur. Hiç şüphesiz temel unsur karşılanan sigorta kollarının risk özellikleri olmakla birlikte ülkenin sosyo-ekonomik ve siyasal yapısı da bunun belirlenmesinde önemli etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Primler, sigorta kollarının bütününe kapsayan tek prim olarak alınabileceği gibi, her sigorta kolu için ayrı biçimde primde alınabilir. Her ikisinin de değişik avantajlar yarattığı bilinmekle birlikte genelde her sigorta kolu için ayrı prim alındığı görülmektedir (Dilik, 1992: 214; Çubuk, 1986: 207).

3.2. Devlet Katkısı

Sosyal güvenliğin finansman kaynakları arasında işçi ve işveren primlerinden sonra yer alan diğer bir unsur da sosyal sigortalara yapılan devlet katkılarıdır ve gittikçe artma eğilimi göstermektedir. Doğal olarak bu katkılar devlet bütçesinden yani genel vergi gelirleriyle karşılanmaktadır.

Bir devlet görevi olan sosyal güvenliğin sağlanması için, devletin sosyal sigortalara finansmanına katılması değişik biçimlerde sağlanabilir. Öncelikle akla gelen devletin sosyal sigortalara primlere benzer biçimde ödemelerde bulunması ve sağlanan sosyal gelirlerle ilgili ödemelere katılması olmaktadır. Yalnız sosyal adalet açısından düşünüldüğünde, sigorta kapsamının da geniş olması gerekmektedir.

Devlet ayrıca, kamu tüzel kişiliğine sahip olan sosyal sigorta kurumlarını kurmakta, kuruluş giderlerini ve yönetim giderlerini karşılayabilmektedir. Yine yapmış oldukları bazı işlemlerde vergi ve harçlardan muaf tutmakta ve başka bazı kolaylıklar sağlayarak finansmana dolaylı bir katkıda bulunmaktadır. Gerektiğinde ilgili kurumların açıklarını karşılamakta ve belli bir güvence sağlamaktadır (Dilik, 1992: 235; Alper, 1988: 19; Yazgan, 1975: 16).

Devletin, sağlanması anayasal bir görev olan sosyal güvenliğin finansmanına katılması hiç şüphesiz ki daha önce belirtildiği üzere yarı kamusal bir nitelikte olan sosyal güvenliğin özelliklerinden doğan doğal bir sonuç olarak belirmektedir. Devlet katkıları diğer bir takım nedenlerle de yapılmakta olup, örneğin enflasyon sonucu sosyal sigorta

fonları erimesi ve değerini yitirmesi devlet katkısını gerekli kılan nedenlerden birini oluşturmaktadır. Çünkü bu sonucu doğuran devletin uyguladığı para ve kredi politikasıdır (Dilik, 1992: 239); Yazgan, 1975: 120).

Devletin genel bütçeden sosyal sigortalar dışında sosyal güvenliğe yaptığı diğer bir katkı da dolaysız biçimde olan kamu sosyal güvenlik harcamaları ile ortaya çıkmaktadır. Karşılıksız ödeme veya hizmet şeklinde yapılan kamu sosyal güvenlik harcamaları ile sosyal sigortaların bıraktığı boşluklar doldurulmaya ve sosyal güvenliğin tam olarak sağlanılmasına çalışılmaktadır (Alper, 1988: 20).

3.3. Vergiler

Sosyal güvenliğin finansmanı açısından kullanılan diğer kaynak da vergilerdir. Vergileme yöntemiyle finans kaynağı yaratmakta ya genel vergi gelirlerinin oluşturduğu ulusal bütçe ya da sadece bu amaca yönelik olarak tahsis edilen bazı özel vergi türlerinin kullanıldığı görülmektedir. Vergilerin finansman kaynağı olarak kullanılması hiç şüphesiz ki giderek artan sosyal güvenlik harcamalarını karşılamak amacıyla ortaya çıkmıştır. Örneğin bir çok sanayileşmiş ülkede olduğu gibi Latin Amerika ülkelerinde de sosyal güvenliğin finansmanında alternatif bir yöntem olarak katma değer vergisinden yararlanılmaktadır (Gutierrez, 1990: 293).

Sosyal güvenliğin vergilerle finansmanı açısından nasıl bir vergiden yararlanılacağı da dikkatle incelenmesi gereken bir konu olarak her ülke arasındaki değişik sosyo-ekonomik yapı ve vergi sistemlerinden dolayı farklı vergilerin kullanılması doğal bir sonuç olarak belirmektedir (Güzel ve Okur, 1992: 75).

Sosyal güvenliğin vergi yoluyla finansmanının sağlanmasının temel koşulu, genel kapsamlı bir sosyal güvenlik sisteminin bulunmasıdır. Gelişmekte olan ülkelerde, genellikle kapsanan nüfus az olduğundan vergi yoluyla finansman sistemi oluşturulamamıştır (Çelikoğlu, 1994: 63)

Devlet katkılarının da genel bütçeden dolayısıyla vergi gelirlerinden karşılandığı bilindiğine göre neden finansman kaynağı olarak ayrıca vergilerden söz edildiği sorusu akla gelebilir. Bu durumda, ilkinde genel bütçeden sadece bir katkı söz konusu iken ikinci şekliyle direkt olarak finansmanın karşılanması amacıyla vergilerin konulduğunun unutulmaması gerekir.

Finansman kaynağı olarak prim ile vergi arasında bir tercih yapmak kolay görünmemektedir. Ülkelerin siyasal ve ekonomik koşulları, bunlardan biri lehine tercih yapmaya engel oluşturabilir. Ancak, emek geliri ile bağlantı içinde bulunan sigorta yardımlarının finansmanı açısından primlere üstünlük tanımak yönünde genel bir eğilimin varlığından söz edilebilir. Buna karşılık, özellikle çeşitli nedenlerle sosyal güvenliğin kapsamı dışında kalan yoksul grupların sosyal korumaya kavuşturulması, sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması gibi nedenlerden dolayı gelecekte vergi tekniğine başvurmak kaçınılmaz olabilecektir (Güzel ve Okur, 1992:75).

4. Sosyal Güvenliğin Yeniden Gelir Dağılımına Etkilerinin Teorik Çerçeve Değerlendirilmesi

Son yıllarda özellikle içinde bulunulan kriz nedeniyle dünya genelinde üzerinde yoğun tartışmalar ve incelemeler yapılan sosyal güvenlik ekonomik etkileri bakımından da araştırma konusu olmaya başlamıştır. Sosyal güvenliğin özellikle gelir dağılımına, emek arzına ve istihdama, tasarruflara ve sermaye birikimine ve bu noktalardan yola çıkılarak ekonomik büyümeye etkileri konusunda bir çok teorik ve ampirik çalışma yapılmıştır.

Sosyal güvenlik sistemine bakıldığında, aslında her biri bir bütün olarak sistemin ekonomik etkilerinin belirlenmesinde etkili olan aşağıda belirtilen temel özelliklerin bileşimi olarak ortaya çıktığı görülmektedir (Aaron, 1982: 5-7; Alper, 1986: 154,155) :

- Sosyal güvenlik ivazlarının ortalama kazançlara oranı
- Sosyal güvenlik ivazları ile primleri beklenen değerleri arasındaki farkın büyüklüğü,
- Değişik ivazların var olması ve primlerle aradaki bağın koparılması
- İvaz vermede uygulanan kazanç testlerinin varlığı ve faydalananların kazanç testine tabi olmaları
- Sosyal güvenlik ivazlarının ücretler veya fiyatlara göre indekslenmesi
- Sosyal güvenliğin finansman yönteminin kapitalizasyon veya dağıtım temeline göre kurulması.

4.1. Sosyal Güvenlik ve Yeniden Gelir Dağılımı İlişkisi

Fiyat mekanizması ile gerçekleşen gelir dağılımı, kişisel ve fonksiyonel gelir dağılımı ayrımı çerçevesinde, milli gelirin bireyler veya üretim faktörleri arasında paylaşımı olarak tanımlanabilir. Bu şekilde dolaysız olarak üretim ilişkileriyle belirlenen gelir dağılımı birincil gelir dağılımıdır. Nihai olarak gelir, gerek devlet gerekse özel olmak üzere çeşitli biçimlerde, bunların olmadığı durumdaki birincil gelir dağılımından daha değişik şekilde dağılmaktadır. İkincil gelir dağılımı ya da yeniden gelir dağılımı olarak bilinen bu durum ile gelirin daha dengeli ve adil dağıtılması amaçlanmaktadır. Mikro ve makro seviyede ele alınabilen yeniden gelir dağılımı sonuç itibarıyla yatay ve dikey yeniden gelir dağılımı olarak iki biçimde incelenebilir⁴ (Yazgan, 1975 : 32-39; Öncel, 1983: 38).

Sosyal güvenlik kavramı, çeşitli açılardan değişik biçimlerde tanımlanabilmektedir. Bu bağlamda, sosyo-ekonomik açıdan sosyal güvenlik zorunlu bir tasarruf, sigorta ve gelirin yeniden dağılımı programlarının birleşimi olarak kabul edilmektedir. Bunlar arasında tasarruf ve sigorta fonksiyonları öncelikli ve ağırlıklıdır. Gelirin yeniden dağılımı fonksiyonu ise ilk iki fonksiyonun bir sonucudur ve etkinliği ilk iki fonksiyonun etkinliği ile doğru orantılıdır. Sosyal güvenlik içinde yer alan sosyal yardım programları ise gelirin yeniden dağılımı üzerinde doğrudan etkilidir (TOBB, 1994: 36).

Sosyal güvenlik, birincil derecede meydana gelmiş olan gelir dağılımını sonradan yeniden dağıtan en önemli araçlardan biridir. Sosyal güvenlik sistemi incelendiğinde, özel kesimden kamu kesimine, kamu kesiminden özel kesime ve kamu kesiminin kendi içinde hazine ile sosyal sigortalar arasında olmak üzere üç yönde gelir akımına yol açtığı görülmektedir. Bu gelir akımları, devlete ödenen dolaylı ve dolaysız vergiler ve sosyal sigortalara ödenen işçi ve işveren primleri aracılığıyla özel kesimden kamu kesimine; hazineden bireylere yapılan sosyal güvenlik ödemeleri ile kamu kesiminden özel kesime; devletin işveren olarak ödediği primler, sosyal sigortaya yapılan devlet katkısı ve kullanılan sosyal sigorta fonlarına ödenen faizler ile de kamu kesiminin kendi içinde meydana gelmektedir. Sosyal güvenlik sisteminde oluşan bu gelir akımları, bireylerin birincil gelir

⁴ Milli gelirin kamu maliyesi aracılığı ile yeniden dağılımında klasik sayılabilecek ilk ve en esaslı ayırım Barna (1945) tarafından gelirin dikey ve yatay şekilde yeniden dağılımı biçiminde yapılmıştır (Tuncer, 1970: 31).

dağılımında değişikliklere neden olarak, yeniden gelir dağılımına yol açmaktadır (DPT, 1995: 335; Yazgan, 1975: 71-78).

Gelir dağılımını gerçekleştirmenin iki temel gayesi vardır ve geniş anlamda sosyal güvenlik her iki gayenin gerçekleşmesine hizmet eder. Birinci amaç, bireylerin değişik sebeplerden dolayı iradeleri dışında karşılaşmış oldukları tehlikeler sonucunda meydana gelen gelir kayıplarını karşılamaktır. Burada önemli olan gelir eşitleyicilik unsuru olup, primlerle finansman ve sağlanan yardımlarda belirli şartların aranması sosyal güvenliğin bu özelliğini doğurur ve sosyal güvenlik gelir kaybına uğrayanlara gelir akımı sağlayarak bu fonksiyonu görür. İkinci önemli amaç ise sosyal adaletin gerçekleştirilmesi olup; toplumun bir üyesi olarak bireyin tehlikeye uğradığı zaman ihtiyaçlarının esiri olmaması felsefesi, sosyal güvenliğin bu fonksiyonunu ortaya çıkarmıştır (Alper, 1986: 155; Yazgan, 1975 : 64).

Sosyal güvenlik sistemi kuşaklararası, kuşak içi ve zamanlararası olmak üzere üç tür gelir transferi gerçekleştirerek yeniden gelir dağılımına yol açar. Sosyal güvenliğin finansman yöntemi ve kaynakları bu üç tür transferin gerçekleşmesinde önemli rol oynamaktadırlar. Kuşaklararası gelir dağılımı dağıtım esasına göre finanse edilen bir sosyal güvenlik programıyla sağlanabilir. Bugün çalışan kuşak, kendisinden önceki çalışan şimdi ise emekli yaşlı kuşağa yapılan sosyal güvenlik geliri ödemelerini ödedikleri primlerle karşılamaktadır. (Alper, 1986: 156).

Kuşaklararası yeniden gelir dağılımı önemli bir oranda özellikle sosyal güvenlik sisteminin yeni uygulamaya başladığı dönemde görülmekte olup, genç kuşaktan yaşlı kuşağa gelir transferine yol açmaktadır (Özsuca, 1990: 106).

İktisadi büyüme hızı, nüfusun demografik yapısının değişmesi, çalışan nüfus / ivaz alan nüfus oranının değişmesi, prim ve ivaz seviyelerinin değiştirilmesi gibi faktörler kuşaklararası yeniden gelir dağılımında etkili olup, transferlerin negatif veya pozitif olmasını tayin eder (Alper, 1986: 156). Örneğin prim oranlarının yükseltilmesi, genç kuşakların gelir garantisini daha yüksek fiyata satın almaları neticesini doğurur. Böylece uzun süre yüksek prim ödeyecek genç kuşaktan, kısa süre yüksek kesenek ödeyen veya hiç ödemeyen yaşlı kuşağa gelir transfer edilmiş olmaktadır. Prim oranları sabit tutulurken karşılık oranları yükseltilirse genç kuşaklar için gelir garantisinin fiyatı görece olarak ucuzlatılmış olur. Bu durumda da yaşlı kuşaktan genç kuşağa doğru bir transferden söz edilebilir (Özsuca, 1990: 106; Yazgan, 1975: 92).

Kuşak içi yeniden gelir dağılımı, tehlikeye uğramayandan tehlikeye uğrayanlara doğru gerçekleşir. Kuşak içi gelir dağılımında, beklenen karşılıklar ile ödenen primler arasındaki ilişkinin sağlayacağı kazanca bağlı olarak gelir yeniden dağılmaktadır. Bireyin ödediği sosyal güvenlik primlerinin, beklenen sosyal güvenlik karşılıklarının iskonto edilmiş bugünkü değerinden daha büyük veya küçük olması birey yönünden yeniden gelir dağılımını, başkalarına veya başkalarından bireye doğru transferler olduğunu göstermektedir. İskonto edilmiş bugünkü değerlerin birbirine eşit olması, bireyin gelirinin değişmediğini ima etmekte, dolayısıyla bireyin kendi çalışma döneminden yaşlılığına doğru bir gelir transferi olduğunu ve sosyal güvenlik sisteminin yeniden gelir dağılımı yönünden yansız olduğunu, bireyden gençliğinden alınanların yaşlılığında faiziyle birlikte geri ödeneceğini göstermektedir (Özsuca, 1990: 104).

Kuşak içi yeniden gelir dağılımı bireylerin tehlike ile karşılaşma olasılıklarının birbirinden farklı olması, prim ve karşılıklarda taban ve tavan uygulamaları, beklenen yaşam uzunluğu, istihdama katılma yaşı, medeni durumu, bağımlıların sayısı ve sosyal gelir

alınmaya başlanan yaş gibi etkenlere bağlı olarak değişmektedir (Alper, 1986: 156; Özşuca, 1990: 105).

Zamanlararası transfer, sistemin finansman yöntemi ve kaynaklarına bağlı olmaksızın bireysel çerçevede gerçekleşmektedir. Kısaca sosyal güvenlik programlarının, bireyin çalışma yıllarında prim ödeyerek yaptığı tasarrufları, tehlikeye uğradığı zaman sosyal güvenlik geliri olarak ona geri vermesi, bize birey açısından zamanlararası transferi göstermektedir (Alper, 1986: 156).

4.2. Sosyal Güvenliğin Finansman Kaynakları ve Yeniden Gelir Dağılımı

Sosyal güvenlik sisteminin finansman kaynakları yeniden gelir dağılımının sağlanmasında önemli bir etken olarak belirmektedir.

Sosyal güvenliğin finansman kaynakları dayandığı yönteme bağlı olarak değişmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, sosyal sigorta yöntemine göre sosyal güvenliğin sağlanması temel inceleme konusu olarak ele alınmıştır. Bu çerçevede, finansman açısından başvuru kaynakları, sosyal güvenliğin sosyal sigortalar yöntemiyle sağlandığı durum açısından bakıldığında sigortalı işçi ve işverenin ödedikleri primleri ve devlet katkısı, içinde buldukları değişik koşullar dolayısıyla ülkeler arasında farklı olarak belirlemek birlikte temel finansman kaynakları olarak ortaya çıkmıştır.

4.2.1. Primler

Sosyal Güvenliğin finansman kaynaklarından biri olan primlerin yeniden gelir dağıtıcı etkisine bakıldığında vergilerde olduğu gibi gelir dağılımında gerçek bir düzeltme yaratabilecektir. Eşit oranlı primler ise eşit oranlı vergilerde olduğu gibi kişisel gelirler arasındaki oranı değiştirmeyecektir. Fakat, gelirin ihtiyaçların giderilmesinde taşıdığı anlam göz önünde bulundurulacak olursa, eşit oranlı primlerin gerektireceği fedakarlığın yüksek gelir seviyesinde daha az, düşük gelir seviyesinde daha büyük olacağı ileri sürülebilir. (Dilik, 1992: 233).

Sigortalıların ödeyecekleri primlere esas oluşturan kazançlara uygulamada alt ve üst sınır koyulması da yeniden gelir dağılımını etkiler. Alt sınır uygulaması, en alt gelir dilimindekilerin ödeme güçlerini dikkate alan bir uygulamadır. Ancak üst sınır uygulaması ve primlerin kar, faiz, rant gibi gelirlerin kapsam dışı bırakılarak sadece ücret geliri üzerinden alınması yüksek gelir grupları açısından efektif prim oranının düşmesine neden olmaktadır. Karşılıklara üst sınır uygulanarak, primler için üst sınır uygulanmadığı durumda ise, primlerin ve karşılıkların yeniden gelir dağıtıcı etkileri artmaktadır. (Özşuca, 1990: 110; Yazgan1975: 111; Dilik, 1992: 234).

İşveren primleri de sigortalılara bir gelir transferi görünümündedir. Ancak işveren primlerinin tüketicilere transfer edilmesi olasılığı, işveren katkılarının gelir düzeltici etkilerini azaltmaktadır.

4.2.2. Devlet Katkıları ve Vergiler

Devlet işveren olarak primlere benzer biçimde ödemelerde bulunarak sağlanan sosyal gelirlerle ilgili ödemelere katılarak, sosyal sigortaların kısmen yada bütünü ile yönetim giderlerini karşılayarak, sosyal sigorta açıklarını kapatarak finansmana katılmaktadır. Doğal olarak bu katkılar devlet bütçesinden yani genel vergi gelirleriyle karşılanmaktadır. Vergileme yöntemiyle finansman kaynağı yaratmada ya genel vergi gelirlerinin oluşturduğu ulusal bütçe ya da sadece bu amaca yönelik olarak tahsis edilen bazı özel vergi türlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Devletin finansman kaynağını oluşturan vergi gelirlerinin bileşimine bağlı olarak gelir yeniden dağılmaktadır. Maliye kuramında, gelir dağılımında adaleti sağlama

yönünden dolaylı vergilere göre dolaysız vergilerin etkin olduğu kabul edilmektedir. Dolaylı vergilerin regresif yani geliri tersine yeniden dağıtıcı rol oynadığı dolaysız vergilerin artan oranlılık ve yansıtılmalarının güçlüğü ölçüsünde gelir dağılımını düzeltici rol oynayacakları belirtilmektedir. Bu nedenle, dolaylı ve dolaysız vergilerin artan oranlılık derecesi yeniden gelir dağılımı yönünden belirleyici bir işlev görmektedir. (Özşuca, 1990: 215)

Devletin sosyal sigorta sistemine yapacağı katkılar, ülke nüfusunun tamamının veya büyük bir çoğunluğun kapsandığı ve sosyal sigorta kapsamına girenlerin milli gelirlerden aldıkları payın büyüklüğü, vergi sisteminin artan oranlı ve adil bir yapıda olması ölçüsünde yeniden gelir dağılımı yönünden etkinliği azaltacaktır. Böyle bir durumda, devletin sosyal sigortaların finansmanına yapacağı katkıların önemli bir bölümü veya tamamı sosyal sigortadan yararlananlar tarafından ödenmiş olmaktadır. (Özşuca, 1990: 120,121; Dilik, 1992 : 240).

4.3. Yansımaya ve Yeniden Gelir Dağılımı

Sosyal sigortalarda aynı veya farklı gelir grupları arasında meydana gelen yatay veya dikey yeniden gelir dağılımının yönünü ve etkisini belirlemede finansman kaynaklarının yapısı önemli olmaktadır. Çünkü işçi veya işveren olarak prim ödeyenlerin bu yükü kısmen veya tamamen başkalarına yansıtılmaları mümkündür. (Yazgan, 1975: 82; Özşuca, 1990: 113)

Sigortalı işçilerin ödedikleri primleri başka gruplar üzerine yansıtılabilmeleri oldukça güçtür. Buna karşın bağımsız çalışan serbest meslek sahipleri, esnaf ve sanatkarlar, çiftçiler işçi ve işveren primlerini birlikte kendileri ödedikleri için, ödedikleri primleri ürettikleri mal ve hizmetlerin fiyatlarına ekleyerek tüketiciler üzerine yansıtılmaları mümkün olabilir. Ancak bu grubun çoğunluğu yansıtma olayında, işveren primlerini yansıtan işletme yöneticileri gibi bilinçli olmadığından primlerin zorunlulukla ve bütünüyle tüketiciler üzerine yansıtılmakta olduğu söylenemez. (Yazgan, 1975:112; Dilik, 1992: 222,233).

İşveren sigorta primlerinin yansımaya genellikle nüfus kapsamının genişliğine, pazar yapısına, ürün talebine, sermaye ve emek arzına, sosyal güvenlik katkılarının tasarruf-yatırım amacıyla kullanılması ve tüketim üzerindeki etkisine ve parasal koşullara bağlı olmaktadır. İşveren primleri, işverenler açısından ücretin bir parçası dolayısıyla diğer maliyet unsurları gibi bir maliyet unsurudur. İşverenler bundan dolayı kısa dönemde bu primleri, maliyete dahil ederek yansıtılmaya çalışırlar. İşverenler ödedikleri sosyal sigorta primlerini fiyatlar yoluyla ileriye doğru tüketiciler üzerine veya bazı durumlarda geriye doğru üretim faktörleri, özellikle ücretler yoluyla sigortalılar üzerine yansıtılmaya ve karlarının azalmasını önlemeye çalışırlar. (Dilik, 1992:223 ; Yazgan, 1975:114; Özşuca, 1990: 116).

Kısacası sosyal sigorta primlerinin yansıtılmasında genel fikir, sigortalının ödediği primlerin sigortalı tarafından, işveren payının ise tüketiciler tarafından taşındığı yönündedir. Ancak pek çok ekonomist tarafından, işçi ve işveren sigorta primlerinin sonuç olarak bütünüyle sigortalı işçi üzerine yansıtıldığı belirtilmektedir. (Özşuca, 1990: 114).

4.4. Sosyal Güvenliğin Kapsamı ve Yeniden Gelir Dağılımı

Sosyal güvenliğin yeniden gelir dağılımına olan etkisinde sosyal güvenliğin finansman kaynakları yanında diğer belirleyici etken de sosyal güvenliğin kapsamı olmaktadır. Sosyal güvenliğin kapsamı denince kapsanan nüfus ve kapsanan sosyal riskler akla gelmektedir.

Nüfus bakımından kapsamı korunan nüfus gruplarının özellikleri ve korunan nüfusun toplam nüfusa oranı açısından önemli olmaktadır. Genellikle sosyal güvenliğin kapsamı ile kentleşme ve sanayileşme arasında bir ilişki bulunmaktadır. Sosyal güvenlik, eğer görece olarak sadece üst gelir dilimlerine dahil nüfus gruplarını koruyorsa tersine dikey olarak geliri yeniden dağıtıcı etki yapar. Buna karşılık, kapsama dahil nüfus grupları en alt gelir dilimlerine dahil ise, sosyal güvenlik dikey veya gelir dağılımındaki eşitsizliği giderici yönde yeniden gelir dağılımına sebep olmuş olur. Korunan nüfusun toplam nüfusa oranı %100 oluncaya kadar, kapsanan nüfus gruplarının hangi gelir dilimlerine dahil olduğu, yeniden gelir dağılımı bakımından önem arz edecektir (Yazgan, 1975: 135; Özşuca, 1990: 125,127; Mackenzie, 1988: 511).

Sosyal güvenlik sisteminin bütün nüfusu kapsadığı veya en azından alt gelir dilimdekileri kapsam dışı bırakmadığı durumda, sigorta primlerinin yansımaları bütün nüfus üzerinde kalmakta ayrıca harcamaların yararından da bütün nüfus belirli bir ölçüde yararlanmaktadır. Sonuç olarak, sigorta kapsamının dar olması durumunda sosyal güvenlik sisteminin tersine dikey yeniden gelir dağılımına yol açma olasılığı artmaktadır.

Kapsanan sosyal riskler çerçevesinde sosyal güvenliğin yeniden gelir dağılımına etkisi, bireylerin hangi risklere karşı korunduğu ve hangi nüfus grupları için hangi risklere karşı bir koruma uygulanmasına bağlı olarak değişir. Sosyal güvenliğin konusuna dahil bütün risklere uğrama ihtimali hemen hemen gelirle ters orantılıdır. Bu durum yatay bir yeniden gelir dağılımının dikey dağılımına da yol açtığını gösterir (Yazgan, 1975: 136).

Kapsam ülkenin ekonomik kapasitesiyle ilişkili olmakla birlikte eşitlikçi bir gelir dağılımını sağlayabilmek için, sosyal güvenlik kapsamının öncelikle yatay genişlemeyi tamamladıktan sonra dikey genişlemeyi gerçekleştirmesi gerektiği belirtilmektedir.

Kısaca, nüfus kapsamının dar ve belirli grupların riskler karşısında korunduğu, ayrıca sosyal güvenlik gelirlerinin sonuç olarak alt gelir grubundakiler tarafından taşındığı durumda, sosyal güvenlik sistemi sigortasızlardan sigortalılara doğru bir gelir akımına yol açmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde sosyal güvenlik sisteminin tersine dikey yeniden gelir dağılımına yol açtığı belirtilirken, gelişmiş ülkelerde ise sosyal güvenliğin dikey yeniden gelir dağılımını sağlaması daha güçlü bir olasılık olarak belirtilmektedir (Özşuca, 1990: 130,131).

5. Sonuç

Bugünkü anlamıyla olmasa da tarihin her döneminde, tehlikenin zararlarına karşı korunma ihtiyacı olarak her toplumda sosyal güvenlik bir hedef olmuştur. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin 22. maddesi ile temel bir hak ve devlet görevi olarak düzenlenen sosyal güvenliğin temel amacı, bireye, ekonomik güvencesini ilk anda sarsabilecek belirli sosyal riskler karşısında belirli bir ekonomik güvence sağlamak olarak belirmektedir.

Gerek niteliksel gerekse niceliksel yönden büyük gelişim gösteren ve giderek artan bir oranda milli gelir içinde yer alan sosyal güvenliğin bu bağlamda özellikle gelir dağılımına, emek arzına ve istihdama, tasarruflara ve sermaye birikimine ve bu noktalardan yola çıkılarak ekonomik büyümeye etkileri konusunda bir çok teorik ve ampirik çalışma yapılmıştır.

Sosyal güvenlik sistemi, bir sigorta programı olmanın ötesinde ekonomi üzerinde olumlu ve olumsuz pek çok dolaylı etkide bulunmaktadır. Sosyal güvenlik sisteminin yoksulluğu azaltması, daha önce de değinildiği gibi, öncelikle sosyal refah ve sosyal istikrara niteliksel katkı yapmakta, piyasa güçlerinin sağlayamadığı olumlu refah etkilerinin

ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Sosyal güvenliğin gelire devamlılık ve istikrar sağlaması talebe de istikrar sağlamakta, dolayısıyla yatırımları teşvik ederek istihdam ve büyüme üzerinde olumlu etkilerde bulunmaktadır. Sosyal güvenlik Keynesgil anlamda otomatik dengeyi sağlama, zorunlu tasarruf yaratma, geliri yeniden dağıtma gibi dolaylı işlevlerini yerine getirirken, bireylerin portföy kararlarını da etkileyerek, bireysel tasarrufları ve bireyin emeklilik kararlarını değiştirebilmekte, dolayısıyla da sermaye birikimi ve ekonomik büyümeyi etkileyebilmektedirler (Özsuca, 1990 : 2,46).

Nitelik ve nicelik yönünden düşünüldüğünde, sosyal güvenlik, vergilerin yanı sıra, yeniden gelir dağılımını etkileyen en önemli araçlardan biridir. Sosyal güvenlik her şeyden önce, değişik nedenlerden dolayı iradeleri dışında karşılaşmış oldukları tehlikeler sonucunda gelir kaybına uğrayan bireylere gelir akımını sağlayarak gelir eşitliğini sağlayıcı bir etki yapar (Yazgan, 1975: 64; Alper, 1986: 155).

Sosyal güvenlik yeniden gelir dağılımını kuşak içi, kuşaklararası ve zamanlar arasında olmak üzere üç tür gelir transferini gerçekleştirerek sağlar (Alper, 1986: 156).

Sosyal güvenlik sisteminin finansman yöntemi, kaynakları ve kapsamı bu üç biçimde gerçekleşen yeniden gelir dağılımını belirleyen en önemli etkenler olmaktadır. Sosyal güvenliğin finansman yöntemi ve kaynakları, negatif transfer olarak sosyal güvenliğe ayrılan gelirin nihai yüküne katlanacak gelir gruplarını belirler. Bu noktada sosyal güvenliğin finansman kaynaklarının yeniden gelir dağılımı etkisini belirleyen temel unsur da yansıma olmaktadır (Yazgan, 1975: 187).

Ekonomik gelişme seviyesine bağlı olarak sosyal güvenliğin geliri yeniden dağıtması, gelir dağılımındaki eşitsizliğin artmasına veya azalmasına yol açar. Ancak bu artma veya azalma, bu yoldan yeniden dağıtılan gelirin milli gelir içinde aldığı paya bağlı olarak değişik biçimlerde yorumlanabilmektedir (Yazgan, 1975: 103).

Sosyal güvenliğin kapsamı açısından duruma bakıldığında da, elde edilen gelirlerin hangi grupların korunmasına yaradığı, bunların aynı zamanda negatif transferlerin sahipleri olup olmadığı ve korunan grupların hangi tehlikelere karşı korunduğunun gelir dağılımını etkilediği belirtilebilir.

Kaynaklar

Aaron, H. J. (1982). *Economic Effects of Social Security*, The Brookings Institution, Washington D.C.

Akdoğan, A. (1989). *Kamu Ekonomisi*, Gazi Üniversitesi Yayınları, No:135, Ankara.

Alper, Y. (1986). "Sosyal Güvenliğin İktisadi Tesirleri: Genel Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: VII, Sayı:2, Kasım, 153-160.

Alper, Y. (1988). "Sosyal Refah Devleti ve Sosyal Güvenlik Harcamaları", *İşveren*, Cilt: XXVI, Sayı:4 Ocak, 19-24.

Alper, Y. (1996). "Sosyal Güvenlik Sistemlerinde Kriz ve Reform İhtiyacı", *İşveren*, Cilt: XXXIV, Sayı: 5 Şubat, 6-13.

Çelikoğlu, İ. (1994). *Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Finansman Yöntemleri ve Türkiye Uygulaması*, Uzmanlık Tezi, DPT: 2355, Ankara.

Çubuk, A. (1986). *Sosyal Politika ve Sosyal Güvenlik*, Gazi Üniversitesi Yayınları No:21, Ankara.

Dilic, S. (1992). *Sosyal Güvenlik*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

- Dilik, S. (1993): "Sosyal Güvenliğin Finansmanı", *TÜHİS, Cilt: 13, Sayı:1*, Kasım-Şubat, 16-22.
- DPT (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Sosyal Güvenlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT: 2420, Ö.İ.K.: 479, Ankara.
- Gutierrez, A. C. (1990). "The Financing of Social Security and The Macro Economy: The Case of Latin America", *ISSR, Volume: 433, No:3*, 287-302.
- Güzel, A. ve Okur, A. R. (1992). *Sosyal Güvenlik Hukuku*, Yenilenmiş 3. Bası, Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., İstanbul.
- İşveren (1991). "Sosyal Güvenlik Primlerinin Ekonomi İçindeki Yeri", *Cilt:XXIX, Sayı:7*, Nisan, 32-34.
- Herekman, A. (1972). *Teoride ve Türkiye'de Parafiskal Gelirler*, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, No: 99/55, Sevinç Matbaası, Ankara.
- Mackenzie, G.A. (1988). "Social Security Issues in Developing Countries", *IMF Staff Papers, Volume:35*, September, ss.486-521.
- Midgley, J. (1984). "Social Assistance: An Alternative Form of Social Protection in Developing Countries", *ISSR, Volume: 37, No:3*, 247-264.
- Munnell, A. (1968). "Foreign Social Security Systems", J.A. Pechman; H.J. Aaron ve M.K. Taussig (Eds), *Social Security Perspectives For Reform* içinde (273-290), The Brookings Institution, Washington D.G., 273-290.
- Nadaroğlu,H. (1992). *Kamu Maliyesi Teorisi*, Beta Yayıncılık, İstanbul.
- Öncel, T. (1983). *Parafiskal Yükümlülükler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No:3115, Güray Matbaası, İstanbul.
- Özsuca, Ş. T. (1990). *Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminin Ekonomi Üzerindeki Etkileri (1965-1968)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Pechman, J. A.; Aaron, H.J.ve Taussig, M. K. (1968). *Social Security Perspectives for Reform*, The Brookings Institution, Washington, D.C.
- Richardson, J.H. (1970). *İktisadi ve Mali Yönüyle Sosyal Güvenlik*, (Çev. Yazgan, T.), İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1524, Fakülteler Matbaası, İstanbul.
- Serter, N. (1994). *Devlet Görevlerindeki Gelişmelerin Sonucu Olarak Sosyal Devlet*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi No: 547, İstanbul.
- Soydemir, S. (1993). "Sosyal Güvenlik Sistemi Üzerine Düşünceler", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Cilt: XVII, Sayı 154*, Nisan, 23-32.
- Stiglitz, J. E. (1994). *Kamu Kesimi Ekonomisi*, (Çev. Batrel, Ö. F.), İkinci Baskı, Marmara Üniversitesi Yayınları No: 549, İstanbul.
- TOBB (1994). *Sosyal Güvenlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, 2. Baskı, TOBB Yayınları No: 264, Ankara.
- Tuncer, S. (1970). *Gelirin Yeniden Dağılımı (Redistribution)*, İktisadi Araştırmalar Vakfı, No:23, İstanbul.
- Yazgan, T. (1975). *Gelir Dağılımı Açısından Sosyal Güvenlik*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 2116, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, İstanbul.

STRATEJİK PERFORMANS YÖNETİMİNİN FİNANSAL OLMAYAN BOYUTLARI VE ÇAĞDAŞ MALİYET-YÖNETİM MUHASEBESİ YAKLAŞIMLARI

İlker KEFE¹
Miraç Savaş TURHAN²

Özet

21. yüzyıl ile birlikte üretim süreçlerinde makro ve mikro boyutta değişimler yaşanmıştır. Bu durum maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımlarında yeni kavram ve tekniklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, stratejik yönetim anlayışının ayrılmaz bir parçasını oluşturan performans kavramı önem kazanmış; bu yeni kavram ve tekniklerin finansal olmayan performans ölçüm süreçleri çerçevesinde sunduğu araçlar, makro boyutta ortaya çıkan gereksinimler ve stratejik yönetim anlayışı bakımından sağladıkları donanımlar açısından mercek altına alınması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmada, çağdaş yönetim ve muhasebe yaklaşımlarından toplam kalite yönetimi ve kalite maliyetleri, yalın üretim ve yalın muhasebe, Alman maliyet yönetim sistemi ve kaynak tüketim muhasebesi teknikleri genel hatları ile açıklanarak, performansın finansal olmayan boyutları ile kriterlerini nasıl farklı ağırlıklarda karşılayabildiği resmedilmektedir. Yapılan inceleme sonucunda, maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımları karşılaştırılmış ve finansal olmayan performans kriterlerini farklı açılardan ele alabildikleri görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Stratejik performans yönetimi, finansal olmayan performans boyutları, çağdaş maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımları

Non-Financial Dimensions of Strategic Performance Management and Contemporary Approaches in Cost-Management Accounting

Abstract

Along with the 21st century, macro and micro sized changes in production processes have been experienced. This situation has led to the emergence of new concepts and techniques in management and cost accounting approaches. In addition to this, the concept of performance which constitutes an integral part of the strategic management approach has gained importance. The tools which are presented by these new concepts and techniques in the context of non-financial performance measurement processes have been revealed the needs to focus on necessities at macro level and the equipment they provide in terms of strategic management understanding.

In this study, it is explained how non-financial dimensions and criteria of the performance can be met in different heights through focusing on the contemporary management and accounting approaches, total quality management and quality costs,

¹Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü. E-mail: ikefe@cu.edu.tr

²Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü. E-mail: sturhan@cu.edu.tr

lean production and lean accounting, German cost management system and resource consumption accounting techniques. As a result of the review, management and cost accounting approaches are compared and different perspectives on consideration of non-financial performance criteria are determined.

Keywords: Strategic performance management, non-financial dimensions of performance, contemporary management and cost accounting approaches

1. Giriş

İhtiyaçlarını karşılamak için yaşamı boyunca mal ve hizmet üreten insanoğlunun tarihine bakıldığında; bu üretim süreçlerine bağlı olarak ortaya çıkan yönetim tekniklerinin zamanla değişim gösterdiği görülmektedir. Örneğin, önceleri bireysel ve zanaatsal nitelikte olan üretim aşamaları, sanayinin gelişimine koşut olarak seri ve kitlesel üretime evrilmiştir. Geride bıraktığımız yüzyılın sonlarından itibaren ise, artan küreselleşme ile beraber işletmeler yeni şartlara uyum sağlamak adına değişim göstermek zorunda kalmıştır. Teknolojide yaşanan hızlı gelişmeler, ulaşım ve iletişim olanaklarının ucuzlaması ve artması, makroekonomik politikaların değişerek uluslararası ticaretin serbestleşmesi ve yaygınlaşması, müşterilerin bilinçlenmesi ve buna bağlı olarak isteklerinde ve beklentilerinde yaşanan değişimler, küreselleşme sonucu ortaya çıkan yeni kültürel oluşumlar işletmelerin bu süreçte maruz kaldığı yeni sınırlayıcıları oluşturmaktadır.

Şüphe yok ki, hangi boyutta olursa olsun mal yahut hizmet üretimi işi kısa ve uzun vadeli öngörüm planlarının yapılmasını ve bu öngörüler çerçevesinde ortaya konulmuş yol haritalarının uygulanabilmesini gerekli kılmaktadır. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere, jenerik bir başlık olarak küreselleşme kavramı içine sığdırılabilecek gelişmeler bu türden öngörülerin, planlamaların ve uygulamaların hareket kabiliyetini sınırlamaktadır. Belirli bir üretim sürecinin planlamadan üretimin son aşamasına dek öngörülmesinin ve uygulanmasının sanayi çağı enstrümanları ile yürütülmesi artık mümkün görünmemektedir. Ortaya çıkan bu zorunluluk yeni şartların gerekliliklerine uyum gösterme kabiliyetini haiz yeni yönetim tekniklerinin de ortaya çıkmasını elzem hale getirmektedir. Uzun dönemdeki süreçleri öngörülebilir hale getirmeye çalışan stratejik yönetim anlayışı ve uygulamaları bu gereksinimlere cevaben ortaya çıkmış bulunmaktadır (Porter, 1996).

Yönetim bilimi perspektifinden bakıldığında, makro boyutta yaşanan gelişmelere cevaben alt disiplinler çerçevesinde ortaya konulan uygulamaların, bu uygulamaların temelini oluşturan gereksinimlerle beraber bütüncül bir biçimde değerlendirilmesinin yeterince yapılamadığı görülmektedir. Yeni şartlara bağlı olarak değişmek, yeni bir takım kavram ve tekniklerle dönüşmek zorunda kaldığı açıkça gözlemlenen bu alt disiplinlerde ortaya atılan kavram ve tekniklerin makro gereksinimler ile beraber değerlendirilmesi bunların etraflıca anlaşılabilmesi bakımından elzem görünmektedir.

İşte bu çalışmada, 21. yüzyıl ile birlikte üretim süreçlerinde gözlemlenen makro ve mikro boyuttaki değişimlere bağlı olarak maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımları özelinde ortaya konulan yeni kavram ve tekniklerin değerlendirilmesi stratejik yönetim anlayışının ayrılmaz bir parçasını oluşturan performans kavramı (Kaplan ve Norton, 2001a, 2001b, 2001c) çerçevesinde ele alınmaktadır. Daha spesifik olarak, bu yeni kavram ve tekniklerin finansal olmayan performans ölçüm süreçleri çerçevesinde

sunduğu araçlar, makro boyutta ortaya çıkan gereksinimler ve stratejik yönetim anlayışı bakımından sağladıkları donanımlar açısından mercek altına alınarak değerlendirilmektedir. Bu amaçla çalışmada, önemli ölçüde son çeyrek yüzyılda ortaya çıkmış maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımlarının geniş kapsamda yönetim kavramının değişen doğası, dar kapsamda ise stratejik yönetim anlayışının bir gereği olan finansal olmayan performans unsurları bağlamında irdelenmesi ve böylece bütüncül bir okumanın mümkün kılınması hedeflenmektedir.

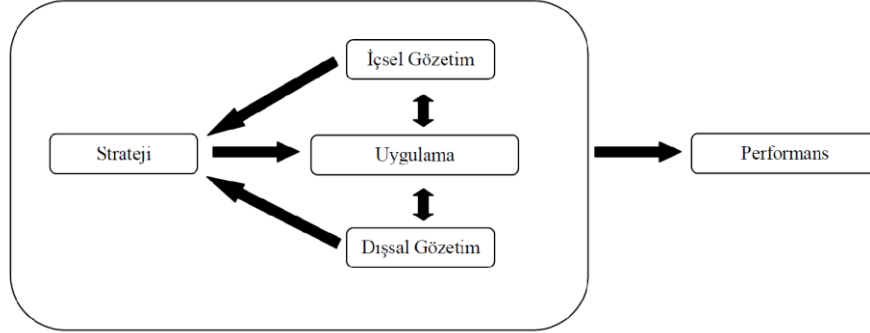
Çalışmada öncelikle stratejik yönetim, performans yönetimi ve performansın finansal olmayan unsurları karşılıklı ilişkileri göz önüne alınarak irdelenmektedir. Takip eden bölümde çağdaş maliyet ve yönetim muhasebesi yazınında yer alan kimi yaklaşımlar stratejik performans yönetimi perspektifinden ele alınmaktadır. Son bölümde ise söz konusu yaklaşımlar bütüncül bir perspektif ile değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

2. Stratejik Yönetim, Performans Yönetimi ve Performansın Finansal Olmayan Unsurları

20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ekonomik arenada ulusüstü boyutta gözlemlenen gelişmelere koşut olarak küçük yahut büyük her türden işletmenin kendisini dönüştürmek ve yeni şartlara uyumlu hale getirmek zorunda kalması, bu gereksinimlerin söylemsel altyapısının sağlanabilmesi adına yeni bir takım çerçevelerle de karşılanması sonucunu doğurmuş görünmektedir. Özellikle işletmelerin şu anki durumları kadar, ve hatta daha da baskın olarak, gelecekteki olası durumlarıyla da ilgilenmeyi öğütleyen stratejik yönetim yazınının bu söylemsel altyapı için düşünsel bir temel oluşturduğunu söylemek olasıdır.

Gerek akademide gerekse uygulamacılar nezdinde oldukça ön plana çıkan stratejik yönetim anlayışı, işletmeleri, uzun vadeli öngörülerini de önemsemek ve yeni bir takım olguları da hesaba katmak zorunda bırakmıştır. İşte, yıllar içerisinde ortaya çıkan ve kümülatif anlamda büyükçe bir yeküne tekabül eden stratejik yönetim anlayışına dair bilgi birikimi içerisinde, işletmeleri geleneksel anlayıştaki hâkim paradigmadan ayrı bir yönde hareket etmeye yönlendiren eğilimlerden biri de finansal olmayan performans ölçütlerinin yönetim süreçlerinde oyuna dahil edilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ortaya konulan planlamalara bağlı olarak somut düzeyde gerçekleştirilen uygulamaların hem dışsal hem de içsel mekanizmalarla gözlemlenmesi sonucu ortaya çıkan performans olgusunun stratejik yönetim anlayışının temelini oluşturduğu söylenebilir (Ittner ve Larcker, 1997). Bu kapsamda Şekil 1, stratejik yönetim anlayışı bakımından performansın yerini ve önemini resmetmektedir.

Şekil 1. Strateji, Uygulama ve Performans İlişkisi

Kaynak: Ittner ve Larcker (1997, s. 295) temel alınarak oluşturulmuştur.

21. yüzyıl ile birlikte üretim süreçlerinde gözlemlenen makro ve mikro boyuttaki değişimlere bağlı olarak ortaya çıkan ve uzun dönemli sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilme temeli üzerinde yükselen stratejik yönetim anlayışı ile birlikte, önceleri çoğunlukla finansal göstergeler temel alınarak oluşturulanların yanında (Elitaş ve Ağca, 2006), işletmelerin, finansal olmayan unsurları da barındıran performans programlarını uygulamayı tercih ettikleri bilinmektedir (Hauser, Simester ve Wernerfelt, 1994; Ittner ve Larcker, 1997; Ittner, Larcker ve Rajan, 1997; Surysekar, 2003; Tek ve Gümüş, 2006). Stratejik yönetim kademesinde gözlemlenen bu paradigmasal gelişmelerin yansımalarını akademik anlamda alt disiplinlerdeki, akademi dışında ise örgütsel piramidin alt kademelerindeki uygulamalarda gözlemlemek olasıdır.

Örneğin, tarihsel anlamda, makro ve mikro boyutta stratejik yönetim paradigmasının biçimlendirdiği yönetim anlayışına koşut olarak maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımları özelinde ortaya çıkmış bulunan yeni kavram ve tekniklerin geliştirildiği söylenebilir. Bu teknikler sayesinde işletmelerin, özellikle de geniş kapsamlı performans değerlendirme süreçleri çerçevesinde daha donanımlı hale gelmeye çaba gösterdikleri ortadadır. Ancak maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımları özelinde ortaya çıkmış bulunan yeni yaklaşımların performansın finansal olmayan boyutları nezdinde ne derecede bir donanım sağladığı yazında yeterince üzerinde durulmayan bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşte bu çalışmada, 21. yüzyıl ile birlikte yönetim paradigmasındaki değişimlere bağlı olarak maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımları özelinde ortaya konulan yeni kavram ve teknikler, performansın (Kaplan ve Norton, 2001a, 2001b, 2001c) finansal olmayan boyutları (Hussain ve Gunasekaran, 2002) çerçevesinde ele alınmaktadır.

3. Finansal ve Finansal Olmayan Boyutları ile Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Yaklaşımları

Performansın, maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımları açısından finansal olmayan unsurları da barındırmasının çeşitli nedenlerinin olduğu bilinmektedir (Seçme, Bayraktaroğlu ve Kahraman, 2009). Bu nedenlerin en önemlileri rekabet baskısı, teknolojik ve ekonomik gelişmeler, yasal prosedürler, sosyo-ekonomik ve politik durum, yönetim ve kurum kültürü olarak sıralanabilmektedir (Hussain ve Gunasekaran,

2002). Maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımlarının, finansal olmayan unsurları da barındırmasının nedenlerini oluşturan bu öğeler aynı zamanda söz konusu yaklaşımların içeriğinde yer alan kriterleri de temellendirmektedir. Finansal olmayan temel performans kriterleri şu şekilde sıralanabilmektedir (IOMA, 2001, s. 12; 2002, s. 13; Tek ve Gümüş, 2006, s. 11):

- Müşteri tatmini
- Yeni eklenen müşteri sayısı
- Pazar payı
- Verimlilik
- Kalite-süreç ilişkisi
- Personel devir hızı
- Hız, kalite, esneklik
- Yenilik ve yeni ürün geliştirme süreci
- Tedarik kaynakları

21. yüzyıl ile birlikte yönetim paradigmasındaki değişimlere bağlı olarak maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımları özelinde ortaya konulan yeni kavram ve tekniklerin bu kriterlerin bir kısmını yahut tamamını içerecek veya karşılayacak biçimde oluştuğu tahmin edilebilir. Ancak bu mütakabiliyetin ne derecede gerçekleşebildiği yazında yeterince üzerinde durulmayan bir noktayı oluşturmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde, geride bıraktığımız çeyrek yüzyıl içerisinde maliyet ve yönetim muhasebesi yazınında önemli ölçüde ağırlık kazanmış oldukları gözlemlenen (Cokins, 2013, 2014), *toplam kalite yönetimi ve kalite maliyetleri* (Campanella, 1999; Juran ve Godfrey, 1998), *yalın üretim ve yalın muhasebe* (Kennedy ve Brewer, 2005), *Alman maliyet yönetim sistemi* (Scheer, 1988; Smith, 2005) ve *kaynak tüketim muhasebesi* (Cokins, 2014; White, 2009) yaklaşımları temel özellikleri açıklanarak, finansal olmayan performans ölçütlerinden hangilerine odaklandıkları çerçevesinde irdelenmeye çalışılacaktır.

3.1. Toplam Kalite Yönetimi ve Kalite Maliyetleri

Kontrol; planlama, organize etme, yürütme ile birlikte genel yönetim sürecinin dört bileşeninden birisini oluşturur. Kontrol faaliyetleri ayrıca kalite planlama ile ilgili ölçümlerden oluşur (Jabnoun, 2002). Kalite süreci önceleri sadece “kalite kontrol” faaliyetleri ile ürün denetimi kapsamında kullanılmış, daha sonra “kalite güvencesi” kapsamında genişletilerek hem ürün hem de sürecin kontrol edilmesine imkan tanımıştır. Günümüzde ise ürün ve hizmetlerin gitgide karmaşıklaşması, işletmelerin daha kapsayıcı bir yaklaşıma ihtiyaç duyması nedeniyle işletme, süreç ve ürün kontrolünün bir arada sağlandığı iyi dizayn edilmiş bir kalite yönetim sistemi geliştirilmiştir (Mangelsdorf, 1999). Toplam kalite yönetimi (TKY) rekabetin günden güne arttığı küresel piyasada, uzun dönemli sürdürülebilir rekabet avantajı sağlamaktadır (Khan, 2003). TKY, kalitenin beş şartını müşteriye odaklanma, tam katılım, ölçüm, sistematik destek ve sürekli gelişim olarak belirlemiştir (Fojt, 1995). TKY; üst yönetimin kalite yönetim sürecine desteğini, işletmenin müşteri ve tedarikçi ile ilişkisine ve çalışanların sürece katılımını içeren unsurları bünyesinde barındırır (Martínez-Lorente, Dewhurst ve Dale, 1998). Bu nedenle kalite güvencesi için herkesin

sorumluluğu söz konusu olmaktadır (Khan, 2003). Çünkü kötü yönetim ve yönetim problemlerinin olduğu işletmelerde TKY'nin etkin çalışması mümkün değildir (Fojt, 1995). TKY'de işletme çalışanlarının kalite standartlarını belirleme aşamasında görev alması, yeni gelişim aktivitelerini bulma, performansı kontrol etme ve ortaya çıkan problemleri düzeltme sorumlulukları temel rollerini belirlemektedir (Jabnoun, 2002). TKY'de ürün ve hizmet kalite kontrolü; tüm tasarım, üretim, satış ve satış sonrası süreci kapsamakta ve bu kontroller tüm çalışanlarca gerçekleştirilmektedir (Mangelsdorf, 1999; Martinez-Lorente vd., 1998). Bu şekilde çalışan sorumluluğunun üretim sürecinde artırılması, kalitenin geliştirilmesi ve kontrolü kapsamında performansa olumlu katkı sağladığı söylenebilir. TKY'de düşük maliyetli ve kaliteli ürün ve hizmet sunma amaçlanıp, bu gerçekleştirilirken çalışanlarına eğitim verilir, grup çalışmaları gerçekleştirilir, organizasyondaki tüm bölümlerin katılımını sağlanarak sorumluluk ve yetkinin her düzeydeki çalışanı kapsamaya sağlanır (José Tarı, 2005). Birçok işletme kalite seviyelerini yükseltmeye, kalite maliyetlerini üretim, pazarlama, mühendislik, satın alma gibi işletme birimleri özelinde dikkate alarak, ürün ve hizmet tasarım üretimini işletme içi tüm birimlerin sorumluluğunda sürdürmeyi amaçlamaktadır (Garvin, 1987).

Kalitedeki gelişme ve değişmeyi gösteren ölçütlerden birisi kalite maliyetleridir. Kalite yönetim sisteminin tasarımı, uygulanması, çalışması ve korunmasından ötürü oluşan maliyetler, sürekli iyileştirmeyi sağlayan kaynakların maliyetleri, ürün ve hizmet başarısızlıkları, diğer gerekli görülebilecek maliyetler ve ürün ve hizmet kalitesine ulaşmada değer katmayan faaliyetlerin maliyetleri kalite maliyetlerini oluşturur (Roden ve Dale, 2000). Düşük kalitenin ortaya çıkardığı maliyet nadiren ölçülebilir. Ortaya çıkan problemlerin düzeltilmesi ve müşteri bağlılığının kaybolmasına neden olan faktörlerin işletmeye olan maliyetinin hesaplanması daha zordur (Fojt, 1995). Aynı şekilde üretilen ürünün ya da verilen hizmetin oluşturulma süreci açısından kalite maliyetleri, işletme performans ölçüm araçlarından birisi olmaktadır. Kalite maliyetlerini kullanan işletmeler tüm üretim sürecini takip edebilmekte, ölçüm araçları geliştirmekte ve üretim sürecine katkısı olmayan faaliyetleri elimine ederek işletme performansı artırmaktadırlar (Roden ve Dale, 2000). Kalite iyileştirmesi, kusurların azaltılması, artıkların ortadan kaldırılması, yeniden işlemlerin azaltılması ve verimlilik artışı için makinelerin boştaki kalma sürelerini kısaltılması gibi kalite maliyetlerinin azaltılması girişimleriyle gerçekleşir (Harrington, 1999).

TKY ile kalite maliyetleri sisteminin finansal ve finansal olmayan taraflarını somut hale getiren niteliği de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Kalitedeki iyileştirme ve verimlilik, firmaların pazar paylarını artırır, ürünlerine daha yüksek fiyatlar belirlemelerini sağlayarak sonuç olarak işletme karlılığının artmasını sağlamaktadır. TKY aynı zamanda müşteri tatmini ve sürekli iyileştirme faaliyetlerine odaklanır (Jabnoun, 2002). Bu faaliyetler finansal olmayan performans bileşenlerinin geliştirilmesine yardımcı olur. Kalite maliyetleri aynı zamanda işletmeye önemli ölçütler belirleyerek, performans ölçümü ve takibini kolaylaştırır (Sharma, Kumar ve Kumar, 2007).

Finansal olmayan performans ölçütleri açısından değerlendirildiğinde TKY, müşteri ihtiyaçlarına önem atfeden, üst yönetimin de dahil olduğu tüm çalışanların üretim ve kalite geliştirme sürecine tam katılımının sağlandığı ve sürekli gelişim anlayışının benimsendiği bir yönetim anlayışına odaklanmaktadır. Kalite maliyetleri ise, ortaya

çıkan üretim problemlerinin tespit edilerek, henüz oluşmadan elimine edilmesine odaklanır. Kalite maliyetleri ayrıca ürünler müşteriye ulaştıktan sonra ortaya çıkan problemlerin, işletmeye ne şekilde yansıtacağı yönünde ortaya çıkan belirsizliği (pazar payı kaybı, müşteri sadakatinin azalması, işletme ve marka değerinin düşmesi, gizli maliyetlerin tespitinin zorluğu) azaltması açısından da önem arz etmektedir.

3.2. Yalın Üretim ve Yalın Muhasebe

Yalın muhasebe, kalite gelişiminin başarılı olmasını sağlayan bir verimlilik programıdır. Yalın üretimin odağında israfın önlenmesi vardır. Ürün ve servis hatalarından kaynaklanan israfın önlenmesi ve bu sayede kalite maliyetlerinin düşmesi, yalın üretimin temel özelliklerinden birisidir (Crandall ve Julien, 2010). Yalın muhasebe ilkeleri; işletme faaliyetleri sırasında ortaya çıkan kayıp, fire ve hurdaların minimize edilmesi, yalın imalat ortamında karar verme ve kontrol sürecini kolaylaştırmaya yardımcı olmaktadır. Yalın muhasebe uygulamaları özellikle işletme faaliyetlerini oluşturan adımlarının azaltılması, standart maliyetlerin fiili maliyetler dikkate alınarak kaldırılması ya da azaltılması ve maliyet dağıtımlarının minimize edilmesini amaçlamaktadır (Kennedy ve Widener, 2008). Yalın muhasebe uygulamaları 4 bölüme ayrılmaktadır. Bunlar; finansal raporlama, ürün maliyetleme, performans ölçümü ve muhasebe işlemlerinin azaltılmasıdır. Yalın muhasebe uygulamalarının, yalın üretim dönüşümü ile eşzamanlı olarak yapılması gerekmektedir (Kennedy ve Brewer, 2006).

Yalın üretim sisteminin, işletmelerdeki kaynak israflarını ortadan kaldırmaya odaklandığı söylenebilir. Yalın üretimi benimseyen işletmeler böylece hem daha az kaynakla mevcut üretimi yapma, hem de aynı kaynakla daha fazla üretim yapmayı hedeflemektedir. Bu nedenle işletmelerin yönetim düşünceleri ve üretim tekniklerini buna uygun olarak oluşturması gerekmektedir. İşletmeler üretim sistemlerini ve muhasebe kayıtlarını yalın üretim ve yalın muhasebe sistemine göre düzenledikleri taktirde, verimlilik ölçümü için elde edilen sonuçlar daha gerçekçi olmakta, bu nedenle işletme yöneticileri karar alma aşamasında bu bilgileri daha kolay bir şekilde elde edebilmekte ve kullanabilmektedir.

Finansal olmayan performans ölçütleri açısından değerlendirildiğinde, yalın üretim israfa karşı farkındalık oluşturmada, yalın imalat ortamı ile karar verme ve kontrol sürecine katkı sağlamaktadır. Yalın muhasebe ise, yalın üretim ile azalan işletme faaliyetlerinin, muhasebe kayıtlarına da yansıtılarak envanter kayıtlarında önemli ölçüde düşmesini sağlamaktadır. Tüm bu özellikleri ile yalın üretim ve yalın muhasebe yaklaşımları ve uygulamalarının, finansal olmayan performans unsurlarından verimlilik, kalite-süreç ilişkisi, personel devir hızı, hız, kalite, esneklik ve tedarik kaynaklarına odaklandığı söylenebilir.

3.3. Alman Maliyet Yönetim Sistemi

Özellikle birden fazla üretim hattının olduğu, çok sayıda hammadde ile üretimin gerçekleştirildiği, çok çeşitli ürün ve hizmetin üretildiği ve tüm bunların neticesinde yoğun direkt ve indirekt maliyetlerin ortaya çıktığı büyük kapasiteli bir işletmede hammadde, yarı mamul, mamul akışının takibi çok zordur. Böylesi bir üretim sürecinde maliyetlerin tam olarak tespiti ve maliyet objesinin ürüne doğru bir şekilde yüklenmesi

için güçlü bir bilgi sistemine ihtiyaç vardır (Ahmed ve Moosa, 2011). Çünkü işletmelerin kaynaklarını birbiri ile ilişkili homojen iş grupları ya da kaynak havuzlarına paylaşması ve her kaynak havuzunda, bir girdinin çıktıya ya da ürüne dönüşmesi, yani müşteri için üretilen bir ürün ya da hizmet için kullanılan kaynağın tespit edilmesi gerekir (White, 2009).

Grenzplankostenrechnung (GPK) olarak adlandırılan ve Esnek Standart Maliyetleme (Flexible Standard Costing) olarak literatürde yer alan GPK (Scheer, 1988), birçok Alman işletmesinde ve Amerika’da kullanılmaktadır (Weaver, Rutledge ve Karim, 2010). İşletmeler GPK’yı maliyet davranışını tanımlamak, izlenebilirlik, karar verme ve maliyet ölçüm sıklığının tespiti gibi farklı aşamalarda kullanmaktadır (Smith, 2005). GPK sistemleri, çok detaylı olup, bazen yüzlerce maliyet havuzundan meydana gelebilmektedir (Balakrishnan, Labro ve Sivaramakrishnan, 2012).

Finansal olmayan performans ölçütleri açısından değerlendirildiğinde, Alman maliyet yönetim sistemi, gelişmiş muhasebe bilgi sistemi uygulamalarının da desteği ile maliyet davranışının tespiti, maliyet bilgilerinin karar verme organlarınca doğru açılardan değerlendirilmesi, maliyet ölçüm sıklığının belirlenmesi ve maliyet havuzlarının tasarlanmasını sağlamaktadır. Alman maliyet yönetim sistemi, sahip olduğu tüm bu özellikleri nedeniyle finansal olmayan performans unsurlarından kalite-süreç ilişkisine yoğunlaşmakta; işletme faaliyetlerinde hız, kalite ve esneklik sağlamakta; yenilik ve yeni ürün geliştirme sürecine ve tedarik kaynaklarına katkı vermektedir.

3.4. Kaynak Tüketim Muhasebesi

İşletmelerin, mamul ve üretim sağlayan üretim faaliyetlerinin bir maliyeti vardır ve ortaya çıkan her maliyet, beraberinde bir kaynak tüketimine neden olur. Teknolojinin gelişmesi ve çok hızlı bir şekilde değişmesi nedeniyle, geleneksel yöntemler çoğu zaman bir ürün ya da hizmetin oluşturulması aşamasında harcadığı işletme kaynaklarını net olarak ölçmemektedir. Bununla beraber, genel üretim giderlerinin, üretim öncesinde tahmini ya da bütçelenmiş olarak belirlenmesi ve ürünlere direkt işçilik saatleri gibi basit dağıtım anahtarları ile yüklenmesi nedeniyle atıl kapasite doğru bir şekilde tespit edilememekte, atıl kapasite maliyetleri ürün ve hizmetlere yüklenmekte ve ürün maliyeti olduğundan az ya da fazla hesaplanmaktadır (Aktaş, 2013; Gurowka ve Lawson, 2007). İşletmeler için çok değerli olan maliyet bilgileri yanlış hesaplandığı taktirde, üst yönetiminin yanlış kararlar almasına neden olabilmektedir. Dolayısı ile kaynak akışını doğru şekilde takip eden ve maliyetleri doğru şekilde hesaplamaya imkân tanıyan bir sisteme ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynak tüketim muhasebesi (KTM), kaynak ve faaliyet analizini birlikte ele alan ve kapsamlı yönetim muhasebesi bilgi sistemine ihtiyaç duyan modern yönetim muhasebesi tekniklerinden birisidir. KTM’de maliyet tahsisi kaynaklardan maliyet objesine olup, nedensellik ilkesine göre daha doğru bir şekilde dağıtım yapılır (Clinton ve Webber, 2004). KTM sistemi, işletmedeki kaynakları tanımlamaya, gerçek zamanlı kaynak tüketimine ve bu sayede doğru maliyet tespitine odaklanmaktadır (Rahimi, Sheybani, Sheybani ve Abed, 2014). Kaynaklar; işletme faaliyetlerini/süreçlerini sağlamak için ekipman, hammadde, işletme çalışanları olabilir ve maliyetlerin birinci kaynağı işlevini taşırlar (Merwe, 2011). KTM sisteminde anahtar faktör olan bu havuzlar temelde birincil ve ikincil havuzlar olmak üzere ikiye ayrılır. Birincil havuzlar,

üretim hattı makineleri gibi final ürünlerin üretimine yardımcı olurlar; finans ve muhasebe işlemleri için çalışanların bulunduğu ikincil havuzlar diğer havuzlar için hizmet sağlarlar (Rahimi vd., 2014). Her havuzda ortaya çıkan birincil ve ikincil maliyetler belirlenerek, farklı oranlarda oluşabilen değişken (oransal) ve sabit kısımlar ayrı ayrı hesaplanırlar (Balakrishnan vd., 2012). Aynı zamanda KTM, üretim sürecindeki kaynak kullanımını tespit ettiği için atıl kapasiteyi görünür yaparak, ürün ya da hizmet maliyetlerinin atıl kapasiteden bağımsız ve daha doğru olarak tespit edilmesini sağlar (Aktaş, 2013; Gurowka ve Lawson, 2007).

Tüm bu özelliklerinden ötürü kullanımı yaygınlaşan KTM, finansal olmayan performans ölçütleri açısından değerlendirildiğinde; kaynakların etkin kullanılmasına odaklandığı için verimlilik temelli çalışmaktadır. Bunu yaparken tüm sürecin kapsamlı yönetim bilgi sistemine ihtiyaç duyması gerekmektedir, bu sayede kalite-süreç ilişkisinin temini sağlanmaktadır. İşletme çalışanlarını bir kaynak gibi gören KTM, finansal olmayan performans ölçütlerinden birisi olan personel devir hızının düşük olmasını amaçlamaktadır. Örneğin; personel devir hızı yüksek olan işletmelerde, her yeni gelen çalışana verilmesi gereken oryantasyon eğitimleri kaynakların tekrar eden bir şekilde kullanılmasına neden olacağından KTM sisteminin elimine etmek isteyeceği bir unsurudur. KTM, üretim hattında meydana gelen değişimlere hızlı cevap verebilen ve gerektiğinde esnek olabilen bir yapıda olabilmekte, gereken durumlarda yeni ürün geliştirme sürecine katkı sağlamakta ve kaynaklarını bu sürece hızlı bir şekilde entegre edebilmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirirken, maliyetlerin nedensellik ilkesine göre sınıflandırılması ve maliyet davranışının tespit edilmesi önem arz etmektedir. Benzer şekilde tedarik kaynakları açısından da lojistik hizmetlerine yardımcı olan kaynakların etkin kullanımı gerekmektedir.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada stratejik yönetim, performans yönetimi ve performansın finansal olmayan unsurlar karşılıklı ilişkileri bağlamında irdelenmiş, sonrasında da çağdaş maliyet ve yönetim muhasebesi yazınında yer alan ve son yıllarda öne çıkan kimi yaklaşımlar stratejik performans yönetiminin finansal olmayan boyutları ve kriterleri (IOMA, 2001, s. 12; 2002, s. 13; Tek ve Gümüş, 2006, s. 11) perspektifinden ele alınmıştır.

Gerçekleştirilen değerlendirmeler sonunda, incelemeye konu edilen *toplam kalite yönetimi ve kalite maliyetleri, yalın üretim ve yalın muhasebe, Alman maliyet yönetim sistemi ve kaynak tüketim muhasebesi* yaklaşımlarının performansın finansal olmayan boyutları ile kriterlerini farklı ağırlıklarda olmakla birlikte kapsadıkları görülmüştür. Tablo 1, bu çalışmada ele alınan çağdaş maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımları nezdinde barındırdıkları finansal olmayan performans unsurlarını özetlemektedir.

Tablo 1. Finansal Olmayan Performans Kriterleri Bakımından Çağdaş Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Yaklaşımları

Finansal Olmayan Performans Kriterleri	Çağdaş Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Yaklaşımları			
	<i>Toplam Kalite Yönetimi Kalite Maliyetleri</i>	<i>Yalın Üretim Yalın Muhasebe</i>	<i>Alman Maliyet Yönetim Sistemi</i>	<i>Kaynak Tüketim Muhasebesi Sistemi</i>
<i>Müşteri tatmini</i>	✓	-	-	-
<i>Yeni eklenen müşteri sayısı</i>	✓	-	-	-
<i>Pazar payı</i>	✓	-	-	-
<i>Verimlilik</i>	✓	✓	✓	✓
<i>Kalite-süreç ilişkisi</i>	✓	✓	✓	✓
<i>Personel devir hızı</i>	✓	✓	✓	✓
<i>Hız, kalite, esneklik</i>	✓	✓	✓	✓
<i>Yenilik ve yeni ürün geliştirme süreci</i>	-	-	✓	✓
<i>Tedarik kaynakları</i>	✓	✓	✓	✓

Tablo 1 incelendiğinde, bu çalışmada yer verilen tüm çağdaş maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımlarının kısmen ya da çoğunlukla finansal olmayan performans kriterlerini karşıladığı görülmektedir. Özellikle toplam kalite yönetimi ve kalite maliyetlerinin, yenilik ve yeni ürün geliştirme süreci kriteri dışında tüm finansal olmayan performans kriterlerini dikkate aldığı söylenebilir. Toplam kalite yönetimi ve kalite maliyetleri yaklaşımı; kullanılan kaynakların tespiti, sorumluluğun yönetici ve

çalışanlar tarafından paylaşılması, kalite iyileştirilmesi, israfın önlenmesi, kayıp, fire ve hurdaların minimize edilmesi, yeniden işlemlerin, makine boşa kalma süresinin kısılması gibi işletme faaliyetlerinin azaltılması ve gerçek zamanlı kaynak tüketimini izleme (izlenebilirlik) imkânı sunmaktadır. Bu haliyle toplam kalite yönetimi ve kalite maliyetleri yaklaşımının, performansın finansal olmayan boyutları ile kriterleri bakımından en zengin içeriğe sahip olduğu söylenebilir.

İncelemeye konu edilen diğer çağdaş maliyet ve yönetim muhasebesi teknikleri içerisinde Alman maliyet yönetim sistemi ile kaynak tüketim muhasebesi yaklaşımlarının ise performansın finansal olmayan boyutları ile kriterleri bakımından toplam kalite yönetimi ve kalite maliyetleri yaklaşımına nazaran daha dar kapsamlı bir donanım sağladığı ve her iki yaklaşımın da benzer finansal olmayan performans kriterlerini dikkate aldığı görülmektedir. Buna göre, her iki yaklaşım da verimlilik, kalite-süreç ilişkisi, personel devir hızı, hız, kalite, esneklik, yenilik ve yeni ürün geliştirme süreci, tedarik kaynakları kriterleri söz konusu olduğunda, akademidekiler ve uygulayıcılar için dikkate değer bilgi sağlamaktadır. Her iki yaklaşımın özellikle kullanılan kaynakların tespiti, sorumluluğun yönetici ve çalışanlar tarafından paylaşılması, israfın önlenmesi, kayıp, fire ve hurdaların minimize edilmesi, karar alma ve kontrol sürecini kolaylaştırma, gerçek zamanlı kaynak tüketimini izleme, maliyet davranışını tanımlama ve doğru maliyet tespiti, fiili maliyetlerin kullanılarak standart maliyetlerin kaldırılması ya da azaltılmasına önem verdiği görülmektedir.

Son olarak yalın üretim ve yalın muhasebe, incelemeye konu edilen diğer çağdaş maliyet ve yönetim muhasebesi teknikleri içerisinde performansın finansal olmayan kriterleri bakımından incelendiğinde diğer üç yaklaşıma nazaran kısıtlı bir içeriğe sahip yaklaşım olarak karşımıza çıktığı söylenebilir. Müşteri tatmini, yeni eklenen müşteri sayısı, pazar payı ve yeni ürün geliştirme süreci kriterleri açısından akademiye yahut uygulamacılara bir araç sunmadığı değerlendirilen yalın üretim ve yalın muhasebe tekniğinin, verimlilik, kalite-süreç ilişkisi, personel devir hızı, hız, kalite, esneklik ve tedarik kaynakları kriterleri söz konusu olduğunda akademidekileri ve uygulayıcıları daha donanımlı hale getirebildiği söylenebilir. Yalın üretim ve yalın muhasebe yaklaşımının; kullanılan kaynakların tespiti, sorumluluğun yönetici ve çalışanlar tarafından paylaşılması, israfın önlenmesi, kayıp, fire ve hurdaların minimize edilmesi, işletme faaliyetlerinin azaltılması, karar alma ve kontrol sürecini kolaylaştırma, standart maliyetlerin kaldırılması ya da azaltılması konularında, bu sistemi kullanan işletmelere faydalı olduğu söylenebilir.

Özetlenecek olursa; ele alınan çağdaş maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımlarının, stratejik yönetim, performans yönetimi ve performansın finansal olmayan unsurları nezdinde finansal olmayan performans kriterlerini değişen kapsamlarda ele aldıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle işletmelerin uyguladıkları çağdaş maliyet ve yönetim muhasebesi yaklaşımlarına göre, performans kriterlerini dikkate alma seviyesi de farklılaşmaktadır. İşletmelerin kullandıkları maliyet ve yönetim muhasebesi sistemleri farklılaştıkça, göz önünde bulundurulmuş finansal olmayan performans kriterleri ve değerlendirmelerinde farklılıklar ortaya çıkmaktadır. İşletmelerin odaklandıkları ve sahip oldukları stratejik yönetim perspektifine ve niteliklerine bağlı olarak finansal olmayan performans kriterlerine atfettiği önem, tercih ettikleri maliyet ve yönetim muhasebesi sistemlerinde somutlaşmaktadır.

Kaynaklar

- Ahmed, S. ve Moosa, M. (2011). Application of resource consumption accounting (RCA) in an educational institute. *Pakistan Business Review*, 12, 755-775.
- Aktaş, R. (2013). Yeni Bir Maliyet ve Yönetim Muhasebesi Yöntemi Olarak Kaynak Tüketim Muhasebesi. *Journal of Accounting & Finance*(58).
- Balakrishnan, R., Labro, E. ve Sivaramakrishnan, K. (2012). Product costs as decision aids: An analysis of alternative approaches (Part 2). *Accounting Horizons*, 26(1), 21-41.
- Campanella, J. (1999). *Principles of quality costs: Principle, implementation, and use*. Milwaukee, WI: Quality Press, American Society for Quality.
- Clinton, B. D. ve Webber, S. A. (2004). RCA at Clorox: here's innovation in management accounting with Resource Consumption Accounting. *Strategic Finance*, 20-26.
- Cokins, G. (2013). Top 7 Trends in Management Accounting. *Strategic Finance*, December, 21-29.
- Cokins, G. (2014). Top 7 Trends in Management Accounting, Part 2. *Strategic Finance*, January, 41-47.
- Crandall, R. E. ve Julien, O. (2010). Measuring the cost of quality.
- Elitaş, C. ve Ağca, V. (2006). Firmalarda Çok Boyutlu Performans Değerleme Yaklaşımları: Kavramsal Bir Çerçeve. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 1-28.
- Fojt, M. (1995). Strategies for Service Quality. *Journal of Services Marketing*, 9(3), 1-72. doi:doi:10.1108/08876045199500001
- Garvin, D. A. (1987). Competing on the 8 dimensions of quality. *Harvard business review*, 65(6), 101-109.
- Gurowka, J. ve Lawson, R. A. (2007). Selecting the right costing tool for your business needs. *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 18(3), 21-27. doi:10.1002/jcaf.20288
- Harrington, H. J. (1999). Performance improvement: A total poor- quality cost system. *The TQM Magazine*, 11(4), 221-230. doi:10.1108/09544789910272904
- Hauser, J. R., Simester, D. I. ve Wernerfelt, B. (1994). Customer Satisfaction Incentives. *Marketing Science*, 13(4), 327-350.
- Hussain, M. ve Gunasekaran, A. (2002). An institutional perspective of non- financial management accounting measures: a review of the financial services industry. *Managerial Auditing Journal*, 17(9), 518-536. doi:doi:10.1108/02686900210447524
- IOMA. (2001). Which non-financial performance measures are companies using. *IOMA's (Institute of Management and Administration) Report, November 2001*.
- IOMA. (2002). Time for non-financial performance measures. *IOMA's (Institute of Management and Administration) Report, February 2002*.
- Ittner, C. D. ve Larcker, D. F. (1997). Quality strategy, strategic control systems, and organizational performance. *Accounting, Organizations and Society*, 22(3), 293-314. doi:http://dx.doi.org/10.1016/S0361-3682(96)00035-9
- Ittner, C. D., Larcker, D. F. ve Rajan, M. V. (1997). The Choice of Performance

- Measures in Annual Bonus Contracts. *The Accounting Review*, 72(2), 231-255.
- Jabnoun, N. (2002). Control processes for total quality management and quality assurance. *Work Study*, 51(4), 182-190. doi:10.1108/00438020210430733
- José Tarí, J. (2005). Components of successful total quality management. *The TQM Magazine*, 17(2), 182-194. doi:10.1108/09544780510583245
- Juran, J. ve Godfrey, A. (1998). *Juran's quality control handbook* (5. baskı). New York, NY: McGraw-Hill.
- Kaplan, R. S. ve Norton, D. P. (2001a). *The Strategy-focused Organization: How Balanced Scorecard Companies Thrive in The New Business Environment*. Boston, MA: Harvard Business Scholl Press.
- Kaplan, R. S. ve Norton, D. P. (2001b). Transforming the Balanced Scorecard from Performance Measurement to Strategic Management: Part I. *Accounting Horizons*, 15(1), 87-104. doi:10.2308/acch.2001.15.1.87
- Kaplan, R. S. ve Norton, D. P. (2001c). Transforming the Balanced Scorecard from Performance Measurement to Strategic Management: Part II. *Accounting Horizons*, 15(2), 147-160. doi:10.2308/acch.2001.15.2.147
- Kennedy, F. A. ve Brewer, P. C. (2005). Lean Accounting: What's It All About? *Strategic Finance*, November, 27-34.
- Kennedy, F. A. ve Brewer, P. C. (2006). The lean enterprise and traditional accounting—Is the honeymoon over? *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 17(6), 63-74. doi:10.1002/jcaf.20234
- Kennedy, F. A. ve Widener, S. K. (2008). A control framework: Insights from evidence on lean accounting. *Management Accounting Research*, 19(4), 301-323. doi:http://dx.doi.org/10.1016/j.mar.2008.01.001
- Khan, J. H. (2003). Impact of total quality management on productivity. *The TQM Magazine*, 15(6), 374-380.
- Mangelsdorf, D. (1999). Evolution from quality management to an integrative management system based on TQM and its impact on the profession of quality managers in industry. *The TQM Magazine*, 11(6), 419-425.
- Martínez-Lorente, A. R., Dewhurst, F. ve Dale, B. G. (1998). Total quality management: origins and evolution of the term. *The TQM Magazine*, 10(5), 378-386.
- Merwe, A. V. D. (2011). Resource Consumption Accounting (RCA). *Alta Via Consulting*, 1-2.
- Porter, M. E. (1996). What Is Strategy? *Harvard Business Review*, 74(6), 61-78.
- Rahimi, M., Sheybani, Z., Sheybani, E. ve Abed, F. (2014). Resource Consumption Accounting: A New Approach to Management Accounting. *Management and Administrative Sciences Review*, 3(4), 532-539.
- Roden, S. ve Dale, B. G. (2000). Understanding the language of quality costing. *The TQM Magazine*, 12(3), 179-185. doi:10.1108/09544780010326362
- Scheer, A.-W. (1988). Grenzplankostenrechnung: Stand und aktuelle Probleme; Hans Georg Plaut zum 70. Geburtstag, Wiesbaden.
- Seçme, N. Y., Bayrakdaroğlu, A. ve Kahraman, C. (2009). Fuzzy performance evaluation in Turkish Banking Sector using Analytic Hierarchy Process and TOPSIS. *Expert Systems with Applications*, 36(9), 11699-11709. doi:http://dx.doi.org/10.1016/j.eswa.2009.03.013

- Sharma, R. K., Kumar, D. ve Kumar, P. (2007). Quality costing in process industries through QCAS: a practical case. *International Journal of Production Research*, 45(15), 3381-3403. doi:10.1080/00207540600774067
- Smith, C. S. (2005). Going for GPK. *Strategic Finance*, 86(10), 36-39.
- Surysekar, K. (2003). A note on the interaction effects of non-financial measures of performance. *Management Accounting Research*, 14(4), 409-417. doi:http://dx.doi.org/10.1016/j.mar.2003.08.002
- Tek, N. ve Gümüş, Y. (2006). Finansal Hizmetler Sektöründe Finansal Olmayan Performans Ölçümlemesi: Japon Bankaları Örneği. *Muhasebe ve Denetim Bakışı*, 19(Temmuz), 1-27.
- Weaver, R., Rutledge, R. W. ve Karim, K. E. (2010). Is GPK Right for US Companies? Possibility of Its Application in Bangladesh. *ASA University Review*, 4(2), 93-100.
- White, L. (2009). Resource consumption accounting: Manager- focused management accounting. *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 20(4), 63-77.

KAHRAMANMARAŞ'TA BULUNAN YIYECEK İÇECEK İŞLETMELERİNE YÖNELİK TRIPADVISOR.COM'DA PAYLAŞILAN ŞİKÂyetLERİN SINIFLANDIRILMASI

Hülya TAŞTAN¹
Onur KIZILCIK²

Özet: Bu araştırmada, Kahramanmaraş şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerine, şikâyet yönetimi ile ilgili stratejiler belirleyebilmelerine katkı sağlayabilecek çeşitli öneriler sunulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, dünyanın en çok kullanılan çevrimiçi seyahat bilgi kanalı (tripadvisor.com) üzerinden 25.02.2017 tarihi itibarıyla yiyecek içecek işletmelerine yönelik paylaşılan tüm yorumlar incelenmiştir. Yorumlarda yer alan müşteri şikâyetleri, içerik analizine tabi tutulmuştur. Böylelikle, şikâyet içerikli yorumlarda geçen şikâyet unsurlarının ağırlıklı olarak hangi kategoriler altında yoğunlaştığı belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sonucunda, şikâyet unsurlarının yiyecek-içeceklerle ilgili şikâyetler kategorisinde yoğunlaştığı ve bu kapsamda en fazla lezzet unsurunun hedef alındığı tespit edilmiştir. **Anahtar kelimeler:** Müşteri şikâyetleri, tripadvisor.com.tr, yiyecek içecek işletmeleri, Kahramanmaraş

CLASSIFICATION OF SHARED COMPLAINTS ON TRIPADVISOR.COM FOR FOOD AND BEVERAGE BUSINESSES IN KAHRAMANMARAŞ

Abstract: In this research, it is aimed to present various suggestions that can contribute to the determination of strategies related to complaints management for food and beverage businesses operating in Kahramanmaraş city. For this purpose, all shared comments on food and beverage business as of 25.02.2017 through the world's most used online travel information channel (tripadvisor.com) have been reviewed. Customer complaints in the comments were analyzed through content analysis. In this manner, it has been tried to determine which categories of complaints that have passed through complaint-oriented interpretations are concentrated under which categories. As a result of the research, it was determined that the complaints elements concentrated on the category of complaints related to food and beverages and the most flavor element was targeted in this context.

Keywords: Customer complaints, tripadvisor.com.tr, food & beverage businesses, Kahramanmaraş

GİRİŞ

Her işletme için olduğu gibi yiyecek içecek işletmeleri için de temel amaç, işletmenin faaliyette kalmasını sağlamaktır. İşletmelerin faaliyetlerinde sürekli

1 Yrd.Doç.Dr., Mersin Üniversitesi, İİBF, Muhasebe, hulyatastan@yahoo.com

2 Mersin Üniversitesi, onurkzlck@hotmail.com

olabilmesi ise, müşteri memnuniyetinin sağlanmasına bağlıdır. Ancak yiyecek içecek işletmelerinde memnuniyetin sağlanması diğer işletmelere göre daha zor olabilmektedir. Bu işletmelerin, ürünlerinin değişkenliği ve müşterilerinin çeşitliliği nedeniyle müşteri memnuniyetsizliği kaçınılmaz olabilmektedir (Gursoy, McCleary ve Lepsito, 2003: 26). Bu noktada önemli olan; müşteri memnuniyetsizliğine neden olan hataların telafisine odaklanmaktır (Dalgıç, Güler ve Birdir, 2016: 155). Yiyecek içecek işletmeleri açısından etkin ve verimli şikâyet yönetimi, hizmet hatalarının telafi edilerek, şikâyet eyleminde bulunan müşterilerin işletmeden uzaklaşmaması açısından son derece önemlidir (Limberger, Anjos, Meira ve Anjos, 2014: 60; Wirtz ve Lovelock, 2016: 504). Dolayısıyla, alınan her bir şikâyetin, birer hediye niteliğinde değerlendirilmesi gerekmektedir (Barlow ve Moller, 2008: 17).

Herhangi bir şikâyete duyarsız kalmak, işletmelere olumlu bir getiri sağlamayacaktır. Şikâyetçi müşterilerle nasıl ilgilenildiği, işletme etkinliğinin belirleyici unsurlarındandır (Kozak, 2007: 139). Unutulmamalıdır ki, müşteriler olmadan işletmeler var olamazlar (Barlow ve Moller, 2008: 8). Memnun olmayan müşterilerin şikâyetleri, yöneticilere hizmet hataları hakkında bilgi edinme ve hataların tekrarlanmaması için gerekli düzeltici önlemleri alma fırsatını sunmaktadır (Namkung, Jang ve Choi, 2011: 495). Böylelikle, müşteri memnuniyetini ve işletme kârlılığını artırmak için işletmelerin yönetim ve pazarlama faaliyetleri geliştirmesi kolaylaşmaktadır (Zheng, Youn ve Kincaid, 2009: 720).

Müşteriler, genellikle ödediklerinin (para, çaba, deneyim, vb.) karşılığını alamadıklarında şikâyetçi olurlar ve buna denk hizmet beklerler. Sorunu ile ilgilenildiğini ve kısa sürede çözüme ulaştığını gören müşteri, şikâyet etmeyen müşteriye göre daha fazla memnun olabilmekte ve işletmeye daha sadık kalabilmektedir (Özdipçiner, 2016: 237). Barlow ve Moller (2008: 27-28), şikâyet etmek için zaman harcayan müşterilerin, işletmeye karşı az da olsa güven duyduklarını ve hâlâ iletişim halinde kalarak işletmeye bir şans verdiklerini ileri sürmüştür. Ancak almış olduğu hizmetten memnun kalmayarak şikâyette bulunmayan müşteri, şikâyetiyle ilgilenilmeyeceğini sezdiğinde buna değmeyeceğini düşünmekte ve bir mesaj yazarak veya telefon ederek şikâyetini dile getirmeyi zaman alacak birer eylem olarak değerlendirmektedir (Wirtz ve Lovelock, 2016: 509). Su ve Bowen (2001), bir restoranda herhangi bir sorunla karşılaşıldığında, restoran müşterilerinin neredeyse yarısının (%42) şikâyet etmeyerek sessiz kalmayı tercih ettiğini tespit etmiştir. Namkung vd. (2011)'nin ABD'de faaliyet gösteren restoran işletmelerinde yaptıkları çalışmada ise karşılama ve servis/sunum aşamalarında bir hizmet hatası meydana geldiğinde, sadık müşterilerin diğer müşterilere (daha az sadık müşterilere) kıyasla şikâyet etme konusunda daha istekli oldukları tespit edilmiştir.

Bir turizm ürünü/hizmeti önermek veya bu konuda şikâyet etmek için turistler açısından kullanımı artan seyahat yorumlarının paylaşıldığı online (çevrimiçi) ortamlar, turizm işletmeleri açısından giderek daha önemli bir bilgi kaynağı haline gelmiştir (Cenni ve Goethals, 2017: 22). Turistik tüketiciler, zaman ve coğrafi sınırlamalar olmaksızın sosyal ağlar üzerinden seyahat tecrübelerine ilişkin yorumlarını paylaşabilmektedirler (Limberger vd., 2014: 60). Turistik tüketiciler, çevrimiçi seyahat ortamlarından biri olan tripadvisor.com sitesinde paylaşılan seyahat yorumlarına güven duymaktadırlar (Jeacle ve Carter, 2011: 298; Limberger vd., 2014: 60; Filieri, Alguezaui ve McLeay, 2015: 174; Ho, 2017: 1). Öte yandan, turizm destinasyonları

açısından TripAdvisor'ın önemi, yapılan akademik çalışmalarda ortaya konulmuştur (Kladou ve Mavragani, 2015; Miguéns, Baggio ve Costa, 2008). 2000 yılında ABD'nin Massachusetts eyaletinde kurulan TripAdvisor şirketi, bağlı kuruluşları aracılığıyla tüm dünyada 49 farklı ülkede faaliyet göstermektedir. TripAdvisor markalı siteler, 6,8 milyon konaklama yeri, restoran ve gezilecek yeri kapsayan ve aylık 390 milyona yaklaşan ziyaretçisinin 435 milyon yorum ve görüşünün yer aldığı³, dünyanın en büyük seyahat topluluğunu⁴ oluşturmaktadır (tripadvisor.com.tr, 2017). TripAdvisor gibi seyahat kanallarında, daha çok alışveriş ve restoranlarla ilgili konularda fikir ve yorumlar paylaşılmaktadır. Dolayısıyla, yiyecek içecek işletmeleri açısından TripAdvisor gibi seyahat sitelerinin öncelikli olarak dikkate alınması gerekmektedir (Aydın, 2016: 17).

2016 yılında Türkiye'yi ziyaret eden turistlerin toplam turizm harcaması; 18 milyar 495 milyon doları kişisel harcama, 3 milyar 611 milyon doları da paket tur harcamaları olmak üzere 22 milyar 106 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Turistlerin kişisel harcamaları içinde en yüksek kalemi, 5 milyar 108 milyon dolarla yeme-içme oluşturmuştur (bik.gov.tr, 2017). Bu tutar toplam harcamaların yaklaşık olarak %27'sini oluşturmaktadır. İlgili rakamlar göz önüne alındığında, yiyecek içecek işletmelerine yönelik şikâyet yönetiminin ülkemiz açısından önemi ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin gastronomi deneyimleri üzerine yapılan bir araştırmada (Birdir ve Akgöl, 2015), turistlerin Türkiye'yi ziyaret etme nedenleri arasında Türk mutfağına özgü yemekleri tatmanın üçüncü sırada geldiği ve turistlerin önemli bir çoğunluğunun (%72,7; n=293) Türkiye'de sadece yerel yiyecekler sunan restoranları tercih ettiği tespit edilmiştir. Kahramanmaraş mutfağı, 25 çeşit çorbası, 50 çeşit sebze sulusu, 10 çeşit dolma ve sarması, 30 çeşit kebab-köftesi, 10 çeşit kavurması, 20 çeşit pilavı, 20 çeşit börek-çöreği ve 25 çeşit tatlısıyla yerel yiyecekler açısından ülkemizin zengin bir çeşitlilik arz eden önemli mutfaklarından birisidir (Yılmazoğlu, 2014: 268). Dolayısıyla, Kahramanmaraş şehrini ziyaret eden turist sayısı da göz önüne alınarak⁵, Kahramanmaraş şehrinde yerel yiyecekler sunan işletmelere yönelik TripAdvisor üzerinden paylaşılan şikâyetlerin tespit edilerek sınıflandırılması önem taşımaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Şikâyet kavramını, "karşılanmayan beklentilerle ilgili ifadeler" olarak kısaca tanımlamak mümkündür (Barlow ve Moller, 2008: 22). Şikâyet, ürün veya hizmet kullanımı sonrasında yaşanan memnuniyetsizlikten doğmaktadır (Namkung vd., 2011: 496). Dolayısıyla, şikâyeti oluşturan temel neden; satın alınan ürün veya hizmetin beklentileri karşılamamasından kaynaklanan memnuniyetsizliktir (Kitapçı, 2008: 112; Özdişçiner, 2016: 236). Aldıkları ürün veya hizmetlerden memnun kalmayan müşteriler, genel anlamda dört nedenden ötürü şikâyette bulunmaktadır (Wirtz ve Lovelock, 2016: 508). Bunları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür.

³ Kaynak: TripAdvisor kayıt dosyaları, ortalama aylık tekil ziyaretçi sayısı, 2016 yılının üçüncü üç aylık dönemi

⁴ Kaynak: TripAdvisor Siteleri için comScore Media Metrix, tüm dünya genelinde, Temmuz 2016

⁵ 2015 yılında Kahramanmaraş şehrini ziyaret eden turist sayısı, 180.000'i yerli, 20.000'i yabancı olmak üzere toplam 200.000'dir (marasbugun.com, 2017).

1. Ürün iadesi veya tazminat almak,
2. Memnuniyetsizliklerini ifade etmek,
3. Hizmet kalitesinin artırılmasını istemek,
4. Diğer müşterileri düşünmek (aynı memnuniyetsizliği yaşamamaları için).

Pazarlama açısından, web sitesi kullanıcıları tarafından paylaşılan yorumlar, tüketiciden tüketiciye elektronik pazarlamanın (*consumer to consumer e-marketing*) etkili bir aracı olarak görülmektedir (Limberger vd., 2014: 60). Yiyecek içecek işletmelerinin müşteriler tarafından beklenen hizmeti sunamaması, müşterilerin memnuniyetsizliklerini ifade etmeleri kapsamında olumsuz elektronik ağızdan ağza iletişime (olumsuz e-WOM) neden olabilmektedir (Zheng vd., 2009: 719-720). İstatistiklere göre, aldıkları hizmetten memnun kalmayan tüketiciler, memnuniyetsizliklerine ilişkin yorumlarını, ortalama 16 kişi ile paylaşmaktadırlar (Limberger vd., 2014: 60). İnternet erişimine sahip olan tüketiciler için bu etkinin 100 ile çarpılacağı tahmin edilmektedir (DeFranco, Wortman, Lam ve Countryman, 2005: 175-176). Diğer bir ifadeyle, internet üzerinden paylaşılan bir şikâyetin binden fazla kişiye ulaşabileceği (tripadvisor.com gibi popüler sitelerde bu sayının artabileceği) öne sürülebilir.

Yiyecek içecek işletmelerine yönelik müşteri şikâyet konularının incelenmesi kapsamında birçok akademik çalışma gerçekleştirilmiştir. Su ve Bowen (2001) tarafından yapılan çalışmada, ABD’de yıllık hanehalkı geliri 50.000 doların üzerinde olan ve en az bir yıl içinde gitmiş olduğu masa servisi yapılan bir restoranda sorun yaşayan kişilerin şikâyetleri sınıflandırılmış ve sıralanmıştır. Bu sıralamaya göre en fazla yaşanan sorunlar sırasıyla, servisin yavaş ve yetersiz olması, yemeğin hatalı pişirilmesi ve servis personelinin kaba olması olarak bulgulanmıştır. Menü açıklamalarının yetersiz olması ile ilgili şikâyet ise son sıralarda yer almıştır. DeFranco vd. (2005), Hong Kong (Çin) ve Houston’da (ABD) faaliyet gösteren otel restoranlarında gerçekleştirdikleri çalışmada, atmosferle ilgili özelliklerden temizlik düzeyini, servisle ilgili özelliklerden personel hizmet verimliliğini ve yiyecek-içeceklerle ilgili özelliklerden yiyecek-içeceğin lezzetini, şikâyete neden olma olasılığı en yüksek özellikler olarak tespit etmişlerdir.

Liu ve Jang (2009), ABD’de bulunan Çin restoranlarının en düşük performans özellikleri arasında müzik, aydınlatma, iç mekan tasarımı ve dekor gibi atmosfere ilişkin özelliklerin bulunduğunu tespit etmişlerdir. En fazla önem verilen restoran özelliklerinin başında ise gıdaların lezzeti gelmiştir. Emir (2011), Antalya şehrinin Lara ve Kundu bölgelerinde faaliyet gösteren otel restoranlarında, en fazla oranda fiyat konulu şikâyetler tespit etmiştir. Öte yandan, müşterilerin önemli bir çoğunluğunun sırasıyla menü (menüdeki açıklamaların yeterli olmaması ve servis edilmeyen yemeklerin menüye konulması), porsiyon boyutu, servis hızı ve lezzet konularında şikâyette buldukları bulgulanmıştır.

Zorlu, Çeken ve Kara (2013), Afyonkarahisar şehrinde faaliyet gösteren işletme belgeli termal konaklama işletmelerinin yiyecek-içecek birimlerinde gerçekleştirdikleri araştırmada, restoranın aşırı kalabalık ve gürültülü olmasından kaynaklanan şikâyetlerin, en fazla karşılaşılan şikâyetler olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Albayrak (2013), İstanbul şehrinde faaliyet gösteren birinci sınıf restoran işletmelerinde, en sık karşılaşılan sorunların çalışanlarla ilgili sorunlar olduğunu ve yiyecek ve içeceklerle ilgili olarak lezzet konulu şikâyetlerin en başta geldiğini tespit etmiştir.

Özaslan ve Uygur (2014), Yalova şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinden son bir yıl içinde hizmet alan müşterilerin en fazla karşılaştıkları sorunun, servisin yetersiz ve yavaş olmasından kaynaklandığını belirlemişlerdir. Öte yandan, müşterilerin büyük bir çoğunluğu, yemeğe ve servise göre fiyatın yüksek olması ve lavaboların yetersiz veya temiz olmaması konularında sorun yaşamışlardır. Olcay ve Özekici (2015), Gaziantep şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinde, en sık yaşanan hizmet hatalarının hijyene dayalı hizmet hataları olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Dalgıç vd. (2016), TripAdvisor üzerinden Mersin ve Hatay şehirlerinde faaliyet gösteren restoran işletmelerinde, en fazla şikâyet alan unsurun lezzet unsuru olduğunu tespit etmişlerdir.

YÖNTEM

Araştırmanın gerçekleştirilme sürecinde benimsenen yönteme ilişkin detaylı bilgiler bu bölümde verilmiştir. Bu kapsamda öncelikle çalışmanın amacı ve önemi ortaya konulmuştur. Çalışmanın evreni ve örnekleme dair bilgiler verildikten sonra verilerin analiz edilme süreci açıklanmıştır.

Amaç ve Önem

Bu çalışmada, Kahramanmaraş şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinin online şikâyet yönetimi ile ilgili geleceğe yönelik stratejiler belirlemelerine katkı sağlayabilecek çeşitli öneriler geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, dünyanın en çok kullanılan çevrimiçi seyahat bilgi kanalı tripadvisor.com (Vásquez, 2011: 1709; Yen ve Tang, 2015: 83; Xiang, Du, Ma ve Fan, 2017: 54) üzerinden paylaşılan şikâyet içerikli müşteri yorumları tespit edilerek, şikâyetlerin içeriğini oluşturan unsurlar sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Böylelikle işletmeler, ağırlıklı olarak hangi konularda şikâyete maruz kaldıklarını fark edebilecek ve bu konuların çözümüne odaklanarak, hizmet kalitesini ve müşteri memnuniyetini artırabilecektir.

İnternet üzerinden paylaşılan müşteri şikâyetleri, diğer müşteriler nezdinde işletmelerin imajını olumsuz yönde etkileyebilmektedir (DeFranco vd., 2005: 175-176; Zheng vd., 2009: 719; Limberger vd., 2014: 60). Aydın (2016), belirlenmiş bir restorana yönelik TripAdvisor'da paylaşılan yorumları analiz etmek ve restoran imajına olumlu ve olumsuz yansımalarını belirlemek amacıyla yapmış olduğu çalışmasında, kullanıcılar tarafından paylaşılan bilgilerin restoran imajına olumlu ve olumsuz yansımalarının olduğu sonucuna ulaşmıştır. Güzel (2014) ise, marka itibarını korumada çevrimiçi seyahat bilgi kanallarının önemini ortaya koyduğu çalışmasında, yüksek marka itibarına sahip markaların bu kanallarda paylaşılan şikâyetlerin yönetimine odaklanarak bütünsel imajlarını düzeltme çabaları içine girmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Öte yandan, yiyecek içecek işletmelerine yönelik TripAdvisor'da paylaşılan müşteri şikâyetlerinin incelenmesine yönelik sınırlı sayıda çalışmanın bulunduğu durumu göz önüne alınarak (Dalgıç vd., 2016; Giritlioğlu, İpar ve Kızılcık, 2017), çalışmanın yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Evren ve Örneklem

Bilimsel bir araştırmada amaç, evren hakkında bilgi toplamaktır. Evrenin sınırlı veya dar kapsamlı olup evren birimlerinin tümüne ulaşıldığı durumlarda örnekleme ihtiyacı

duyulmamaktadır. Evrenin tüm birimlerine ulaşılarak verilerin toplanmasına “tam sayım” denilmektedir (Ural ve Kılıç, 2013: 32). Tripadvisor’da, mükemmel, çok iyi, ortalama, kötü ve berbat nitelendirmeleriyle “gezgin puanı” başlığı altında, müşterilerden hizmet aldıkları işletmelere genel bir puan vermeleri istenmektedir. Mükemmel, çok iyi ve ortalama nitelendirmeleriyle puan veren müşterilerin yorumlarında da şikâyet içerikli yorumlar bulunabileceği düşünüldüğünden (kötü ve berbat nitelendirmeleriyle yapılan yorumlarla birlikte) paylaşılan tüm yorumlar, araştırma kapsamına dahil edilerek tam sayım yapılmıştır.⁶ Bu bağlamda, 25.02.2017 tarihi itibarıyla ilgili sitede, 38 yiyecek içecek işletmesine yönelik toplam 477 müşteri yorumuna ulaşılmıştır. Bu yorumların 176’sının şikâyet unsuru içerdiği tespit edilerek şikâyet içerikli yorumlar, araştırmanın amacı doğrultusunda kullanılmıştır. Böylelikle araştırma sonuçları, sağlıklı bir şekilde evrene genellenebilmiştir.

Verilerin Analizi

Şikâyet içerikli müşteri yorumları bağlamında tespit edilen toplam 176 yorum içerik analizine tabi tutulmuştur. Nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi, belirli kurallara dayalı kodlamalarla bir metnin bazı sözcüklerinin daha küçük içerik kategorileriyle özetlendiği sistematik bir tekniktir (Büyüköztürk vd., 2014: 246). İçerik analizinin gerçekleştirilme sürecinde, “Microsoft Office Excel 2007” programından yararlanılmıştır. Müşteri şikâyetlerinin uygun bir şekilde sınıflandırılması amacıyla daha önce bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelenmiştir. Daha önce yapılan çalışmalarda temel alınan sınıflandırmalar aşağıda, Tablo 1’de görülmektedir. İlgili tabloda görüldüğü üzere, farklı şikâyet kategorileri altında toplanan farklı sayıda şikâyet unsuru tespit edilmiştir. Bu durum göz önüne alınarak bu çalışmada, tespit edilen şikâyet unsurlarına dayalı; özgün bir sınıflandırma yapılması kararlaştırılmıştır. Bu bağlamda yapılan içerik analizi sonucunda, tespit edilen 306 şikâyet unsuru, 24 şikâyet konusuna indirgenerek 8 kategori altında sınıflandırılmıştır.

Tablo 1. Müşteri Şikâyetlerinin Sınıflandırıldığı Çalışmalar

Yazar	Şikâyet Kategorisi (Şikâyet Konusunun Sayısı)
Su ve Bowen (2001)	Restoran şikâyetleri (15)
DeFranco vd. (2005)	Servisle ilgili özellikler (8), yiyecek ve içeceklerle ilgili özellikler (7), atmosferle ilgili özellikler (6)
Liu ve Jang (2009)	Yiyecek ve içeceklerle ilgili özellikler (7), servisle ilgili özellikler (7), atmosferle ilgili özellikler (7), diğer özellikler (3)
Emir (2011)	Ekipman ve atmosfer (11), personel ve servis (10), lezzet ve kalite (7), fiyat ve ödeme (3)
Albayrak (2013)	Restoran atmosferi ile ilgili şikâyetler (10), yiyecek ve içeceklerle ilgili şikâyetler (9), çalışanlarla ilgili şikâyetler (4)
Zorlu vd. (2013)	Personel kaynaklı şikâyetler (7), yiyecek ve içecek kaynaklı şikâyetler (7), hizmet atmosferi kaynaklı şikâyetler (8)

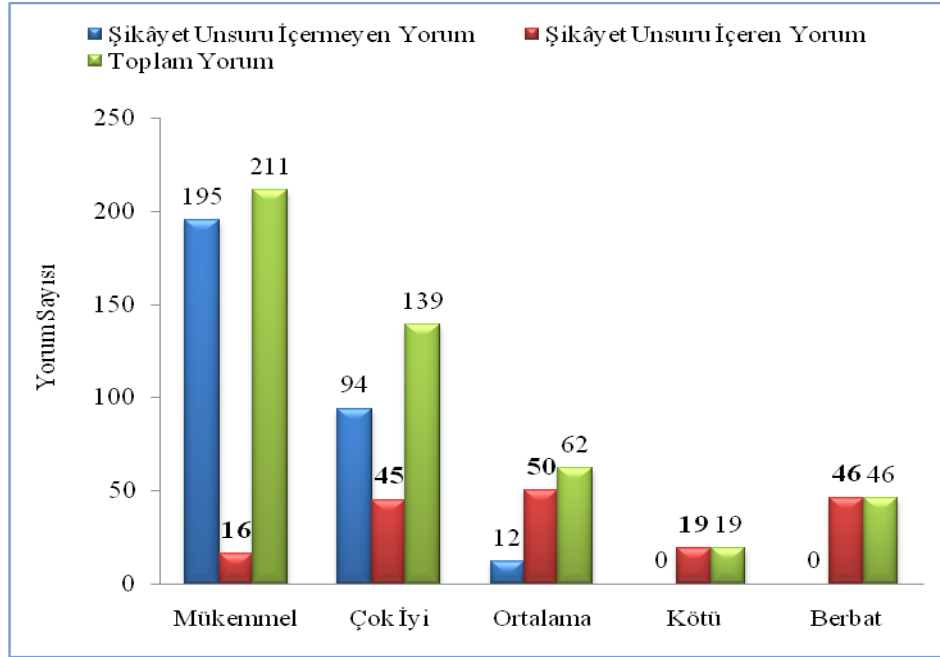
⁶ www.tripadvisor.com.tr/Restaurants-g1026579-Kahramanmaraş_Province.html (Bu linkten, araştırma verilerinin toplandığı, tam sayım yapılan ortama ulaşılabilir).

Tablo 1'in devamı

Özaslan ve Uygur (2014)	Yiyecek içecek işletmelerinde en çok karşılaşılan problemler (10)
Dalgıç vd. (2016)	Gıdayla ilgili özellikler (6), servisle ilgili özellikler (5), atmosferle ilgili özellikler (3), diğer özellikler (3)
Giritlioğlu vd. (2017)	Restoran şikâyetleri (8)

BULGULAR

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, bu bölümde raporlanmıştır. 25.02.2017 tarihi itibarıyla müşteri yorumlarının paylaşıldığı 38 yiyecek içecek işletmesinin 34'ü "restoran" işletmesi, 4'ü ise "tatlı" işletmesi olarak tripadvisor.com'da adlandırılmıştır. 10'dan az sayıda yorum alan işletmelerin sayısı 29 olup bu işletmelerin 8'i yalnızca 1 yorum almıştır. Buradan hareketle, müşteri yorumları ağırlıklı olarak 9 işletmeye yönelik yorum paylaşılmıştır. Öte yandan, şikâyet içerikli müşteri yorumlarına yönelik işletmelerin hiçbirinin herhangi bir geri bildirim sağlamadığı tespit edilmiştir. 477 müşteri yorumunun şikâyet içerikli olup olmamasına göre dağılımı Şekil 1'de görülmektedir.

Şekil 1. Müşteri Puanları Dahilinde Şikâyet İçerikli Yorumların Dağılımı

Şekil 1'den anlaşılacağı üzere, toplam 477 müşteri yorumunun 301'i (%63) şikâyet unsuru içermezken, 176'sı (%37) şikâyet unsuru içermektedir. İlgili şekilde görüldüğü üzere, yiyecek içecek işletmelerinden hizmet alan 477 müşterinin 211'i (%44) mükemmel, 139'u (%29) çok iyi, 62'si (%13) ortalama, 46'sı (%10) berbat ve 19'u (%4) kötü nitelendirmeleriyle işletmeleri puanlamışlardır. İlgili şekilde, berbat ve kötü puanlı yorumların yanı sıra ortalama, çok iyi hatta mükemmel puanlı yorumlarda da

şikâyet unsuru içeren yorumlar olduğu görülmektedir. Buna göre, ortalama puanlı toplam 62 yorumun 50'si, çok iyi puanlı toplam 139 yorumun 45'i ve mükemmel puanlı toplam 211 yorumun 16'sı şikâyet içeriklidir. Dolayısıyla, toplam 176 şikâyet içerikli yorum, araştırma kapsamında incelenerek sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Bir örnek vermek gerekirse, mükemmel nitelendirmesi altında puanlanan ancak şikâyet unsuru içeren iki yorum tam olarak şu şekildedir:

“Surekli elinde sislerle sicak sicak dolasan biri var biri biter bitmez digeri geliyo servis hizli ancak meze yok salata yetersiz ancak sis ve adana lezzetli ve maalesef fiyatlar biraz pahali geldi!!!!!!”

“Etler çok yumuşak, servis de çok hızlı, çok leziz. ancak fiyatlar bir miktar yüksek. tek başına iseniz fark etmeyebilir ama kalabalıkla giderken tekrar düşünün.”

Yukarıdaki yorumlarda görüldüğü üzere, müşteriler fiyatların yüksek oluşuna da değinmişlerdir. Araştırmacı, *“... fiyat konusunda yorum yapmayacağım daha kasadan geçmedik ;)”* gibi yorumlara rastlayarak, müşterilerin henüz işletmeden ayrılmadan işletme ile ilgili yorumlarını TripAdvisor'da paylaştıklarını tespit etmiştir. Dolayısıyla, yiyecek içecek işletmelerinden hizmet alan müşterilerin, TripAdvisor'da -şikâyet veya beğeni içerikli- yorumlar paylaşma konusunda istekli oldukları ve bu konuya önem verdikleri söylenebilir. Öte yandan, TripAdvisor sayesinde müşterilerin yeni mekânlar keşfettiklerine yönelik bulgulara da rastlanılmıştır. Buna yönelik bir müşteri, paylaşmış olduğu yorumuna şu şekilde başlamıştır:

“6 yıldır maraşa yaşamama rağmen bu program sayesinde öğrendiğim harika bir yer” ... diye devam etmektedir.

Müşterilerin şikâyette buldukları konuların dağılımı Tablo 2'de görülmektedir. İlgili tabloya göre, **müşteriler en fazla yiyecek ve içeceklerle ilgili konularda şikâyette bulunmuşlardır (N=90; %29,5)**. Yemeklerin lezzetsizliğine yönelik şikâyetler (n=40), yiyecek ve içeceklerle ilgili şikâyetlerin %44,4'ünü oluşturarak bu kapsamda gerçekleşen şikâyetlerin en başında bulunmaktadır. Yemeklerin kalitesizliğine yönelik şikâyetler (n=29) ilgili şikâyetlerin %32,2'sini, mezelerin yetersizliğine (n=8) ve salatanın özensizliğine (n=8) yönelik şikâyetler ilgili şikâyetlerin toplam %17,8'ini ve porsiyonun azlığına yönelik şikâyetler (n=5) ise ilgili şikâyetlerin %5,6'sını oluşturmuştur. Yemeklerin kalitesizliğine yönelik şikâyetler yemeklerin kalitesiz gıdalarla hazırlanması, taze olmaması ve vasat bulunması gibi nedenlerden kaynaklı gerçekleşmiştir. Bir örnek vermek gerekirse, yemeklerin lezzetini ve kalitesini hedef alan şikâyet içerikli yorumlardan ikisi şu şekildedir:

“yeri merkezde, şık temiz ve ferah bir lokanta ancak yemekleri çok lezzetli değil..servis hızlı, personel ilgili, fiyatlar makul...”

“kahramanmaraş'ın en berbat mekani diyebileceğimiz bir mekan.sehirler arasi seyahatlerde yol boylarında acilan 3.sinif lokantalar gibi servis desen berbat,urunler desen hepsi suni maddelerden yada ucuza kacilmis sagliksiz endustriyel urunlerden goz boyamaya calisilarak yapilmis” ... diye devam etmektedir.

Tablo 2. Müşterilerin Şikâyetinde Buldukları Konuların Dağılımı

Kategori	n	Oran	N	ORAN
1. Yiyecek-İçeceklerle İlgili Şikâyetler			90	29,5
Yemeklerin lezzetsizliği	40	44,4		
Yemeklerin kalitesizliği	29	32,2		
Mezelerin yetersizliği	8	8,9		
Salatanın özensizliği	8	8,9		
Porsiyonun azlığı	5	5,6		
Toplam	90	100,0		
2. Çalışanlarla İlgili Şikâyetler			65	21,2
Çalışanların ilgisizliği	37	56,9		
Çalışanların kabalığı	24	36,9		
Çalışanların niteliksizliği	2	3,1		
Çalışanların kişisel hijyen eksikliği	2	3,1		
Toplam	65	100,0		
3. Fiyatla İlgili Şikâyetler			58	19,0
Fiyatın yüksekliği	58			
4. Fiziki Yapıyla İlgili Şikâyetler			36	11,8
Mekanın sıradan olması	13	36,1		
Mekanın salaş olması	11	30,6		
Park sorunu	7	19,4		
Dekorasyonun kötü olması	3	8,3		
Konumunun kötü olması	2	5,6		
Toplam	36	100,0		
5. Servisle İlgili Şikâyetler			26	8,5
Servisin yavaşlığı	14	53,8		
Sunumun kötü olması	12	46,2		
Toplam	26	100,0		
6. Atmosferle İlgili Şikâyetler			13	4,2
Gürültülü olması	10	76,9		
Ferah olmaması	3	23,1		
Toplam	13	100,0		
7. Menüyle İlgili Şikâyetler			9	2,9
Menü çeşitliliğinin azlığı	4	44,5		
Menünün anlaşılmalığı	3	33,3		
Menünün bulunmaması	2	22,2		
Toplam	9	100,0		
8. Temizlikle İlgili Şikâyetler			9	2,9
Ortamın temiz olmaması	7	77,8		
Tuvaletin temiz olmaması	2	22,2		
Toplam	9	100,0		
GENEL TOPLAM			306	100,0

Yiyecek ve içeceklerle ilgili şikâyetleri, çalışanlarla ilgili şikâyetler takip etmiştir (N=65; %21,2). Çalışanların ilgisizliğine yönelik şikâyetler (n=37) ilgili

şikâyetlerin %56,9'unu oluşturarak, bu kapsamda gerçekleşen şikâyetlerin en başında bulunmaktadır. Çalışanların kabalığına yönelik şikâyetler (n=24) ilgili şikâyetlerin %36,9'unu oluştururken, çalışanların niteliksizliği (n=2) ve kişisel hijyen eksikliğine (n=2) yönelik şikâyetler bu kapsamda gerçekleşen şikâyetlerin toplam %6,2'sini oluşturmuştur. Çalışanların ilgisizliği ve kabalığına yönelik toplam 61 şikâyetin 14'ü, yöneticiler veya işletme sahiplerini hedef almıştır. Bir örnek vermek gerekirse, yöneticilerin/işletme sahiplerinin ve servis personelinin hedef alındığı şikâyet içerikli iki yorum, tam olarak şu şekildedir:

“Eski sasalı zamani kalmamış çalışanlar kaba gorgusuz isveren o şekilde tatlılar vasat 3. Kalite konum berbat kesinlikle gidip oturacağınız en son yer olmalı”

“Kahramanmaraşta gidilecek çok fazla yer olmadığı için porsiyonları iyice azaltmışlar, kaliteyi düşürmüşler, garsonlar müşterilere karşı kaba, isterseniz gelin isterseniz gelmeyin havasındalar.”

Çalışanlarla ilgili şikâyetlerden sonra fiyatla ilgili şikâyetler gelmektedir (N=58; %19). Fiyatların genel olarak yüksek/pahalı bulunması nedeniyle fiyatla ilgili şikâyetlerin tek bir kategori altında sınıflandırılması kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda paylaşılan şikâyet içerikli yorumlar, fiyatın genel anlamda sunulan ürün ve hizmete denk görülmemesinden kaynaklanmıştır. Buna yönelik bir örnek vermek gerekirse, çeşitli puanlamalar altında gerçekleşen dört yorum tam olarak şu şekildedir:

mükemmel: *“tabi ki dondurmasına bayıldım. Tatlıları ise öyle çok acayip güzel mutlaka yenmeli degildi. Fiyatlar ise oldukça yuksek.”*

çok iyi: *“Etiler çok yumuşak, servis de çok hızlı, çok leziz. ancak fiyatlar bir miktar yüksek. tek başına iseniz fark etmeyebilir ama kalabalıkla giderken tekrar düşünün.”*

ortalama: *“yemek hemen servis yapılıyor ama fiyatlar yüksek”*

berbat: *“Mekan güzel otantik eli bogrundemidir nedir ondan 6 kisilik soyledim 1 kilo kadar geldi ortaya et olarak çok azda tadimlik mumbar vardi ve 170 tl hesap cikardilar sagolsunlar.etin tadida normaldi resmen adamlar mekana para aliyor kesinlikle onermem cok fahis fiyatli bir mekan...”*

İşletmelerin fiziki yapısıyla ilgili şikâyetler, 4. sırada yer almıştır (N=36; %11,8). Mekanın sıradan olması (n=13) işletmelerin fiziki yapısına yönelik şikâyetlerin %36,1'ini oluşturarak, bu kapsamda gerçekleşen şikâyetlerin en başındadır. Mekanın salaş olmasına yönelik şikâyetler (n=11) ilgili şikâyetlerin %30,6'sını, park sorunu (n=7) %19,4'ünü, dekorasyonun kötü olması (n=3) %8,3'ünü ve konumunun kötü olması (n=5) %5,6'sını oluşturmuştur. Bir örnek vermek gerekirse, mekanın sıradan ve salaş olmasına (lüks bulunmamasına) yönelik gerçekleşen şikâyet içerikli iki yorum tam olarak şu şekildedir:

“çok standart bir restoran. bir lezzet durağı değil, sadece karnınızı doyuracağınız bir mekan. standart menü, standart lezzetler, çok sıradan. iyisini git yukarıda paça çorbası ye. bak o inanılmaz.”

“daha güzel sunumlar yapılabilir, ayriyeten biraz daha lüks mekan olmalı çünkü k.maraş ta sık gidilen yerlerden”

İşletmenin fiziki yapısıyla ilgili şikâyetleri ise, servisle ilgili şikâyetler takip etmiştir (N=26, %8,5). Servisle ilgili şikâyetler, %53,8 ile servisin uzun sürmesi (n=14) ve %46,2 ile sunumun kötü olması (n=12) konularında toplanmıştır. Bir örnek vermek gerekirse, bu iki konuyu hedef alan şikâyet içerikli iki yorum şu şekildedir:

“The personnel was friendly, service took a bit too long but the food was good. It's a lovely place in the city-centre. definitely worth a visit.” Türkçesi; *“Personel arkadaş canlısıydı, servis biraz uzun sürdü ancak yemek iyiydi. Şehir merkezinde güzel bir yer. kesinlikle görülmeye değer.”*

“Fiyatları gordugunuzde beklentiniz yükseliyor ama gelen yemek hicte oyle degil sunum vasat sayilir.”... diye devam etmektedir.

6. kategoride atmosferle ilgili şikâyetler (N=13; %4,2), 7. kategoride menüyle ilgili şikâyetler (N=9, %2,9), 8. ve son kategoride ise temizlikle ilgili şikâyetler (N=9, %2,9) yer almıştır. İlgili kategorilerde yapılan şikâyet içerikli yorumlara, sırasıyla şu şekilde örnekler verilebilir:

“atmosfer sikintisi var bayanlarin gidebilecegi yer degil ve masa sandalye ortam ferahligi vasatin cok altinda..”

“1 kez gittim birdahada uğramam, menü leri bile yok,” ... diye devam etmektedir.

“girmemizle cokmamiz bir oldu. bu kadar pis bir mekanda yemek yemeyi birakin oturulmaz bile.” ... diye devam etmektedir.

Son olarak, yabancı dilde paylaşılan müşteri yorumları incelendiğinde, 477 yorumun 38'ini (%8) yabancı müşteri yorumları oluşturmaktadır (28'i İngilizce, 8'i Almanca, 2'si İtalyanca). Bu yorumların yalnızca 3'ünün şikâyet içerikli olduğu tespit edilmiş ve ilgili yorumların yiyecek-içeceğin taze olmaması, sıradan olması, servisin yavaş olması ve fiyatın yüksek olması konularında gerçekleştiği görülmüştür.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Kahramanmaraş şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerine yönelik TripAdvisor üzerinden paylaşılan şikâyet içerikli müşteri yorumlarının incelenmesi kapsamında yapılan bu çalışmadan elde edilen sonuçlar, daha önce yapılan ilgili çalışmaların sonuçlarıyla birtakım benzerlik ve farklılıklar göstermektedir. İlgili benzerlik ve farklılıklar bu bölümde incelenmiştir. Kahramanmaraş şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinde, yiyecek-içeceğin lezzetine yönelik şikâyetler, müşterilerin yiyecek-içeceklerle ilgili konularda yaşadıkları sorunların başında gelmiştir. Bu sonuç, Albayrak (2013) ile Dalgıç vd. (2016) tarafından yapılan araştırmaların sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Albayrak (2013), İstanbul şehrinde faaliyet gösteren birinci sınıf restoran işletmelerinde yaptığı araştırmada, yiyecek ve içeceklerle ilgili olarak lezzet konulu şikâyetlerin en başta geldiğini tespit etmiştir. Bununla birlikte, Dalgıç vd. (2016), TripAdvisor üzerinden Mersin ve Hatay şehirlerinde faaliyet gösteren restoran işletmelerinde, en fazla şikâyet alan unsurun lezzet unsuru olduğunu tespit etmişlerdir.

ABD'de masa servisi yapılan bir restoranda sorun yaşayan müşteriler (Su ve Bowen, 2001) ile Yalova şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinden son bir yıl içinde hizmet alan müşteriler (Özaslan ve Uygur, 2014) üzerinde yapılan araştırmalarda, en fazla karşılaşılan şikâyetlerin servisin yavaş ve yetersiz olmasından kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır. Ancak, Kahramanmaraş şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinde, servisin yavaş ve yetersiz olmasından kaynaklanan şikâyetlerin müşteriler tarafından en fazla karşılaşılan şikâyetler olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Özaslan ve Uygur (2014), müşterilerin çoğunluğunun yemeğe ve servise göre fiyatın yüksek olmasından şikâyetçi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kahramanmaraş şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinde de, fiyatın yüksek olmasından şikâyetçi

olan müşterilerin çoğunlukta olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna paralel olarak, Emir (2011), Antalya şehrinin Lara ve Kundu bölgelerinde faaliyet gösteren otel restoranlarında, en fazla oranda fiyat konulu şikâyetler tespit etmiştir.

Liu ve Jang (2009), ABD’de bulunan Çin restoranlarının en düşük performans özellikleri arasında müzik, aydınlatma, iç mekan tasarımı ve dekor gibi atmosfere ilişkin özelliklerin bulunduğunu tespit etmişlerdir. Buna göre, müşterilerin çoğunluğunun atmosferle ilgili konularda şikâyetçi oldukları söylenebilir. Ancak, Kahramanmaraş şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinden hizmet alan müşterilerin çoğunluğunun atmosferle ilgili konularda şikâyetçi olmadığı tespit edilmiştir.

Menü ile ilgili şikâyetler, Kahramanmaraş şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinde yapılan çalışma sonuçlarına göre son sıralardadır. Bu sonuç, Su ve Bowen (2001) ile Giritlioğlu vd. (2017) tarafından yapılan araştırmaların sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Giritlioğlu vd. (2017), Gaziantep şehrinde faaliyet gösteren restoran işletmelerine yönelik TripAdvisor üzerinden gerçekleşen şikâyetlerin en az oranda menüye yönelik olduğunu tespit etmişlerdir. Su ve Bowen (2001), menü açıklamalarının yetersiz olması ile ilgili şikâyetlerin son sıralarda yer aldığını tespit etmişlerdir. Diğer taraftan, bu sonuç, Emir (2011)’in sonuçlarıyla farklılık göstermektedir. Nitekim, Emir (2011), müşterilerin önemli bir çoğunluğunun menü ile ilgili şikâyette bulunduğunu tespit etmiştir.

Olcay ve Özekici (2015), Gaziantep şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinde, hijyene dayalı hizmet hatalarının en sık yaşanan hizmet hataları olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Buna göre, müşterilerin çoğunlukla hijyen konusunda şikâyetçi oldukları söylenebilir. Ancak, Kahramanmaraş şehrinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmelerinde, hijyene dayalı şikâyetlerin müşteriler tarafından en fazla karşılaşılan şikâyetler olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

ÖNERİLER

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular ışığında, yiyecek içecek işletmelerine yönelik birtakım öneriler sunulabilir. Öncelikle, şikâyet içerikli müşteri yorumlarına yönelik işletmelerin hiçbirinin herhangi bir geri bildirim sağlamadığı durumu göz önüne alındığında, işletmelerin online şikâyet takip sistemi benimsemesi önerilebilir. Bu kapsamda bir personel görevlendirilerek, ilgili şikâyetin anlaşıldığı ve bir daha tekrarlanmamak üzere düzeltilmesi amacıyla değerlendirmeye alındığı konusunda kısa bir mesajla geri bildirim sağlanabilir. Bu önerinin önemi, yapılan akademik çalışmalarda da ifade edilmiştir (Zheng vd., 2009: 719-720; Limberger vd., 2014: 60; Wirtz ve Lovelock, 2016: 504). Böylelikle şikâyetlerin düzenli aralıklarla takip edilmesi ve işletme yönetimine sunulmak üzere raporlanması sağlanabilir. Ayrıca, müşteriler nezdinde (özellikle işletmeyi henüz ziyaret etmemiş potansiyel müşteriler) şikâyetlerin önemsendiği imajı oluşturularak, müşteriler işletmeye yönelik olumlu düşüncelere sevk edilebilir. Şikâyette bulunan müşterilerin, eğitilmiş ve sosyoekonomik düzeyleri yüksek kişilerden oluştuğu durumu göz önüne alındığında (Wirtz ve Lovelock, 2016: 509), bu müşterilerin ürün ve hizmetin geliştirilmesine yönelik daha bilgili olabileceği düşünülmelidir. Böylelikle, tüketici beklentilerinde gerçekleşen güncel gelişme ve değişimler hakkında bilgiler sağlanabilir (Dalgıç vd., 2016: 155).

Araştırma sonucunda, 306 şikâyet unsuru içerisinde yemeklerin lezzetsizliğine (n=40) ve kalitesizliğine (n=29) yönelik toplam 69 şikâyet unsurunun var olduğu

düşünüldüğünde, sunulan yiyecek ve içeceklerin lezzet ve kalite standartlarının artırılması gerektiği ifade edilebilir. Çalışanların müşteriye karşı ilgisizliğine (n=37) ve kabalığına (n=24) yönelik toplam 61 şikâyet unsurunun tespit edildiği göz önünde bulundurulduğunda, çalışanların daha kalifiye kişilerden seçilmesi veya bu konuda eğitim seminerleri düzenlenmesi gerektiği ifade edilebilir. Öte yandan, fiyatların çok yüksek bulunmasına yönelik 58 şikâyet unsurunun tespit edildiği dikkate alındığında, sunulan ürün ve hizmetin müşteri nezdinde fiyata denk algılanması için fiyatlama stratejilerine (maliyete dayalı fiyatlama, talebe dayalı fiyatlama, rekabete dayalı fiyatlama) odaklanılması önerilebilir. Fiyatlama, pazarlama programının etkinliğinin sağlanması ve bir ürünün pazarda tutunması açısından önemli rol oynamaktadır (Canbaz ve Geroğlu, 2015: 72). Öndoğan (2010: 19), restoran pazarlaması açısından pazarlama karması elemanlarını incelediği çalışmada, iyi bir fiyat politikasının belirli aşamaların yerine getirilmesiyle oluşturulabileceğini ileri sürmüştür. Bu aşamalar, (1) fiyatlama hedefinin belirlenmesi, (2) hedef pazarın değerlendirilmesi, (3) talep düzeyinin kestirilmesi ve esnekliğinin incelenmesi, (5) fiyat, talep, maliyet ve ilişkilerinin incelenmesi, (6) rakiplerin fiyatlarının incelenmesi, (7) fiyat politikasına karar verilmesi, (8) fiyatın hesaplanması ve fiyatın kararlaştırılması şeklinde sıralanmaktadır.

Servis hızının yavaşlığı (n=14) ve sunumun kötü olmasına (n=12) yönelik toplam 26 şikâyet unsuru tespit edildiği hesaba katılırsa, servisin hızlandırılması ve yaratıcı sunum tekniklerinin benimsenmesi gerektiği ifade edilebilir. Mekânın sıradan (n=13) ve salaş (n=11) olarak görüldüğü toplam 24 şikâyet unsurunun tespit edildiği düşünüldüğünde, mekânın iç dizaynının yenilenmesi kapsamında işletme bütçesini fazla sarsmayacak düşük maliyetli çeşitli düzenlemelere gidilebilir. Son olarak, yabancı müşterilerin şikâyet içerikli yorumlardan ziyade, büyük çoğunlukla (38 müşterinin 35'i) beğeni içerikli yorumlar paylaştıkları tespit edilmiştir. Bu bağlamda, yabancı müşterilerin sunulan ürün ve hizmetlerden memnuniyet düzeyinin yüksek olduğu söylenebilir. Buradan hareketle, hedef pazar seçiminde yabancı müşterilere de odaklanılması önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, A. (2013). Restoran İşletmelerinde Müşteri Şikayetleri ve Şikayete İlişkin Davranışlar. *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, (9)2:24-51.
- Aydın, B. (2016). Sosyal Medyada Restoran İmajı: Tripadvisor Örneği. *Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi*, (1)1:13-30.
- Barlow, J. ve Moller, C. (2008). *A Complaint is a Gift: Recovering Customer Loyalty When Things Go Wrong*, Published by Berrett-Koehler Publishers.
- Birdir, K. ve Akgöl, Y. (2015). Gastronomi Turizmi ve Türkiye'yi Ziyaret Eden Yabancı Turistlerin Gastronomi Deneyimlerinin Değerlendirilmesi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, (3)2:57-68.
- Canbaz, S. ve Geroğlu, D. G. (2015). İşletmelerin Uyguladıkları Küsüratlı Fiyatlandırma Politikasının Tüketiciler Tarafından Algılanmasına Yönelik Bir Araştırma. *AKÜ İİBF Dergisi*, (17)1:71-82.
- Cenni, I. ve Goethals, P. (2017). Negative Hotel Reviews on TripAdvisor: A Cross-Linguistic Analysis. *Discourse, Context & Media*, 16, p. 22-30.

- Dalgıç, A., Güler, O. ve Birdir, K. (2016). Tripadvisor.com'da Yer Alan Restoran Şikâyetlerinin Analizi: Mersin ve Hatay'da Yöresel Yiyecek Sunan Restoranlara Yönelik Bir Araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4/Special Issue 1, s. 153-173.
- DeFranco, A., Wortman, J., Lam, T. ve Countryman, C. (2005). A Cross-Cultural Comparison of Customer Complaint Behavior in Restaurants in Hotels. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, (10:2):173-190.
- Emir, O. (2011). Customer complaints and complaint behaviours in Turkish hotel restaurants: An application in Lara and Kundu areas of Antalya. *African Journal of Business Management*, Vol. 5 (11), p. 4239-4253.
- Filieri, R., Alguezau, S. ve McLeay, F. (2015). Why do travelers trust TripAdvisor? Antecedents of trust towards consumer-generated media and its influence on recommendation adoption and word of mouth. *Tourism Management*, 51, p. 174-185.
- Giritlioğlu, İ., İpar, M. S. ve Kızılcık, O. (2017). Gaziantep Destinasyonuna Yönelik Şikâyetlerin Sınıflandırılması Üzerine Bir Araştırma. 3. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu*, 20-22 Nisan.
- Gursoy, D., McCleary, W. K. ve Lepsito, R. L. (2003). Segmenting dissatisfied restaurant customers based on their complaining response styles. *Journal of Foodservice Business Research*, 6(1):25-44.
- Güzel, F. Ö. (2014). Marka İtibarını Korumada Şikâyet Takibi: Çevrimiçi Seyahat 2.0 Bilgi Kanallarında Bir Uygulama. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, 5(1):5-19.
- Ho, V. (2017). Giving offense and making amends: How hotel management attempts to manage rapport with dissatisfied customers. *Journal of Pragmatics*, 109, p. 1-11.
- Jeacle, I. ve Carter, C. (2011). In TripAdvisor we trust: Rankings, calculative regimes and abstract systems. *Accounting, Organizations and Society*, 36, p. 293-309.
- Kitapçı, O. (2008). Restoran Hizmetlerinde Müşteri Şikâyet Davranışları: Sivas İlinde Bir Uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 31, s. 111-120.
- Kladou, S. ve Mavragani, E. (2015). Assessing destination image: An online marketing approach and the case of TripAdvisor. *Journal of Destination Marketing & Management*, 4, p. 187-193.
- Kozak, M. (2007). Turizm Sektöründe Tüketicilerin Şikâyetlerini Bildirme Eğilimleri. *Yönetim ve Ekonomi*, (14)1:137-151.
- Limberger, F. P., Anjos, A. F., Meira, S. J. ve Anjos G. S. (2014). Satisfaction in hospitality on TripAdvisor.com: An analysis of the correlation between evaluation criteria and overall satisfaction. *Tourism & Management Studies*, 10(1):59-65.
- Liu, Y. ve Jang, S. S. (2009). Perceptions of Chinese restaurants in the U.S.: What affects customer satisfaction and behavioral intentions?. *International Journal of Hospitality Management*, 28, p. 338-348.
- Miguéns, J., Baggio, R. ve Costa, C. (2008). Social Media and Tourism Destinations: TripAdvisor Case Study. *IASK ATR2008*, Aveiro, Portugal, May. 26-28.
- Namkung, Y., Jang, S. S. ve Choi, K. S. (2011). Customer complaints in restaurants: Do they differ by service stages and loyalty levels?. *International Journal of Hospitality Management*, 30(3):495-502.

- Olçay, A. ve Özekici Y. K. (2015). Yiyecek-İçecek İşletmelerinde Hizmet Hataları, Telafi Yöntemleri ve Müşteri Memnuniyeti İlişkisi (Gaziantep Örneği). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 41(8):1254-1268.
- Öndoğan, N. E. (2010). Restoran Pazarlamasında Kullanılan Temel Pazarlama Karma Elemanları "P". *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(1):1-25.
- Özaslan, Y. ve Uygur, M. S. (2014). Negatif Ağızdan Ağıza İletişim (Wom) ve Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim (E-Wom): Yiyecek-İçecek İşletmelerine Yönelik Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (28)3:69-88.
- Özdipçiner, N. S. (2016). Turizm Sektöründe Müşteri Şikâyet Eğilimlerinin Farklılıkları: Pamukkale Yöresine Yönelik Bir Uygulama. *Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1, s. 235-249.
- Su, W. ve Bowen, T. J. (2001). Restaurant customer complaint behavior. *Journal of Restaurant & Foodservice Marketing*, 4(2):35-65.
- Ural, A. ve Kılıç, İ. (2013). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi*, Detay Yayıncılık, 4. Baskı.
- Vásquez, C. (2011). Complaints online: The case of TripAdvisor. *Journal of Pragmatics*, 43, p. 1707-1717.
- Wirtz, J. ve Lovelock, C. (2016). *Services Marketing: People, Technology, Strategy*, Eighth Edition, p. 504-532.
- Xiang, Z., Du, Q., Ma, Y. ve Fan, W. (2017). A comparative analysis of major online review platforms: Implications for social media analytics in hospitality and tourism. *Tourism Management*, 58, p. 51-65.
- Yen, C. A. ve Tang, C. H. (2015). Hotel attribute performance, eWOM motivations, and media choice. *International Journal of Hospitality Management*, 46, p. 79-88.
- Yılmazoğlu, H. İ. (2014). *Kahramanmaraş'ın Mutfak ve Beslenme Kültürü*. Akdeniz'in Altın Kenti Kahramanmaraş, <http://www.kahramanmaraskulturturizm.gov.tr/Eklenti/37089,akdenizin-altin-kenti-kahramanmaras-32-mb.pdf?0> (12.03.2017).
- Zheng, T., Youn, H. ve Kincaid, S. C. (2009). An Analysis of Customers' E-Complaints for Luxury Resort Properties. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, (18)7:718-729.
- Zorlu, Ö., Çeken, H. ve Kara, M. A. (2013). Otel İşletmelerinde Restoran Şikâyetlerinin Şikâyet Davranışlarına Etkisi: Afyonkarahisar İli Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15)3:529-554.
- www.tripadvisor.com.tr/pages/about_us.html (14.02.2017).
- www.tripadvisor.com.tr/Restaurants-g1026579-Kahramanmaras_Province.html (25.02.2017).
- www.bik.gov.tr/turistler-yemege-51-milyar-dolar-harcadi/ (12.03.2017).
- www.marasbugun.com/marasa-200-bin-turist-geldi-2846.html (12.03.2017)

**GSYH'İNİN ÖTESİ:
EKONOMİK GELİŞMENİN ÖLÇÜMÜNDE ALTERNATİF METRİKLER**

Ceyda ERDEN ÖZSOY¹
B. Tuğberk TOSUNOĞLU²

ÖZET

Ekonomik büyüme kavramı genellikle ekonomik gelişme ya da ulusal refah artışıyla eş anlamlıymış gibi kullanılmaktadır. Bu bakış açısıyla, Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYH), hem ekonomik büyüme hem de ekonomik kalkınma düzeyini ölçmek için kullanılmaktadır. Aslında ulusal refahın bir ölçütü olarak GSYH'nin kullanılması uygun değildir. Gerçekte bu amaçla da tasarlanmamıştır. GSYH ulusal refahın değil, ekonomik faaliyetin bir ölçütüdür. Ekonomik gelişmenin bir göstergesi olarak GSYH'yi kullanmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Bu sınırlılıkların tartışılması ve ekonomik gelişmenin, gerçek zenginlik ve refahın daha iyi bir ölçümünün bulunması için günümüzde “GSYH'nin Ötesi” konulu çalışmalar yapılmaktadır. Bu çalışmalarda ekonomik performansın ölçülmesinde, çevresel ve sosyal konulara da ağırlık veren pek çok metrik ortaya atılmıştır. İlgili metrikleri üç gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta GSYH'de düzeltme yapmaya yönelik endeksler (Gerçek Gelişme Göstergeleri, Yeşil Gsyh, Düzeltilmiş Net Tasarruf), ikinci grupta GSYH'yi kullanmayan endeksler (Gayrisafi Milli Mutluluk, Ekolojik Ayak İzi, Öznel İyilik, Mutlu Gezegen Endeksi, Sosyal Gelişme Endeksi), son grupta ise GSYH'yi içeren bileşik endeksler (İnsani Gelişme Endeksi ve Sürdürülebilir Kalkınma Endeksi) yer almaktadır. İktisadi gelişmenin ölçümünde GSYH'nin kullanımının yarattığı güçlükler ve sınırlılıkları ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada GSYH'nin Ötesi tartışmaları çerçevesinde geliştirilen metrikler incelenmekte ve ilgili metriklerin güçlü ve zayıf yönleri tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Gelişme, GSYH, GSYH'nin Ötesi

**BEYOND GDP:
ALTERNATIVE METRICS FOR MEASURING ECONOMIC DEVELOPMENT**

ABSTRACT

Economic growth concept is generally used as if it is synonymous with economic development or increase in national welfare. At this point of view, the Gross Domestic Product (GDP) is used to measure both the level of economic growth and economic development. In fact, the use of GDP as a measure of national welfare is inappropriate. Actually it was also never designed for this purpose. GDP is a measure of economic activity, not national welfare. There are some limitations of using GDP as an indicator of economic development. Nowadays, in order to discuss these limitations and to find

¹ Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ceydae@anadolu.edu.tr

² Yrd. Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, ttosunoglu@anadolu.edu.tr

better measurement of economic development, real wealth and prosperity some studies are being carried out about "Beyond GDP". In these studies, a variety of metrics have been raised for the measurement of economic performance, focusing also on environmental and social issues. It is possible to divide these metrics into three groups. In the first group "indexes that correct GDP" (Genuine Progress Indicator, Green GDP, Adjusted Net Saving), in the second group "indexes that do not use GDP" (Gross National Happiness, Ecological Footprint, Subjective Well-Being, Happy Planet Index, Social Progress Index), and in the last group "composite indexes including GDP" (Human Development Index and Sustainable Development Index) take place. This study aims to present difficulties and limitations of measuring economic development by using GDP. In this context, metrics produced in the framework of beyond GDP are examined, and strengths and weaknesses are also discussed.

Keywords: Economic Development, GDP, Beyond GDP

Giriş

Ülkelerin ekonomik gelişme düzeylerinin belirlenmesinde en sık başvurulan ölçüt Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (GSYH)'dir. Buna göre GSYH³ düzeyi yüksek olan ülkeler gelişmiş ülkeler olarak adlandırılmaktadır. Ancak yüksek GSYH değerlerine sahip olan ülkelerde refah düzeyinin ve yaşam memnuniyetinin aynı ölçüde yüksek olmaması, gelir dağılımının adaletsiz yapısı, çevre kirliliğinin artması, ekolojik dengenin bozulması ve küresel ısınmanın emarelerini çoktan göstermeye başlaması bazı çevrelerin GSYH'nin artık yeterli bir gelişme ölçütü olmadığı görüşünü yüksek sesle tartışmaya başlamalarına yol açmıştır. Günümüzde gelişme ya da kalkınma kavramının içeriği, boyutları ve amaçları zenginleşmiş; sadece ekonomik değil, sosyal ve çevresel faktörleri de ele alarak çok boyutlu bir yapıya kavuşmuştur. Dolayısıyla gelişmenin ölçümünde bu faktörlere de yer verilmesi gerekmektedir. Bu anlayış ve bakış açısıyla bir süredir GSYH'nin Ötesi (Beyond GDP) tartışmaları gündemde yer almaktadır. 2007 yılında Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu, Roma Kulübü, Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF) ve OECD'nin üst düzey katılımıyla "GSYH'nin Ötesi" başlıklı

³ Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH), ekonomik gelişmenin sıkça başvurulan bir diğer ölçütüdür. GSYH ile GSMH arasındaki fark, üretimin sınırlarıdır. GSYH, yerli veya yabancı şirketler tarafından ülke sınırları içerisinde üretilen tüm mal ve hizmetleri hesaba alır. Diğer ülkelerde üretilen malları ve hizmetleri kapsamaz. GSMH, yeryüzündeki üretimlerin nerede gerçekleştiğine bakılmaksızın yerli şirketler tarafından üretilen tüm ürünleri ölçmektedir. Günümüzde ekonomik performansın asıl ölçüsü olarak GSMH yerine daha çok GSYH tercih edilmektedir. Bu tercihin bir nedeni, uluslararası ekonomik entegrasyonun yoğunlaşması, ekonomik sınırların, siyasal sınırları tanımamasıdır. Bir başka neden ise ekonominin istihdam yaratma gücünü GSYH'nin daha iyi temsil etmesidir. GSYH, ulusal politikaların belirlenmesi ve programların değerlendirilmesi için daha yararlıdır. Ayrıca GSYH ölçümü GSMH'den daha kolaydır. Bu çalışmada yer alan tartışmayı basitleştirmek için çalışma boyunca GSMH yerine GSYH terimi ekonomik faaliyetin ölçütü olarak kullanılacaktır.

bir konferans düzenlenmiştir. Konferansın amacı ekonomik gelişmenin ölçülmesi için hangi metriklerin en uygun olduğunu, bunların karar verme süreçlerine en iyi şekilde nasıl entegre edilebileceğini ve bu konunun kamuoyunda nasıl ele alınabileceğini açıklığa kavuşturmaktır. Konferansın ardından bu on yıllık süreçte ekonomik performansın ölçülmesinde, çevresel ve sosyal konulara ağırlık veren birçok metrik ortaya atılmıştır (European Commission). Bu çerçevede geliştirilen metrikleri üç gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta GSYH’de düzeltme yapmaya yönelik endeksler (Gerçek Gelişme Göstergeleri, Yeşil Gsyh, Düzeltilmiş Net Tasarruf), ikinci grupta GSYH’yi kullanmayan endeksler (Gayrisafi Milli Mutluluk, Ekolojik Ayak İzi, Özel İyilik, Mutlu Gezegen Endeksi, Sosyal Gelişme Endeksi), son grupta ise GSYH’yi içeren bileşik endeksler (İnsani Gelişme Endeksi ve Sürdürülebilir Kalkınma Endeksi) yer almaktadır.

Ekonomik gelişmenin ölçülmesinde alternatif metriklerin kullanılmasını öneren GSYH’nin Ötesi tartışmalarının ele alındığı bu çalışma üç ana başlıktan oluşmaktadır. Birinci kısımda ekonomik gelişme ölçütü olarak GSYH ele alınmakta, ortaya çıkış amacı ve nihai kullanımı üzerinde durulmaktadır. İkinci kısımda, GSYH’nin Ötesi tartışmaları çerçevesinde geliştirilen alternatif metrikler üç başlık altında incelenmektedir. Son kısımda ise ilgili metriklerin güçlü ve zayıf yönleri tartışılmaktadır.

1. Ekonomik Gelişme Ölçütü Olarak GSYH

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde ve karşılaştırılmasında en çok başvurulan ölçüt GSYH’dir. Bilindiği gibi GSYH “Bir ülke sınırları içinde, belli bir dönemde üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin toplam parasal değeridir”.

1.1. GSYH’nin Ortaya Çıkışı

İngiliz iktisatçı Sir William Petty 1665’de İngiltere ve Galler bölgesinin gelir ve harcama büyüklükleri ile nüfus ve toprak gibi varlıklarının toplam değerini tahmin etmeye yönelik bir yöntem geliştirmiştir. Petty’nin bu tahminleri geliştirme amacı İngiltere’nin girmesi muhtemel olan savaşı vergilerle finanse edip edemeyeceğini araştırmaktır. Petty’nin geliştirdiği ulusal hesap sistemi, tüm ülke için çift taraflı kayıt yöntemine dayanmaktadır. Böylece, ulusal varlıkların tamamı kayıt altında tutulabilmiştir. 1695 yılında Petty’nin geliştirdiği kayıt ve ulusal gelir hesaplama yöntemi, yine bir İngiliz iktisatçı olan Sir Charles Davenant’ın düzeltmeleriyle daha net bir hesaplama yöntemi haline gelmiştir. Davenant o yıllarda sürmekte olan Fransız-İngiliz savaşının finansmanı ile ilgilenmiş ve “Savaşı Finanse Etmenin Yolları ve Anlamı Üzerine Bir Deneme” (An Essay upon the Ways and Means of Supplying the War) isimli çalışmada Petty’nin hesaplama yönteminde bazı değişiklikler yapmıştır. Uzun yıllar boyunca Petty’nin ve Davenant’ın geliştirdiği basit ulusal gelir hesaplama yöntemi kullanılmıştır. Ulusal gelirin tahmin edilmesine yönelik olarak İngilizler tarafından gerçekleştirilen bu ilk yöntem arayışları günümüz GSYH’siyle karşılaştırıldığında standartlaştırılmamış ve kullanılan kavramlar yaygın olarak kabul görmemiştir (Coyle, 2014, s. 8-9). Bu erken denemelerde ulusal gelir kavramı kesin ve sabit değildir. Elde edilen bulguların nasıl yorumlanacağı dönemin gerektirdiği politik ve askeri ihtiyaçlara bağlı olmuştur. Bu nedenle tanımlamalar zamanla değişkenlik

göstermiştir. Günümüzde kullanılan kavramlar modern tarihte öne çıkan iki büyük olaya dayanmaktadır: 1930'ların Büyük Buhranı ve II. Dünya Savaşı (Coyle, 2014, s. 11-12).

Alfred Marshall'ın "İktisadın İlkeleri" (The Principles of Economics) adlı başyapıtının yayınlanmasının ardından birçok araştırmacı istatistiklerin toplanması ve ulusal gelir ölçümünün geliştirilmesi için yeni girişimler başlatmışlardır. İngiltere'de Colin Clark tarafından 1920'ler ve 30'lar boyunca hesaplanan ulusal gelir ve harcama istatistikleri en öne çıkanlardan biridir. Clark ilk kez yıllık değil, üç aylık verileri kullanmıştır. Aynı dönemde ABD'de Simon Kuznets de benzer bir çalışma yürütmüştür. (Coyle, 2014, s. 12). O tarihte dünya iki küresel savaştan ve Büyük Buhrandan kaynaklanan derin bir ekonomik ve sosyal çalkantının ortasındadır. ABD'nin II. Dünya Savaşı'na katılma ihtimali yükseldikçe, bunun depresyondan yeni kurtulmaya başlayan ABD vatandaşlarının yaşam standartlarını tehlikeye atıp atmayacağına ilişkin birtakım endişeler de artmaya başlamıştır. Başkan Roosevelt hükümeti, ABD'yi depresyondan çıkarmaya yönelik politikaları haklı kılmak için "istatistikleri" kullanmayı planlamıştır. Bu nedenle hükümet ulusal gelir istatistiklerinin hesaplanması için Simon Kuznets'i görevlendirmiştir. GSYH tahminleri, II. Dünya Savaşı'na girildiği takdirde ekonominin yeterli üretimi sağlayabileceğini ve dolayısıyla savaşa katılmanın ABD vatandaşlarının yaşam standartlarını değiştirmeyeceğini göstermek için kullanılmıştır (Costanza vd., 2014).

II. Dünya Savaşı'nın başlangıcındaki anahtar faktör, bazı ülkelerde döviz kurlarındaki oynaklıkların ve uluslararası ticareti caydıran ayrımcı ticaret uygulamalarının yol açtığı ekonomik istikrarsızlıktır. Savaşla sonuçlanan böylesine ekonomik istikrarsızlıkların bir daha tekrarlanmaması için, müttefik ülkelerin liderleri, 1944 yılında, New Hampshire'da gerçekleştirilen Bretton Woods konferansında bir araya gelmiştir. Konferansın amacı, her yerde ekonomik gelişmenin hızlanması, siyasi istikrarın ve barışın sağlanması, ayrıca ticaret ve para birimi alışverişi için uluslararası bir işbirliği sürecinin oluşturulmasıdır. Bretton Woods Konferansı sonucunda GSYH'nin ekonomik gelişmenin bir ölçütü olarak kullanımı daha da güçlenmiştir. Konferansın başlıca sonuçları IMF (Uluslararası Para Fonu) ve şimdi Dünya Bankası'nın bir parçası olan Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasının (IBRD) kurulmasıdır. GSYH, IMF ve Dünya Bankası tarafından ekonomik gelişmenin başlıca ölçütü olarak kullanılmaya başlanmıştır (Costanza vd., 2014). Birleşmiş Milletler 1956'da GSYH'nin bugünkü şeklini vererek uluslararası bir hesaplama standardı getirmiştir. Daha sonra 1968 ve 1993 yıllarında bazı önemli revizyonlar yapmıştır (Rauch and Chi, 2010, s. 104).

Görüldüğü üzere GSYH ortaya çıkış amacından uzaklaşarak ve yanlış kullanılarak ekonomik ve sosyal refahın bir göstergesi olarak benimsenmiş ve dünya üzerindeki tüm devletler tarafından ekonomik gelişmenin en önemli ölçütü haline gelmiştir. Ancak, GSYH'nin baş mimarı olan Kuznets, GSYH büyümesinin ekonomik gelişmeyle denk tutulmasına karşı durarak bu yöntemin eksikliklerine birçok kez vurgu yapmıştır (Costanza vd., 2014). Kuznets, "Bir ulusun refahını milli gelir ölçümünden anlayabilmek güçtür" ifadesiyle 1934 yılında ABD Kongresi'ni uyarmıştır (Sound Byte). Nobel ödüllü iktisatçı özellikle, bu ölçümün niteliksel değil yalnızca niceliksel bir ölçüm yöntemi olduğuna ve GSYH'yi bir ölçüm aracı olarak kullanırken bu ayrıma dikkat edilmesi gerektiğine değinmiştir. İlerleyen yıllarda iktisatçılar ve politikacılar bu hesaplama yönteminin savaş zamanlarındaki harcamaları ve gelirleri değerlendirmek

için geliştirildiğini unutmuş ve yöntemi iktisadi gelişmişliğin temel ölçütü olarak görmüşlerdir.

1.2. GSYH'ye Yöneltilen Eleştiriler

Günümüzde bazı iktisatçılar, politikacılar, uluslararası kuruluşlar ve medya ekonomik gelişmenin ölçülmesinde GSYH artışını öne çıkartma eğilimindedir. Buna karşın bazı iktisatçılar ise, GSYH'yi genel refah düzeyinin bir göstergesi olarak değerlendirmenin yanlış ve tehlikeli olduğunu belirtmektedir. Ekonomik faaliyet düzeyinin ölçülmesiyle ekonomik gelişme ve refah düzeyinin artması arasındaki ayırım ve GSYH'nin bu amaçları gerçekleştirmedeki rolünü ortaya koymak için birkaç metafor kullanmak yerinde olacaktır.

GSYH, bir binanın enerji kullanımını ölçen elektrik sayacına benzer şekilde, ekonomide üretilen malların ve hizmetlerin akışını ölçer (Constanza vd., 2009, s. 3). Bu bakış açısıyla daha çok elektrik kullanımı, bina sakinlerinin yaşam standartları artırıyor gibi bir algı yaratmaktadır. Her ne kadar elektrik, hayatın olanaklarından bazılarını güçlendiyse de, birçok insan daha yüksek bir elektrik faturası öderken, daha iyi bir hayata sahip olamaz (Constanza vd., 2014).

GSYH'yi ölçüm birimi olan metreye benzetmek de mümkündür. Metrik sistem ile bir ormanın yüzeysel büyüklüğünü doğru olarak ölçebiliriz. Benzer bir biçimde GSYH ile bir ekonominin nicel büyüklüğünü ölçmüş oluruz. Ancak nasıl bir ormanın ekosistemini, yer altı kaynaklarını, coğrafi özelliklerini, flora ve faunasını bilmeden o ormanı geliştirmek mümkün değilse, ekonominin sektörel, yapısal, sosyal ve beşeri özelliklerini göz önüne almadan o ekonomiyi geliştiremeyiz. İnsanların bir parçası olduğu ekonomik sistemi açıklamak için beşeri, çevresel ve sosyal faktörleri de inceleme altına almak gerekir.

GSYH yalnızca nihai çıktı ile ilgilenmekte, o çıktının ne olduğu, kimin ve nasıl ürettiği ile ilgilenmemektedir. GSYH düzeyi, onu yaratan kaynak, ekonomik sektör ve verimlilik gibi niteliksel ve yapısal farklılıkları yansıtmaz. Ekonomilerin bir gelişme düzeyi ölçüsü olmaktan çok, bir faaliyet hacmi ya da ekonomik boyut ölçüsüdür (Erden Özsoy, 2016, s. 23). GSYH ile ilgili sorun, fayda ve maliyetler arasında net bir ayırım yapamamasıdır. GSYH aslında bir ekonomide piyasalarda gerçekleşen tüm kayıtlı faaliyetlerin faydalarını değil, maliyetlerini hesaplayan bir tahmindir (van den Bergh, 2015, s. 85). Dolayısıyla, "Bir sosyal sistemin topyekün üretimi, aslında, o sistemin geliri veya kazancı değil, maliyeti ve masrafıdır" (Sound Byte). Ekonomide ortaya çıkan bir değişikliğin (örneğin bir iktisat politikası uygulamasının) sonuçlarının görülebilmesi için fayda-maliyet analizi yapılması gerekmektedir. GSYH böyle bir analizin sadece maliyet boyutunu ortaya koymakta, fayda yani toplumsal refah boyutuna ise yer vermemektedir (Ersen, 2013, s. 8).

GSYH, sadece yaşam kalitesinin anahtar yönlerini ölçmekte başarısız kalmaz; birçok yönden, uzun vadede sosyal refaha aykırı olan faaliyetleri teşvik edebilir. Örneğin GSYH zenginler ve yoksullar arasındaki artan eşitsizliği gizler. Gelir eşitsizliği, bir ülkedeki genel sağlık durumunun kötüleşmesi, çalışan verimliliğinin azalması ve toplumsal huzursuzluğun artması ile ilişkilendirilebilir. Adil olmayan bir

gelir dağılımı, suç oranının artması, işgücü verimliliğinin azalması ve yatırımların düşmesi gibi etkilerle ekonomik refahı olumsuz yönde etkileyebilir (Costanza vd., 2009, s. 9-10).

GSYH ölçümü, doğal kaynakların kendilerini yenileyebileceklerinden daha hızlı bir şekilde tüketimine neden olabilmektedir. Paul Hawken "Gelecekte çaldığımızı bugün satıyoruz ve buna GSYH diyoruz" ifadesiyle ekonomik büyümenin çevrenin bozulması ve gelecek kuşakların refahının azalmasına rağmen gerçekleştirildiğini belirtmektedir (Kubiszewski). GSYH'nin en zayıf yönlerinden biri doğal kaynakların tükenmesi, çevre kirliliği, atıkların maliyetleri, potansiyel sosyal maliyetler (örneğin çalışanların maruz kaldığı radyoaktif maddeler ve çeşitli kimyasallar nedeniyle ortaya çıkan sağlık sorunları) gibi maliyetleri göz ardı ediyor olmasıdır. Ancak bilindiği gibi çevresel ve sosyal maliyetlerin parasal değerlerini ölçmek mümkün değildir. Özetle GSYH kalkınmanın sürdürülebilirliğini ölçemez (Rauch and Chi, 2010, s. 104).

Ekonomik gelişme ölçütü olarak GSYH ile ilgili bir diğer endişe, "eşik etkisi" olarak bilinmektedir. Buna göre GSYH arttıkça genel yaşam kalitesi bir noktaya kadar artmaktadır. Bu noktanın ötesinde, GSYH'deki artışlar genel refah düzeyinin artmasına ya da azalmasına neden olmamaktadır. Bunun nedeni, harcamalardaki artışın sağladığı faydaların, gelir eşitsizliği, boş zaman kaybı ve doğal kaynakların tükenmesi ile ilişkili maliyetlerle dengelenmesidir. Belirli bir eşik değerinin ötesinde maddi refahın artması ile sosyal uyum, sağlıklı ilişkiler, bilgi, bilgelik, amaç duygusu, doğayla bağlantı ve insan mutluluğunun diğer boyutları arasındaki ilişki giderek zayıflamaktadır (Costanza vd., 2009, s. 9). Robert F. Kennedy 1968 yılında yaptığı bir konuşmasında GSYH'nin yaşamı değerli kılan şeyler dışında, her şeyi ölçtüğünü ifade etmiştir (Sound Byte).

Hükümetler iktisadi başarı göstergesi olarak GSYH artışını öne çıkartma eğilimindedir. Kişi başına GSYH'nin yüksek olması hükümetler açısından önemli bir başarı ölçütüdür. Diğer taraftan özel karar alıcılar (işletmeler, hane halkları) da iktisadi iklimi değerlendirirken GSYH'deki gelişmeleri izlerler. Bu nedenle hükümetler GSYH'yi olumsuz yönde etkileyecek kararlar almaktan kaçınabilirler. Bu eğilimin sonucunda GSYH'yi artırmak amacıyla toplumları her yönden etkileyebilecek diğer konuları ihmal edebilirler. Üstelik bundan ötürü takdir bile toplayabilirler (Ersel, 2013, s. 7).

2. İktisadi Gelişmenin Ölçülmesine Yönelik Alternatif Metrikler

Joseph Stiglitz'e göre "yanlış şeyi ölçüyorsak, yanlışla doğru sürükleniriz". Tasarlanmadığı bir alanda ölçüm aracı olarak kullanılması nedeniyle GSYH'yi sorumlu tutmak ve onu eleştirmek doğru değildir. Ölçülen değişkenlere bağlı olarak verilen kararlar, bu değişkenlerin nasıl ölçüldüğüne ve yorumlandığına bağlıdır. Sorunlu bir şekilde oluşturulan metrikler çoğu zaman kör uçuş yapılmasına neden olabilmektedir. Günümüzde mevcut metriklerin sınırlılıklarının anlaşılması ve daha iyi metriklere ihtiyaç duyulduğu konusunda büyük bir fikir birliği bulunmaktadır (Stiglitz vd., 2014).

GSYH ekonomik faaliyetin bir ölçüsü olmaktan öteye gitmemektedir. Oysa uzun yıllardır GSYH'ye olduğundan büyük anlamlar yüklenmekte, ekonomik ve sosyal refahın yani gelişmenin ölçütü olarak kullanılmaktadır. Ekonomik gelişmenin amacı insanın refahını ve yaşam kalitesini iyileştirmektir. GSYH'nin refah düzeyinin bir ölçütü olmadığı ve GSYH büyümesinin ulusal politika hedefi olmaktan çıkması gerektiğinin kabul edilmesi, günümüz ekonomik sistemini daha bütüncül bir anlayışla

açıklayabilmek amacıyla yeni araçlar arayışına itmiştir. Bu çerçevede geliştirilen metrikleri üç gruba ayırmak mümkündür (Constanza vd., 2009, s. 9-10):

- GSYH’de Düzeltmeler Yapan Endeksler: Gerçek Gelişme Göstergesi, Yeşil GSYH, Düzeltilmiş Net Tasarruf
- GSYH’yi Kullanmayan Endeksler: Ekolojik Ayak İzi, Öznel İyilik, Gayrisafi Milli Mutluluk, Mutlu Gezegen Endeksi, Sosyal Gelişme Endeksi
- GSYH’yi İçeren Bileşik Endeksler: İnsani Gelişme Endeksi, Sürdürülebilir Kalkınma Endeksi

2.1. GSYH’de Düzeltme Yapmaya Yönelik Endeksler

GSYH’de düzeltme yapmaya yönelik endeksler, mevcut GSYH’ye bazı ekleme ya da çıkarmalar yapılarak elde edilirler. Bu endekslerin hesaplamasında bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Bu sınırlılıkları şu şekilde sıralamak mümkündür (Costanza vd. 2009, s. 11-12):

- Gönüllü hizmetler ve yasa dışı faaliyetler gibi parasal olarak düzenli rapor edilemeyen kalemlerin hesaplanması konusunda fikir birliğinin sağlanamaması
- Hangi harcama kalemlerinin fayda sağladığı dolayısıyla toplama ilave edilmesi gerektiği, hangilerinin maliyet oluşturduğu dolayısıyla toplamdan çıkarılması gerektiği konusunda karar vermede öznellik
- Doğal kaynakların tükenmesinin maliyetinin nasıl hesaplanacağı konusunda uzlaşamama

Bununla birlikte, bu yeni muhasebe sistemlerinin uygulamaları, GSYH ile gerçek ekonomik refah arasındaki uçurumun arttığına dair güçlü kanıtlar sunması bakımından önem arz etmektedir.

Gerçek Gelişme Göstergesi (Genuine Progress Indicator): 1980’lerin sonlarında Herman Daly ve John Cobb tarafından geliştirilen “Sürdürülebilir İktisadi Refah Endeksi”nin rafine edilmiş bir versiyonudur. Gerçek Gelişme Göstergesi, GSYH ile aynı kişisel tüketim verileriyle başlar, ancak daha sonra bazı önemli ayrımlar yapar. Gelir hesabından gelir eşitsizliği, suçların maliyeti, çevresel bozulma ve boş zaman gibi kalemlerin sebep olduğu kaybın çıkarılıp, dayanıklı tüketim malları ve kamu altyapılarından sağlanan hizmetler ile gönüllü hizmetler ve ev işlerinin faydalarının eklenmesiyle hesaplanır (Anielski, 2001, s. 6).

Yeşil GSYH (Green GDP): Bilindiği gibi GSYH sadece parasal işlemleri dikkate almaktadır. Piyasalarda işlem görmeyen dolayısıyla fiyatlandırılmayan doğal kaynaklar ve ekosistem hizmetleri GSYH hesaplamalarında yer alamamaktadır. Yeşil GSYH, mevcut GSYH’den çevresel bozulma ve doğal kaynakların tükenmesi gibi piyasada fiyatlandırılmayan çevresel maliyetlerin gölge değerlerinin çıkartılmasıyla elde edilmektedir. Bu hesaplama çalışmaları 1970’lerin ortalarından itibaren başlamış, 1993’te Birleşmiş Milletler “Çevreyle Uyumlu GSYH” (Environmentally Adjusted GDP) adlı bir metodoloji önermiştir. Yeşil GSYH’nin bugün bilinen hesaplama yöntemi ise Çin’de geliştirilmiştir (Rauch and Chi, 2010, s. 105).

Düzeltilmiş Net Tasarruf (Adjusted Net Saving): Dünya Bankası tarafından geliştirilen ve Gerçek Tasarruflar (Genuine Savings) olarak da adlandırılan Düzeltilmiş Net Tasarruf ülke düzeyinde sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın önde gelen ekonomik göstergelerinden biri olarak kullanılmaktadır (Hanley vd., 2014, s. 1).

Düzeltilmiş Net Tasarruf, beşeri sermayeye yapılan yatırımları, doğal kaynakların tükenmesi ve kirliliğin yol açtığı maliyetleri dikkate alarak bir ekonominin sahip olduğu net tasarruf oranını hesaplamaktadır. Pozitif tasarruflar, refahın zamanla artmasına, böylelikle gelecek nesillere mevcut nesiller kadar fırsatlar sunulmasına olanak sağlar. Düzeltilmiş Net Tasarruf, bir ekonominin sürdürülebilirliğini, genişletilmiş ulusal hesap kavramlarına dayanarak değerlendirmeyi amaçlayan bir göstergedir. Düzeltilmiş Net Tasarruf, standart ulusal muhasebe sisteminde dört düzeltme yapılarak hesaplanmaktadır. Bu düzeltmeler (World Bank, 2012, s. 1):

- Net ulusal tasarrufları elde etmek için sabit sermaye tüketiminin (amortisman) çıkartılması,
- Beşeri sermaye yatırımı olarak cari kamu eğitim harcamalarının eklenmesi,
- Doğal kaynakların tüketilmesine yönelik tahminlerin çıkartılması,
- Karbondioksit ve partikül emisyonundan (parçacık salımı) kaynaklanan hasarların çıkartılmasıdır.

Düzeltilmiş Net Tasarruf gerçekçi olmayan bazı varsayımlara dayandığı ve doğal kaynakların tükenmesinin ölçümüne ilişkin sorunlar nedeniyle eleştirilmektedir (Boos: 2015, s. 4146).

2.2. GSYH'yi Kullanmayan Endeksler

Bazı alternatif endeksler ekonomik faaliyetler yerine çevresel veya sosyal faaliyetleri, iyiliği (well-being) ya da sosyal, çevresel ve beşeri sermayedeki değişimleri ölçmektedir. GSYH'yi kullanmayan endeksler arasında ekolojik ayak izi, öznel iyilik, gayrisafi milli mutluluk, mutlu gezegen endeksi ve sosyal gelişme endeksi yer almaktadır.

Ekolojik Ayak İzi (Ecological Footprint): Bir bireyin, topluluğun ya da faaliyetin tükettiği kaynakların yeniden üretilmesi ve ortaya çıkan atığın bertaraf edilmesi için gereken biyolojik olarak verimli toprak ve su alanı Ekolojik Ayak İzi hesaplamaları ile belirlenmekte ve küresel hektar (kha)⁴ ile ifade edilmektedir (Erden Özsoy ve Dinç, 2016, s. 42). Başka bir deyişle Ekolojik Ayak İzi, bireylerin üretim ve tüketim döngüsünde kullandıkları biyolojik olarak verimli alanı göstermektedir. Ekolojik ayak izi ulusal ölçek hesaplama formülü şu şekilde ifade edilmektedir (Tosunoğlu, 2014, s. 162):

$$\text{Ekolojik Ayak İzi} = \text{Tüketim} \times \text{Üretim Alanı} \times \text{Nüfus}$$

Ekolojik Ayak İzini hesaplamalarında üretime değil tüketime dikkat edilmektedir. Örneğin Çin'de üretilen Iphone Şili'deki bir kişi tarafından satın alınmışsa, Çin'in değil Şili'nin ekolojik ayak izi olarak hesaplanmaktadır (NEF). Diğer taraftan ekolojik ayak izi analizi özellikle yöntemsel eksiklikleri ile ekonomi ve çevre ilişkisinin sadece belirli yönlerini ele almaktadır. Bu bakımdan yöntemin sürdürülebilirliği, açıklamada yetersiz olacağı ve tamamlayıcı birtakım göstergelerle desteklenmesi gerektiği savunulmaktadır (Erden Özsoy ve Dinç, 2016, s. 44).

Öznel İyilik (Subjective Well Being): Son yıllarda refah düzeyini bireylerin ve grupların kendi beyanlarına göre ölçen çalışmaların sayısı giderek artmıştır. Genellikle bireysel esenlik (iyi olma hali) ölçütü olarak adlandırılan, bu çalışmalar, yaşam

⁴ Küresel hektar, yaklaşık olarak bir futbol sahası büyüklüğündeki alana denktir (GFN).

kalitesini "memnuniyet" ya da insanların ruh hali ve duyguları ile ölçmeye çalışmaktadır. Amaç insan ihtiyaçlarının gerçekte hangi ölçüde karşılandığını ölçmektir (Costanza vd., 2009, s. 16). Öznel İyiliğin genellikle "mutluluk" ölçümü ile sınırlandırıldığı düşünülse de mutluluktan çok daha geniş bir kavram yelpazesini kapsamaktadır. İnsanların yaşamları ve deneyimleriyle ilgili tepkileri hakkında yaptıkları çeşitli olumlu ve olumsuz değerlendirmelere dayanmaktadır (OECD, 2013, s. 10). Diğer bir deyişle, yaşam tatmini, yaşamı nitelendirme, yaşamı değerlendirme, yaşamdaki pozitif ve negatif etkilerin düzeyi Öznel İyiliği oluşturmaktadır. Mutluluk ve mutsuzluğun tek bir boyutta ele alınmasından çok, duygu ve davranışların sıklığını veya baskınlığını ölçmek için bireylere pozitif ve negatif etkilere yönelik sorular yöneltilmektedir. Pozitif ve negatif etkiye sahip çok sayıda gösterge, ikisi arasındaki dengeyi gösteren tek bir endeks yaratacak şekilde birleştirilmektedir (Helliwell and Barrington-Leigh, 2010, s. 22). Bu yaklaşım, öznel değer yargılarını kullandığı için bazı kesimler tarafından eleştirilmektedir.

Gayrisafi Milli Mutluluk (Gross National Happiness): 1970'lerde Butan Kralı tarafından ortaya atılmıştır. Kavram, sürdürülebilir kalkınmanın ölçülmesinde bütüncül bir yaklaşımın benimsemesi ve refahın ekonomik olmayan yönlerine eşit önem verilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Gayri Safi Milli Mutluluk Endeksi, Alkire-Foster yöntemi olarak bilinen çok boyutlu bir metodolojiye dayalıdır. Endeksin dört ayağı bulunmaktadır: iyi yönetim, sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınma, kültürel koruma ve çevre koruması. Bunlar da kendi içinde dokuz alana ayrılır: Psikolojik refah, sağlık, eğitim, zaman kullanımı, kültürel çeşitlilik ve esneklik, iyi yönetim, toplumun gücü, ekolojik çeşitlilik ve esneklik ile yaşam standartları. İlgili alanları temsilen 33 değişken kullanılmaktadır. Tüm alanlar eşit olarak (1/9 oranında) ağırlıklandırılarak tek bir bileşik endeks değeri elde edilir. Bu 33 değişkenin ölçümü, yüz yüze görüşmeyle bir veya daha fazla soru ile test edilir (GNH). Gayri Safi Milli Mutluluk öznel yargıya dayandığı ve uluslararası refah karşılaştırmalarında kullanımının zor olacağı öne sürülerek eleştirilmektedir.

Mutlu Gezegen Endeksi (Happy Planet Index): 2006 yılında New Economics Foundation tarafından geliştirilen endeks sürdürülebilir refahın bir göstergesi olarak kullanılmaktadır. Mutlu Gezegen Endeksi (HPI) aşağıdaki formülle hesaplanır (NEF):

$$HPI = \frac{(\text{Deneyimlenen İyilik} \times \text{Ortalama Ömür Beklentisi}) \times \text{Sonuçların Eşitsizliği}}{\text{Ekolojik Ayak İzi}}$$

Deneyimlenen İyilik, ülke vatandaşlarına yaşamlarından ne kadar memnun olduklarını sıfırdan ona kadar bir ölçekte değerlendirmelerini isteyen Gallup Dünya Değerler Anketinden toplanan verilere dayanmaktadır. Ortalama Ömür Beklentisi, Birleşmiş Milletler tarafından toplanan verilerle her bir ülke vatandaşının beklenen ortalama yaşam süresini (yıl) ölçer. Sonuçların Eşitsizliği, her ülkenin kendi içinde ortalama ömür beklentisi ve deneyimlenen iyilik verilerindeki eşitsizliğin dağılımına dayalı olarak hesaplanmaktadır. Sonuçların eşitsizliği yüzde olarak ifade edilmektedir. Ekolojik Ayak İzi, Küresel Ayak İzi Ağı tarafından hazırlanan verilere dayanarak bir ülkenin her bir vatandaşının çevreye yaptığı ortalama etkiyi ölçmektedir (NEF). Mutlu Gezegen Endeksteki verilerin büyük kısmı ikincil kaynaklardan alınır; bir kısmı da

istatistiksel tahmin yöntemleriyle elde edilmeye çalışılır. Dünya Değerleri Anketi, dünya uluslarının küçük bir kısmını kapsar ve beş yılda bir gerçekleştirilir. Refah düzeyinin anketlerle belirlenmesini içeren bu yaklaşım öznel olduğu için eleştirilmektedir. Ayrıca Ekolojik Ayak İzi ölçütünün de eleştirilen yönleri bulunmaktadır.

Sosyal Gelişme Endeksi (Social Progress Index): Ülkelerin sosyal ve çevresel performanslarına odaklanan, GSYH'den bağımsız, ancak onu tamamlayıcı nitelikte olan kapsamlı ve bütüncül bir metriktir. Sosyal Gelişme Endeksinin hesaplanmasında dört temel ilke benimsenmiştir (Porter vd., 2016, s. 11- 12):

- Sadece sosyal ve çevresel göstergeler kullanılmaktadır: Ekonomik değişkenleri ve ekonomik sonuçları (çıktıları) kullanmaktan ziyade, sosyal gelişmeyi doğrudan ölçmektir. Ekonomik göstergeleri kullanılmayarak, kişi başına düşen GSYH'yle ölçülen ekonomik kalkınma ve sosyal kalkınma arasındaki ilişki, titizlikle ve sistematik olarak analiz edilebilmektedir. "GSYH'nin ötesine geçmek" için önceki çabalar sosyal ve ekonomik göstergeleri bir arada kullanarak, sebep- sonuç ilişkisinin gözden kaçırılmasına neden olmaktadır.
- Girdiler yerine, çıktıları kullanılmaktadır: İnsanların yaşamlarıyla ilgili sonuçlar ölçülmektedir. Örneğin bir ülkenin sağlığa ne kadar para ya da çaba harcadığı ile değil, sağlıkla ilgili elde ettiği sonuçlarla ilgilenmektedir.
- Tüm ülkelerle ilgili bütüncül bir yaklaşım sergilemektedir: Bu endeksten önce geliştirilen diğer metrikler genelde düşük gelirli ülkeler üzerinde odaklanmıştır. Ancak, her bakımdan örnek oluşturabilecek bir toplumun özelliklerinin bilinmesi, yüksek gelirli ülkeler de dâhil olmak üzere, tüm ülkelerin oraya ulaşması için bir yol haritası çizmesi açısından önemlidir.
- Eyleme Dönüştürülebilirdir: Endeks, hükümet, iş dünyası ve sivil toplumdaki liderlerin ve uygulayıcıların daha hızlı sosyal gelişme sağlayacak politikalar ve programlar uygulamasına yardımcı olacak pratik bir araç olmayı hedeflemektedir.

Sosyal gelişme, toplumu oluşturan bireylerin temel insani ihtiyaçlarını karşılama, yaşam kalitesini yükseltme ve sürdürme imkânı veren yapı taşlarını oluşturma kapasitesidir ve tüm bireylerin potansiyellerini tam olarak ortaya çıkartacak koşulları yaratır. Tanım, sosyal gelişmenin üç boyutu üzerinde odaklanmaktadır: Temel İnsan İhtiyaçları, İyiliğin Temelleri ve Fırsat. Sosyal Gelişme Endeksi bu üç boyutu 12 bileşen ve 53 ayrı gösterge etrafında yapılandırılmaktadır.

Tablo 1. Sosyal Gelişme Endeksinin Boyutları ve Bileşenleri

Temel İnsan İhtiyaçları	İyiliğin Temelleri	Fırsat
Beslenme ve Temel Tıbbi Bakım Su ve Temizlik (Sanitasyon) Barınma Kişisel Güvenlik	Temel Bilgiye Erişim Bilgi ve iletişime Erişim Sağlık Çevre kalitesi	Kişisel Haklar Kişisel Özgürlükler Hoşgörü ve Sosyal Aidiyet İleri Eğitime Erişim

(Porter vd., 2016, s. 13)

İlk kez 2014 yılında ulusal düzeyde uygulanmaya başlanan Sosyal Gelişme Endeksi zamanla geliştirilerek bölgelere, şehirlere ve topluluklara uygulanmaya başlanmıştır. Sosyal Gelişme Endeksi oldukça yeni ve geliştirilebilir bir metriktir.

2.3. GSYH'yi İçeren Bileşik Endeksler

GSYH'yi İçeren Bileşik Endeksler, GSYH ile sosyal ve çevresel göstergelerin birleştirilerek bir endeks değeri altında yorumlanmasıyla elde edilmektedir. İnsani Gelişme Endeksi ve Sosyal Kalkınma Endeksi bu endekslere örnek olarak gösterilebilir.

İnsani Gelişme Endeksi (Human Development Index): İnsani gelişme ve yaşam kalitesi görelî kavramlar olduklarından bunları tanımlamak da oldukça güçtür. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), 1990 yılından itibaren her yıl düzenli olarak yayınlanan İnsani Gelişme Raporlarında ülkelerin gelişmişlik düzeylerini karşılaştırırken İnsani Gelişme Endeksini kullanmaktadır. İnsani Gelişme Endeksi insani gelişmeyi üç boyutta ele almaktadır. Bunlar, eğitim, sağlık ve gelir düzeyidir. UNDP ülkeleri düşük, orta, yüksek ve çok yüksek insani gelişmeye sahip ülkeler olarak dört gruba ayırmaktadır (UNDP, 2014, s. 1). İnsani Gelişme Endeksi, fiziksel ve ekonomik refahın başlıca değişkenlerini birleştiren bir yöntem sunduğundan yaşam kalitesini ölçmek için önemli bir ölçüttür. Endekse yöneltilen temel eleştiri, insan refahını tanımlamada yalnızca üç değişken kullanmasıdır (Anielski, 2001: 6). Ayrıca endeksin ilk iki bileşeni belirli sosyal hedefleri ele almakta olsa da gelir bileşeni refah için yetersiz bir temsilci olarak kalmaya devam etmektedir (Sound Byte).

Sürdürülebilir Kalkınma Endeksi (Sustainable Development Index): 2015 yılında süresi sona eren Binyıl (Milenyum) Kalkınma Hedeflerinin ardından 25-27 Eylül 2015 tarihlerinde New York'taki Birleşmiş Milletler Genel Merkezinde gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesinde 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 193 ülkenin imzası ile kabul edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma, karar verme süreçlerinde ekonomik, sosyal ve çevresel faktörleri ölçmek ve yönetmek için bütünsel bir yaklaşım sunar (Anielski, 2001: 4). Bu nedenle Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, ekonomik büyüme, sosyal katılım ve çevresel sürdürülebilirliği bir arada yürütmeyi gerektirmektedir. Küresel Gündemin amaç ve boyutlarını göstermek için 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi ve bu hedefler dahilinde 169 alt hedef yayınlanmıştır (UNDP, 2015).

Temmuz 2016'da Birleşmiş Milletler inisiyatifi olan Sürdürülebilir Kalkınma Çözümleri Ağı (SDSN) ve paydaşı Bertelsmann Stiftung tarafından bir rapor yayınlanmıştır. Yayınlanan "SDG Index & Dashboards" adlı rapor, ülkelerin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri konusundaki karnesini ortaya koymaktadır.⁵ Bunu yaparken 17 sürdürülebilir kalkınma hedefine yönelik 77 göstergeyle bir endeks değeri oluşturulmuştur. Bu endeks 149 ülkeyi kapsamaktadır. Bu ülkeler toplam dünya nüfusunun %99'undan fazlasını oluşturmaktadır. Sürdürülebilir Kalkınma Endeksi tüm sürdürülebilir kalkınma hedeflerini kapsayan ve hızlı bir değerlendirme olanağı yaratan birleşik bir endekstir. Endeksin oluşturulmasında üç temel kural dikkate alınmıştır. Öncelikle her bir hedef ve alt hedefler için politika oluşturmakta fayda sağlayacak güçlü

⁵ Raporla, "Bu raporda yer alan görüşlerin, Birleşmiş Milletlerin herhangi bir kuruluşu, ajansı veya programının görüşlerini yansıtmamaktadır." İfadesi yer almaktadır.

metrikler oluşturulmuştur. Bu metrikler sağlam ve güncellenen veri kaynaklarına dayanmaktadır. İkinci olarak, ülke düzeyinde güncel olan sürdürülebilir kalkınma göstergeleri kullanılmıştır. Üçüncü olarak, göstergelerin en az %80'nin ölçülebildiği ülkeler endekste yer almaktadır (Sachs vd., 2016, s. 48-50).

Sürdürülebilir Kalkınma Endeksinin eleştirilen yönleri de bulunmaktadır. Bazı sürdürülebilir kalkınma hedefleri ülkeler arasında karşılaştırılmamaktadır. Örneğin sürdürülebilir kalkınmanın onuncu hedefi, ülkenin kendi içindeki ve ülkeler arasındaki eşitsizliklerin azaltılmasıdır. Ülkelerin kendi içlerindeki eşitsizliği azaltmaya yönelik girişimlerini ölçmek mümkünken ülkeler arasındaki eşitsizliklerin azaltılmasını ölçmek bu endeksle mümkün değildir. Çünkü bu endeks her bir ülkeyi bireysel olarak değerlendirmektedir. Bu eksende getirilebilecek başka bir eleştiri, bir ülkenin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşma çabasını diğer bir ülkenin etkiliyor olabilemesidir. Örneğin gelişmiş ülkelerin çevresel kaynaklara yönelik talebi sınır ötesi bir etki yaratarak gelişmekte olan ülkelerde çevresel bozulmayı hızlandırabilmektedir. Bazı sürdürülebilir kalkınma göstergeleri birçok ülkede veri yetersizliği nedeniyle ölçülememektedir. Bu nedenle de Sürdürülebilir Kalkınma Endeksinde dahil edilememiştir. İlgili sorunu çözmek için hesaplanamayan göstergelerin yerine ek bir takım metrikler eklenmiştir. Son eleştiri ise güncel verilerin kullanılması nedeniyle tarihsel bir karşılaştırma yapılamamasıdır (Sachs vd., 2016, s. 23).

Sürdürülebilir Kalkınma Endeksi tüm bu sınırlılıklarına rağmen kalkınmanın tüm boyutlarını kapsadığı göz önüne alındığında kullanışlı bir metriktir. Bu endeks zamanla geliştirilebildiği takdirde iktisadi gelişmenin ölçülmesinde uygun bir metrik olarak kabul edilebilecektir.

3. Alternatif Metriklere Yöneltilen Eleştiriler

Her de kadar GSYH'nin Ötesi tartışmalarında ekonomik gelişmenin göstergesi olarak GSYH'nin kullanılması eleştirilse de onun yerine önerilen alternatif metriklerin oluşturulmasında da önemli sınırlılıklar bulunmaktadır. Bunlar genel olarak veri/metodoloji sınırlılıkları ve sosyal/kurumsal sınırlılıklardır. Veri/metodoloji sınırlılıkları GSYH gibi bir çok gösterge için geçerli olup teknik olarak çözülebilir niteliktedir. Ancak sosyal/kurumsal sınırlılıkların çözülmesi çok daha güçtür.

3.1. Veri ve Metodoloji Sınırlılıkları

Verilerle ilgili karşılaşılan sınırlılık genellikle güvenilirlik ve ulaşılabilirlik sorunudur. Verilerin güvenilirliği kullanılabilirliğini önemli ölçüde etkilemektedir. Veri güvenilirliği, verilerin bir sistemde meydana gelen değişikliklerle ilgili doğru sinyali verip vermediğidir. GSYH verileri aynı standartta elde edilebiliyorken çevresel ve sosyal veriler tüm dünya ülkelerinde aynı kesinlikte ölçülememektedir. Ulaşılabilirlik sorununun başında toplanan verinin uzunluğu (timeliness), kapsamı (scope) ve ölçeği (scale) gelmektedir.

Verilerin uzunluğu ilgili verilerin hangi sıklıkta yayınlandığıyla ilgilidir. GSYH tüm dünya ülkelerinde yıllık olarak yayınlanmaktadır. Ancak özellikle parasal olmayan veriler aynı periyotta elde edilememekte ve raporlanamaktadır. Örneğin Gayrisafi Milli Mutluluk sadece 2010 yılında yayınlanmıştır. Mutlu Gezegen Endeksi üç yılda bir yayınlanmaktadır. Veri kapsamı, ölçülen öğelerin genişliğidir. GSYH'nin kapsamı 80 yılı aşkın bir süreçte gelişmiştir ve metodolojisi de standartlaştırılmıştır. GSYH tüm

ülkelerde ölçülmektedir. Ancak örneğin Gayrisafi Milli Mutluluk sadece Butan'da, Yeşil GSYH sadece Çin'de ölçülmüştür. Gerçek İlerleme Göstergesi ise 17 ülke, birçok eyalet ve bölgede ölçülebilmektedir. Bu anlamda alternatif metriklerin bir kısmının veri kapsamı karşılaştırma yapmayı engelleyici nitelikte dardır. Veri ölçeği, toplanan ve raporlanan verilerin ayrıntı düzeyidir. GSYH verisinin ölçeği, yayınlandığı ülkenin bilgi altyapısına bağlıdır. GSYH bütün ülkelerde ulusal düzeyde yayınlanırken bazı gelişmiş ülkelerde ulusal ya da bölgesel düzeyde yayınlanabilmektedir. Alternatif metriklerden bazılarında ise verilerin bir kısmı birey ya da işletme düzeyinde toplansa da gizlilik nedeniyle mikro değil ancak makro ölçekte raporlanabilmektedir. Bu nedenle de eyaletler ve bölgeler gibi daha küçük ölçekli verilerin elde edilmesi güçleşmektedir.

Metodoloji standardizasyonu bir göstergenin oluşturulmasında hangi verilerin seçileceği, ölçüleceği ve hangi farklı verilerin bir araya getirileceği konularındaki kararları kapsar. ABD ve İngiltere Hazineleeri tarafından geliştirilen GSYH metodolojilerinin standardizasyonu, BM Ekonomik ve Sosyal Bilimler Bölümü ve Politika Analizi İstatistik Bölümü tarafından denetlenmektedir. Aynı kuruluş Yeşil GSYH göstergesi konusunda da standardizasyonu sağlamaktadır. Gerçek Gelişme Göstergeleri ve Ekolojik Ayak İzi gibi alternatif göstergelerin standardizasyonunun sağlanmasında çeşitli kuruluşlar ve hükümetler çalışmalarını sürdürmektedir. Yeşil GSYH'de olduğu gibi bu çalışmaların süresi GSYH ile karşılaştırıldığında oldukça kısadır ve standartlar konusunda fikir birliğine ulaşılmasıyla ilgili daha yapılacak çok çalışma bulunmaktadır.

Göstergeler, toplumsal tercihleri, değerleri ve hedefleri yansıtır. Dolayısıyla göstergelerin seçimi gelişmenin önemsenen yönleriyle ilgilidir. Alternatif metriklerden bazıları çevresel konular üzerinde durmakta, bazıları mutluluk ve iyilik üzerinde yoğunlaşmaktadır. Örneğin Yeşil GSYH ve Ekolojik Ayak İzi iktisadi gelişmenin sadece çevresel boyutunu ele alırken Gayrisafi Milli Mutluluk, Mutlu Gezegen Endeksi ve Öznel İyilik mutluluk ve iyilik odaklıdır. GSYH parasal değerlerle ölçüldüğünden objektif bir göstergedir. Bazı alternatif ölçütler ise, bireylerin kişisel refah algılamaları üzerine yapılan araştırmalara dayanmaktadır. Bu nedenle subjektif (öznel) bir nitelik arz etmektedir. Bazı alternatifler objektif olarak değerlendirilse de temel verilerin doğruluğu, kesinliği ya da kullanılan metodolojinin standart olmaması gibi sınırlılıkları bulunmaktadır (Costanza vd., 2009, s. 23-25).

3.2. Sosyal ve Kurumsal Sınırlılıklar

Gelişmenin daha iyi ölçülmesine yönelik sosyal ve kurumsal sınırlılıklar temelde değişime olan dirence dayalı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sınırlılıklar arasında "büyüme iyidir" paradigmasının egemenliği ve politik engeller sayılabilir.

Artan GSYH'nin tüm ekonomik sorunları çözeceğine olan inanç, ekonomik gelişmenin daha iyi ölçütleri için en büyük engeldir. Dünya genelinde, ekonomik faaliyetin büyümesi evrensel bir çözüm olarak görülmektedir. GSYH'nin artışı insan refahının artışıyla eşdeğer tutulmaktadır. İş dünyası liderleri, ekonomistler, medya ve hükümetler ekonomik gelişmeyi GSYH'den daha iyi ölçen bir ölçütün var olmadığını iddia etmektedir. Onlara göre yoksulluğu ortadan kaldırmak için GSYH büyümesinden daha iyi bir yol yoktur ve GSYH büyümeksizin mevcut istihdam düzeylerini sürdürmenin hiçbir yolu yoktur. Sonuç olarak, kamuoyu, büyümenin iyi olduğuna ve GSYH'nin doğru ölçüt olduğuna inanmaktadır (Costanza vd., 2009, s. 27-8).

Politik engeller ise siyasal iktidara yönelik algılanan tehlikeden ve mevcut siyasi güçlerin statükoyu korumakla yükümlü bir menfaate dayalı olmasından kaynaklanmaktadır. Alternatif metrikler, geçmiş ve mevcut politikaların sorun yarattığını gösteriyorsa bu durum, politikaları yapmaktan sorumlu kişileri ilgilendirmekte ve yükümlülük altına sokmaktadır. Bunun en yaygın örneklerinden biri, Çin'in Yeşil GSYH ölçütünü geliştirmeye çalışmasıdır. 2004'te Çin hükümeti, ekonomik büyümeyi ölçmek için bu büyümenin çevresel sonuçlarını etkileyen bir metodoloji geliştirdiğini açıklamıştır. 2006 yılında yayınlanan ilk rapora göre, Çin'de doğal kaynakların tükenmesi ve çevrenin bozulması nedeniyle ortaya çıkan kayıp GSYH'nin yüzde 3'ü kadardır. Bu sonuç üzerine 2007'de projeden vazgeçilmiştir (Rauch and Chi, 2010, s. 104).

Sonuç

Günümüz ekonomileri, maliyetlerin faydalardan daha hızlı bir şekilde arttığı bir büyüme evresine girmiştir. Bu maliyetlerin kanıtı, iklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı, doğal kaynakların tükenmesi, işsizlikteki artış, zengin ve yoksul arasındaki uçurumdur. Küresel ekonomi ve birçok ülkenin GSYH'si yıllarca istikrarlı bir şekilde büyümüştür, ancak insan refahı ve ekolojik sağlık bu hıza ayak uyduramamıştır. GSYH'nin artmasının ekonomik gelişmeyi sağladığına dair inancın artık terk edilmesinin zamanı gelmiştir (Sound Byte).

Günümüzde GSYH'nin iktisadi gelişmenin yetersiz bir ölçüm aracı olduğu konusunda bir fikir birliği oluşmuştur. Bu noktada aslında GSYH'yi eleştirmek yerine GSYH'nin aslında neyi ölçtüğü veya tam tersi neyi ölçemediği üzerinde durulmalıdır. GSYH sadece ekonomik faaliyetin bir ölçütüdür. İnsan, çevre, sosyal hayat, sağlık, eğitim gibi değişkenleri ise ölçmez, zaten bunları ölçmek için de geliştirilmemiştir. Genel olarak iktisat bilimi, özel olarak da kalkınma iktisadının öznesi insandır. İnsan sadece ekonomik yaşamdan ibaret bir varlık değildir. Ekonomik gelişmeyi ölçmek için toplumların yaşam koşullarını, sosyal ilişkilerini ve çevresel faktörleri bir arada işleyen kapsamlı bir analiz yapmak gerekir. Günümüzde ekonomik, çevresel ve sosyal refah arasındaki bağ herkes tarafından kabul edilmektedir. İşte tam da bu yüzden GSYH artık geçerliliğini yitirmiş ve ekonomik kalkınmanın alternatif ölçüm yöntemlerini geliştiren "Beyond GDP" tartışmaları ortaya çıkmıştır.

2014 yılında Diane Coyle tarafından yayınlanan "GDP: A Brief but Affectionate History" adlı geniş yankı uyandıran kitapta şöyle ifade edilmektedir: "*Bu kitap GSYH'yi ve tarihini açıklamakta, sınırlılıklarını ortaya koymakta ve halen iktisat politikası için kilit bir gösterge olduğunu savunmaktadır. Kesinlikle, önerilen moda alternatiflerden (örneğin "mutluluk" gibi) daha iyi bir göstergedir. Ayrıca yalnızca GSYH'nin ekonomik performansın yeterince iyi bir ölçüsü olup olmadığını soruyorum? Cevabım hayır. GSYH, yirminci yüzyılın fiziksel seri üretim ekonomisi için tasarlanmış bir ölçüttür. Oysa modern ekonomi hızlı yeniliklerin ve fiziki olmayan, gittikçe sayısallaşan (dijital) hizmetlerin ağırlıkta olduğu bir yapıya sahiptir. GSYH modern ekonominin sahip olduğu bu yapıyı ölçebilmekten yoksundur. Ekonominin ne kadar iyi olduğu günlük politikaların her zaman önemli bir parçasıdır. Ancak günümüzde GSYH'den daha iyi bir "gelişme" ölçütüne ihtiyacımız vardır"* (Coyle, 2014, s. 6).

GSYH yerine ortaya atılan birçok alternatif metrik bulunmaktadır. Tüm bu metriklerin bazı güçlü ve zayıf yönleri vardır. Geliştirilecek daha iyi bir metrik için

öncelikle yeni bir büyüme paradigmasına geçilmesi, detaylarda boğulmak yerine resmin bütününe odaklanılması ve küresel işbirliğinin sağlanması gerekmektedir.

Alternatif metriklerin bir anlam ifade edebilmesi için öncelikle “büyüme iyidir” paradigması yerine yeni bir paradigmaya ihtiyaç duyulmaktadır. GSYH'nin iktisadi gelişme için doğru bir ölçüt olmadığı kabul edildiğinde onun yeri geçebilecek yeni ve iyileştirilmiş ölçütlerin seçiminde büyüme yerine kalkınma, fiziksel seri üretim yerine sürdürülebilir insani gelişmeye doğru tartışmanın eksenini değiştirmek gerekmektedir.

Alternatif metriklerin seçiminde detaylar hakkında tartışmayı bırakıp büyük resim üzerinde odaklanmak gerekmektedir. Tüm göstergeler birer tahmincidir ve kapsamları sınırlıdır. Hiçbiri gerçekten ekonomik, sosyal ve çevresel refahın tüm önemli yönlerini ölçemez. GSYH yerine önerilen alternatif metrikler de veri kullanılabilirliği, güvenilirliği, kullanılan metodolojinin objektifliği veya öznelliği ile ilgili olarak eleştirilebilir. Ulusal göstergelerin amacı, bir gösterge paneli işlevi sağlamak, ulusal düzeydeki politikaların ve programların doğru yönde ilerleyip ilerlemediğine ilişkin bir işaret sunmaktır. İnsanlığın karşılaştığı sorunların karmaşıklığı göz önüne alındığında, tek bir gösterge büyük olasılıkla yeterli olmayacaktır. Bunun yerine kapsamlı bir entegre göstergeler seti daha etkili olabilmektedir.

Alternatif metriklerin geliştirilmesi ve kullanılmasına yönelik olarak küresel işbirliği sağlanmalıdır. Refah artışı için ekonomik sistemin sadece bir araç olduğunu kabul eden yeni küresel hedefler üzerinde uzlaşılmalıdır. Milenyum Kalkınma Hedefleri ve sonrasında onun yerini alan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri küresel hedefler belirleme konusundaki en önemli gelişmelerden biridir. Böylece kalkınma hedeflerine yönelik ilerlemenin nasıl ölçüleceğinin belirlenmesi için küresel bir diyalog başlatılmıştır. Amaç, mükemmel göstergeyi bulmak için akademik bir çalışma değil, uygulanabilir çözümler üzerinde anlaşmaya varılması için devam eden bir küresel diyalog kurabilmektir. 1944 yılında Bretton Woods konferansında GSYH'nin kullanımı konusunda küresel işbirliği nasıl oluşturulduysa günümüzde iktisadi gelişmeyi ölçmek için seçilecek alternatif metrik üzerinde de böyle bir uzlaşma sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Anielski, M., (2001). “Measuring the Sustainability of Nations: The Genuine Progress Indicator System of Sustainable Wellbeing Accounts”, The Fourth Biennial Conference of the Canadian Society for Ecological Economics: Ecological Sustainability of the Global Market Place, August 2001, Montreal, Quebec.
- Boos, A., (2015). “Genuine Savings as an Indicator for “Weak” Sustainability: Critical Survey and Possible Ways forward in Practical Measuring”, *Sustainability*, No. 7, pp. 4146-4182.
- Costanza, R.; Hart, M.; Kubiszewski, I. and Talberth, J., (2014). “A Short History of GDP: Moving Towards Better Measures of Human Well-being”, *The Solutions Journal*, Vol. 5, Iss. 1, pp. 91-97. (<https://www.thesolutionsjournal.com/article/a-short-history-of-gdp-moving-towards-better-measures-of-human-well-being/>)
Erişim Tarihi: 16.01.2017
- Costanza, R.; Hart, M.; Posner, S. and Talberth, J., (2009). “Beyond GDP: The Need for New Measures of Progress”, *The Pardee Papers*, No. 4.

- Coyle, D., (2014). GDP: A Brief but Affectionate History, USA: Princeton University Press.
- Erden Özsoy, C., (2016). “Kalkınma Ekonomisinin Anlam ve İçeriği”, İktisadi Kalkınma (Ed. Bülent Günsoy, Ceyda Erden Özsoy), Anadolu Üniversitesi Yayınları No. 2668, 3. bs., Eskişehir.
- Erden Özsoy, C. ve Dinç, A., (2016). “Sürdürülebilir Kalkınma ve Ekolojik Ayak İzi”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Cilt: 53, Sayı: 619, ss. 35-55.
- Ersel, H., (2013). “Ekonomik Büyüme Hızından Bana Ne?”, *İktisat ve Toplum*, Sayı 27, ss. 5-9.
- European Commission, Beyond GDP: Measuring progress, true wealth, and well-being (http://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/background_en.html) Erişim Tarihi: 07.03.2017
- GFN, (<http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/glossary/>) Erişim Tarihi: 07.03.2017
- GNH, GNH Index, (<http://www.grossnationalhappiness.com/articles/>) Erişim Tarihi: 08.03.2017
- Hanley, N.; Dupuy, L. and McLaughlin, E., (2014). “Genuine Savings and Sustainability”, University of St. Andrews Discussion Papers in Environmental Economics Paper 2014-09.
- Helliwell, J. F. and Barrington-Leigh, C. P., (2010). Measuring and Understanding Subjective Well-Being, NBER Working Paper No. 15887.
- Kubiszewski, I., Beyond GDP: Are There Better Ways to Measure Well-Being? (<https://theconversation.com/beyond-gdp-are-there-better-ways-to-measure-well-being-33414>) Erişim Tarihi: 15.03.2017
- Porter, M. E.; Stern, S. and Green, M., (2016). Social Progress Index 2016, Social Progress Imperative.
- NEF, Happy Planet Index 2016, Methods Paper, (https://static1.squarespace.com/static/5735c421e321402778ee0ce9/t/578dec7837c58157b929b3d6/1468918904805/Methods+paper_2016.pdf) Erişim Tarihi: 30.01.2017
- OECD (2013). OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being, OECD Publishing.
- Rauch, J. N. and Chi, Y. F. (2010). “The Plight of Green GDP in China”, *Consilience: The Journal of Sustainable Development*, Vol. 3, Iss. 1, pp. 102-116.
- Sachs, J., Schmidt-Traub, G., Kroll, C., Durand-Delacre, D. and Teksoz, K. (2016): SDG Index and Dashboards - Global Report. New York: Bertelsmann Stiftung and Sustainable Development Solutions Network (SDSN).
- Sound Byte, GDP and Indicators of Economic Wellbeing, (http://steadystate.org/wp-content/uploads/CASSE_Brief_GDP.pdf) Erişim Tarihi: 02.04.2017
- Stiglitz, J.; Sen, A. K. and Fitoussi, J. P., (2014). “The Measurement of Economic Performance and Social Progress Revisited: Reflections and Overview”, HAL-01069384.
- Tosunoğlu, B. T., (2014), “Sürdürülebilir Küresel Refah Göstergesi Olarak Ekolojik Ayak İzi”, *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 3(5), ss. 154-171.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 26, Sayı 1, 2017, Sayfa 285-301

- UNDP (2015). Sustainable Development Goals (<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/7891Transforming%20Our%20World.pdf>) Erişim Tarihi: 26.03.2017
- Van den Bergh, J., (2015). “Büyümeye Karşı Çevre-“Küçülme”nin Bir Eleştirisi ve “Büyüme-sizlik” İçin Bir Savunu” Yeşil Ekonomi; Küçülmek Güzeldir (Çev: Serin Erensezgin), İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.
- World Bank (2012). Contribution to Beyond GDP, “Virtual Indicator Expo”, Beyond GDP: Measuring Economic Progress, True Wealth and the Well-Being of Nations, (http://ec.europa.eu/environment/beyond_gdp/download/factsheets/bgdp-ve-ans.pdf) Erişim Tarihi: 15.01.2016

Gabriel García Márquez'in *Kırmızı Pazartesi* Romanıyla Latife Tekin'in *Sevgili Arsız Ölüm* Romanında Büyülü Gerçekçilik

Bülent Cercis TANRITANIR¹

A. Melike ÇALIŞKAN²

ÖZET

Büyülü gerçekçilik post-modern düşüncenin merkezini oluşturan bir akımdır. Latin Amerika'nın roman alanıyla edebiyata 1950lerde tanıştırılan Büyülü Gerçekçilik akımı kendine Türk Edebiyatında 1980'li yıllarda yer bulmuştur. Büyülü gerçekçi roman türünü geleneksel romandan ayıran şey biçim-içerik ve roman-yazar ilişkisidir. Geleneksel romanın tersine, büyülü gerçekçilik akımıyla yazılmış romanlarda bütünlük değil parçalanmışlık vardır. Bu yüzden de biçim ve içerik açısından oldukça zengin bir akımdır. İçerisinde barındırdığı zengin kurgularla okuyucuyu sıradanlıktan ve kurallardan kurtarır. Büyülü gerçekçilik akımının tarzı adından da anlaşılacağı üzere yeni bir sanat yaklaşımı değildir; aksine, var olan sanat akımlarının yeniden yorumlanmasıdır. Hem büyülü hem de gerçek olanı bir arada verir. Çağdaş edebiyat yazarlarından olan Gabriel García Márquez'in eserleri Büyülü Gerçekçilik akımını ilerletmiş ve okuyucuya her defasında yenilikler sunmuştur. Türk Edebiyatı'nda Büyülü Gerçekçilik akımının temsilcisi sayılan Latife Tekin, eserlerinde bu akıma yer vermiştir. Bu çalışmanın amacı Márquez'in *Kırmızı Pazartesi* ve Tekin'in *Sevgili Arsız Ölüm* adlı eserlerinde büyülü gerçekçilik akımı özellikleri açısından karşılaştırma yapmak ve isi eser arasında göze çarpan benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyülü Gerçekçilik, Gabriel García Márquez, *Kırmızı Pazartesi*, Latife Tekin, *Sevgili Arsız Ölüm*

Magical Realism in *Chronicle of A Death Foretold* by Gabriel García Márquez and *Dear Shameless Death* by Latife Tekin

ABSTRACT

Magical realism is a movement giving a new impulse to postmodern literary theory and even exists in the center of postmodern thought. Magical Realism, which was introduced by novel branch of Latin America to literature in 1950s, got a foothold in Turkish Literature in 1980s. What separates novel of magical realism from traditional novel is the relationship between form and content, and novel and novelist. Contrary to traditional novel, in magical realist novels there is fragmentation instead of wholeness. Magical realism is rather rich in terms of form and content. It saves the reader from

¹ Doç.Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı, bcercis@gmail.com

² Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı, ccemelike@hotmail.com

ordinariness and rules with its rich plots. Magical realism is not a newly developed art as its name suggests; it is a new interpretation way of existing art movements. It narrates both magic and reality. Works of Gabriel García Márquez, who is among contemporary novelists, have developed Magical realism and presented innovations at every turn. Latife Tekin, regarded as representative of Magical realism in Turkish Literature, uses this movement in her works. The objective of this study is to make a comparison between *Chronicle of A Death Foretold* by Márquez and *Dear Shameless Death* by Tekin and to find similarities and differences between two works.

Key Words: Magical Realism, Gabriel García Márquez, *Chronicle of A Death Foretold*, Latife Tekin, *Dear Shameless Death*

I. Giriş

Büyülü gerçekçilik akımının ilk kullanım alanı resim sanatı üzerinedir. Alman sanat eleştirmeni ve tarih bilimcisi olan Franz Roh'un *Dışavurumculuk Sonrası, Büyülü Gerçekçilik: Yeni Avrupa Resim Sanatındaki Sorunlar* adlı eseri o dönemdeki ressamların konularının fantastik ve hayal ürünü çalışmalarından oluşan bir tema sunmaktadır (Emir ve Diler, 2011). Büyülü gerçekçilik bir terim anlamında ilk olarak İtalyan yazar Massimo Bontempelli tarafından kullanılmıştır (Turgut, 2003). Her ne kadar Fransız ve İtalyan asıllı sanat adamları tarafından kullanılsa da, büyüülü gerçekçilik kendine en çok Latin Amerikalı eserlerdir. Ayrıca, bir akım olarak büyüülü gerçekçilik Latin Amerikalı yazarların eserlerinin sınıflandırıldığı bir çalışma olarak kendini kanıtladı. Büyülü gerçekçilik alanında verilen ilk eser Jorge Luis Borges'in *Alçaklığın Evrensel Tarihi* adlı yapıtıdır (Cuddon 488). Bu isimlerin yanı sıra, büyüülü gerçekçilik akımının en tanınmış ismi Gabriel García Márquez'dir. Kolombiyalı yazar Márquez *Yüzyıllık Yalnızlık* (Nobel ödüllü) adlı eseriyle büyüülü gerçekçilik akımının gelişimi için büyük ve etkili bir adım atmıştır. Márquez'den hemen sonra bu akıma katkı sunan diğer isimler Janet Frame, Italo Calvino, Salman Rushdie, Günter Grass ve John Fowles'tir.

Dünya edebiyatında gittikçe zengin bir yere sahip olmaya başlayan büyüülü gerçekçilik 1980li yıllarda Türk Edebiyatında kendine yer edinmiştir. Orijinal haliyle "Magical Realism" olarak bilinen akım Türkçe'ye "Büyülü Gerçekçilik", "Büyüleyici Gerçekçilik" ve "Muhteşem Gerçekçilik" olarak çevrilmiştir (Özsevgeç, 2015). Türk Edebiyatında Latife Tekin ve Nazlı Eray gibi post-modern yazarlar bu akıma öncülük etmiştir; ek olarak Elif Şafak da bazı eserlerinde büyüülü gerçekçilik akımına yer vermiştir.

Büyülü gerçekçilik "magic" kelimesinden türemiştir. Bu bağlamda "magic" kelimesi hayatın gizemli, büyüülü ve üstü kapalı yönlerini ifade eder; bunun yanı sıra alışılmışın dışında olan yani olağanüstü olayları anlatmak için de kullanılır. "Magic" terimi özellikle mantığa sığmayan olayları anlatır. Diğer birleşen olan "realism" terimi ise gerçekçiliği sunmaktadır. "Reality" sıradan olan ve mantıklı kabul edilen olayları

kapsar. İki kelimenin de kökeninden anlaşılacağı üzere “magic” ve “reality” birleştiğinde hem mantık ötesinde olan hem de sıradan hayatla bağlantılı olan gerçekler ortaya çıkar. Bu yüzden de büyüü gerçekçilik akımında sıra dışı bir gerçeklik vardır (Bowers 22).

Büyüü gerçekçilik fantastik ve gerçekçi olayları, büyüü sayılan unsurların görünen ve bilinen gerçekçilik içinden “organik” olarak gelişmesini sağlayacak bir biçimde birbirine bağlar (Faris, 2005). Doğüstü olaylar post-modern eserlerde sık sık karşımıza çıktığı için, büyüü gerçekçilik post-modernizmin merkezi olarak da görülür. Büyüü Gerçekçilik ontolojik ve politik bir akımdır (Emir ve Diler 2011). Bu alanlarda kullanımı, bu akımı diğer akımlardan ayırdığı gibi diğer edebi akımlar içerisinde kullanılmayacak kadar farklı dünyaları, alanları ve görüşleri bir araya getirir. Bu kullanımıyla akılcılığa ve edebi gerçeklere zıt bir akımdır büyüü gerçekçilik (Zamora ve Faris, 2005). Büyüü gerçekçilik; gerçekçilik ve fantastikle yakından ilişkilidir, fakat ne gerçekçi ne de fantastik edebiyatla özdeş sayılır (Özsevgeç, 2015).

Bu makalede, büyüü gerçekçiliğin ilk eserlerini vermiş olan çağdaş Amerikan yazarlardan Gabriel García Márquez’in ve Türk post-modern yazarlarından Latife Tekin’in eserleri arasında bir inceleme yapılacaktır. Márquez’in *Kırmızı Pazartesi* ve Tekin’in *Sevgili Arsız Ölüm* adlı eserlerine büyüü gerçekçilik akımı açısından yaklaşılacaktır. Latife Tekin’in batıl inanç motiflerini ağırlıklı olarak kullandığı eseri ve Márquez’in gizemli bir olaya yer verdiği eseri arasında büyüü gerçekçilik açısından bir karşılaştırma yapılacaktır.

II. Márquez ve Tekin’in Eserlerinde Büyüü Gerçekçilik

Latife Tekin *Sevgili Arsız Ölüm* adlı eseriyle okuyucuyu tamamen batıl inançların yer edindiği bir köye, daha dar bir ifadeyle Aktaş ailesine, dikkat çekmektedir. İsmi sonradan Akçalı olan Alacüvek köyünde Aktaş ailesinin yaşadığı türlü türlü olumsuzluklar sonucunda ailenin köyden şehre taşınması ve şehirde de sahip oldukları batıl inançları devam ettirerek olumsuz olayları yine kendilerine çekmeleri anlatılmaktadır. Eser, Anadolu’da yaşayan bir ailenin inançlarını, yaşayış biçimlerini, duygu ve düşüncelerini anlatmaktadır ve anlatım biçimi gerçeklere gizem katma yoluyla sunulmuştur. Öte yandan Márquez’in *Kırmızı Pazartesi* adlı eserinde çok daha farklı bir konu verilmektedir; işleneceği herkes tarafından bilinen ancak kimsenin de engel olmak için bir çaba içerisine girmediği bir cinayet öyküsüdür *Kırmızı Pazartesi*. Dünyanın dört bir yanında sarsıcı bir etki yaratan bu eserin daha ilk satırlarından romanın kahramanı Santiago Nasar’ın öldürüleceği haberi veriliyor ancak romanın ana teması cinayet olsa da asıl anlatılmak istenen küçük bir kasabada yaşayan bir halkın ortak davranış biçimleridir. Bu özelliğiyle *Kırmızı Pazartesi* bir toplumsal ruh çözümlemesi niteliğindedir.

Kırmızı Pazartesi ve *Sevgili Arsız Ölüm* romanları masalsı sayılacak kadar büyüü iki mekânda geçmektedir. Masalsı olmaları her iki mekânın da dış dünyayla bağlantısının çok az olmasından kaynaklanmaktadır. Latife Tekin romanın ilk

sayfasında bize Alacüvek Köyünün dışarıya kapalı olduğunu ifade eder: “O zamana kadar Alacüvekliler, bir yerden bir yere eşeksirtında gitmeye bile pek alışkın değillerdi. Gidip geldikleri yerler kasaba dışında iki adımlık yoldu. Kasabaya da öyle sık gidip geldikleri yoktu zaten” (Tekin 7-8). *Sevgili Arsız Ölüm* romanı okuyucuya böyle bir giriş sunarak dikkatleri daha çok üstüne çeker ve köyün gizemini ilk sayfadan hissettirir. Hâlbuki Márquez *Kırmızı Pazartesi*'nin sahip olduğu büyü mü mekânı çok daha farklı bir açıdan sunar. “Piskopos gemiden inmeyecektir bile, demişti ona. Her zamanki gibi görev gereği hayır dua edecek, geldiği gibi dönüp gidecektir. Bu kasabadan nefret eder o” (Márquez 15). Bu bağlamda, sözü edilen kasabanın piskopos tarafından bile sevilmediği, piskoposun sadece gemi üzerinden halkı selamlayarak geçmesi kasabanın dış dünyaya açık olmadığını göstermektedir.

Kırmızı Pazartesi'nin anlatıcısı olan Santiago Nasar'ın en yakın arkadaşı bile Santiago'nun yaptığı şeyden haberdar değildir; doğrusu, Santiago'nun yapıp yapmadığı belli olmayan bir olaydır romanın konusu. Santiago öldürülmeden altı ay önce kasabaya gelen Bayardo San Roman kasabada sadece erkeklerin kaldığı bir pansiyonda kalıp oradan geçen kasabanın güzel kızı Angela Vicario'ya âşık olmuştur ve zenginliğinin vermiş olduğu böbürlenmeyle bu kızla evlenmek istemiştir. Angela'nın ailesini etkilemeyi başaran Bayardo kasabaya yerleşir ve Angela'yla evlenir. Evlilikleri sadece altı saat sürebilmiştir, çünkü Angela'nın bakire olmadığını anlayan Bayardo kızını ailesinin evine geri götürmüştür. Angela'nın ikiz erkek kardeşleri bekâretini bozanın Santiago Nasar olduğunu duyduklarında en keskin bıçakları ellerine alarak bütün kasabaya namus davası olduğunu duyurarak Santiago'yu aramaya koyulmuşlardır.

Büyü mü gerçekçilik akımı anlatıldığı yer ve zamanı özel kılar; ayrıca zaman zaman da gerçeklikle ilişkilendirilen bir tür olarak bilinir (Özsevgeç, 2015). Büyü mü gerçekçiliğin bu özelliği doğrultusunda, Tekin kurgusal bir köyü – bu köy Tekin'in çocukluğunu geçirdiği köyü anımsatmaktadır- gerçeklikle ilişkilendirerek sunarken, Márquez kasabanın ismini bile vermeyerek kurgusal olduğunu düşündüğümüz bir olayı aslında kendi çocukluğunda tanık olduğu bir olaydan esinlenerek vermektedir. Her iki eserde de yaşantı fazlasıyla sıradan bir haldeyken bir anda fantastik öğeler içermeye başlar, aslında yaşanan olaylar tamamen gerçekken olay örgülerine gizem katılmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere büyü mü gerçekçilik yazarın aşına olduğu dünyaya dayanır. Tekin, “Alacüvekliler Savmanı otağına orak biçmeye gidecekleri gün, Taçın Dağı'nda dinamitler patladı. Kuşlar, göğ e çekildi. Tavuklar ürktü. Çocuklar, evlerine kaçıştı” (Tekin 17) cümleleriyle köyde yaşanan şeylerin gerçek olduğunu anlatırken vurgusunu öyle güçlü yapar ki okuyucu doğ aüstü bir olayla karşılaştığını zanneder. Örneğin, kuşların göğ e çekilmesi olayı evrenin inkâr edilemez bir parçasıyken, Tekin anlatım tarzıyla gerçek dışı bir olaymış gibi sunmaktadır. Márquez de bu vurguyu benzer biçimlerde yapmaktadır. Giriş cümlesiyle bütün insanların aşına olduğu ama gizemli bulduğu bir olaya gönderme yapar: “Santiago Nasar, onu öldürecekleri gün, piskoposun geleceği gemiyi karşılamak için sabah saat 05.30'da kalkmıştı” (Márquez 11). Yazar burada cinayetin gerçekçiliğine dikkat çekerken kendisi de dâhil halkın cinayetten haberdar olduğunu gizemli bir şekilde göstermektedir.

Oksimoron, iki zıt anlamlı kelimenin bir arada kullanılması, terimi tam anlamıyla büyümlü gerçekçiliği açıklayan bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır (Bowers 79). Eserler içerisinde birbirine tamamen zıt olan birçok şey bulmak mümkündür. *Sevgili Arsız Ölüm* eserinde bunun en iyi örneği Aktaş ailesindeki anne karakteri olan Atiye'dir. Şehirden Alacüvek köyüne gelin olarak gelen Atiye kısa bir süre sonra köy yaşantısına ait olan her şeyi öğrendi. Atiye sırasıyla ekmek pişirmeyi, koyun kırkmayı, tezek yapmayı, kuzu emiştirmeyi ve tavuk teleğiyle çocuk düşürmeyi (Tekin 10-11) köyde doğup büyüyen bir kadından daha iyi yapar oldu. *Kırmızı Pazartesi* eserinde yine zıtlıkların ilk örneğini sunan karakter Santiago Nasar'ın annesi Placida Linero'dur. "Kapının aralığından bıçaklarını çekmiş olarak eve doğru koşu koşu gelmekte olan Vicario kardeşleri görebiliyordu; ama başka bir açıdan kapıya doğru koşmakta olan oğlunu göremiyordu" (Márquez 103). Kitabın sonlarında verilen ama okuyucuda ilk etkiyi uyandıran bu cümleler Santiago Nasar'ın annesinin cinayete son yardımı yaptığını göstermektedir. Bu tarz anlatımlar üzerine yapılan gözlemler toplum veya aile içerisinde kabul edilebilir olan ve uygunsuz olan davranış arasında ayırım yapılmasına imkân sağlar (Bowers 103). Márquez cinayeti işleyen kardeşleri büyük bir tezatlık içinde de vermektedir; davranışlarının uygunsuz mu kabul edilebilir mi olduğu tartışma konusudur. "Saçmalama... o ikisi kimseyi öldüremez, hele zengin birini hiç" (Márquez 53). Bu ifadeden de fark edildiği üzere ikizlerin gerçek kişilikleri incelendiğinde birini, özellikle de 'zengin' birini, öldürebilecekleri düşünülmez ancak büyümlü gerçekçilikte inanılanın tersini sergiler karakterler.

Sevgili Arsız Ölüm'de Atiye ve Huvat çiftinin dört çocuğu vardır. Tekin, romanının birinci bölümünde Aktaş ailesinin küçük kızı Dirmit'in tamamen bir masal dünyasında yaşadığını açıkça ifade etmektedir. Dirmit'in doğumu sırasında ve bebeklik döneminde bazı olağanüstülükler görülmüştür (Türkmenoğlu, 2015). Köylülerden biri olan Cinci Mehmet bu kız çocuğunun tekin olmadığını söyler ve bunu tüm köye yayar. Dirmit büyüdüğüçe cansız varlıklarla arkadaşlık kurup sadece onlarla konuşur. Kızın doğarken 'Cinci' diye adlandırılan biri tarafından büyümlü görülmesi batıl inanç örneği olarak kendini gösterir. Çocukların doğasında cansız varlıklarla konuşma durumu normal bir gelişim aşamasıyken, bu köyde insanların inancına ters düşmektedir ve fantastik bir özellik kazanmaktadır. En çok da su tulumbasıyla konuşan Dirmit 'cinli kız' olarak köyde ün salmıştır. Gerçekçi ve aynı zamanda modern olan romanların belirgin özelliklerini es geçerek fanteziyi düşle ve gerçekle iç içe geçiren ve bunu normal bir atmosfer içinde (Uğurlu, 2008) veren romanlar büyümlü gerçekçilik anlatımına uygundur.

Büyümlü gerçekçilik post-modernizmin bir dalı olarak görüldüğü için karakterlerin yaptıklarının nedeni incelenmez (Özsevgeç, 2015). Márquez, Santiago Nasar'ın öldürülmesine sebep olan olayı neden yaptığını veya yapıp yapmadığını söylemesini gizli tutmuştur; çünkü büyümlü gerçekçiliğin amacı duyguları uyandırmak değildir:

...içimizden hiçbirimiz onun halinde en ufak bir değişiklik sezinlememişti. Bunu kaç kez tekrarlamam gerekti, çünkü biz dördümüz okulda birlikte büyümüştük, daha sonra tatillerde de birlikteydik, birbirimizle paylaşmadığımız bir sırrımız

olabileceğine, hele hele bu kadar büyük bir sırrın olabileceğine kimse inanmazdı.
(Márquez 43)

Santiago'nun arkadaşı bile durumdan haberdar değildir. Post modern eserlerde cevaplanmamış sorular vardır ve cevabı okuyucuya bırakılmıştır. Márquez'in cümlelerinden anlaşılacağı üzere, Santiago'nun Angela'nın bekâretini bozup bozmadığı bilinmemektedir. Büyülü gerçekçilik akımının özelliği olarak başkahraman duygularını açık etmemiştir.

Gerçekçilik dünyayı olduğu gibi gösterir ve nesnelir; öznelliğe yer vermez, dış etkilere kendini kapalı tutar. Fakat büyü kültürel bir etmen olarak ortaya çıkar; her türlü değişikliğe açıktır. Fantastik olan durumlar, nesnel olarak sunulan gerçeklerin sorgulanmasını ister ve durumu öznelliğe dönüştürür. Büyülü gerçekçilik duygu ifadesinden kaçınırken bir yandan da verilen duyguları abartılı ve yoğun bir şekilde aktarır. *Kırmızı Pazartesi* adlı eserde, Márquez toplumdaki kadın ve erkek rolünün incelenmesine derin bir alan ayırırken romandaki karakterlerin toplumun belirlediği kalıplara girme zorunluluğu üzerine odaklanmıştır. “Her erkek onlarla mutlu olur, çünkü acı çekmek için yetiştirilmişler” (Márquez 34). Kasabanın kızları için bu şekil bir benzetme yapılmıştır çünkü toplum genç kızları sadece evlilik için hazırlamaktadır dışarıya kapalı çağdaş dünyadan uzaklaşan bu kasabada. Burada evlilik gerçeği üzerinde durulmuştur; fakat cinsiyet ayrımı yapılarak gerçek dışı bşr şekilde kızların istekleri göz ardı edilmiştir. Kasabanın erkeklerinin rolüne bakıldığında “Oğlanlar erkek adam olacak şekilde büyütülmüşlerdi” (Márquez 34) cümlesiyle karşılaşırız. Bu ayrım noktasında namus olayı okuyucuya aktarılmaktadır. Geçmişin bir sorunu olan ve çağımızda da büyük sorun teşkil eden namus cinayeti normal ve masum gösterilmeye çalışılmıştır. Büyülü gerçekçiliğin sorguladığı bir durum da burada ortaya çıkmaktadır: gerçek olan ve normal gösterilmeye çalışılan toplum sorunları hayatımızın ne kadar içindedir ve neresindedir? Cinayeti endişe duymadan işleme ve gerçekçiliğe zıt bir şekilde kiliseye koşma durumu üzerinde durulmuştur romanda. Gizemli görülen Peder, masumiyet kavramının dindeki anlamı üzerinde durarak cinayeti masum göstermeye çalışmıştır. Fantastik ve gerçeküstücülüğün tam tersi olarak, büyülü gerçekçilik karakterlerin geçmişle, gelenekle ve dinle bağlantısını kesmez; aksine karakterleri buldukları topluma bağlı hale getirir. Büyülü gerçekçilikte gizem gerçek dünyanın arkasına saklanır.

Nesnellik ve öznellik arasında dikkat çeken ayrım aynı şekilde *Sevgili Arsız Ölüm* adlı eserde de kendine yer bulmuştur. Verilen duyguların abartılı olması Tekin tarafından “Sonunda Atiye'nin cinini tepesine sıçrattı. Atiye, Dirmit'in saçlarını yapıştı, iki bacağından tuttuğu gibi divana oturttu” (Tekin 76) söylenen bu cümlelerle belirtilmiştir. Atiye bağlı olduğu geleneklere göre davranmak zorunda olan bir annedir ve gizemli bulduğu her şeyi gerçek dünyanın arkasına saklamaktadır.

Büyülü gerçekçilik; perilerle, meleklerle ve cinlerle dolu masalların veya halk hikâyelerinin edebiyata mitsel bir yaklaşımla aktarılmasını sağlar. Gerçek ve fantastiğin karışımı mükemmel oranda verilmelidir ki okuyucu gerçek olanın içinde fantastik öğeyi

kolaylıkla bulsun. *Sevgili Arsız Ölüm*'de karşımıza çıkan bazı karakterler cin kovan, muska yazan veya bozan kişilerdir. “Halit’i bağlamak için kırmızı bir ipi, nikâh kıyılırken kırk yerinden düğümleyip karanlık bir yere attığımı, üstüne de üç avuç toprak saçtığımı söyledim” (Tekin 51). Atiye’nin büyük oğlu olan Halit’e büyü yapıldığı düşüncesi içerisinde tüm aile ve bu yüzden aile sahip olduğu bu batıl inançla Halit’i hocaya götürür. Buradaki gerçek olan durumun Halit’in karısıyla birlikte olamama sorunuyken, büyüü gerçekçilik akımı olaya mitsel bir yaklaşım kazandırır ve gerçek olan olayın fantastik yanı oluşturulur (Emir ve Diler 2011).

İki eserde de doğal ve doğaüstü olan durumlarının alaşımı sağlanır. *Sevgili Arsız Ölüm*'de gerçekçi ve fantastik öğeler insanları şaşırtmayacak şekilde birleştirilip doğalmış gibi algılanmaktadır. Türk romanında belirginleşen “gerçeklikten uzaklaşma ve fantastiğe yönelme” (Morgan 74) unsurları bu eser içerisinde büyüü gerçekçilik akımının kullanımı ile ortaya çıkmaktadır. Bu romanla ortak özellik sergileyen *Kırmızı Pazartesi*'de, Márquez fantastik yönüyle hikâyeyi destansı bir şekilde sunmaktadır. Eserler, kimi zaman rüya kullanımıyla kimi zaman öykü içinde öykü tekniğiyle zenginleştirilmiştir. “Bir hafta önce de rüyasında, badem ağaçlarının arasından uçarken dalların hiçbirine çarpmadan geçip giden yaldızlı kâğıttan yapılmış bir uçağın içinde tek başına oturduğunu görmüştü” (Marquez 11). Bu rüya, o uğursuz ve kanlı Pazartesi gününün yaşanacağına yorumlanabilir miydi? Santiago kendini sürekli olarak ağaçların arasında olduğu rüyalarda görürdü ve hayatındaki gerçekliğin de rüyasındaki gibi kurgusal olmasını isterdi. Márquez rüya yorumuyla Santiago’nun öleceğini önceden okuyucuya bildiriyor birçok diğer ipucu gibi. Tekin, rüyalar yerine sözlü anlatımlardan faydalanmaktadır; örneğin, Atiye çocuklarına uyarılarda bulunacağı zamanlarda halk ağzına dolanan efsanelerden bahseder. Her iki eser de kullanılan anlatım tarzı, zaman ve mekan kavramları açısından benzerlik göstermektedir:

Sevgili Arsız Ölüm bir yandan Orta Asya Türk inanışlarına, Türk destanlarına, geleneksel Türk anlatılarına yaslanmasıyla gelenek içinde anlam kazanır ve bu geleneksel birikimin aktarılmasında Márquez model olarak seçilerek, klasik gerçekçi çizginin dışına çıkılır. (Uğurlu, 2008)

Uğurlu’nun da belirttiği üzere Tekin’in büyüü gerçekçilik konusunda Márquez’de esinlendiği açıktır. *Sevgili Arsız Ölüm* ve *Kırmızı Pazartesi* çok zıt iki olay örgüsüne sahipken büyüü gerçekçilik akımı iki eseri anlatım tarzı açısından benzer kılmıştır. Tekin, eserinde İslamiyet öncesi dönemdeki doğu klasiklerine göndermeler yapmaktadır; daha öncede bahsedildiği gibi eserde cinci hocalar, batıl inançlar ağırlıklıdır. “O günden sonra Hızır Aleyhisselam onu ahırda hiç yalnız bırakmadı” (Tekin 9). Büyüü gerçekçiliğin kendisini beslemesinin bir yöntemi de eski mitleri kullanmasıdır. Tekin “Hızır Aleyhisselam” ifadesini kullanarak Türk edebiyatının ve Türk geleneğinin gerçekçi sayılan efsanelerine gönderme yapmıştır. Benzer şekilde Márquez, “Ana babanın kesin gerekçesi, alçakgönüllülüğüyle saygınlık kazanmış bir ailenin başlarına konan talih kuşunu hor görmeye hakkı olamayacağı yolundaydı” (Márquez 37) ifadesiyle Tekin gibi sözlü anlatımlara gönderme yapmıştır. Eskiden beri

anlatılan hem sözlü hem yazılı anlatımın vazgeçilmez öğelerinden olan “talih kuşu” yapısı kullanım alanıyla fantastikliğe yol açmaktadır.

Eserlerde dikkat çeken bir diğer büyülu gerçekçilik özelliği bütüne değil parçalara odaklanma tarzıdır. Hem Márquez hem de Tekin merkezde olan bir olaya bağlı kalmadan olayı çevreleyen yan durumlar üzerine odaklanmıştır. *Kırmızı Pazartesi* halkın gözünden farklı perspektifler sağladığı için olay örgüsü üzerinde bir bütünlük sağlamaz; tam tersi birçok anlatım içerir. Anlatıcının inceleme yaparken konuştuğu bütün karakterlerin duyguları, hayal güçleri, anıları ve en önemlisi kendi gerçekleri olay örgüsünün aslını vermektedir (Pathania, 2014). Bütün-parça açısından *Sevgili Arsız Ölüm* ele alındığında, genellikle Aktaş ailesinin yaşadığı durumların parça parça sunulduğu görülür. Beş çocuklu bir ailede her bir bireyin hayatının farklı şekilde sürdürülmesi konu edilir; bu özelliğiyle *Sevgili Arsız Ölüm*, *Kırmızı Pazartesi* gibi büyülu gerçekçiliği örneklendirir. Bu noktada kullanılan edebi teknikler içeriği etkilemektedir. Ağırlıklı olarak kullanılan edebi teknik, ileriye göndermeler yapmaktır. Tekin ve Márquez romanların başından sonuna kadar ileride neyle karşılaşacağımızın ipucunu verirler, çünkü bütünlük yoktur; parçalarla bütüne ulaşma amacı da yoktur. Okuyucuya gerçek olanın parçalanarak her bir birey üzerinden gizemli bir şekilde sunulması vardır.

Post modern eserlerde çok karşılaşılan diğer bir tema kültürler arası farklılıklardır (Pathania, 2014). Daha öncede bahsedildiği gibi abartılı olarak verilen duygular büyülu gerçekçilik anlatımıyla insan yaşamlarının şeklini de etkilemektedir. Márquez’in karakterlerinden Bayardo, sırf Angela’yı etkilemek adına bir eğlence yerinde piyango biletlerinin hepsini satın almıştır. “Kız, onun kendisini etkilemeyi başardığını söylemişti bana ama aşkla ilgisi olmayan nedenlerle etkilenmişti (Márquez 33). Anlatıcı, Bayardo’nun limit tanımaz bir karakter olduğunu vurgulamak istercesine, gerçek ama hayali bir adam anlatıyor gibidir. Bayardo gerçeküstü bir yakışıklılığın yanı sıra bütün kasabayı satın alacak kadar zengin bir adamdır. Tekin, Márquez’den farklı olarak verdiği karakterler arasına çok fazla kültürel değişiklikler bırakmamaktadır. Tekin’in kullandığı köydeki aileler aşağı yukarı aynı kazancı sağlayan kişilerdir. Yine Márquez’in karakterlerine benzeyen Aktaş ailesinin reisi Huvat’tır. Huvat, kasabadan şehre en çok giden ve şehirdeki yenilikleri köye taşıyan kişidir. Bu özelliğiyle büyülu gerçekçilik anlatımındaki karakteri doğrular niteliktedir.

Büyülu gerçekçilik anlatım açısından irdelenmesi gereken bir diğer konu din temasıdır. *Kırmızı Pazartesi* adlı eserde, Márquez kiliseden örnekler vererek bir cinayeti masum göstermekten (Subhamukhi 2014), Tekin *Sevgili Arsız Ölüm* adlı eseriyle yine din temasını bir araç olarak kullanan Atiye karakterini sunmaktadır. Atiye gördüğü bir rüyada babasının öldüğü haberini aldığını sanmıştır. Dini inançları gereği rüyanın bir haberci olduğunu düşünmektedir. “Babasının rüyasında hiç konuşmadan uzun uzun yüzüne baktığını, sonra çakmağını zarfından sıyırıp eline verdiğini, sonra da birden kaybolduğunu anlattı” (Tekin 38). Rüyasını köyün din konusunda ileri gelenlerine yorumlattığında babası için yas tutmaya başladı. Márquez, ikizlerin cinayetten önce kiliseye gidip kendilerince onay almalarını dini tema olarak vermiştir.

Márquez, karakterleri direk anlatmak yerine eserdeki diğer karakterlerin ifadeleriyle tanıtmaktadır. Örneğin, Santiago Nasar'ın her bir özelliğini kasabada onu tanıyan başka bir karakterden duyuyoruz. “Yalnızca duru suyla yıkanmış beyaz keten giysisi vardı üstünde, çünkü teni öyle narindi ki, kolanın hıştırtısına hiç dayanamazdı” (Márquez 14). Öykünün kurbanı olan Santiago narin olarak tanıtılmak istenir; gerçek özelliklerinin dışında karaktere fantastik özellikler kazandırılır. Aynı kullanım Tekin tarafından da *Sevgili Arsız Ölüm* romanında sergilenmiştir. Dirmit, cinli doğduğuna inanılan kız, kitaptaki bütün karakterlerin aksine okumayı tercih etmiş biridir. Şehre gidildiğinde etrafta gördüğü çocuklarla oynama isteği duyan Dirmit, parka yöneldiğinde Atiye şaşkındır. Çünkü Dirmit, bütün köy halkı tarafından cinli ve büyülü olan, kötü şans getiren, diğer çocuklarla oynamayı bilmeyen, ruhani varlıklarla konuşan bir kız çocuğudur. Gerçek duruşu normal bir çocuk gibi olan Dirmit, halkın anlatımıyla Santiago gibi fantastik özelliklere sahipmiş gibi anlatılır. “Ve tanışır tanışmaz, ona dişlerine neden tel taktığını sorduğu için, okkalı bir tokat yedi” (Tekin 79). İşte bu cümleyle, Tekin'in okuyucuya sunmak istediği büyülü gerçekçilik özelliği gerçek olan karaktere yüklenen gizemli özelliktir. Dirmit çok normal bir soru sormuştur ancak etraftaki insanlar onun kötü olduğuna o kadar derinden inanmaktadırlar ki Dirmit'ten gelen normal bir cümleyi bile büyülü görmekteyler; aslında Tekin'in de göstermek istediği bu durumdur.

Büyülü gerçekçilikte en çok dikkat çeken özelliklerden biri de karakter isimleridir. Yazarın kullandığı isimler ya tamamen gerçek hayattan alınmıştır ve bazı insanlara kurgu yoluyla göndermeler yapmaktadır ya da tamamen kurgusal isimlerdir ve ismi verilmeyen kişiler için göndermeler içermektedir. *Kırmızı Pazartesesi* romanından örnek verecek olursak Santiago İspanya'nın baş pederlerinden birinin ismidir ve Nasar ise Fas'ı çağrıştıran bir yan anlamdır. Santiago Nasar ismi burada İspanya Kilisesinin Fas toprakları üzerindeki hâkimiyetine gönderme yapmaktadır (Koshy, 2014). Bir diğer örnek Angela karakterinin isminin içerdiği anlamdır; 'angel' köken olarak melek anlamına gelmektedir ve saflığı temsil eder. Márquez, Angela'yı hep beyaz elbiseyle tasvir etmektedir saf bir melek gibi. “Angela Vicario, dört kızın en güzeliydi, tarihteki büyük kraliçeler gibi göbek kordonu boynunun çevresine sarılı olarak doğduğunu anlatırdı annem” (Márquez 34). Angela'nın kardeşleri de bu özellikten faydalanarak isimlendirilmişlerdir: Pedro ve Pablo. Aslında İspanya Krallığının havarileri olarak bilinen Peter ve Paul kastedilmektedir (Koshy, 2014). Aynı özellik açısından *Sevgili Arsız Ölüm* incelendiğinde, Türk isimleri içerisinde çok kullanılmayan isimler dikkat çekmektedir. Dirmit kelime anlamı olarak erken olgunlaşan bir çeşit siyah üzümü temsil etmektedir. Bu anlam doğrultusunda ailenin cinli olduğuna inanılan çocuğuna bu ismin verilmesi ilginçtir. Huvat, Nuğber gibi isimlerin de terimsel olarak anlamları Türk edebiyatı içerisinde bulunmamaktadır. “O akşam Nuğber bebeğin – Huvat'ın anasının ismi verilmişti kıza – yüzü pancar gibi kızardı” (Tekin 10). İki eserden de anlaşılacağı üzere büyülü gerçekçilik açısından isim analizi önem teşkil etmektedir.

Son olarak büyülü gerçekçilik teknik açıdan incelendiği zaman, her iki eserde de yazar ketumluğu konusu dikkat çekici hale gelmektedir. *Sevgili Arsız Ölüm*'de olayın başından sonuna kadar anlatıcı suskunluğunu korumuştur ve yorum katmamıştır.

Kırmızı Pazartesi adlı eserde ise aynı şey söz konusu değildir. Anlatıcı karakterleri kendi duygu ve düşünceleri ile ön plana çıkarmıştır ve ketumluğu tercih etmemiştir. Zaman ve mekân algısı açısından ise her iki romanda da düz çizgisel bir zaman tercih edilmiştir; yer isimleri açıkça verilmemiştir ve yer tasvirleri güçlü değildir.

III. Sonuç

Latife Tekin Türk edebiyatının post modern alanda en önemli isimlerinden biridir. Romanda gerçekçiliğin nasıl işlenmesi gerektiği konusunda uzmanlaşıp içine fantastik öğeleri k-ekleyen ilk Türk romancıdır. Genel anlamda varoş kesimi eserlerine alan Tekin, bu kesimi büyülü gerçekçilik akımının olanaklarını dile getirerek kullanmıştır. Öte yandan Dünya edebiyatında ismini büyülü gerçekçilik akımının öncüsü olarak duyurmuş olan Kolombiyalı yazar Gabriel García Márquez her eserine ustalıkla bu akımı yerleştirmiştir. Makale içerisinde aynı dönemde yazılan iki eserin, *Kırmızı Pazartesi* (1981) ve *Sevgili Arsız Ölüm* (1983), büyülü gerçekçilik anlatım tekniğini kullanım şekli sunulmuştur. Tekin romanında sözlü edebiyat örneklerine yer verirken Márquez tanıklık ettiği bir olay üzerinde durmuştur.

Büyülü gerçekçilik gerek edebiyatta gerekse sanatın diğer dallarında kendini doğaüstü bir şekilde göstermektedir. Fantastik olanı anlatırken, büyülü gerçekçilik büyü, fal, medyum, hoca, peder, rüya gibi öğelerden beslenir. Bu öğeler, söz konusu iki romanda da doğal ve gerçek olan dünya ile gerçeküstü gösterilmeye çalışılan dünya arasında köprü kurmaktadır. Öte yandan, anlatılan öyküler bazı değerler sistemine dayanarak fantastik içeriklerine bir tür gerçeklik kazandırmaya çalışır. Büyülü gerçekçilik birçok yönden ele alınması gereken karmaşık bir post modern tekniğidir; realizm akımıyla üretilmiş olan eserlerin kurallarını t-yıkan ve yeni bir teknikle tezat olan şeyleri bir araya getiren bit teknik. Büyülü gerçekçilik diğer anlatım türlerinde bir araya gelmesi imkânsız gibi görünen bütün motifleri ortak paydada toplayarak vermeye çalışır.

Kırmızı Pazartesi adlı romana bakıldığında toplumun iç dinamiğini oluşturan namus olayını meşrulaştırmaya çalışan bir düşünce sezilirken, *Sevgili Arsız Ölüm*'de köyden kente göçün köylü insanlar üzerinde çok da etkisinin olmadığı anlatılmaktadır. Bu makalede, iki farklı olay örgüsü sunan bu eserlerin gerçekle fantastik olanı nasıl alışım haline getirdiği ve gerçekçi olanla fantastiği ayırt edilemeyecek kadar güzel bir şekilde sunduğu aktarılmaya çalışılmıştır. Márquez'in büyülü gerçekçilik anlatım tarzıyla sunduğu romanına kıyasla, Tekin'in büyülü gerçekçiliğin içine batıl inançları olduğu gibi dayandırarak kullanması söz konusudur. Her iki eser de olay örgüsünü fantastik ve olağanüstü olan şeyleri folklorik motiflerden yardım alarak sunmuştur. Gabriel García Márquez ve Latife Tekin iki farklı ülkeden oldukları için kullandıkları folklorik unsurlar farklılıklar göstermiştir. Tekin, İslamiyet'le alakalı Türk inanç ve geleneklerini kullanırken Márquez'in folklorik motifleri Batı kökenlidir.

Hem *Kırmızı Pazartesi* hem de *Sevgili Arsız Ölüm* romanları gelecekte yazılması muhtemel olan post modern eserlere ışık tutar niteliktedir. Büyülü gerçekçilik anlatımı ustaca işlenmiş ve romanlara gerçek olanın dışında kurgusal özellikler kazandırılmıştır.

Works Cited

- Bars, Mehmet Emin. (2013). "Mitlerde Büyülü Gerçekçilik." Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. Sayı.2/2, s.219-230.
- Bowers, Maggie Ann (2004). *Magic(al) Realism*, New York: The New Critical Idiom. Print.
- Cuddon, J. A. (1999). *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. England: Penguin Kitapları. Print.
- Emir, Derya ve Diler, Hatice Elif. (2011). "Büyülü Gerçekçilik: Latife Tekin'in *Sevgili Arsız Ölüm* Ve Angela Carter'ın *Büyülü Oyuncakçı Dükkânı* İsimli Eserlerinin Karşılaştırması." Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Sayı.30, s.51-62.
- Faris, W.B. (2005). "Magical Realism in Spanish American Literature", *Magical Realism: Theory, History, Community*, L. P. Zamora and W. B. Faris (ed.), USA: Duke University Pres, 163-191.
- Koshy, Minu Susan. (2014). "Shards of a Gruesome Memory Commemorated: An Analysis of *Chronicle of a Death Foretold*." Research Scholar-an International Refereed e-Journal of Literary Explorations. ISSN: 2320-6101, Vol.2, Issue.3, p.465-472.
- Márquez, Gabriel García. (2015). *Kırmızı Pazartesi*. (Çev: İnci Kut) İstanbul: Can Yayınları.
- Özşevgeç, Yıldırım. (2015). "Büyülü Gerçekçi Kurgu Üzerine." Uluslar arası Sosyal araştırmalar Dergisi, Cilt.8, Sayı.39, s.188-194.
- Pathania, Titeeksha. (2014). "Gabriel García Márquez's *Chronicle of a Death Foretold*: a Postmodern Reading." IISUniv. J. A. Vol. 3(1), p.87-93.
- Subhamukhi, S. (2014). "The Role of Religion in *Chronicle of a Death Foretold* by Gabriel García Márquez." IOSR Journal of Humanities and Social Science, e-ISSN: 2279-0837, p.52-54.
- Tekin, Latife. (2013). *Sevgili Arsız Ölüm*. İstanbul: İletişim yayıncılık.
- Turgut, C. Ö. (2003). "Latife Tekin'in Yapıtlarında Büyülü Gerçekçilik." Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Türkmenoğlu, Sevgül. (2015). "Latife Tekin'in *Sevgili Arsız Ölüm* Romanında Büyülü Gerçekçilik." A. Ü. Türkiyat araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı.54, s.417-426.
- Uğurlu, S. B. (2008). "Sevgili Arsız Ölüm Romanında Gerçeklik, Gelenek ve Yenilik." Milli Eğitim, 178:166-176.
- Zamora L. P. ve Faris, W. B. Faris. (2005). "Introduction: Daiquiri Birds and Flaubertian Parrot(ie)s", *Magical Realism: Theory, History, Community*, L. P. Zamora and W. B. Faris (ed.), USA: Duke University Pres, 1-11.

KÜRESEL TEDARİK AĞLARI VE YÖNETİM-ORGANİZASYON SORUNLARI: ÇOK BOYUTLU BİR LİTERATÜR İNCELEMESİ

Özge DEMİRAL¹

ÖZET

Bu çalışma, disiplinler arası bir yaklaşımda, sosyal, siyasi ve ekonomik küreselleşme süreçleriyle biçimlenen küresel tedarik ağlarının beraberinde getirdiği yönetim ve organizasyon sorunları üzerine yapılan çalışmaları incelemektedir. İlgili literatürdeki çalışmaların, uluslararası düzeyde karşılaştırılabilir ve genelleştirilebilir verilerin sınırlı olması nedeniyle genellikle teorik açıklamalarla kısıtlı kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte, sayıları gittikçe artan teorik çalışmaları destekler biçimde az sayıdaki ampirik çalışma, çok uluslu işletmelerin yanında Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerdeki yerel işletmelerin de küresel tedarik ağlarına katılımlarının farklı mekanizmalardan hem ülke hem de işletme düzeyinde faydalar sağlayacağını belirtmektedir. Çalışmalar, özellikle yerel işletmelerin küresel tedarik ağlarına entegrasyon sürecinde karşılaştığı sorunların, belirsizlik, düzenleyici engeller, kültür ve kurumlar bakımından bölgesel farklılıklar ve kaynak kısıtı ile küresel iş çevrelerindeki değişimlere hazır ve adapte olamama temelinde geliştiği sonucuna varmaktadır. Küresel tedarik ağlarının ortaya çıkardığı yönetim ve organizasyon sorunlarına çözüm arayan işletmeler için öneriler ise özetle onların 'sınırsız' ve 'esnek' yönetim yapılarına sahip olmaları gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu gereklilik hem ülkeler hem de işletmeler için yeni politik dönüşüm inisiyatiflerini tartışmaya açarak ileriki çalışmalara ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Küresel tedarik ağları, tedarik ağları yönetimi, yönetim-organizasyon sorunları, kurumsal farklılıklar, literatür incelemesi.

GLOBAL SUPPLY NETWORKS AND MANAGEMENT-ORGANIZATION ISSUES: A MULTIDIMENSIONAL LITERATURE SURVEY

ABSTRACT

In a multidisciplinary approach, this study surveys the literature consisting of the studies on management and organization issues that the global supply networks, formed by social, political, and economic globalization processes, have brought. Because of the unavailability of internationally comparable and generalizable data, it is seen that the studies in the related literature have confined to the theoretical explanations. However, supporting the rapidly increasing theoretical studies, very limited number of empirical studies suggests that not only multinational companies but also domestic companies

¹ Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, odemiral@ohu.edu.tr

located in developing countries like Turkey get benefits from various mechanisms of integrating into the global supply networks at both country and business organization levels. Studies conclude that the issues, especially local businesses experience in their integration with global supply networks, are related to uncertainty, regulatory restrictions, regional differences in cultures and institutions, and resource scarcity, together with the incapability of being ready and adaptable to changes in global business environments. Suggestions for businesses seeking solutions for the issues arisen from the global supply networks briefly underline that they need to have 'boundaryless' and 'flexible' management structures. This necessity shed light on the future studies keeping the door open to the debates on the political transformation initiatives for both countries and business organizations.

Keywords: Globalization, Global supply networks, supply networks management, management-organization issues, institutional differences, literature review.

1. Giriş

Ülkelerin sosyal, siyasi ve ekonomik bakımdan entegrasyonunu ifade eden küreselleşme paradigması, iletişim, taşıma ve ulaştırma teknolojilerindeki hızlı gelişmelerin de etkisiyle, küresel iş ortamını dinamik bir yapıda sürekli dönüştürmektedir. Bu dönüşüm, 1960'lı yıllarla birlikte geleneksel işletmecilik anlayışını da değiştirmeye başlamıştır. Gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülke (GOÜ)'lerdeki işletmelerin karşılıklı iş ilişkileri sayesinde yakınlaştıran bu süreçte, özellikle 1980'lerden sonra artan çok uluslu işletme (ÇÜİ) faaliyetleri belirleyici olmaktadır. 2000'li yıllara gelindiğinde ise, çok sayıda mal ve hizmetin, üretimden tüketime ve geri dönüşümüne kadar tüm aşamalarının, farklı ülke ve piyasalardaki işletmelerin değişen oranlarda katkılarıyla biçimlendiği görülmektedir (Ashkenas vd., 2002; Mcdonald ve Burton, 2002; Louisot ve Ketcham, 2014).

1980'lerin ortalarında, bazı gelişmiş ülkelerdeki geniş üretim kapasitelerine ve etkin yönetim yapılarına sahip büyük işletmeler, üretim süreçlerinin özellikle emek-yoğun aşamalarını, ucuz iş gücüne sahip diğer bölge ülkelerindeki yerel işletmelere taşıyarak 'bölgesel' tedarik ağlarını oluşturmuşlardır. Bu bölgesel yapı, 1990'larla birlikte küresel bir eğilime dönüşmüştür. Böylece küresel piyasalarda yer alan bir mal ya da hizmetin çok sayıda ülkedeki işletmeler tarafından üretilmesi ve bu işletmelerin, üretim süreçlerinin farklı aşamalarında faaliyet göstermesi biçiminde yeni bir dönüşüm yaşanmıştır. Küresel rekabete farklı bir boyut kazandıran ve uluslararası iş birliği ile sonuçlanan bu dinamik dönüşümler, ürün ve tedarik zincirleri, dikey uzmanlaşma, küresel üretim paylaşımı ya da dış kaynak kullanımı gibi farklı isimlerle tanımlanmaktadır. Konu ile ilgili çalışmalarda bu ifadelerin her birinin kullanılabilirdiği görülmekle birlikte (Park vd., 2013), bu çalışmada, karmaşık yapıları daha net ortaya koyabilmek amacıyla ve sayılan kavramların disiplinler arası farklı kullanımlarını kapsayabilecek biçimde küresel tedarik ağları (KTA) ifadesinin kullanımı tercih edilmiştir.

KTA'ların gelişim sürecinde kuşkusuz 1980 sonrası dönemde artan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ve çok uluslu işletmecilik faaliyetlerinin etkisi büyüktür. Ticari faaliyetler her ne kadar tüketici-üretici ilişkisine dayansa da bu sistemi işletmeler

yürütmektedir. Yerel işletmeler bazen karmaşık iş yapılarıyla ve artan küresel faaliyetleriyle çok uluslu bir niteliğe kavuşabilmektedir.

2000'li yıllarla birlikte, işletmelerin etkinlik anlayışının da değiştiği görülmektedir. Küreselleşmenin bir sonucu olarak etkin işletmeler geleneksel tanımında olduğu gibi, amaçlarını en iyi şekilde gerçekleştiren ve çevresel kaynaklara en fazla sahip olan ya da piyasa hakimiyeti yüksek olan işletmeler olarak düşünülmemektedir. Günümüzde etkin işletmeler, çevresel ve örgütsel faktörleri küreselleşme dinamikleriyle en uyumlu hale getirebilen ve küresel gerekliliklerdeki değişimlere en hızlı cevap verebilen işletmeler olarak tanımlanmaktadır. Bunun KTA'lar bakımından anlamı, işletmelerin etkinliklerinin, KTA'larda birlikte faaliyet göstermeleri üzerinden değerlendirilmesidir. Böylece işletmeler arası etkinlik karşılaştırmalarının, KTA'lardaki iş döngülerinde etkinlik karşılaştırmalarına kaydığı görülmektedir. Bu değişim, sadece işletmelerin etkinlikleri yönünde yaşanmamış; ayrıca onların süreçlerine, iç ve dış kaynak kullanım yapılarına, müşteri ve piyasa odaklı yönetim anlayışlarına, strateji oluşturma süreçlerine ve bu süreçlerin işleyiş ve önem sıralamalarına da yansımıştır (Sarlak, 2011). Bu kapsamda Toffler (1980)'in belirttiği tarım, sanayi ve bilgi toplumu evrelerinin, toplumun kurumsal yapılarının şekillendirdiği örgüt teorilerine yansımaları sonucunda, işletmelerin günümüzde fonksiyonları, amaçları ve faaliyetleri sürekli değişmektedir.

Bu çalışma, KTA'ların hem ülkelere hem de işletmelere olan etkileri üzerine gittikçe genişleyen literatürü incelemektedir. Bu kapsamda önce KTA'ların gelişimi ve yayılma süreci açıklanmaktadır. Sonrasında, KTA'larla birlikte gelişen sorunlar ile bu sorunlara ilişkin ilgili literatürdeki açıklamalar ve bulgular özetlenmektedir. Son olarak incelenen çalışmaların sonuçları tartışılmaktadır.

2. Küresel Tedarik Ağlarının Gelişimi

Günümüzde, bir mal ya da hizmetin üretim sürecindeki aşamalar (Ar-Ge, fikir, tasarım, imalat/montaj, paketlenme, pazarlama, dağıtım, satış, tüketim, geri dönüşüm vb.) farklı ülkelerdeki işletmeler tarafından gerçekleştirilmekte ve bu işletmelerin uluslararası iş ağları sayesinde birçok ülkeden farklı katkılar sağlanmaktadır (Sanders, 2011; Russell ve Taylor, 2014). Küresel iş ağları ile şekillenen bu KTA'ların gelişim dinamiklerinin, dış kaynak kullanımı ve dikey uzmanlaşma kapsamında özellikle GOÜ'lerdeki işletmelere farklı yansımaları olmaktadır.

İşletmelerin dış kaynak kullanımı, diğer yurtiçi partner işletmelerden olabildiği gibi (*local outsourcing*) başka ülkelerdeki işletmelerden de olabilmektedir (*global outsourcing*). Özellikle ikinci durumda, tedarikçi işletmeler büyüme ve verimlilik artışı sağlamaktadır. Dış kaynak kullanan işletmelerin ise, maliyet azalışına bağlı olarak, rekabet gücü ve kazancı artmaktadır (Quinn ve Hilmer, 1994; Barrat ve Whitehead, 2004; Hanson vd., 2004). Ayrıca dış kaynak kullanımı ilişkisine girmiş işletmelerden biri ÇÜİ olduğunda yerel işletmede çalışanların prestij etkisiyle motivasyonu ve yaparak öğrenme, uzmanlaşma ve meslek içi eğitimler sayesinde de verimlilikleri artmaktadır (Doh, 2005; Sollish ve Semanik, 2011; Hodson ve Sullivan, 2011).

Dış kaynak kullanımı ile dikey uzmanlaşma yakın ilişki içindedir. Dikey uzmanlaşma, bir işletmenin, daha sonra başka bir işletmeye satacağı mal ve hizmeti üretmek için bir başka işletmeden girdi kullanması olarak tanımlanmaktadır (Quinn ve Hilmer, 1994; Doh, 2005). Bu işletmeler aynı ülkede ise yurtiçi, farklı ülkelerde ise yurtdışı dikey uzmanlaşma söz konusu olmakla birlikte, uluslararası işletmecilik literatüründe dikey uzmanlaşma genel olarak ikinci durumu tanımlamak için kullanılmaktadır (French, 2011). Yatay uzmanlaşmada aynı işletmenin üretim sürecindeki tüm aşamaları kendi bünyesinde toplaması söz konusu iken dikey uzmanlaşma yapılarında ise farklı ülkelerden çok sayıda işletme üretim sürecinin belirli aşamalarında yani tedarik ağlarının farklı ağlarında uzmanlaşmaktadır. Üretim süreçlerinin kısımlara ayrılması ve küresel üretim ağları, işletmelerin artık birçok faaliyette uzmanlaşmak ve 'büyük' olmak gerekliliğini ortadan kaldırmıştır. Bu kapsamda KTA'lar küçük işletmelerin de sürecin bir parçası olabilmelerini mümkün hale getirmiştir. Bu da küçük ve orta büyüklükteki işletme (KOBİ)'ler ve bu işletmelerin yaygın olduğu GOÜ'ler için yeni fırsatlar sunmaktadır. Çünkü ÇÜİ'ler (dolayısıyla gelişmiş ülkeler) üretim esnekliği ve hareket serbestliğinden yararlanmak için KOBİ'leri (dolayısıyla GOÜ'leri) tedarik ağlarına katma eğilimindedirler (OECD, 2008; Yuhua, 2014).

3. Küresel Tedarik Ağları ve Yönetim-Organizasyon Sorunları: İlgili Literatürdeki Yönelimler ve Bulgular

Disiplinler arası bir kavram olan küreselleşme ve onun mikro düzeyde uluslararası işletmeciliğe yansımaları olan KTA'lar, işletme ve ekonomi literatüründe farklı, ancak birbirlerini tamamlar biçimde incelenmektedir (Park vd., 2013). İlgili literatür, işletmelerin dış kaynak kullanım yapılarını ve potansiyellerini dikkate alarak onların KTA'lara entegre olmalarının sağlayacağı avantajları ve getirdiği riskleri, özellikle KOBİ'ler kapsamında inceleyen çalışmalarla gittikçe genişlemektedir (Lambert ve Cooper, 2000; Caspari, 2003; Kremic vd., 2006; Kahraman ve Öztayşi, 2014).

KTA'ların yerel işletmelere sağlayacağı faydaların, maliyetlerinden fazla olduğu yönündeki az sayıdaki ampirik bulguları destekler biçimde, KTA'lar, kaçınılmaz bir gerçek olarak gittikçe artan bir önemde teorik çalışmalara konu olmaktadır. Bu nedenle ilgili literatürde, KTA'ların faydaları tartışmalarına fazla girilmeden, öncelikle bu ağlara entegrasyon konusunda işletmelerin yaşayacağı ya da yaşadıkları sorunlar incelenmektedir. Yine literatürdeki ayrı bir çalışma grubu ise bu sorunların önemi ve elimine edilebilirliği üzerine öneriler ortaya koymaktadır.

KTA'lar işletmelere bir taraftan dış piyasalara açılarak büyüme fırsatı sunarken diğer taraftan çok farklı kanallardan gelişen faaliyet risklerini de beraberinde getirmektedir. Bu riskler ise belirsizlik, düzenleyici engeller, kurumsallaşma ve kültür bakımından bölgesel farklılıklar ve bunlara bağlı olarak problem çözme esnekliğinin zayıflaması ekseninde incelenmektedir. Küreselleşmenin ve özellikle KTA'ların getirdiği riskleri genel olarak inceleyen çalışmaların yönelimlerini ve ortak sonuçlarını Tablo 1'de sunulduğu biçimde özetlemek mümkündür.

Tablo 1. Küresel Tedarik Ağları ve Yönetim-Organizasyon Sorunları: Literatürdeki

Farklı Yönelimler ve Bulgular

İnceleme Konusu	Seçilmiş Çalışmalar	Temel Ortak Bulgular
Belirsizlik sorunu	Quinn ve Hilmer, 1994; Brandes vd., 1997; Gordon ve Walsh, 1997; Jennings, 2002.	Yerel işletmeler, küresel belirsizliklerin getirdiği risklere karşı değişime hazır, esnek yönetim yapılarına sahip olmalıdırlar. Küresel işletmeler (çok uluslu işletmeler, ÇUİ) de ayrıca yerel farklılıkları dikkate almak (glokalizasyon) durumundadır.
Düzenleyici engeller (regülasyonlar)	Gordon ve Walsh, 1997; Hollinshead, 2009; Hitt, 2011; Kouvelis vd., 2011.	Bir ülkede, düzenleyici engeller ve bunların sıklıkla değiştirilebiliyor olması, bu ülkede yerleşik işletmelerin dışa açılma kararlarını ve başka ülkelerde yerleşik olan işletmelerin söz konusu ülkelerdeki işletmeler ile iş ilişkileri geliştirmelerini doğrudan etkilemektedir. Yeni işletme örgütlenmelerini ve faaliyetlerini de etkileyen bu formal düzenlemelerin informal iş yapılarının oluşmasına da neden olabileceği görülmektedir.
Bölgesel farklılıklar sorunu	Crone, 1992; Mendenhall vd., 2003; Gilpin ve Murphy, 2008; Hitt, 2011.	Farklı ülkelere açılacak işletmeler coğrafi farklılıkları dikkate almak durumundadır. Bunun için dışa açılacak işletmelerde, etkin bir stratejik tedarik ağı yönetiminin ve uluslararası analiz birimlerinin birlikte oluşturulması gerekliliği kendini göstermektedir.
Kurumsal yapı farklılıkları temelinde gelişen riskler	Gordon ve Walsh, 1997; Sukati vd., 2012.	İşletmeler, küreselleşme temelli kurumsallaşma süreçlerinde, çevresel aktörlerin formal ve informal yapılarını ve izlenecek müzakere süreçlerinde ise küresel değerleri dikkate almak durumundadır.
Kaynak kısıtı	Mendenhall vd., 2003; Hollinshead, 2009; Hitt, 2011; Mishra ve Sharma, 2015.	KTA'ların ortaya çıkardığı tam-zamanlılık koşulu, karşılıklı iş ilişkilerinin geliştirildiği farklı ülkelerdeki işletmeleri daha fazla koordineli olmalarına ve etkin bir tedarik ağı yönetim sistemi oluşturmalarına zorlamaktadır.
Problem çözme esnekliğinde azalış	Earl, 1996; Harris vd., 1998; Roberts, 2001; Mendenhall vd., 2003	KTA'lar, bu ağlara dahil olmuş işletmeleri birbirlerine bağlamaktadır. Dolayısıyla, KTA'lardaki işletmeler, küresel gelişmeleri yakından izleyen ve olası riskleri analiz eden etkin yönetim birimleri oluşturmak durumundadırlar.
		İşletmelerin çok kültürlü bir işletmecilik

Kültürel farklılıklar	Hofstede, 1993; Hendry, 1995; De Long ve Fahey, 2000; Rugman vd., 2006.	anlayışını benimsemeleri gerekmektedir. Bu süreçte işletmeler, faaliyet gösterdikleri ya da gösterecekleri ülkelerdeki kültürleri ve kültürel yapıyı etkileyen diğer farklılıkları da dikkate almak durumundadır.
-----------------------	---	---

İlgili literatürde özel bir inceleme alanı GOÜ'ler ve bu ülkelerdeki işletmelerin küreselleşme ve KTA'lara entegre olma süreçleri ile bu entegrasyonun getireceği risk ve avantajlardır. Literatürdeki artan bu ilginin, yine küresel düzeyde karşılaştırılabilir ve genelleştirilebilir verilerin çok kısıtlı olması nedeniyle teorik açıklamalarla sınırlı kaldığı görülmektedir.

Son zamanlarda tek ülke örneğinde işletmelerin deneyimlerinden yola çıkarak yapılan çalışmalar da yapılmaktadır. Bu ülkelerden biri de 2000'li yıllarla birlikte küresel düzeyde tedarik ağlarına entegre olmaya çalışan ve bu amaca yönelik mikro ve makro politikalar uygulayarak özellikle yabancı yatırımcıları ve ÇÜİ'leri çekmeye yönelik etkin bir iş piyasası oluşturma çabalarına ağırlık veren Türkiye'dir. GOÜ'ler ve özel olarak Türkiye üzerine olan akademik yönelimler ve ulaşılan sonuçlar Tablo 2'de özetlenmiştir.

Tablo 2. Küresel Tedarik Ağları ve Yönetim-Organizasyon Sorunları: Gelişmekte olan Ülkeler ve Türkiye Üzerine Çalışmalar

Seçilmiş Çalışmalar	Temel Ortak Bulgular
<i>Gelişmekte olan ülke (GOÜ)'lerdeki işletmelerin ve KOBİ'lerin KTA'lara entegrasyon sorunları</i>	
Lambert ve Cooper, 2000; Mentzer vd., 2001; Mendenhall vd., 2003; Arend ve Wisner, 2005; Armstrong, 2008; Thakkar vd., 2008; Fawcett vd., 2009; Park vd., 2013.	GOÜ'lerin KTA'lara katılımının artması, bu ülkelerdeki KOBİ'lerin de küresel piyasalara entegrasyonunu ve böylece küçük işletmelerin de rekabet seviyesini artıracaktır. Bununla birlikte, GOÜ'lerdeki işletmeler, küresel piyasa deneyimlerinin az olmasına bağlı olarak bölgesel ve küresel farklılıkların neden olduğu belirsizliklere karşı daha kırılgan yapıdadırlar. Bunun için işletmelerinin organizasyon yapılarının esnek halde getirilmesi için hem örgüt içi (içsel) hem de örgüt dışı (dışsal) dönüşümler gerekli olmaktadır. Bu kapsamda, hükümet politikalarının destekleyici özelliği ve bunların örgütsel yansımaları yanında yerel işletmelerin kendi içindeki organizasyonları da (yerel tedarik ağları) önemli hale getirmektedir. Sonuç olarak, hem hükümet hem de örgütsel ayağı olan bu sürecin iyi yönetilmesi dışa açık olan, açılan ya da açılma potansiyeli olan yerel işletmeler için farklı uygulamalar ve sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.
<i>Türkiye'deki işletmelerin ve KOBİ'lerin KTA'lara entegrasyonu, getirileri ve yaşanan sorunlar</i>	

Koh vd., 2007; Clegg vd., 2013; Ulusoy vd., 2002, Ulusoy, 2003; Bayraktar vd., 2009.	Ülke olarak, Türkiye'nin KTA'lara katılımı dış kaynak sağlama, montaj hizmetleri, stratejik iş birliği ve kredi transfer işlemleri biçiminde gelişmektedir. Türkiye'deki işletmelerin küresel piyasalardaki iş birliği performansı ise, entegrasyon seviyesindeki yükselişe bağlı olarak artarak gelişmektedir. Türk işletmelerin tedarik ilişkisine girdiği işletmeler, genellikle gelişmiş ülkelerde yerleşik olan çok uluslu girişimlerdir. Bu ilişkiler, bir yandan Türkiye'deki işletmelerin yönetim ve kalite bakımından ilerlemesini kolaylaştırmakta iken diğer taraftan meslek içi eğitim ve AR-GE faaliyetlerinin artması sayesinde örgütsel büyüme fırsatları sunmaktadır. Türk işletmelerin KTA'lara olan entegrasyonu sayesinde çok uluslu işletmelerle olan yakın iş operasyonları, modern işletmecilik uygulamalarını ve inovasyonu teşvik etmektedir. Ayrıca, yaparak öğrenme ve imitasyon sayesinde üretilen mal ve hizmetlerde kalite gelişimi de gözlenmektedir. Sonuç olarak, KTA'lara artan entegrasyona bağlı gelişen etkin bilgi sistemleri Türk işletmelerine dışa açılma olanağı sunduğu gibi ayrıca yabancı işletmelerin de yurtiçine gelmesi teşvik edilmiş olmaktadır. Bu süreçte, Türk işletmeleri daha fazla yurtdışı piyasaya erişerek, örgütsel olarak ve iş performansı bakımından büyüme potansiyellerini artıracaktır.
---	---

Tablo 1 ve Tablo 2'de özetlenen çalışmalar dışında, genel olarak, KTA'lara katılma eğilimleri ve potansiyelleri ile bu süreçte ülke ve işletmelerin karşılaşacakları riskleri, yönetim ve organizasyon sorunları bakımından inceleyen çalışmaların sayısı az olmakla birlikte akademik ilginin giderek arttığı görülmektedir. Özellikle Türkiye'deki işletmelerin dışa açılma potansiyelleri ve sorunlarını ele alan çalışmaların sayısı ise yok denecek kadar azdır. Bunda kuşkusuz verilerin kısıtlı olmasının etkisi büyüktür. Dolayısıyla, ilgili literatürde, KTA'ların küresel düzeyde karşılaştırılabilmesi için sıklıkla küresel düzeyde genelleştirilebilir ve uyumlu verilerin gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Bu gereklilik, ileride yapılacak çalışmalara farklı motivasyon kaynakları ve yönelimler sunması bakımından önemli görülmektedir.

4. Sonuçlar ve Tartışmalar

Küreselleşmenin ve küresel tedarik ağlarının (KTA) beraberinde getirdiği ve yukarıda açıklanan yönetim ve organizasyon sorunlarına çözümler arayan işletmelerin, 'sınırsız' ve yönetimlerinin 'esnek' olması gerektiği görülmektedir. İşletmelerin nasıl sınırsız olacakları ve esnek yönetim anlayışının nasıl şekilleneceğini, KTA'larda faaliyet gösteren başarılı ülke karakteristikleri ve en iyi işletmecilik uygulamaları kapsamında ele alan bu çalışmada ulaşılan teorik çıkarımları ve diğer çalışmaların sonuçlarının sentezi olan politik dönüşüm önerilerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

- KTA'larda faaliyet gösterecek işletmelerin, bu süreçte nasıl değer yaratacaklarını, ürün ve bilgi akışını nasıl yöneteceklerini ve küresel iş ortamına nasıl uyum sağlayacaklarını analiz edebilmeleri gerekmektedir. Ayrıca KTA'lara sağlıklı bir entegrasyon için, işletme yöneticilerinin de esnek

ve çözüm odaklı olmaları gerekmektedir.

- Günümüzün işletme yöneticileri, sadece farklı nicel teknikleri, teknolojileri ve süreçleri kullanarak etkin bir şekilde faaliyetleri sürdürmek değil, aynı zamanda faaliyetlerini stratejik olarak KTA'ların gelişim süreçleri ile koordine etmek durumundadır. Bu nedenle işletmelerin başarı ölçütleri sadece yerel olarak değil global olarak da değerlendirilmektedir.
- KTA'lara entegrasyon süreci kapsamında mevcut literatürde önemli sorunlardan biri, işletme performanslarının değerlendirilme sürecidir (Cuthbertson ve Piotrowicz, 2011; Estampe, 2014). Bunun için farklı modeller sunulmakla birlikte, literatürdeki sonuçlar çelişkili durumdadır. Bunda kuşkusuz, daha önce de vurgulandığı üzere, gerekli verilerin kısıtlı olmasının etkisi büyüktür. KTA'ların temel aktörleri olan çok uluslu işletme (ÇUİ)'lere ilişkin veriler az sayıda ve sadece ileri sanayileşmiş ülkeler için mevcuttur. Ayrıca bu veriler toplulaştırıldığı için toplulaştırma yanlılığı ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle küresel düzeyde karşılaştırılabilir ve genelleştirilebilir veri tabanlarının oluşturulması gerekliliği kendini göstermektedir.
- KTA'ların gelişiminde önemli bir konu lojistik faaliyetlerdir. İşletmeler için lojistik, stratejinin önemli bir parçası durumunda olduğu gibi (Cooper vd., 1997), lojistik hizmetlerinin gelişme yapılarının sürdürülebilir olması gerekliliği de gittikçe daha belirgin hale gelmektedir (Macharis vd., 2014). Lojistik ile olan yakın ilişkisi nedeniyle, bazı çalışmalarda KTA'lerin bazen lojistiğin genişletilmiş bir biçimi olarak adlandırıldığı görülmektedir. Ancak lojistiğin ötesinde küresel düzeyde işletmecilik faaliyetlerinin entegrasyonunu gerekli kılan KTA'larda lojistik, ülke ve işletme bazında gerek duyulan önemli tamamlayıcı unsurlardan sadece birisidir (Cooper vd., 1997). İşletmelerin dışında, özellikle hükümetlerin yatırım harcamaları tarafından belirlenen lojistik ve altyapı gelişmişlik düzeyleri, ülkeler arasında ciddi bir şekilde farklılaşmaktadır. Bu kapsamda, KTA'lara giren ve başarılı bir şekilde faaliyet gösteren ÇUİ'lerin, genellikle gelişmiş lojistik altyapılarına sahip ülkelerde faaliyet gösterme eğiliminde oldukları dikkat çekmektedir.
- Türkiye gibi sürece yeni entegre olmaya başlamış gelişmekte olan ülkelerde KTA'ların gelişim trendi konusunda toplumsal bilinç düzeyinin düşük olduğu görülmektedir. Sanders (2011)'in de belirttiği gibi işletme yöneticileri, tüm paydaşları ile birlikte bu gelişim trendinin farkında olarak, çok merkezli ve iş odaklı küresel yönetim anlayışı kültürünü işletmelere getirmek durumundadır. İşletmelerin doğrudan ve dolaylı olarak ilişkide olduğu tüm grupları ifade eden paydaşlar ise hisse sahipleri ve yöneticilerin yanında, finans kuruluşları ve kreditorler, müşteriler, tüm çalışanlar, yerel ve küresel tedarikçiler, sivil toplum kuruluşları ve hükümet kurumları başta olmak üzere işletmenin faaliyetlerine etki eden tüm unsurları ve birimleri kapsamaktadır.
- KTA'ların gelişimine uygun biçimde, küresel düzeyde tüm piyasalar birbirine bağlı olarak ve dinamik bir yapıda sürekli değişmektedir. Bu değişim hem yer hem de zaman bakımından görülmektedir. Bu değişime ayak uydurmak

durumunda olan işletmeler için KTA'lar stratejilerin önemli bir parçası olmuştur (Aker ve McLoughlin, 2010; Sollish ve Semanik, 2011). Bu kapsamda kendilerine bir yol belirlemek durumunda olan işletmeler, strateji oluşturma süreçlerine KTA'ları da dahil etmek durumundadırlar. Bunun için yine küresel düzeyde faaliyet gösteren lider işletmelerin deneyimleri yol gösterici durumundadır.

- Küreselleşme sürecinde ayrıca incelenen konulardan biri KTA'ların ve işletme performanslarının sürdürülebilirliğidir. Bu kapsamda, KTA'lara giren işletmelerden çevresel kaygılara daha fazla önem verenlerin daha verimli, etkin ve sürdürülebilir performansa sahip oldukları görülmektedir (Bessant, 2003; Cetinkaya vd., 2011). Buna uygun olarak, çevresel kalite kaygılarının, fiyat avantajı ve kar kaygısının önüne geçebildiği görülmektedir. Bu gözlemden hareketle, KTA'lardaki yeni trendler ve yeni rekabetçilik anlayışı ile inovasyonun bütünleştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.
- KTA'ların gelişiminde önemli bir faktör en iyi uygulamaların neler olduğunun belirlenmesidir. Bunu yapmanın uygun bir yöntemi Blanchard (2010)'ın da belirttiği gibi lider işletmelerin, başarıları kanıtlanmış uygulamalarının yakından izlenmesi ve imitasyon ile öğrenilmedir.
- KTA'ların gelişimi, bir yandan işletmelerin işleyişlerini değiştirirken, diğer taraftan karar alıcı durumunda bulunan üst düzey yöneticilerin yönetim rollerinde de birtakım değişimleri gerektirmektedir. Bu kapsamda üst düzey yöneticilerin yönetim başarıları, geleneksel yaklaşımda olduğu gibi verimlilik odaklı özelliklerinin ötesinde farklı koşullara göre değişken ve daha esnek bir yapıda karakterize olmaktadır (Kaiser vd., 2015). Buna göre, işletmelerde yönetim kademesinde çalışanların taşınması gereken özelliklerin ve bu özelliklerin kazandırılması için gerekli olan uygulamaların neler olduğunun belirlenmesi gerekmektedir.
- KTA'ların ortaya çıkardığı esneklik yaklaşımı, yönetimlerin bütüncül bir yaklaşımda tüm birimlerin faaliyetlerini dikkate alan 'toplam tesis yönetimi' perspektifinde şekillenmektedir. Buna göre işletmelerdeki tüm birimlerde çalışanlar ile dışsal olarak ilişkide bulunulan diğer birimlerin (paydaşların) esnek ve şeffaf yapıda koordineli çalışması gerekmektedir (Atkin ve Brooks, 2009). Bu kapsamda, yine küresel düzeyde, işletmelerin tesisleri arasında ilişkilerin yönetimi deneyimlerinden yola çıkılarak, işletmelerin yönetim planları, iş dağılımları ve denetimlerinin sağlıklı işlemesi için yerel ve küresel düzeyde bilgi ağının kurulması gerekmektedir.
- KTA'lar, bir mal ya da hizmetin tüketime hazır oluncaya kadar, maliyet avantajları gözetilerek farklı ülkelerdeki farklı işletmeler tarafından üretilmesi sürecidir. Dolayısıyla bazı ülkelerin ya da işletmelerin deneyim, kaynak donanımı, ülke ve bölge riski, coğrafi engeller ve emek maliyeti gibi farklı kapsamlarda rekabet avantajları olmaktadır (Barney, 1991; Barney, 2011). Porter (2008), özellikle ülke karakteristiklerinin ve kurumsal yönetim yapılarının, işletmelerin rekabetçiliği üzerindeki etkilerinin önemli olduğunu

vurgulamıştır. KTA'ların çok ölkeli yapısı ise, işletmelerin yönetim stratejilerini rekabet yapılarına entegre ederek uluslararası hale getirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır (McDonald ve Burton, 2002; Collis, 2014).

- İşletmelerde yönetimin en önemli boyutunu insan kaynakları yönetimi ve liderlik özellikleri oluşturmaktadır (Lane ve Maznevski, 2014). Küresel iş süreçlerinde ise insan kaynakları yönetimi kurumsal ve kültürel faktörleri de dikkate alarak uluslararası hale gelmek durumundadır (Hollinshead, 2009). Bu gelişme özellikle KOBİ'lerde modern insan kaynakları yönetimi anlayışının benimsenmesini gerekli kılmaktadır (Armstrong, 2008). Bu dönüşüm dinamikleri, iş çevresinin büyük bir çoğunluğu KOBİ statüsünde olan, Türkiye'de de oldukça önemlidir.
- Türkiye'deki örneklerinde olduğu gibi küresel rekabete direnç gösteremeyecek işletmelerin KTA'lara doğrudan girdi sağlamak yerine dolaylı olarak değer aktardıkları görülmektedir. Bu durum işletmelerin girişim risk algılarının yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Louisot ve Ketcham (2014)'ın da belirttiği üzere, bu risk algılarını çok sayıda politik, finansal, kurumsal, altyapı ve teknolojik farklılıklar etkilemektedir. Bu nedenle, mevcut ve potansiyel riskler, işletmelerin tüm yönetim ve organizasyon birimleriyle koordineli olarak bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmelidir.
- KTA'lara girecek yerel işletmeler için kurumsal itibar risk algısı önemli bir engel oluşturmaktadır. Yerel işletmelerin soyut varlıklarının başında gelen kurumsal itibar, yerel olarak ahlak, din, kültür, tarihsel roller ve ulusal fonksiyonlar gibi çok sayıda faktör tarafından etkilenmektedir (Hiles, 2011). Bu nedenle KTA'larda faaliyet gösteren ya da gösterecek işletmeler, bir taraftan küreselleşme dinamiklerine uyum sağlarken diğer yandan yerel farklılıkları da dikkate almak durumundadır. Bu süreç ise kısaca 'glokalizasyon' olarak tanımlanmaktadır.
- Bazı çalışmalarda uluslararası iş ilişkilerinin ulusal düzeyde örgütsel bağlılığı ve örgütsel vatandaşlık davranışını azalttığı tartışılmaktadır (Pohl ve Tolhurst, 2010). Bu kapsamda bir taraftan yurtdışı merkezli işletmelerin özellikle GOÜ'lerdeki çalışanları kendisine çektiğine, diğer taraftan daha yüksek ücret vererek iş gücü yapısını bozduğuna ve böylece yurtiçi işletmelerin bir dezavantaja sahip olduğuna vurgu yapılmaktadır. Ancak bu olumsuz etkilerin uzun dönemde rekabetçilik artışı ile teknoloji ve yetenek transferi sayesinde ortadan kalkacağı ve yerli işletmeler için de bir avantaj olacağı görülmektedir. Bu nedenle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerdeki işletmeler için, bu avantaja dönüşüm mekanizmalarının belirlenmesi ve geliştirilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

Aker, D. A. & McLoughlin, D. D. (2010). *Strategic Market Management: Global Perspectives*. 1st Edition, Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons.

- Armstrong, M. (2008). *Strategic Human Resource Management-A Guide to Action*. 4th Edition, London: Kogan Page.
- Arend, R. J. & Wisner, J. D. (2005). Small Business And Supply Chain Management: Is There A Fit?. *Journal of Business Venturing*, 20(3): 403-436.
- Ashkenas, R., Ulrich, D., Jick, T. & Kerr, S. (2002). *The Boundaryless Organization: Breaking the Chains of Organization Structure, Revised and Updated*. 2nd Edition, San Francisco: Jossey-Bass, Inc.
- Atkin, B. & Brooks, A. (2009). *Total Facility Management*. 3rd Edition, Oxford: Wiley Blackwell Publishing.
- Barney, J. B. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*, 17(1): 99-120.
- Barney, J. B. (2011). *Gaining and Sustaining Competitive Advantage*. 4th Edition, New Jersey: Prentice Hall & Pearson.
- Barrat, C. & Whitehead, M. (2004). *Buying for Business: Insights in Purchasing and Supply Management*. Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons.
- Bayraktar, E., Demirbag, M., Koh, S.C. L., Tatoglu, E. & Zaim, H. (2009). A Causal Analysis of The Impact of Information Systems and Supply Chain Management Practices on Operational Performance: Evidence from Manufacturing SMEs in Turkey. *International Journal of Production Economics* 122(1): 133-149.
- Bessant, J. (2003). *High-Involvement Innovation: Building and Sustaining Competitive Advantage Through Continuous Change*. Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons.
- Blanchard, D. (2010). *Supply Chain Management Best Practices*. 2nd Edition, New Jersey: John Wiley and Sons.
- Brandes, H., Lilliecreutz, J. & Brege, S. (1997). Outsourcing-Success or Failure?. *European Journal of Purchasing & Supply Management*, 3(2): 63-75.
- Caspari, C. (2003). *Participation in Global Value Chains as a Vehicle for SME Upgrading: A Literature Review*. Geneva: International Labour Office.
- Cetinkaya, B., Cuthbertson, R., Ewer, G., Klaas-wissing, T., Piotrowicz, W. & Tyssen, C. (2011). *Sustainable Supply Chain Management: Practical Ideas for Moving Towards Best Practice*. London: Springer.
- Clegg, B., Gholami, R. & Omurgonulsen, M. (2013). Quality Management and Performance: A Comparison between the UK and Turkey. *Production Planning & Control*, 24, 1015-1031.
- Collis, D. (2014). *International Strategy: Context, Concepts and Implications*. San Francisco: John Wiley and Sons.
- Cooper, M. C., Lambert, D. M., Pagh, J. D. (1997). Supply Chain Management: More Than a New Name for Logistics. *The International Journal of Logistics Management*, 8(1): 1-14.
- Crone, R. K. (1992). Outsmart Your Outsourcer: The Three Ps of Negotiation. *Credit Union Executive*, 32(3): 24-9.

- Cuthbertson, R. & Piotrowicz, W. (2011). Performance Measurement Systems in Supply Chains: A Framework for Contextual Analysis. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 60(6): 583-602.
- De Long, D. W. & Fahey, L. (2000). Diagnosing Cultural Barriers to Knowledge Management. *Academy of Management Executive*, 14(4): 113-27.
- Debnath, S. C. & Tokuda, A. (2013). Value-based Management in Japanese Keiretsu and Korean Chaebols. *Ritsumeikan International Affairs*, 11(2013): 45-70.
- Doh, J. P. (2005). Offshore Outsourcing: Implications for International Business and Strategic Management Theory and Practice. *Journal of Management Studies*, 42(3): 698-704.
- Earl, M. J. (1996). The Risks of Outsourcing IT. *Sloan Management Review*, 37(3): 26-32.
- Estampe, D. (2014). *Supply Chain Performance and Evaluation Models*. Hoboken: John Wiley and Sons.
- Fawcett, S. E., Allred, C., Magnan, G. M. & Ogden, J. (2009). Benchmarking the Viability of SCM for Entrepreneurial Business Model Design. *Benchmarking: An International Journal*, 16(1): 5-29.
- French, R. (2011). *Organizational Behaviour*. 2nd Edition, New York: John Wiley and Sons.
- Gilpin, D. R. & Murphy, P. J. (2008). *Crisis Management in a Complex World*. Oxford: Oxford University Press.
- Gordon, M. L. & Walsh, T. P. (1997). Outsourcing Technology In Government: Owned, Controlled, or Regulated Institutions. *Journal of Government Information*, 24(4): 267-83.
- Hanson, G. H., Mataloni, R. J. & Slaughter, M. J. (2004). Vertical Production Networks in Multinational Firms.
https://gps.ucsd.edu/_files/faculty/hanson/hanson_publication_it_vertical.pdf
- Harris, A., Giunipero, L. C. & Hult, T. M. (1998). Impact of Organizational and Contract Flexibility on Outsourcing Contracts. *Industrial Marketing Management*, 27(5): 373-384.
- Hendry, J. (1995). Culture, Community and Networks: The Hidden Cost of Outsourcing. *European Management Journal*, 13(2): 193-200.
- Hiles, A. (2011). *Reputation Management: Building and Protecting Your Company's Profile in a Digital World*. (Ed.), London: Bloomsbury Publishing.
- Hitt, M. A. (2011). Relevance of Strategic Management Theory and Research for Supply Chain Management. *Journal of Supply Chain Management*, 47(1): 9-13.
- Hodson, R. & Sullivan, T. A. (2011). *The Social Organization of Work*. 5th Ed., Belmont: Cengage-Wadsworth.
- Hofstede, G. (1993). Cultural Constraints in Management Theories. *The Executive*, 7(1): 81-94.

- Hollinshead, G. (2009). *International and Comparative Human Resource Management*. New York: McGraw.
- Jennings, D. (2002). Strategic Sourcing: Benefits, Problems and A Contextual Model. *Management Decision*, 40(1): 26-34.
- Kahraman, C. & Öztayşi, B. (2014). *Supply Chain Management Under Fuzziness: Recent Developments and Techniques*. (Eds), New York: Sippingr.
- Kaiser, K., Pich, M. & Schecter, I. J. (2015). *Becoming A Top Manager: Tools and Lessons in Transitioning to General Management*. New York: Jossey-Bass.
- Koh, S. C. L., Demirbag, M., Bayraktar, E., Tatoglu, E. & Zaim, S. (2007). The Impact of Supply Chain Management Practices on Performance of SMEs. *Industrial Management & Data Systems*, 107(1): 103-124.
- Kouvelis, P., Dong, L., Boyabatlı, O. & Li, R. (2011). *Handbook of Integrated Risk Management in Global Supply Chains*. Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons.
- Kremic, T., Tukul, O. I. & Rom, W. O. (2006). Outsourcing Decision Support: A Survey of Benefits, Risks, and Decision Factors. *Supply Chain Management: An International Journal*, 11(6): 467-482.
- Lambert, D. M. & Cooper, M. C. (2000). Issues in Supply Chain Management. *Industrial Marketing Management*, 29 (1): 65-83.
- Lane, H. W. & Maznevski, M. (2014). *International Management Behavior: Global and Sustainable Leadership*. 7th Edition. New York: John Wiley and Sons.
- Louisot, J. & Ketcham, C. (2014). *ERM-Enterprise Risk Management: Issues and Cases*. New York: John Wiley and Sons.
- Macharis, C., Melo, S., Woxenus, J. & Lier, T. V. (2014). *Sustainable Logistics*. Bingley: Emerald Group Publishing.
- Mcdonald, F. & Burton, F. (2002). *International Business*. High Holborn: Thomson.
- Mendenhall, M. E., Jensen, R. J., Black, J. S. & Gregersen, H. B. (2003). Human Resource Management Challenges in the Age of Globalization. *Organizational Dynamics*, 32(3): 261-274.
- Mentzer, J. T., Dewitt, W., Keebler, J. S., Min, S., Nix, N. W., Smith, C. D. & Zacharia, Z. G. (2001). Defining Supply Chain Management. *Journal of Business Logistics*, 22(2): 1-25.
- Mishra, P. & Sharma, R. K. (2015). Integration of Six Sigma and ISM to Improve Supply Chain Coordination-A Conceptual Framework. *International Journal of Production Management and Engineering*, 3(1):75-85.
- Park, A., Nayyar, G. & Low, P. (2013). *Supply Chain Perspectives and Issues: A Literature Review*. Geneva: WTO Publications.
- Pohl, M. & Tolhurst, N. (2010). *Responsible Business: How to Manage a CSR Strategy Successfully*. Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons.
- OECD (2008). *Enhancing the Role of SMEs in Global Value Chains*. Paris: OECD Publishing.

- Roberts, P. (2001). Corporate Competence in FM: Current Problems and Issues”, *Facilities*, 19(7-8): 269-75.
- Porter, M. E. (2008). Clusters and Competition: New Agendas for Companies, Governments, and Institutions. M. E. Porter (Ed.), *On Competition*. Boston: Harvard Business School Press, 213-302.
- Quinn, J. B. & Hilmer, F. G. (1994). Strategic Outsourcing. *Sloan Management Review*, 35(4):43-55.
- Rugman, A. M., Collinson, S. & Hodgetts, R. M. (2006). *International Business*. 4th Edition, Essex: Pearson Education.
- Russell, R. S. & Taylor, B. W. (2014). *Operations and Supply Chain Management*, 8th, Edition International Student Version, Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons.
- Sanders, N. R. (2011). *Supply Chain Management: A Global Perspective*. London: Wiley Global Education.
- Sarlak, M.A. (2011). *The New Faces of Organizations in the 21st Century: A Management and Business Reference Book*. Toronto: NAISIT Publishers.
- Sollish, F. & Semanik, J. (2011). *Strategic Global Sourcing: Best Practices*. Chichester, West Sussex: John Wiley and Sons.
- Sukati, I., Hamid, A., Baharun, R., Yusoff, R. Md (2012). The Study of Supply Chain Management Strategy and Practices on Supply Chain Performance. *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 40, 225-233.
- Thakkar, J., Kanda, A. & Deshmukh. S. G. (2008). Supply Chain Management In SMEs: Development of Constructs and Propositions. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 20(1): 97-131.
- Toffler, A. (1980). *The Third Wave*. New York: William Morrow & Company.
- Tolbert, P. S. & Arthur, J. B. (1990). Institutionalization and Negotiations in Organizations. B. H. Sheppard, M. H. Bazerman, ve R. J. Lewicki (Eds.). *Research on Negotiation in Organizations*, V.2, Greenwich: JAI Press, 219-240.
- Ulusoy, G., Çatay, B., Arıkan, Y. & Denizel, M. (2002). Makine İmalat Sektöründe İş Mükemmelliği ve Elektronik İş Stratejileri, *TÜSİAD Rekabet Stratejileri Dizisi*, 8, İstanbul: TÜSİAD.
- Ulusoy, G. (2003). An Assessment of Supply Chain and Innovation Management Practices in the Manufacturing Industries in Turkey. *International Journal of Production Economics*, 86(3): 251-270.
- Yuhua, Z. (2014). Integrating SMEs into Global Value Chains: Policy Principles and Best Practices. *APEC Policy Support Unit Issues Papers*, No. 6, http://www.insme.org/insme-newsletter/2014/file-allegati/newsletter_documents/Integrating_SMEs.pdf

FOTOĞRAFÇILIK UYGULAMALARININ İLETİŞİM EĞİTİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Hatice ÇUBUKÇU 2
Nüket E. ERGEÇ 3
Ferhan GÜNDÜZ 4

ÖZET

Bu çalışmanın amacı , İletişim Bilimleri Programında eğitim görmekte olan birinci sınıf öğrencilerinin fotoğrafçılıkla ilgili olarak kazandıkları bilgi ve deneyimlerinin kendileri üzerindeki olası etkilerini belirlemek ve bu etkilerin, iletişim alanında sürdürecekleri eğitime dönük olarak ne yönde katkı sağlayabileceği sorusuna yanıt aramaktır. Buradan elde edilen sonuçların, daha üst sınıflarda programa yerleştirilmesi düşünülen fotoğrafçılıkla ilgili zorunlu ya da seçmeli diğer derslerin planlanması yönünde de yol gösterici olması beklenmektedir. 30 öğrenciden (toplam popülasyonun %50 si) Doğal Sorgulama (Naturalistic Enquiry) yöntemiyle (Erlandson vd., 1993) elde edilen yazılı verilerden oluşan örneklem içerik çözümlemesi yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışma sonunda, fotoğrafçılık eğitim ve pratiklerinin araştırmaya katılan öğrencilerde dikkatin odaklanması, sorgulayıcı yaklaşım, empati kurma, yaratıcılık gibi sosyal, bilişsel ve duyuşsal özelliklerine dönük olumlu katkı sağladığı yönünde farkındalık yarattığını gösterirken, fotoğrafçılık deneyim süreleri farklı olan iki grup arasında elde edilen bulgular nitel ve nicel olarak kıyaslanarak, ortak ve farklı yönleri ortaya konmuştur

Anahtar kelime: fotoğrafçılık, iletişim eğitimi, içerik analizi

ABSTRACT

The purpose of this study was to investigate the impact of the knowledge and practice obtained through the Basic Photography Course on students at the Department of Communication Studies. The research also aimed to reinforce the physical infrastructure of the photography room at the faculty building through the Project budget. Verbal data was obtained from 30 students (50% of the total student population at the department) via Naturalistic Enquiry Method (Erlandson et. all 1993) and the texts were analyzed using Content Analysis. The results obtained from two groups of students were compared. One group consisted of students who were only exposed to photography through the

1 Bu çalışma ÇÜ BAP Birimi tarafından ILT2011BAP1 nolu proje kapsamında desteklenmiştir.

2 Prof.Dr., Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi/ İletişim Bilimleri Bölümü hcubukcu@cu.edu.tr

3 Doç.Dr., Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi / Radyo-TV ve Sinema Bölümü nergec@cu.edu.tr

4 Öğr.Grv. Dr., Başkent Üniversitesi fgunduz@baskent.edu.tr

Introduction to Photography Course and the second group consisted of students who already had had prior experience of Photography. When the findings from the two groups were compared, it was concluded that students in both groups reflected their awareness of the impact of photography practices on some of their affective, social and cognitive skills such as their development on attention focusing, creating rapport and using empathy, developing critical thinking skills etc. It was concluded that while there were certain skills which seemed to be shared by both groups, there was significant difference between the majority of the findings obtained from inexperienced and the experienced groups regarding the types of skills detected

Key words: photography course, communication studies, content analysis

“Fotoğraf, görünenin yansıması değildir.”

Moholy Nagy

1.Giriş

Geçmişe dair en önemli bilgi kaynağının binlerce yıl önce mağara duvarlarına çizilen resimler olduğu göz önüne alındığında; bilginin görsel imgeler yoluyla iletilmesinin insanlık tarihi kadar eski olduğu söylenebilir. Günümüzde ise, yaygın bir görsel anlatım aracı olan fotoğraf da, baş döndürücü teknolojik gelişmelere koşut olarak gelişen fotoğraf makinalarıyla birlikte, salt bir görüntüyü ya da bir anı belgeleme işlevinin çok ötesine geçmiş, her coğrafya ya da kültüre ulaşabilen kendi evrensel dilini oluşturmuştur (Karadağ, 2000). Fotoğraf makinasının icadından günümüze geçirdiği evrimin boyutuna dikkat çeken Özdemir (2000, s. 30) “1850’li yıllarda sadece hızlı olmayan hareketlerin fotoğraflanması mümkün” olduğunu, oysa günümüzde “insan gözünün algılama hızının fotoğraf makinesinin hızına yetişemediğini” belirtiyor. Bu biçimiyle, çeşitli fotoğraflama teknikleri, bugün doğa bilimlerinden tıp eğitime, sosyal bilimlerden mühendisliklere uzanan geniş bir alanda bilimsel araştırmaların yapılabilmesini mümkün kılmaktadır.

Fotoğraf, 1950’lerde özellikle ABD’de, televizyonun günlük yaşama girmesiyle birlikte, bilginin ışık hızıyla iletilmesinin bir sonucu olarak kitle haberleşmesinin temel bir ögesi olarak yerini almıştır. Medyanın, yasama, yürütme ve yargıdan sonra dördüncü kuvvet olarak kabul edildiği düşünüldüğünde (Bodur 2006), medyanın vazgeçilmez araçlarından birisi olan fotoğrafın kitleler üzerinde yaratabileceği sosyal, politik, kültürel etkilerin önemi de yadsınmaz. 11 Eylül saldırılarından sonra yerle bir olan Dünya Ticaret Merkezinin yıkıntılarını konu alan bir fotoğraf sergisinin 3 yıl süreyle dünyanın birçok yerinde gösterilmesi, fotoğrafın terörizmle mücadelede “kültürel diplomasi” aracı olarak kullanılabileceği savını gündeme getirirken, bu uygulama, dijital çağda görsel kültürün Amerikan dış politikasındaki rolünün önemi konusunda tartışmaları da başlatmıştır (Kennedy, 2003).

İnsanın bireysel olarak fotoğraf makinasıyla etkileşim serüveninin 20. yüzyılın başlarında, kolayca taşınabilen makinaların üretilmesi ve bireysel kullanım alanına girmesiyle birlikte başladığı söylenebilir. Bu çerçevede, fotoğrafçılık,

bir yandan yaygın olarak kullanılan bir bireysel uğraş ve çağdaş bir sanat dalı olarak ortaya çıkarken, son yıllarda yapılan bilimsel çalışmalarda fotoğrafçılık uğraşının kişiler üzerinde sosyal, ruhsal ve kişisel gelişim aracı olarak birçok yönden olumlu etkileri olduğu belirlenmiştir (Berger, 2008). Dahası, günümüzde araştırmacılar, fotoğrafçılığın ‘psikososyal bir tedavi yöntemi’ olarak kullanılmasını içeren “Fototerapi” kavramından da söz etmektedirler (Weiser, 2001; Coşkun vd., 2010). Fotoğrafçılığı hem fiziksel hem de bilişsel düzlemlerde inceleyen José van Dijck (2008) fotoğraf çekme eylemini, kişilerin iletişimlerinin ve kimlik geliştirme süreçlerinin bir aracı olarak nitelendirmektedir. van Dijck ayrıca, günlük yaşamdaki görsel biçimler ile sosyal ve fiziksel boyutların alınlanması arasında yakın bir ilişki bulunduğunu belirtirken, fotoğraflama eyleminin ve fotoğraf karelerinin insanın bağlantı/iletişim kurma ve kendisini sürekli olarak yeniden modelleme gereksinimlerine cevap verdiğini ifade etmektedir.

Kısaca, Fotoğrafçılık uğraşının kişiler üzerindeki, çeşitli olumlu etkileri bulunduğunu destekleyen alan yazından yola çıkan bu çalışma, Ç.Ü İletişim Fakültesi 1.sınıf öğrencilerinin fotoğrafçılıkla ilgili olarak kazandıkları bilgi ve becerilerinin öğrenciler üzerindeki olası etkilerini belirlemek ve bu etkilerin, İletişim alanındaki sürdürecekleri eğitime dönük olarak kendilerine ne yönde katkı sağlayabileceği sorusuna yanıt aramaktır. Buradan elde edilen sonuçların, daha üst sınıflarda programa yerleştirilmesi düşünülen fotoğrafçılıkla ilgili zorunlu ya da seçmeli diğer derslerin planlanması sürecinde ışık tutması beklenmektedir.

2. Araştırma Yöntemi

Yazılı nitel verilerin incelendiği bu çalışmada, veriler önceden belirlenen hipotezlerin sınanmasından çok, işleyen süreçlerin betimlenmesine yönelik bir yaklaşım içeren Doğal Sorgulama (Naturalistic Inquiry) yöntemiyle (Erlandson et. All, 1993) elde edilmiş ve bulgular içerik çözümlemesi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Metinlerde yer alan tüm cümlelerdeki, fotoğraf, fotoğrafçılık ve fotoğraf çekmek (ya da yerine kullanılan) tüm kavramlarla ilgili olarak, *kılıcı (aktör), etkilenen, niteleyici, nitelenen ya da araç* konumundaki (Löbner, 1982) kavramlar belirlenerek, tematik kategoriler oluşturulmuştur. Bu kategoriler, “olası etki alanları” olarak etiketlenmiştir. Bu süreçte veriler, ‘bir hipoteze dayalı olarak önceden oluşturulmuş bir analiz matrisinin kullanılmasını içeren Kapalı Yaklaşım’ yerine, eldeki bulgulardan oluşturulmuş “Açık Yaklaşım” (Henry & Moskovic, 1968: s,14) ve bulgular betimlenmiştir. Araştırmanın ilk aşamasında ortaya çıkan *olası etki alan türlerinin* öğrenciler tarafından ne ölçüde benimsendiğinin belirlenmesi amacıyla katılımcılara sormaca uygulanmış, ve sonuçlar nicel olarak da değerlendirilmiştir.

2.1 Katılımcılar

Proje kapsamında yapılan araştırmanın örneklemi 30 öğrenciden elde edilen yazılı verilerden oluşmaktadır. ÇÜ İletişim Fakültesi, İletişim Bilimleri Bölümü 1. sınıf öğrencileri olan bu katılımcıların bir önceki yarıyılıda (güz dönemi)

bölümdeki zorunlu ders olan Temel Fotoğrafçılık dersini başarıyla tamamlamış öğrencilerdir. Katılımcılar 15'er kişilik 2 gruptan oluşmaktadır. Birinci grup, fotoğrafçılıkla ilgili deneyimleri 1. sınıf Güz yarıyılında aldıkları Temel Fotoğrafçılık dersi kapsamında edindikleri bilgi ve uygulamalarla sınırlı olan öğrencilerdir. 2. grup ise söz konusu dersi almanın yanı sıra, 1-4 yıl arasında değişen amatör fotoğrafçılık deneyimleri bulunan öğrencilerden oluşmaktadır. Araştırmada katılımcı olarak yer alan öğrenci sayısı 30 olup, birinci sınıf öğrencilerinin toplam mevcutlarının (62) yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. O nedenle, çalışmanın nicel bir araştırma olmamasına karşın, elde edilen bulguların grubun tamamına ilişkin önemli bir öngörü oluşturması beklenebilir.

2.2 Veri Tabanı (örneklem)

Araştırmanın örneklemini, 3100 sözcük uzunluğundaki, yazılı nitel veriden oluşmaktadır. Söz konusu örneklemin toplanması sürecinde, Bahar yarı yılı başlangıcında öğrencilerin *"fotoğrafçılıkla ilgili olarak aldıkları eğitim, kazandıkları bilgi ve deneyimlerinin kendileri üzerinde herhangi bir etki yapıp yapmadığını ve varsa bu etkilerin neler olduğunu düşündüklerini"* yazmaları istenmiştir. Yanıtları yönlendirmekten olabildiğince kaçınmak ve olabildiğince doğal olmasını sağlamak amacıyla, söz konusu kompozisyonlar, "Sözlü ve Yazılı İletişim 2" dersinde serbest yazma uygulamaları kapsamında yazdırılmıştır. Sınıfın tamamına (61 kişi) verilen değişik üç konu arasından, bu konuda yazmayı seçen 42 öğrenci arasından katılımcılar belirlenmiştir. Daha sonraki süreçte bu öğrencilerin, fotoğrafçılıkla ilgili deneyim sürelerini belirlemeye yönelik kısa sormacadan elde edilen bilgiler yoluyla, katılımcılardan yirmi beşinin fotoğraf makinasıyla İletişim fakültesinde almış oldukları Fotoğrafçılık dersinde tanıştıkları; 17'sinin ise bu konuda farklı sürelerde deneyimlere sahip oldukları saptanmıştır. Bu doğrultuda, katılımcılar 'deneyimsiz' ve 'deneyimli' olmak üzere iki gruba ayrılmış ve her gruptan on beşer kağıt seçilmiştir. Gruplar deneyim sürelerine göre oluşturulduklarından, deneyimli katılımcılardan en kısa (6 ay) ve en uzun (7 yıl) süre deneyimi olan iki kişi dışarda bırakılarak oluşturulmuştur. Deneyimsiz grup ise, gene bu konuda kompozisyon yazmayı seçen 25 katılımcının kağıtları arasından rastlantısal örnekleme yoluyla belirlenmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, 'deneyimsiz' grup (D-), fotoğrafçılıkla ilgili deneyimleri sadece 1. sınıf Güz yarıyılında zorunlu bölüm dersi olarak aldıkları Temel Fotoğrafçılık dersi kapsamında edindikleri bilgi ve deneyimlerle sınırlı olan öğrencilerdir. 'Deneyimli grup' olarak adlandırılan diğer küme ise, söz konusu dersi almanın yanı sıra, 1-4 yıl arasında değişen amatör düzeyde fotoğrafçılık deneyimleri bulunan öğrencilerden oluşmaktadır. Söz konusu tüm katılımcılar Fotoğrafçılık dersini başarıyla tamamlamışlardır.

3. Bulgular

5 Birinci sınıf öğrencilerimiz, İLT 111 Temel Fotoğrafçılık dersi kapsamında, 14 hafta süreyle haftada 1 saat teorik, 2 saat uygulama olmak üzere toplam 42 saatlik bir eğitim almışlardır

Her iki gruba ait örneklemin analizi sonucunda, Deneyimsiz grup için 12, Deneyimliler için ise 13 tematik kategori belirlenmiştir. Bu bulgulardan altısı her iki gruba ait örtüşen kategoriler olup, geriye kalanlar gruplara özgü ayırt edici özellikler içermektedir. Bu kategoriler öğrencilerin almış oldukları fotoğrafçılık eğitim ve deneyimlerinin kendileri üzerinde yarattığını ifade ettikleri etkileri göstermektedir. Ancak, çalışma, söz konusu bulguların deneysel olarak sınanmasını içermediğinden, elde edilen sonuçlar *olası etki alanları* olarak belirlenmiştir. Söz konusu bulgular, katılımcıların kendi gelişimlerine ilişkin ‘farkındalıkları’nın saptanması olarak yorumlanmalıdır.

Deneyimsiz (D-) olarak tanımlanan gruptan elde edilen verilerin incelenmesi sonucunda, bu katılımcıların fotoğrafçılıkla ilgili edindikleri bilgi ve uygulamaların kendileri üzerlerindeki ayırdına vardıkları etkiler aşağıda listelenmiştir. Buna göre katılımcıların kendi duygu ve düşüncelerini aynı zamanda dış dünyayı (çevrelerini, diğer insanları vb.) daha iyi anlamaları/keşfetmeleri, onlara daha fazla yönelmeleri, daha farklı açılardan görebilmeleri, daha az önyargılı davranabilmeleri vb. gibi etkiler belirlenmiştir. Ayrıca bu grupta belirgin bir duyuşsal farkındalık saptanmıştır.

-DENEYİMSİZ GRUP (D -)

- 1) Kendisini anlama / keşfetme
- 2) Algısal farkındalık
 - 2.1 Gözlem merakının oluşması
 - 2.2 Ayrıntıları fark etme
 - 2.3 Dikkatin yoğunlaşması (odaklanma)
- 3) Fotoğraf çekerken olumlu duygular deneyimleme
 - 3.1 Heyecan
 - 3.2 Mutluluk
 - 3.3 Özgürlük Hissi
- 4) İnsanlarla iletişim kurmaya daha fazla yönelme
 - 4.1 Daha fazla ilgi duyma
 - 4.2 Daha fazla duyarlılık
 - 4.3 Empati kurma
- 5) Olaylara farklı açılardan bakabilme
- 6) Önyargıların azalması

-DENEYİMLİ GRUP (D+)

Fotoğrafçılıkla ilgili deneyimleri 1 - 4 yıl arasında değişen *Deneyimli* gruptaki katılımcılardan elde edilen bulgular *Deneyimsiz* gruptan elde edilen tema kategorileriyle 5 konuda örtüşmekle birlikte, 8 farklı alanda yeni kategoriler belirlenmiştir. Bu bulgular aşağıda listelenmiş olup, her iki gruba ait örnekleme yer alan “ortak kategoriler” ve gruplara özgü ayırt edici bulgular Tablo 1’de sunulmuştur.

DENEYİMLİ GRUP (D+)

- 1) Fotoğraf çekmeyi kendini ifade etme aracı olarak görme
- 2) Sorgulama/eleştirel bakış kazanma
- 3) Yaratma ve ölümsüzleştirme duygusu hissetme
- 4) Estetiksel farkındalık
- 5) Anı ölümsüzleştirme duygusu
- 6) Fotoğrafçılığın tutkuya dönüşmesi
- 7) Fotoğraf makinası ile özdeşleşme
- 8) İnsanlarla doğrudan iletişimin azalması

Tablo 1: Deneyimli ve Deneyimsiz Gruplardan gelen verilerin karşılaştırılması

Kategoriler	Deneyimsiz Grup	Deneyimli Grup
1. Kendini anlama / keşfetme	+	+
2. Algının keskinleşmesi	+	
2.1 Gözlem merakının artması	+	
2.2 Ayrıntıları fark etme	+	
2.3 Dikkatin yoğunlaşması/Odaklanma	+	+
3. Fotoğraf çekerken olumlu duygular deneyimleme	+	
3.1 Heyecan/Tutku	+	
3.2 Mutluluk	+	
3.3 Özgürlük		
4. İnsanlara daha fazla yönelme		
4.1 Daha fazla ilgi	+	+
4.2 Daha fazla duyarlılık	+	
5. Empati kurabilme	+	+
6. Önyargıların azalması	+	
7. Farklı açılardan bakabilme	+	+
8. Fotoğraf çekmeyi kendini ifade etme aracı olarak görme		+
9. Sorgulama/eleştirel bakma		+
10. Estetiksel farkındalık		+
11. Yaratıcılık duygusu		+
12. Anı ölümsüzleştirme duygusu		+
13. Fotoğraf Makinası ile özdeşleşme		+
14. Fotoğrafçılığın tutkuya dönüşmesi		+

15.İnsanlarla doğrudan iletişimin azalması		+
--	--	---

Örnekler:

Kendini keşfetme/tanıma

- 1) “Çekerken, kendime ayna oluyor”
- 2) “Kendimi tanımamı sağladı. Bunun için fotoğraflara ihtiyaç var”
- 3) “Başkasını tanıırken kendimi de daha iyi anlayabiliyorum”

Dikkatin yoğunlaşması/Odaklanma

- 4) “Önceden dikkatini çekmeyen şeylerin en ufak ayrıntısını bile fark ediyorsun”
- 5) “Fotoğrafi daha yakından inceleyip anlamlarını kavramaya çalışıyorum”
- 6) “Ayrıntıları daha fazla fark ediyorum”

Görüşlerin/önyarguların değişmesi

- 7) “.....görüşlerini değiştirebiliyor. Örneğin Vietnam Savaşında Nick Ut’un çektiği bir fotoğraf militarizme olan düşüncemi değiştirdi”
- 8) “Olaylara bakış açım değişti, çevreye bakış açım değişti. Tabularımı yıkmaya başladım”.
- 9) “Rektöre karşı tepkim vardı, fakat fotoğraflarını çekince farklı görüşlerim oldu”

Güçlü duygular deneyimleme

- Mutluluk

- 10) “Çekmek beni mutlu ediyor.. çektiğim resme bakınca yeniden seviniyorum”
- 11) “Fotoğrafla uğraşmak benim için mutluluk kaynağı”
- 12) “Beni çok eğlendiriyor.. Mutlu eden uğraşım şimdi o”

-Tutku/Heyecan

- 13) “Gördüğüm her olayı fotoğraflamak istiyorum, çekerken çok heyecanlanıyorum”
- 14) “Fotoğraf çekmek bir aşk/bir tutkudur benim için. Eskiden hiçbir duygu hissetmediğim bir manzaranın fotoğrafını çekip kalıcı hale getirdiğimden beri daha duygulu oldum”

15) “Elimdeki karelerin sonsuza dek kalıcı olabileceğini düşünmek büyük heyecan veriyor.”

-İnsanlarla daha fazla etkileşim

16) “İnsanlara olan ilgim arttı (yüz ifadelerini yakalamaya çalışıyorum, kızgın/şaşkın/ v.b).”

17) “İnsanlarla iletişimimi çok yönlü olarak etkiledi..... Dostluk ve paylaşımı geliştiriyor.”

18) “Fotoğraflar bir çok zaman başka insanlar arasında aracı olmamı sağladı”

-Empati kurma

19) “Empati kurmamı sağlıyor.”

20) “Makine başka insanmış gibi onun gözünden/objektifinden bakarak empati kuruyorum.”

21) “Nedense, birisini fotoğraflarken kendimi onun yerine koyuyorum”

-Farklı açılardan görebilme

22) “Dünyaya, yaşama, insanlara bakışımı etkiledi; farklı açılardan bakmayı öğrendim.”

23) “Bana farklı algılamayı kazandırdı. Eskiden önemsemediğim her şeyin gözümde bir değeri oluştu.”

24) “Yaşadığım olayları farklı açılardan görmeye başladım.”

-Özgürlük

25) “Her şeyi ama her şeyi çekebilirsin!!”

26) “Özgürlük getiriyor insana..Beni farklı diyarlara, farklı dünyalara götürüyor.”

27) “Fotoğraf makinesi basit, ancak vizörden gördüğümüz dünyaya sınırsız anları yüklememizi sağlayan bir enstrüman.”

-Kendini ifade etme aracı olarak görme

28) “Sesimi duyurabildiğim, acılarımı paylaşabildiğim için seviyorum.”

29) “Bazen kadraja sığdırılmış bir kare, uzun bir filmde daha fazlasını anlatıyor”

30) “Yüz sayfada anlatamadığımı bir karede anlatıyorsun.”

-Sorgulama/eleştirel bakma

31) “Olanı değil de göstermek istediğini gösteriyor.”

32) “Bir fotoğraf karesiyle neler yapılabileceğini öğrendim. Örneğin, Afrikada çekilmiş olan Akbabalı açlık resmi.”

33) “Büyük bir güç aracı ...Körfez savaşındaki gibi..Bir fotoğraf savaş başlatabiliyor ya da bitirebiliyor.”

-Yaratıcılık duygusu

34) “Makina ile yeniden yarattığım için dünya daha güzel görünmeye başladı.”

35) “Fotoğraf çekerken benim gözümde insanlar, benim gözümde doğa, benim gözümde bir dünya oluşuyor.”

-Anı Ölümsüzleştirme duygusu

36) “Bir yaprak ya da güzel manzara, her şeyin fotoğrafını çekme onları ölümsüzleştirme, değerli gösterme isteği doğdu içimde.”

37) “Canlı cansız nesnelere farklı bakış kazandım. Onlar artık birer canlı gibi ..., ama hiç ölmeyecekmiş gibi geliyorlar.”

38) “Fotoğraf bence anı yakalayıp, geleceğe taşımaya yarıyor..Elimdeki kareler sonsuza kadar kalabilir.”

-Estetiksel farkındalık

39) “Her nesnede çekilecek bir güzellik bulur oldum.”

40) “Doğanın güzelliklerinin daha çok farkına vardım... Birçok şey daha güzel gözüküyor gözüme.”

41) “Makina yanımda olmadan da baktığım her yerde bir estetik yakalayabiliyorum.”

-Fotoğrafçılığı yaşam biçimine dönüştürme

42) “Ona alıştım. Onunla yaşıyorum birçok şeyi.”

43) “Fotoğrafi öğrenmek onu yaşamak benim için.”

44) “Fotoğrafla uğraşmadığım bir hayat düşünemiyorum şimdi.”

-Fotoğraf makinası ile özdeşleşmek

45) “Makina yanımda olmadan da baktığım her yerde bir estetik

yakalayabiliyorum...Çünkü ben bir fotoğraf makinesiyim.”

46) “Farklı açılardan bakma yetisi kazandığımı düşünüyorum. Tıpkı kamera gibi.”

47) “Fotoğraf makinesi bir süre sonra kafanızın içindeymiş gibi geliyor.”

-İnsanlarla doğrudan iletişimin azalması

48) “İnsanlarla doğrudan iletişimim azaldı..çekilecek obje gibi görüyorum onları.”

50) “Daha çok deklanşör..daha az insan.”

51) “Nesnelere daha fazla dikkat ediyorum artık, insanlara değil.”

3.3 ‘Olası Etki’ Alanlarının belirtilme sıklıkları

Bu bölümde, araştırmanın ilk aşamasında yazılı verilerin analizi sonucunda elde edilen temaların katılımcılar tarafından ne ölçüde benimsendiğini saptamak amacıyla hazırlanan bir sormaca (anket) uygulanmıştır (bkz. Ek 1). Sormacadaki sorular her iki gruptan elde edilen veriler üzerinde tanımlanan ortak kategoriler seçilerek oluşturulmuş olup, söz konusu temaların (olası etki alanlarının)kendi üzerlerindeki etki düzeylerini derecelendirmeleri istenmiştir. Sormacanın amacı farklı katılımcılar tarafından ifade edilen etki türlerinin katılımcı bireylerce, ne oranda benimsenmiş olduğunu nicel olarak da belirlemeye yöneliktir. Yanıt seçeneklerinde, a) *evet, açıkça fark ediyorum* b) *biraz farkındayım*, c) *böyle bir değişim fark etmedim* seçeneklerinden birisini işaretlemeleri istenmiştir. Sonuçlar, Betimsel İstatistik yoluyla nicel olarak değerlendirilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. ‘Olası Etki’ Alanlarının belirtilme sıklıkları

Seçenekler	<i>Evet</i>	<i>Evet</i>	<i>Biraz</i>	<i>Biraz</i>	<i>Hayır</i>	<i>Hayır</i>	Toplam
	n	%	n	%	n	%	
“Olası ▼ Etki” Alanları							
Gözlem merakının artması	24	%80	6	%20	-	-	%100
Dikkat yoğunlaşması/ odaklanma	22	%73	8	%27	-	-	%100
Mutluluk/heyecan duyma	19	%63	11	%37	-	-	%100
Empati kurabilme	18	%60	10	%33	2	%7	%100
Önyargının azalması	11	%37	15	%50	4	%13	%100
Kendini tanıma	19	%63	5	%17	6	%20	%100

İnsanlara daha olumlu yaklaşma	7	%23	16	%54	7	%23	%100
--------------------------------	---	-----	----	-----	---	-----	------

Sormaca sonuçları, katılımcıların fotoğrafçılıkla ilgili bilgi ve uğraşlarının en yüksek oranda “Gözlem yapma” meraklarını artırdığını ifade ettiklerini gösterirken, hiçbir “hayır” seçeneği içermeyen diğer iki kategori olan “Dikkatin Yoğunlaşması/Odaklanma” ve “Mutluluk/heyecan duyma” temaları da, gene tüm katılımcıların üzerinde uzlaştıkları alanlar olmuştur. “Evet” ve “biraz “ seçenekleri bir arada, olumlu yanıtlar olarak değerlendirildiğinde “Empati kurma” becerilerinin geliştiğini düşünenlerin oranı % 93 olarak belirlenmiştir. “Önyargılarının azalmasını” sağladığını ifade eden ve “Kendilerini daha iyi tanımaları” ve “İnsanlara daha olumlu yaklaşımları” konularındaki gelişimlerine katkı yaptığı yönünde farkındalık sergileyen katılımcıların oranlarının ise, sırasıyla % 87, %80 ve %77 olduğu görülüyor.

Sonuç ve Tartışma

Ç.Ü İletişim Fakültesi İletişim Bilimleri Programında eğitim görmekte olan öğrencilerin fotoğrafçılıkla ilgili olarak edindikleri farklı bilgi türleri (Anderson vd., 2001) ve deneyimlerinin öğrenciler üzerindeki olası etkilerini belirlemeyi amaçlayan bu araştırmada 30 katılımcıdan elde edilen nitel verilerin çözümlenmesi sonucunda, öğrencilerin kendi gelişimlerine ilişkin düşünceleri ortaya çıkarmıştır.

Deneyimsiz grup(D-) bulgularında öne çıkan; *gözlem merakının artması, görsel algılarının gelişmesi, ayrıntıları daha iyi fark edebilme, insanlarla, çevreleriyle, doğayla daha etkin iletişim kurabilme, çevrelerindeki olaylara daha önyargısız bakma ve fotoğrafla uğraşmaktan mutluluk/heyecan duyma* gibi özellikler belirlenmiştir.

Deneyimli (D+) gruba özgü bulgular ise; *sorgulama/eleştirel bakma, estetiksel farkındalık, yaratıcılık, fotoğraf yoluyla anı ölümsüzleştirme arzusu, fotoğraf makinası ile özdeşleşme, fotoğrafçılığın tutkuya dönüşmesi* gibi görece olarak daha üst düzeydeki bilişsel beceriler kazanma (Anderson, 2001; Yüksel, 2007), yönünde gelişimlerine katkısı olduğu görüşlerini yansıtmaktadır.

Araştırmaya katılan öğrencilerin tümünde, (her iki grupta ortak olarak) belirlenen “etki alanları”, *gözlem merakının artması, kendini anlama / keşfetme, dikkat ve odaklanma sürelerinin artması, farklı açılardan (çok yönlü) bakabilme, empati kurabilme, önyargının azalması, insanlara daha olumlu yaklaşma* olmuştur. Ek olarak, yapılan anket çalışmasında, bu kategorideki olası etki alanları üzerinde öğrenciler arasında oldukça yüksek oranda görüş birliği bulunduğu nicel olarak da belirlenmiştir.

Çalışmada belirlenmiş olan fotoğrafçılığa ilişkin bilgi ve becerilerin öğrenciler üzerindeki olası etkilerinin Türkiye’de Bologna sürecine uyum çalışmaları

çerçevesinde YÖK tarafından resmen kabul edilen ve TYYÇ (Türkiye Yüksek Öğretim Temel Alan Yeterlilikleri⁶) olarak tanımlanan hedef öğrenme çıktılarına da katkı sağlayıcı nitelikte olduğu söylenebilir. Bu yeterlikler, öğrencilerden, öğrenme sürecinin sonunda gerçekleşmesi beklenenler olup Bloom'un taksonomisinden yola çıkılarak belirlenmiş olan üç öğrenme alanı içermektedir (Anderson v.d. 2001; Demirel, 2007; Barkana, 2008). Bunlar, 1. Düşünme, bilgi (bilişsel) , 2. Yapma, beceri (psikomotor), 3. Hissetme, tutum (duyuşsal) süreçler olarak belirlenmiştir.

Çalışma bulgularının aşağıda gösterilen yetkinlik alanlarını destekleyici nitelikte olduğu söylenebilir.

- 1-Bilişsel Süreçler : Anlama, Analiz etme, Değerlendirme, Yaratma
- 2- Psikomotor (devinişsel) Süreçler: Algılama, beceri haline getirme, yaratma
- 3-Duyuşsal süreçler: Harekete geçme, düzenleme, katılma, paylaşma, ilişkilendirme.

Ayrıca söz konusu bulguların İletişim alanındaki program öğrenme çıktılarında hedeflenen, *Kişisel ve Mesleki Yetkinlik* ile *İletişim ve Sosyal yetkinlik* alanlarındaki becerilerin gelişmesini destekleyici nitelikte olacağı sonucuna varılmıştır. Son olarak, bu çalışmada elde edilen sonuçlar aynı zamanda, fotoğrafçılık uğraşının bireyler üzerindeki olası etkilerinin dinamik bir biçimde ve uğraşın süresine bağlı olarak değişmekte olduğu yönünde önemli ipuçları sunmaktadır. O nedenle, bu etkiye sürecinin daha geniş veri tabanına dayalı olarak ve özellikle boylamsal araştırmalarla incelenmesinin bu yönde daha kapsamlı bulguların elde edilebilmesi için gerekli olduğunu vurgulamak gerekiyor.

Kaynakça

Anderson, L.W., Krathwohl, D.R., Airasian, P.W., Cruikshank, K.A., Mayer, R.E., Pintrich, P.R., Raths, J., Wittrock, M.C. (2001). *A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives* (Complete edition). New York: Longman.

Barkana, A. *Öğrenme Çıktıları*. (2008). Web: http://www.anadolu.edu.tr/duy/ilan/learningoutcomes/atilaHoca_20080527.pdf (Erişim 13 Ocak 2010)

⁶ Bologna Süreci , Türkiye Yüksek Öğretim Kurumları Yeterlilikler Çerçevesi'nin ve buna bağlı olarak oluşturulan Temel Alan Yeterliliklerine dayanak teşkil eden Uluslararası Standard Eğitim Sınıflaması (ISCED)* (bkz.www.yokgov.tr/Bologna Process) endeksinde İletişimin farklı alanlarına yönelik programlar 21 ve 32 alan kodlarıyla temsil edilmiş olup, aynı zamanda bu kodlar Sanat, Sosyal ve Davranış Bilimleri gibi alanları da kapsamaktadır.

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 26, Sayı 1, 2017, Sayfa 327-339

Berger, J. (2008) Görme Biçimleri. İstanbul:Metis Yayınları

Bodur, F. (2006) “ Haber yazısı ve haber fotoğrafı örnekleriyle “Yazılı Basında Etik” sorgulaması Küresel İletişim Dergisi sayı 2. Güz-2006 , sf 9.10

Coşkun, S., Yıldız , Ö. & Yazıcı , A. (2010). “The Use of Photography in Psychiatric Rehabilitation” Journal of Psychiatric Nursing. Volume 1. Issue, 3, Year 2013, PP.121-128.

Demirel, Ö. (2007). *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık

Ders Öğrenme Çıktıları Yazma (2010), Eğitim Programları Geliştirme Çalışması Ankara Üniversitesi, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Eğitim Programları Geliştirme Birimi.

Erlanson, D. A., Harris, E.L., Skipper, B. L., &Allen, S. D. (1993). Doing naturalistic inquiry: A guide to methods. Newbury Park, CA: Sage Publications.

Feldman, E. B. (1971)“Varieties of Visual Experience Art as Image and Idea” Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, N.J. pp. 50 -53

Field, J. (2003) Psycholinguistics. New York: Prentice Hall.

Karadağ, Ç. (2000) Sözde Fotoğraf. İstanbul: İmge Yayınları.

Kennedy, L. (2003) “Remembering September 11: Photography as Cultural Diplomacy“ International Affairs, Vol.4.

Löbner, S. (2002) Understanding Semantics. London: Arnolds Publishing

Özdemir, N. (2000) “İlerlemenin Yolunda Fotoğraf” Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi sayı 2. s. 19-34

van Dijck, J. (2008) “Digital Photography: Communication, Identity, Memory.” Visual Communication, Vol. 7, (2008), p. 57-76. Çevrimiçi:(<http://vcj.sagepub.com/CommunicationDigitalphotography:communication,identity>)

Verdi, F. (2012) Fotoğrafın modern iletişim aracı olarak doğru tasarlanması Çevrimiçi:(<http://www.technoday.com.tr/detay/6435/2/Fotografin-modern-iletisim-araci-olarak-dogru-tasarimlanmasi>) (Erişim, 15 Ocak, 2010)

Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 26, Sayı 1, 2017, Sayfa 327-339

Weiser, J. (2001) Phototherapy Techniques: using clients' personal snapshots and familyphotos in counselling and therapy tools. 2001, Vol 29, Issue, 3/10.

İÇİ BOŞALTILMIŞ BİR KAVRAM: İŞBÖLÜMÜ^{1,2}

Miraç Savaş TURHAN³

"Dinbilimde 'ilk günah' neyse, yönetim için işbölümü de odur!"
Kurthan Fişek

Özet

Bu çalışmada, alanda sahip olduğu öneme karşın cari *yönetim bilim(ler)i* müfredatlarında tarihsel ve sosyal bağlamından kopartılıp içi boşaltılmak suretiyle sıradanlaştırıldığı ve önemsizleştirildiğini düşündüğümüz işbölümü kavramı *yönetim-işbölümü ilişkisi* ile insanların *neden yönetilmeye razı oldukları* sorusu üzerine temellendirilerek tartışılmıştır. Bu suretle, insanlık tarihi açısından kavramın taşıdığı önem üzerinden yürütülen bir irdelemeden sonra, eserlerinde işbölümü kavramını inceleme konusu eden düşünürlerin kuramsallaştırma çabalarına yoğunlaşmıştır. Alanın müstakilen oluşmasında sahip olduğu tarihsel öneme ve sağladığı düşünsel altyapıya rağmen yönetim bilim(ler)inin cari müfredatlarında gözlemlenen kavrama ilişkin yoksunluğun şaşırtıcılığı bir kez daha gözler önüne serilmiştir.

Anahtar kelimeler: işbölümü, yönetim, yönetim yaklaşımları

A Trivialized Concept: Division of Labour

Abstract

In this study, the concept of division of labour, which seems as trivialized through historical and social decontextualizing in current management curriculums, is discussed by focusing on management-division of labour relation and the question of why people are consent to be managed. Thereby, after a discussion on the significance of the concept in regards to the history of humanity, conceptualizing attempts of prominent thinkers who made the concept of division of labour as a subject of their studies are reviewed thoroughly. Despite its historical significance and the intellectual base that laid the foundations of the field, the deprivation of division of labour concept in current management curriculums is unfolded.

Key words: division of labour, management, management approaches

1. Giriş

Yönetim isimli kitabı bir klasik olarak anılan ve 2012 yılında aramızdan ayrılan Prof. Dr. Kurthan Fişek, bu kitabının "Yönetimin Özü: İşbölümü, Otorite ve Hiyerarşi" başlıklı ikinci bölümünün elli üçüncü sayfasındaki başlıkta şu tespiti lafı dolaştırmadan

¹ Bu makale, 2010-2011 akademik yılı güz döneminde, Ankara Üniversitesi SBF Yönetim Bilimleri Doktora Programında yürütülen "Kamu Yönetimi Disiplini Sorunları" dersi kapsamında yazar tarafından hazırlanan ve "işbölümü" kavramını inceleme konusu eden çalışmanın gözden geçirilmiş ve yeniden hazırlanmış halidir.

² "İşbölümü" kavramının yazılışı Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlüğü de dahil olmak üzere pek çok kaynaktaki "iş bölümü" olarak (ayrı biçimde) gösterilmektedir. Buna karşın, bu çalışmada Kurthan Fişek'in (1979) de benimsediği üslup takip edilmiş ve kavramın "işbölümü" biçiminde yazılması tercih edilmiştir.

³ Arş. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü. E-mail: sturhan@cu.edu.tr

ortaya koymuştur: "Din biliminde 'ilk günah' neyse, yönetim için işbölümü de odur" (Fişek, 1979, s. 53). Esasen çok net bir ifadeyle, "insanlar neden yönetilmeyi kabul ederler?" sorusu ile başlayan bu bölümde Fişek (1979, ss. 51-52), bağımsız bir saha olma gayretindeki yönetim bilim(ler)inin asıl yanıtlanması gereken soru yerine tali bir başka soru üzerinde durarak bu gayreti sonuçsuzluğa mahkum ettiğini vurgulamaktadır. Fişek'e (1979, s. 52) göre yönetim bilim(ler)i insanların *nasıl yönetileceklerinden* ziyade ve öncelikle *neden yönetilmeye razı olduklarının* üzerinde durmalıdır. İşte *işbölümü* kavramı tam da burada diğer iki kavram *otorite* ve *hiyerarşi* ile birlikte insanların neden yönetilmeye razı olduklarının cevaplanmasında hayati bir önem arz etmektedir. Kitabının başından itibaren *işbölümü* de dahil olmak üzere ortaya koyduğu bütün soyutlamalarda *tarihsel* bir bakış açısını benimseyen Fişek (1979), ister *kamu* isterse *işletme yönetimi* söz konusu olsun, bu sistematiikten taviz vermemiştir.

Oysaki, neredeyse ilk çeyreğini geride bırakmak üzere olduğumuz yirmi birinci yüzyılda, olanca popüleritesine karşın, *yönetim bilim(ler)i* müfredatlarında bu hassasiyetin gözetilmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. İster kamu isterse işletme yöneticiliği söz konusu olduğunda, insanların *neden yönetilmeye razı olduklarından* ziyade *nasıl daha iyi yönetilebilecekleri* üzerine bina edilen anlayışın cari duruma temel oluşturduğunu görmek zor değildir. Bu suretle ister istemez *işbölümü* kavramı da tarihsel ve sosyal bağlamından kopartılıp içi boşaltılmak suretiyle sıradanlaştırılmakta ve önemsizleştirilmektedir.

Yönetim bilim(ler)i açısından böylesine önem arz eden bir kavram olan *işbölümü*, antropoloji, sosyoloji, iktisat ve belki de daha pek çok alanda da merakla üzerinde durulmuş ve incelemelere konu edilmiş geniş kapsamlı bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal düşünüşün pek çok sahasında hatırı sayılır derecede öneme mazhar olmuş bu kavramın, yine sosyal bilimlere biçimlendirdiği apaçık olan öncü düşünürlerce inceleme konusu edilmemiş olması ise şüphesiz olası değildir. Bu öncü düşünürlerin işbölümüne dair ortaya koymuş oldukları fikirlerin *yönetim-işbölümü ilişkisi* ile insanların *neden yönetilmeye razı oldukları* sorusu temelinde tartışılmasına ise yazında yeterince rastlanılmadığı belirtilmelidir.

İşte bu noktadan hareketle bu çalışmada, insanlık tarihi açısından kavramın taşıdığı önem üzerinden yürütülen bir irdelemeden sonra, eserlerinde işbölümü kavramını özellikle inceleme konusu eden düşünürler *yönetim-işbölümü ilişkisi* ile insanların *neden yönetilmeye razı oldukları* sorusu temelinde tartışılmaktadır. Bu suretle çalışmada, cari yönetim bilim(ler)i müfredatlarında içi boşaltılmak suretiyle sıradanlaştırılan ve önemsizleştirilen bir soyutlama olan işbölümüne yeniden dikkat çekilmesi ile kavramın tarihsel ve bağlamsal önemi ve yönetim bilim(ler)iyle olan ilişkisinin öncü düşünürlerin fikirleri eşliğinde ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Bu amaçla çalışmada, öncelikle işbölümü kavramı tarihsel düzlemde incelenmiştir. Akabinde, kavram ile yönetim bilim(ler)i arasındaki ilişki anlaşılmasına çalışılmıştır. Sonrasında işbölümü kavramı üzerine kuramsallaştırma gayreti göstermiş dört önemli ismin; Adam Smith (1723-1790), Karl Marx (1818-1883), Friedrich Engels (1820-1895) ve Emile Durkheim'ın (1858-1917) fikirleri, yönetim bilim(ler)inin kimi temel varsayımları da göz önünde bulundurularak anlaşılmasına çalışılmıştır. Çalışma değerlendirme ve sonuç bölümüyle son bulmaktadır.

2. İnsanlık Tarihi ve İşbölümü⁴

Charles Robert Darwin, bilinen adıyla *On the Origin of Species* (Türlerin Kökeni Üzerine), tam adıyla *On the Origin of Species by Means of Natural Selection or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* isimli eserini 1859 yılında yayınladığında bilim insanları ve araştırmacılar büyük bir cesaret ve yeni bir perspektif kazanmış oldular. Bu cesaret ve yeni perspektif, onları insanoğlunu ve insan topluluklarını hayvan sürülerinden ayıran özelliklerin ne olduğu ve bu özelliklerin hangi aşamada ve ne şekilde ortaya çıktığı konusunda düşünmeye ve araştırmaya yöneltti. Bu yöneliş sonunda çok farklı dünya görüşlerine sahip pek çok araştırmacı ve fikir insanı tek bir görüş üzerinde hemfikir olmuşlardı: Aristoteles'ten beridir söylenegelen 'insan düşünen hayvandır' (homo sapiens) anlayışı doğrudu, ama buna ek olarak insan aynı zamanda 'araç yapabilen bir hayvandı' (homo faber) (Şenel, 1995, ss. 47-48).

O halde insan topluluklarını hayvan sürülerinden ayıran, insanın düşünebilen ve araç yapabilen yapısıydı ve *insanlık tarihinin* incelenmesi ancak araç yapabilen ilk insanlardan başlayabilirdi. Bu aynı zamanda kültürel evrimin⁵ de başlangıç noktasıdır. Kültürel evrim düşünebilen ve araç yapabilen tek canlı olan insana özgüdür. Evrimi insana (homo sapiens) varan türün gelişmesinde organik (biyolojik) evrim (antropogenesis) milyonlarca yıl sürmüş ve başrolü oynamıştır. Kültürel evrimin başlaması ise zamanımızdan en fazla üç yahut altı milyon yıl öncesine gidebilir. Bulduğu dal parçası, taş gibi doğal nesnelere araç olarak kullanabilen ilk insanı türlerin (hominid) görülmesiyle birlikte kültürel evrimin organik evrimle olan yarışı da başlamıştır. Bu yarış hominidlerin, kullandıkları dal parçası, taş gibi doğal nesnelere ötesinde, amaçlarına uygun şekilde araçlar yapabilen insan türüne (sırasıyla *homo habilis* [becerikli insan], *homo erectus* [dikilen insan] ve *homo sapiens* [düşünen insan]) evrilmeleriyle, yani esasen hayvanlıktan insan olmaya geçmeleriyle (kültürel evrimin hızının organik evrimi geride bırakmasıyla⁶) sonuçlanmıştır (Şenel, 1995, ss. 49-52; 2009, ss. 109-110).

Amerikalı bir antropolog olan Henry Lewis Morgan, 'ilk' olarak nitelenebilecek bir araştırmaya 1877'de imza atmış (Ancient Society) ve bu araştırmasında insanlık tarihini (kültürel evrim tarihini) dönemlere ayırmıştır: Yabanıllık, barbarlık ve uygarlık dönemleri. Morgan'ın oluşturduğu terminoloji çeşitli sebeplerle daha sonraları terk edilmiş, ancak yaptığı sınıflandırma kabul görmüştür. Günümüz bilim insanları ve

⁴ Bu bölümün yazılmasında genel olarak faydalanılan eserler şunlardır: Şenel (1995, 2009), Meneill (2008), Fişek (1979, ss. 20-36), Güler (2010, ss. 23-26). Dolayısı ile doğrudan alıntılar dışında ayrıca gönderme yapılmayacaktır. *Şekil 1*, bu bölümde anlatılanların kronolojik bir özeti niteliğindedir.

⁵ İnsanoğlunun yaşamında biyolojik ya da organik evrim olarak adlandırılan evrimin ürünü olmayan ve toplumsal yaşayışın yol açtığı gelişmeler olarak şekillenen süreç kimi kaynaklarda 'kültürel evrim' kimilerinde 'toplumsal evrim' hatta 'sosyo-kültürel evrim' olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmada söz konusu gelişmeler için 'kültürel evrim' adlandırması benimsenmiştir. Bu konu ile ilgili daha fazla bilgi ve farklı kaynaklara atıflar için şuraya bakılabilir: Şenel (1995, s. 111, 7 numaralı dipnot).

⁶ Bir görüşe göre insanlık tarihinin, yani 'kültürel evrim'in başlamasıyla birlikte değişimin ulaştığı hızın içinde organik evrimin payı hesaba katılmaya değmeyecek şekilde azalmış, ağırlaşmış (ya da hep ağırdı), durmuş hatta gerilemeye başlamıştır. Antropologlar da bu görüşü destekler mahiyette, bir milyon yıl önce yaşamış insanlarla günümüz insanı arasında biyolojik açıdan hemen hiçbir önemli fark olmadığını söylemektedirler. Ama yaşam, geçim ve düşün biçimleri için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bunun anlamı, toplumsal kurumların önemli bir bölümünün organik evrimden ziyade kültürel evrimin ürünü olmasıdır (Şenel, 1995, s. 50; 2009, ss. 109-110).

araştırmacıları da insanlık tarihini öncelikle ‘ilkel (yalın) topluluk’ ve ‘uygar toplum’ olmak üzere ikiye, ‘ilkel topluluk’ devresini de ‘avcı toplayıcı’ ve ‘besin üretici’ topluluklar olarak ikiye ayırmaktadırlar (Şenel, 2009, ss. 134-136).

Bu noktada insan toplumlarını *yönetim bilimi* perspektifinden ve ‘işbölümü’ kavramı çerçevesinde incelemek için evvelce *uygarlık öncesi ilkel insan topluluklarının* yapısının saptanması gerekir. Bu saptama ilkel topluluktan uygar topluma geçiş aşamasında ekonomik ve toplumsal yapının anlaşılmasının yanı sıra *ilkel topluluk* adlandırmasındaki *topluluk* kavramının da yerli yerine oturup oturmadığının anlaşılması bakımından, daha açık bir ifade ile bu evrede herhangi bir *işbirliği*nden dolayısı ile de *işbölümü*nden ve de *örgütlenmeden* bahsetmenin doğru olup olmayacağını tespiti bakımından büyük önem arz etmektedir.

2.1. Uygartık Öncesi Ilkel Topluluğun Yapısı

2.1.1. Avcı ve Toplayıcı Topluluklar

Avcı ve toplayıcı topluluklar devresinin en başat özelliği, bu dönemde herhangi bir ‘üretim’den söz edilemeyeşidir. İlk insansı atalarımız olan hominidlerin dünya üzerinde görülmelerinden homo sapienslerin günümüzden en fazla 10-15 bin yıl evvel neolitik devrimi gerçekleştirmelerine değin geçen milyonlarca yıl içinde insanoğlu, doğada bulduğu hazır besinlere el koymak (avcılık ve toplayıcılık) suretiyle varlığını sürdürmüştür.

Yöneten-yönetilen ayırımına dayalı bir örgütlenmeden söz edemeyeceğimiz bu yapıda ‘üretim’in yokluğu beraberinde mülk ortaklığı ile temellenen ekonomik ve toplumsal eşitliği de getirmiştir. Çoğu zaman yüz kişiyi dahi bulmayan sayıları ile avcı ve toplayıcı topluluklar içinde bireyler arasında herhangi bir statü farklılığından da söz etmek mümkün değildir.

Avcılık-toplayıcılık evresinde görülen işbölümü, birincil ihtiyaçların karşılanması esasına istinaden doğuştan kazanılan yetilere de dayanarak, özellikle cinsiyet (ve yaş) ayrımı ile şekillenen basit işbölümüdür ve spontane olarak gerçekleşmiştir. Bu yapıda erkekler daha çok avcılık yapmaktayken kadınlar da toplayıcılık faaliyetlerini sürdürmektedirler. “İster bitkisel ister hayvansal besin olsun, besin sağlama topluca (kolektif) yapılan bir eylemdi[r]” (Şenel, 2009, s. 137) ve muhtemeldir ki geçici de olsa işlevsel bir ayrışmayı (ve bir önderi) gerektirmiş olmalıdır. Burada “neyin (işbirliğiyle) yapılmasının gerektiğine karar verip buyuranlar ile buyrukları yerine getirmek üzere işleri yapanlar gibi bir ayrışma, bir farklılaşma yoktu[r]. İşler birlikte kararlaştırılmakta ve birlikte yürütül[mektedir]” (Şenel, 2009, s. 141).

O halde *ilkel topluluğun* neolitik devrime kadarki ilk aşaması olan *avcı ve toplayıcı topluluklar* devresinde basit *işbölümü*, geçici *işbirliği* ve dolayısı ile de geçici *örgütlenmelerden* söz edilebilir. Ancak söz konusu örgütlenme yapısı *yönetim* olgusundan söz etmemizi sağlayacak olgunluğa henüz ulaşmamıştır. Yönetimin maddi ve teknik altyapısının oluşması ancak insanoğlunun üretime geçmesi ile mümkün olabilecektir.

2.1.2. Besin Üretici Topluluklar

Neolitik devrim, tarım devrimi, birinci (büyük) toplumsal işbölümü yahut besin üretici toplulukların ortaya çıkışı... Farklı kaynaklarda karşılaşılabileceğimiz bütün bu adlandırmalar esas olarak bundan 10-15 bin yıl önce yaşayan insan topluluklarının

avcılık ve toplayıcılığın ötesine geçerek, yahut kimi kaynaklardaki ifadeyle ‘asalaklıktan’ (Şenel, 1995, s. çeşitli sayfalarda; 2009, s. çeşitli sayfalarda) kurtularak, “doğayla eylemlili işbirliği” (Fişek, 1979, s. 22) yapmak suretiyle bitkisel ve hayvansal üretime geçiş yaptığı bir devreyi anlatmaktadır.

Besin üretici topluluklar devresinin başlangıcında yine *cinsiyet ayrımına dayalı basit (doğal) işbölümü* geçerlidir. Erkekler avlanmakla ve savaşmakla, kadınlar ev işleriyle uğraşmaktadırlar. Burada kandaşlık bağıyla bağlı aşiret tarzı örgütlenmeler mevcuttur. Farklı kabileler arasındaki uyumsuzluklar savaşlarla sonuçlanabilmektedir, ancak henüz kölelik ve savaş esirliği söz konusu değildir (Engels, 1971, ss. 219-246).

Fakat dünyanın her yerinde durum aynı değildir. Örneğin Asya’da kimi topluluklar evcilleştirilmeye müsait hayvanlar bulmuşlardır. Bu çoban toplulukların (aşiretlerin) ellerindeki hayvansal ürünler mübadele aracı olarak çok kıymetlidir. Mübadele önceleri aşiretler arasında ve aşiret şefleri⁷ nezdinde gerçekleşirken, sürülerin mülkiyeti bireylere geçince aşiret içinde de mübadele başlamıştır. Bütün bu uzun süreç içerisinde çoban aşiretler zamanla kendilerini diğer besin üretici topluluklardan ayırmışlardır ve Engels’e göre bu *birinci büyük toplumsal işbölümü*dür (Engels, 1971, ss. 219-246).

Özellikle belirtilmesi gerekir ki *besin üretici topluluklar* evresi, sınıflandırma itibarı ile her ne kadar ilkel topluluklar çağının içinde ikinci bir bölüm olarak gösterilse de esas itibarı ile “ilkel topluluktan uygar topluma geçiş[in]” (Şenel, 1995, s. 25) yaşandığı ve *yönetim* olgusunun maddi ve teknik altyapısının şekillendiği aşamadır.

Araç kullanabilme yetisine sahip insan, bu evrede önce üretim yapmaya, akabinde de kendisi için gerekenden daha fazlasını üretmeye başlamıştır. Üretim öncelikle üretim faaliyetlerinin örgütlenmesini gerektirmiştir. Geliştirilen tekniklerle üretim geliştikçe oluşan üretim fazlasının bölüştürülmesi ise ayrı bir yönetsel faaliyet ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Süreç yalnızca “üretim ile sınırlı kalmamıştı[r]. Toprağa yerleşme, mülkiyet, toplumsal artı üretme gücü, nüfus artışı, tabakalaşma, hatta savaş gibi sonuçları da birliğinde getirmişti[r]. Geçim biçiminde görülen bir yenilik, tüm sonuçlarıyla ‘yaşayış biçimi’ üzerinde geniş çaplı ve derin değişikliklere yol açmıştı[r]” (Şenel, 2009, s. 247).

Avcı ve toplayıcı topluluklar ile aşağı evre *besin üretici topluluklarda* görülen cinsiyete (ve yaşa) dayalı *basit (doğal) işbölümü* ve *birincisinin* gerçekleşme süreci yukarıda izah edilmeye çalışılan *toplumsal işbölümü* dışında insan topluluklarında gözlemlenen bir üçüncü işbölümü türü olan *gerçek işbölümü*, tam da bu sıralarda *birinci toplumsal işbölümü* ile koşut ve neredeyse iç içe olarak yaşanmaya başlamıştır. *Gerçek işbölümü*, kafa ile kol emeğinin, yöneten ile yönetilenin, “neyin (işbirliğiyle) yapılmasının gerektiğine karar verip buyuranlar ile buyrukları yerine getirmek üzere işleri yapanlar[ın]” (Şenel, 2009, s. 247) arasındaki ayrımın somutlandığı, yani *yönetimin* maddi ve teknik altyapısının oluştuğu ve bir gerçeklik olarak *yönetim* olgusunun ortaya çıktığı bir evreyi betimlemektedir. Bu evrenin ilk örneklerinin MÖ 8500-7000 yıllarında Ortadoğu topraklarında yaşanmış olabileceği düşünülmektedir (Güler, 2010, s. 24).

⁷ Yöneten-yönetilen ayrımının ortaya çıkışı, *birinci büyük toplumsal işbölümü* ile iç içe ve koşut olarak yaşanan *gerçek işbölümü*nün sonucudur. Metnin ilerleyen kısımlarında bu konuya açıklık getirilecektir.

D Ü N Y A T A R İ H İ										
İnsanlık Tarihinden Öncesi	İnsanlık Tarihi (Kültürel Evrim)									
	İlkel (Yalın) Topluluk			Besin Üretici			Uygar Toplum			
	Avcı ve Toplayıcı	Orta Evre	Yukarı Evre	Aşağı Evre	Orta Evre	Yukarı Evre	18. yy'ın ortalarına kadar	18. yy'ın ortaları ve sonrası (Sanayi devrimi)		
Hayvanın insana evrimi aşaması (Antropogenezis)	Aşağı Evre İnsanlığın başlangıcından ateşin kullanılmasına kadar	Orta Evre Ateşten okun ve yayın kullanılmasına kadar	Yukarı Evre Ok ve yaydan çömlek yapımına kadar	Aşağı Evre Çömlekçilikten hayvancılık ve tarıma kadar	Orta Evre Hayvancılıktan ve tarımdan tunç ve demir araç yapımına kadar	Yukarı Evre Demir araçlardan okuryazarlığa kadar	Okuryazarlıktan bugün yaşadığımız topluma biçimine kadar			
CİNSİYETE DAYALI BASİT İŞBÖLÜMÜ	BİRİNCİ TOPLUMSAL İŞBÖLÜMÜ (Çobanların kendilerini diğer besin üretici topluluklardan ayırması)			NEOLİTİK DEVRİM ve GERÇEK İŞBÖLÜMÜ (Yöneten-Yönetilen ayrımı)		İKİNCİ TOPLUMSAL İŞBÖLÜMÜ (ZANAATLARIN TARIMDAN AYRILMASI)	ÜÇÜNCÜ TOPLUMSAL İŞBÖLÜMÜ (TACİR SINIFININ AYRILMASI)	GERÇEK İŞBÖLÜMÜNÜN (YÖNETİM OLGUSUNUN) KURUMSALLAŞMASI VE DEVLET TİPİ ÖRGÜTLENMELERİ N ORTAYA ÇIKIŞI	BUHAR GÜCÜNÜN ÜRETİME KOŞULMASI =>	İŞBÖLÜMÜNÜN OTORİTE VE HİYERARŞİDE SOMUTLAŞMASI: DEVLETTE BÜROKRASI - BÜYÜK ŞİRKETLERDE BİLİMSSEL YÖNETİM
YÖNETİMSİZ (*)			YÖNETİMLİ AMA SİYASETSİZ VE DEVLETSİZ			SİYASET + DEVLET				
Milyarlara Yıl										
3-6 Milyon Yıl										
10-15 Bin Yıl										
5-6 Bin Yıl										
18. yy ve sonrası										

Şekil 1. İnsanlık Tarihi ve İşbölümü

(*) Bilindiği üzere kimi kaynaklarda avcı ve toplayıcı topluluklar döneminde matriarşiye, yani anaların yönetimine rastlandığı yönünde bilgiler bulunmaktadır. Alâeddin Şenel'e göre bu sav, maksatlı tasaların ve eksik bilgilerin ürünüdür. Bkz. Şenel (1995, s. 220 (dipnot); 2009, ss. 140-141).
Kaynak: Bu şema şu kaynaklardaki bilgiler esas alınarak oluşturulmuştur: Şenel (1995, 2009), McNeill (2008), Fişek (1979, ss. 20-36), Güler (2010, ss. 23-26).

Diğer taraftan bu sıralarda insanoğlu dayanıklı madenleri de kullanabilmeye başlamıştır. Evvela bakır, kalay ve bunların alaşımı ile oluşan, bakıra göre çok daha sert ve dayanıklı tunç. Bütün bu gelişmelerle birlikte üretim teknolojisinde yaşanan ilerleme insanın kendisine yetenden daha fazlasını üretmesi sonucunu doğurmuştur. Bu aynı zamanda birim topluluk olan ailenin ve bir üst topluluk olan aşiretin iş yükünü artırmaktadır. Gereksinim duyulan ek işgücü savaşlar sayesinde elde edilir: savaş tutsakları köle olarak çalıştırılmaya başlanmıştır. *Birinci büyük toplumsal işbölümü*, emek üretkenliğini ve servetleri artırıp üretim alanını genişleterek, o günkü tarihsel koşullarda toplumu kabaca iki sınıfa ayırmış ve ilk büyük bölünüş gerçekleşmiştir: *efendiler ve köleler* (Engels, 1971, ss. 219-246).

Bundan bir sonraki aşama yavaş yavaş tüm taş araç gereçlerin de yerini alacak demir madeninin gerek tarımda saban ve balta olarak, gerek askeri alanda kılıç olarak kullanılmaya başlandığı yukarı evre besin üretici topluluklar devresidir. Demir madeninin gitgide daha etkin kullanımı daha önce tarım için kullanılmayan arazilerin tarıma açılmasının yanında, (balta ile) ormanlardan da faydalanılması ve ormanların da tarımsal üretime açılması sonucunu ortaya çıkarır. Toplumsal yaşayış gitgide aşiretlerin konfedere olarak surlarla korunan kentlere taşınmasına kadar gelişmiştir. İnsanların surlarla çevrili kentlerde yaşamaları boşa değildir. Zira önceleri belki öç almak yahut nüfus artışına bağlı olarak toprağını genişletmek uğruna yapılan savaşlar artık yağma ve talan için yapılır olmuştur. *Üretmektense hazır konmanın çekiciliğine kapılan insanoğlu talanı ve yağmayı adeta kurumsallaştırmış*, bir nevi kahramanlık gösterisi ve göstergesi haline getirmiştir. Servet (özel mülkiyet) hızla artmakta, kent yaşamı içinde başta dokumacılık ve maden işlemeciliği olmak üzere zanaatlar çeşitlenmektedir. Böylesine karmaşık çalışma yapıları yeni bir (spontane) toplumsal işbölümünü gerekli kılmıştır ve bu gerçekleşmiştir: *ikinci toplumsal işbölümü* ile küçük zanaatlar, tarımdan ayrılmışlardır (Engels, 1971, ss. 219-246).

Talan ve yağma savaşlarının kurumsallaşması beraberinde surlarla korunan yeni şehir yaşantısını da getirmiş ancak bu yeni toplumsal örgütleniş en çok da, *gerçek işbölümü* ile birlikte süregelen bir konuma sahip olan, askeri şef ve liderlere yaramıştır. Talanın ve yağmanın sonunda ganimetten de gösterilecek saygıdan da en büyük payı alan bunlardır ve ayrıca “mülk sahibi olarak astlarına, hizmetleri ve kayıtsız bağlılıkları karşısında korunma ve refah sağlamaktadır[lar]” (Fişek, 1979, s. 27). Talanın kurumsallaşarak kahramanlık sayıldığı bu ortamda askeri önderlik yavaşça ve uzun bir süreçte halktan kopacak, bu yeni durum kalıtım yoluyla geçen hükümdarlık ve soyluluk geleneğinin temel taşlarını oluşturacaktır (Engels, 1971, ss. 219-246).

2.2. Uygar Toplum

2.2.1. Sanayi Devrimine Kadar

‘Uygarlık tarihi yahut uygar toplumların tarihi, devletlerin yani devlet örgütlenmesine sahip toplumların tarihidir’ şeklindeki bir saptama ‘doğru’ olarak kabul edilebilir mi? Öncelikle şunu açıklığa kavuşturmak gerekir ki uygarlığa geçişin bir tek kuramı yoktur. Ancak bu kuramların pek çoğunda “uygar topluma geçiş ile devlete geçiş birbirinden ayırt edilemeyecek iç içe süreçler olarak görülmektedir” (Şenel, 2009, s. 327).

Örneğin, Aristoteles’e göre polis (kent devleti) toplumu, farklılaşmışlıkların ve eşitsizliklerin birliği üzerinde yükselir. O’na göre eşitsizlikler doğuştandır. Aristoteles

ayrıntılı ve derinlemesine olarak yeterince incelenirse burada bahsedilenin bir toplum biçimi olarak “uygar toplum” olduğu anlaşılacaktır. Yine İbn Haldun’un “asabiyyet ve umran kuramı” irdelenirse, ilkel topluluklardan uygar topluma geçişi açıklayan düşünsel araçların ortaya nasıl konulduğu ve esasen “umran” denilen olgunun “uygarlığın ve devletin doğuşu” olarak resmedildiği fark edilecektir.⁸

Engels’e göre ise “uygarlık, işbölümünde yeni bir gelişmeyle başla[mıştır] ... özellikle kent ve köy arasındaki karşıtlığı daha da belirgin bir duruma getirerek ...; daha önce var olan bütün bu işbölümlerini güçlendirip geliştirir, ve onlara, kendine özgü ve çok önemli bir üçüncü [toplumsal - yn*] işbölümünü ekler: artık, üretimle değil, yalnızca ürünlerin değişimiyle uğraşan bir sınıf doğurur - *tüccarlar*” (Engels, 1971, s. 229).

O zamana kadar, sınıfların, oluşumundaki bütün izler üretime bağlanıyorlardı; ... Burada, sahneye, ilk kez olarak, üretime herhangi bir biçimde katılmaksızın, onun yönetimini ele geçiren ve üreticileri iktisadi bakımdan egemenliği altına alan bir sınıf girer; bir sınıf ki, iki üretici arasında zorunlu aracı olarak geçinir ... Üreticileri, değişim zahmet ve riskinden kurtarmak bahanesiyle, ürünlerinin satışını en uzak pazarlara kadar yaymak ve böylece nüfusun en yararlı sınıfı olmak bahanesiyle, gerçekte çok küçük hizmetler için karşılık (*salair*) olarak, yerli üretimin, olduğu kadar yabancı üretimin de kaymağını alan, hızla büyük servetler ve buna uygun düşen toplumsal bir etkililik kazanan, ... uygarlık dönemi içinde durmadan yeni saygınlıklar ve üretimde durmadan artan bir egemenlik sahibi olan bir kâr düşkünüleri, ... sınıfı meydana gelir.... iktisadi varlık koşulları bütünü gereğince, ... bölünmek zorunda kalan bir toplum doğmuştur[r]; ... Böyle bir toplum, ancak, ya bu sınıfların kendi aralarındaki sürekli ve açık bir savaşımı içinde, ya da, görünüşte uzlaşmaz karşıt sınıfların üstünde yer alan, onların açık çatışmasını önleyen ve sınıflar savaşımına, olsa olsa, iktisadi alanda, *yasal denilen bir biçim altında* [vurgular yazara ait] izin veren bir üçüncü gücün egemenliği altında varlığını sürdürebilirdi: *gentilice*⁹ örgütlenmenin ömrü dolmuştu. *Gentilice* örgütlenme, işbölümü ve bunun sonucu, toplumun sınıflara bölünmesi ile paramparça olmuştu. Yerine, *devlet* geçti.

Öyleyse ... karşıtların, karşıt iktisadi çıkarlara sahip sınıfların, kendilerini ve toplumu kısır bir savaşın içinde eritip bitirmemeleri için, görünüşte toplumun üstünde yer alan çatışmayı hafifletmesi, ‘düzen’ sınıfları içinde tutması gereken bir güç gereksinmesi kendini kabul ettirir; işte toplumdan doğan, ama onun üstünde yer alan ve gitgide ona yabancılaşan bu güç, devlettir (Engels, 1971, ss. 229-235).

Görüldüğü üzere Engels, *uygar toplumla* birlikte oluşan *devleti*, egemen olmayan sınıfların sömürülmesi ve bu sömürü süregelenleşirken çıkması olası sınıf savaşımının önüne geçilmesi bağlamında *otoriter bir yapı* olarak betimlemektedir.

Son tahlilde; ister salt doğuştan gelen ve doğal sebeplerden kaynaklansın ister buna ek olarak özellikle üretim tekniklerindeki gelişmelere ve emek verimliliğindeki artışlara koşut olarak tarihsel süreç içerisinde biçimlensin, uygar topluma geçiş sürecinde, farklılaşmış ve eşitsiz hale gelmiş toplulukların/toplumların aralarındaki spontane ve içselleştirilmiş işbölümü algısının ve terk edilmesi zor alışılmışlıkların ne denli önem taşıdığı, neredeyse bütün uygar (devletli) topluma geçiş kuramlarında şu veya bu şekilde betimlenmeye çalışılmaktadır.

Geldiğimiz noktada, yönetimin varlık nedeni olarak nitelediğimiz *işbölümü kavramının*, tarihsel süreç (insanlık/kültürel evrim tarihi) içerisinde *örgütlenme, yönetim ve siyaset* kavramlarına ne şekilde ve hangi ölçüde temel oluşturduğu bahsi üzerine

⁸ Uygarlığa ve devlete geçiş kuramları için bkz. Şenel (2009, ss. 327-342).

* yn: Yazarın notu; orijinal metinde olmayan, yazar tarafından eklenen ifade.

⁹ Engels, Henry Lewis Morgan’a dayanarak şu çıkarımda bulunuyor; “...henüz grup halinde evliliğin egemen olduğu çağlarda -büyük bir olasılıkla, bir zamanlar, bu, her yerde egemendi- aşiret, ana tarafından kandaş belirli sayıda gruplara, genslere bölünüyordu.” (Engels, 1971, s. 30). Eserin pek çok yerinde karşılaşılan “*gentilice*” sözcüğü de “*gense ait*” anlamında kullanılmaktadır.

yapmaya çalıştığımız incelemenin *sanayi devrimine* kadarki bölümünü sonlandırmış bulunmaktayız. Bu aşamada siyasette (devlet yönetiminde) *monarşiler* ve devlet yönetimi alanının kuşkusuz kapsayıcılığı içinde yer alan diğer küçük örgütlenmelerde ise *küçük mülkiyet temeli üzerinde yükselen yönetim biçimleri* görülmektedir. Hâkim olan bu yönetim paradigmasının ortak adı ise *ataerkil yönetimdir*. *Ataerkil yönetim*, gerek devlet örgütlenmesinde gerekse diğer örgütlenme yapılarında, *mutlak ve bölünmez bir otoritenin tek bir liderde malvarlıkcılık (eşyanın yönetimi) ve babacılık (insanın yönetimi) esasları üzerinde yükselmesidir* (Fişek, 1979, ss. 28-36). Ne var ki bundan bir sonraki aşamada özellikle *buhar gücünün üretime koşulmasıyla* ataerkil yönetim tarihteki yerini almak zorunda kalacaktır.

2.2.2. Sanayi Devrimi ve Sonrası

Hiç kuşku yok ki sanayi devrimi olarak adlandırılan ve on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında başlayan dönem, öncelikle ‘kömür’e, ardından da bir İskoç, James Watt tarafından 1769’da patenti alınan silindiri buhar makinesine dayalı olarak cereyan etmiştir. Silindiri buhar makinesinin patentinin alınmasının ardından buharla çalışan makineler hızla fabrikalarda (özellikle de dokuma fabrikalarında), madenlerde ve ulaştırma alanında mekanik güç sağlamak adına kullanılmaya başlanmıştır. Kısacası bu çağ kömür, demir ve buhar çağıdır. Bu paralelde gelişen demiryolları da ulaştırma alanında hız ve etkinliği artırmıştır (Mcneill, 2008, ss. 507-508)¹⁰. Kuşkusuz öncelikle zengin kömür yataklarına sahip İngiltere ve daha sonra Batı Avrupa bu gelişmelere ev sahipliği yapmıştır.

On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bu büyük değişim, esasen, insanların ekonomik ve toplumsal örgütlenmelerinin değişimidir. Bu aşamada, daha önce *gerçek işbölümü* kavramı üzerinde yükselen ve *mutlak ve bölünmez bir otoritenin tek bir liderde malvarlıkcılık (eşyanın yönetimi) ve babacılık (insanın yönetimi) esasları üzerinde yükselmesi anlamına gelen ataerkil yönetim biçimi* gerek devlet gerekse diğer örgütlenme biçimlerinde çağın gereksinmelerine cevap veremez hale gelmiştir: *İşbölümü* kavramı üzerinde yükselen ve *gerçek işbölümünün* ortaya çıkışından buyana var olan *otorite* ve otoritenin kademeleşmiş ve yaptırım gücü kazanmış hali olan *hiyerarşi*, bu yeni dönemde “*önceden hazırlanmış belli bir plan içinde en küçük ayrıntıları bile gösteren ve son tahlilde [örgüt içi¹¹] bir nitelik taşıyan yeni işbölümü biçimi*” (Fişek, 1979, s. 55) ile “insanın giderek kendi yarattığı makinenin bir eklentisi” (Fişek, 1979, s. 55) olmasını sağlayan verimlilik kavramı ışığındaki *rasyonel ve biçimsel örgüt yapılarında*; devlet düzeyinde *bürokrasi*, alt düzeydeki diğer örgütlenmelerde de *şirketler* olarak karşımıza çıkmaktadır (Fişek, 1979, ss. 53-64).

3. İşbölümü Kavramı ve Yönetim Bilim(ler)i Açısından Önemi

“Yönetim, insan toplumlarının ekonomik ve toplumsal örgütlenme tarzıdır” (Güler, 2010, s. 15) ve bu yapıyla “toplumsal yaşayışın değişik kesimlerinin düzenli çalışmalarını amaçlamakta, bu örgütler karmaşasının belirleyici eylemlerinde somutlaşmakta ama her şeyden önce, *insanların bir başkasının egemenliğini*

¹⁰ Bu kaynakta ayrıca 1712 gibi daha erken bir tarihte maden ocaklarındaki suyu çekmek için daha basit bir buhar makinesi icat eden Thomas Newcomen’den de bahsedilmektedir.

¹¹ Fişek, burada *işletme-içi* tabirini kullanmaktadır; biz *örgüt-içi* tabirini tercih ettik.

benimsemelerini, kendileri dışındaki bir iradeye boyun eğmelerini içermektedir” (Fişek, 1979, ss. 51-52). İnsan toplumlarının ekonomik ve toplumsal örgütlenmelerinin incelenmesi, bu inceleme neticesinde ulaşılan bulguları kısıtlayıcılarından azad ederek soyutlayabilme ve evrensel kılabılme uğraşı ‘Yönetim Bilimi’nin konusudur ve bu haliyle şu “üç temel kavram üzerinde yükselmektedir: *Örgütlenme, yönetim ve siyaset.*” (Güler, 2010, s. 23). Dolayısı ile yönetim bilimi perspektifinden incelenecek her konu bu üç temel kavram temelinde ele alınmalıdır.

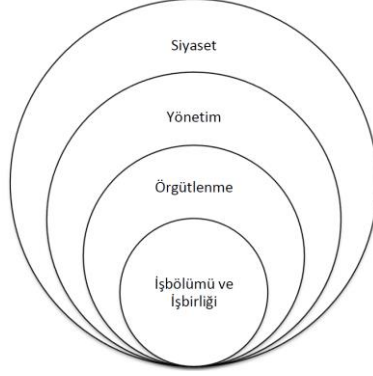
Toplum, “genel olarak ortak bir kültürü paylaşan, belli bir toprak parçasında yerleşik ve kendilerini birleşik ve özgün bir varlık olarak gören insanlardan oluşan bir grup” (Marshall, 2009, s. 732), “aynı toprak parçası üzerinde bir arada yaşayan ve temel çıkarlarını sağlamak için *işbirliği* yapan insanların tümü” (TDK, 1998, s. 1484) olarak tanımlanır. *Topluluk* ise “nitelikleri bakımından bir bütün oluşturan kimselerin hepsi” (TDK, 1998, s. 1484) anlamındadır. Aslında pek çok yerde, özellikle de sözlüklerde, bu iki kavramın birbirlerinin yerine kullanıldıkları görülmektedir. Oysaki gerek Türkçe’de *toplum* kelimesinin anlamı gerekse İngilizce’de *toplum* karşılığı olarak kullanılan ‘society’ ve Fransızca’daki ‘société’ kelimesinde, *topluluk* kavramında (İngilizce’de ‘community’, Fransızca’da ‘communauté’) bulunmayan ‘*işbirliği*’ unsuru öne çıkmaktadır. Bu noktada *örgütlenmeden* bahsedilirken *işbirliğinden* ve dolayısı ile de *topluluklardan* değil *toplumlardan* bahsetmenin doğru olacağı açıktır.¹² Zira *örgütlenmenin* temeli *işbirliğidir* ve “*işbirliği, işbölümüyle yükselmiştir*” (Güler, 2010, s. 23).

Yönetim, “hiyerarşideki bir üstün örgütleyici çalışmaları” (Fişek, 1979, s. 51) olarak da tanımlanabilir ve daha önce de belirtildiği üzere bu yapısıyla, “*insanların bir başkasının egemenliğini benimsemelerini, kendileri dışındaki bir iradeye boyun eğmelerini içermektedir*” (Fişek, 1979, ss. 51-52). Kimi zaman bir kişinin kimi zaman da insanlarca oluşturulmuş suni bir yapının iradesi altındaki insanların bu egemenliği kabul etmeleri ve içselleştirmeleri, “yani ‘yönetimin varlık nedeni’ *toplumsal işbölümünce sağlanan ekonomik temele dayanmakta*[dır]” (Fişek, 1979, ss. 52-53).

Siyaset, insan toplumlarında yöneten-yönetilen ayrımının kurumsallaşması ve devlet örgütlenmesinin oluşmasıyla ortaya çıkmış bir kavramdır. Devlet örgütlenmesi ilk olarak, MÖ 3500-3000 yıllarında Ortadoğu’da görülmüştür ve aynı zamanda okunabilen ilk yazılı kayıtların da ait olduğu bu tarihsel dönem antropologlar ve tarihçilerce ‘uygarlığın başlangıcı’ olarak adlandırılmaktadır (Güler, 2010, ss. 24-25).

Örgütlenme, insanların belli bir amaç doğrultusunda *işbirliği* ya da *işbölümü* biçiminde gerçekleştirdikleri ortak eylemlerdir. *Yönetim*, insanların ortak örgütlü eylemlerinin yönünü, amacını belirlemek, ortak hareketi sağlamak için yönlendirilmesi eylemidir. *Siyaset*, yönlendirilen örgütlenmenin zor yoluyla sürekliliğini sağlamak üzere yaratılmış kurumsal eylemdir. Tanımlardan görüldüğü üzere, her kavram ancak bir öncekini içine alarak tanımlanabilmektedir (Güler, 2010, s. 25).

¹² Alâeddin Şenel, Amerikalı antropolog Henry Lewis Morgan’ı *Ancient Society* adlı yapıtında *toplum* ve *topluluk* kavramları arasında gerekli ayrımı yapmaması nedeniyle eleştirmekte ve oluşturduğu terminolojinin bilim çevrelerinde terk edilmesinin bir nedeninin de bu olabileceğini vurgulamaktadır. Daha fazla ayrıntı için bkz. Şenel (2009).

Şekil 2. Siyaset-Yönetim-Örgütlenme-İşbölümü ve İşbirliği Kavramlarının Karşılıklı Durumları¹³

4. İşbölümü Kavramı Üzerine Kuramsal Çalışmalar

Emile Durkheim'a (1858-1917) göre "toplumsal işbölümü dünkü sorun değilse de, toplumlar, şimdiye değin ne olduğunu bilmeksizin etkilerine bağımlı oldukları bu yasayı ancak geçen yüzyılın [18'inci yüzyıl - yn] sonuna doğru anlamaya başladılar. Gerçi eski çağlardan beri birçok düşünürler onun önemini anlamışlardı. Ama kuramsal açıklamasını yapmaya ilk girişen Adam Smith oldu. Toplum biliminin biyolojide de kullanılan bu terimini yapan yine Adam Smith'dir" (Durkheim, 2006, s. 63).

Bu bağlamda, biz de çalışmamızın bu bölümünde *işbölümü kavramının* kuramsal açıklamasını yapmaya girişen dört önemli ismi; Adam Smith (1723-1790), Karl Marx (1818-1883), Friedrich Engels (1820-1895) ve Emile Durkheim'ı (1858-1917) yine işbölümü kavramı üzerine kuramsal çalışmaları nezdinde ve yönetim bilimi perspektifinden kısaca irdelemeye çalışacağız.

4.1. Emek Verimliliğinin Anahtarı Olarak İşbölümü:

Adam Smith (1723-1790)¹⁴

Adam Smith'in ünlü eseri *Ulusların Zenginliği (1776)*'nin birinci kitabı, 'İşbölümü Üstüne' ve 'İşbölümüne Yol Açan Esas Üstüne' adlı peş peşe iki bölüm ile başlar. Smith daha en başta işbölümü kavramı üzerine kanaatini kesin bir dille açıklar. O'na göre "emeğin üretim gücündeki en büyük gelişmenin ve emek harcarken gösterilen ya da yönlendirilen ustalık, beceri ve muhakeme yeteneğinin büyük bir bölümünün işbölümü sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır" (Smith, 2001, s. 19).

Bundan sonraki aşamada Smith bu iddiasını destekler mahiyette o meşhur *toplu iğne yapımı* örneğini verir. Bu örneğe göre Smith, sadece on kişinin çalıştığı mütevazı bir imalathanede toplu iğne yapımı işini izlemiştir. Burada toplu iğne yapım işinin küçük işlemlere (parçalara) bölündüğüne ve bu suretle aralarında işbölümü yapan on işçiden her birinin sınırlı sayıda işlemi üstlendiğine ve bir günde kırk sekiz bini aşkın

¹³ Bu şema, önceki paragrafta yer alan direkt alıntı metni (Güler, 2010, s. 24) temel alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

¹⁴ Bu bölümün yazılmasında genel olarak faydalanılan eserler şunlardır: Smith (2001); (Smith, 2002). Dolayısı ile doğrudan alıntılar dışında ayrıca gönderme yapılmayacaktır.

toplu iğne (dolayısı ile işçi başına dört bin sekiz yüz iğne) üretebildiklerine şahit olmuştur. Smith'e göre toplu iğne yapımı işinin her biri bağımsız alt parçalara bölünmeden yani işbölümü olmadan yapılması halinde üretim, işçi başına en fazla yirmi olabilir hatta çoğu zaman bir iğne üretimi dahi söz konusu olamaz.

Aslında işbölümü ve verimlilik arasındaki ilişkiye ilk kez dikkat çeken Smith değildir. Ama buna rağmen özellikle bu *toplu iğne yapımı* örneği ile birlikte *işbölümü* konusu Smith'in adıyla adeta özdeşleşmiştir (Savaş, 2000, s. 275).

Smith'e göre işbölümü sayesinde işçi sayısı sabitken yapılan iş miktarında ulaşılan artış şu üç ayrı nedenden kaynaklanmaktadır; ilk olarak her bir işçinin becerisi artmıştır; ikincisi, işbölümünün yokluğunda bir işten bir işe geçerken yitirilen zaman kazanılmıştır; son olarak emekten tasarruf etmeyi sağlayan çok sayıda makine bulunabilmiştir.

Sonuç olarak, iyi yönetilen bir toplumda halkın her kademesinde görülecek genel refah ve zenginlik, işbölümünün ve onun yol açtığı üretim artışının sonucudur.

Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nde *işbölümü* üzerine söyledikleri, neredeyse hiç değiştirilmeden, yaklaşık olarak yüz elli yıl sonra, "biçimsel örgütün anatomisi" (Scott, 1974, s. 148) üzerine çalışan *klasik yönetim okulunun* öncülerince de zikredilecektir¹⁵. Zira yirminci yüzyılın ilk yarısı, sanayi devriminin ikinci aşaması olarak görülen ve kömüre ek olarak petrolün ve elektrik enerjisinin başta kimya sanayi olmak üzere tüm sanayi kollarında yoğun olarak kullanılmaya başladığı yıllardır. Bu yeni dönem meta üretiminin o zamana değin hiç görülmediği kadar arttığı ve verimliliğin başat kaygı olduğu bir zamandır. Bu toplumsal ve ekonomik şartlar içinde ortaya çıkan klasik yönetim okulunun, Scott'a göre, yükseldiği dört ana sütundan en mühimi *işbölümü*dür. Öyle ki diğer öğeler *işbölümünün* sonuçlarıdır (Scott, 1974, s. 148). Klasik yönetim kuramına göre, verimliliğin artırılması ancak her *işin doğal çizgileri çerçevesinde alt birimlerine bölünmesi* ile mümkün olabilir ve bu, *yönetime dair evrensel ilkelerin* birincisidir.

Smith'e geri dönersek, *Ulusların Zenginliği*'nin birinci kitabının '*İşbölümüne Yol Açan Esas Üstüne*' adlı ikinci bölümünde aslında, *toplumsal işbölümü ve uzmanlaşma eğiliminin nedenleri* üzerine tezini ortaya koymaktadır. O'na göre işbölümü yol açtığı üretim artışı ve zenginlik dolayısı ile insanların bilinçli olarak uygulamaya koydukları bir olgudan ziyade, doğal olarak insan yapısında yer alan bir eğilimin; *mal değişimi, mübadele, takas eğiliminin* bir sonucudur. "Kendi tüketimini aşan kendi emeğinin ürün fazlasını, gerek duyduğunda başkalarının emek ürünlerinin fazlasıyla mübadele edebilmesinin mümkün olması, her insanı, kendini belirli bir işe vermeye, bu iş için olanca yeteneğini ve zekâsını geliştirip yetkinleştirmeye teşvik e[tmektedir]" (Smith, 2001, s. 27). Bu bağlamda, insanlarda görülen farklı kabiliyetler, çoğu zaman işbölümünün nedeni değil sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, bir filozofla bir hamal, çocukluklarının belirli bir dönemine dek aynı ölçüde benzer yapılarla sahiplerken, yıllar ilerledikçe içinde buldukları toplumsal çevreye bağlı olarak farklı yetenekleri gelişmeye başlar. Eğer mübadele eğilimi ve sonucu olarak işbölümü olmasa idi, her türlü gereksinimini kendisi karşılamak zorunda olan bütün insanlar her bir işi yapmak zorunda kalacağından yıllar geçtikçe bugün gözlemleyebildiğimiz farklılıklar hiç oluşmayacaktı.

¹⁵ Örneğin, Fayol (1939); Gulick ve Urwick (1957); Taylor (2005); Weber (1924/1947) (Fişek, 1979, s. 129).

Smith'in işbölümü üzerine analizleri daha önce de vurguladığımız üzere *Ulusların Zenginliği*'nin birinci kitabında yer almakta ve meslekler, firmalar, sektörler hatta ülkeler nezdinde geniş bir perspektifle incelenmektedir (Savaş, 2000, s. 276).

Son olarak Smith, *Ulusların Zenginliği*'nin birinci kitabında zenginliğin ve refahın anahtarı olarak övdüğü işbölümünü, beşinci kitapta¹⁶, yapılan işi basitleştirdiğinden ve monotonlaştırdığından bahisle; işçileri aptal, cahil, entelektüel ve sosyal açıdan niteliksiz ve hatta kendini ve içinde bulunduğu toplumu savunamayacak kadar güçsüz kılacağı için yermektedir.

4.2. Yabancılaşmanın Müsebbibi Olarak İşbölümü:

***Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels (1820-1895)*¹⁷**

Marx ve Engels gerek bireysel gerekse beraber kaleme aldıkları eserlerinde özel olarak üretimdeki ve genel olarak da toplumdaki işbölümü üzerine kapsamlı ve derinlemesine irdelemelerde bulunmuşlardır.

Engels'in temel olarak Marxçı devlet kuramını işlediği ve Marx'ın gerisinde bıraktığı, esasen Morgan'ın *Ancient Society* adlı yapıtının özeti ve eleştirilerine dayandırdığı, notlarına istinaden yazdığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı yapıtında *işbölümü* kavramı üzerine yaptığı çözümlemelere daha önce değinmiştik.

Marx'a göre *üretimdeki işbölümü* ancak, daha öncesinde belirli bir olgunluğa ulaşmış *toplumsal işbölümü* ile gerçekleşebilir. Bunun yanında üretimdeki işbölümü uygulanmaya başlamasıyla birlikte toplumsal işbölümünü etkiler, çoğaltır ve genişletir. Marx ve Engels'e göre işbölümü ile özel mülkiyet özdeş deyimlerdir. İşbölümü geliştikçe özel mülkiyet ve beraberinde *yabancılaşma* da gelişir ve genişler.

Smith'in *Ulusların Zenginliği*'nin beşinci kitabında, daha önce zenginliğin ve refahın anahtarı olarak övdüğü işbölümünü yapılan işi basitleştirdiğinden ve monotonlaştırdığından bahisle yermesine benzer bir değerlendirme Marx'ta da görülür. O'na göre işbölümü emeğin verimliliğini ve toplumun zenginliğini artırırken, insanı mekanik bir varlık durumuna düşürecek. Kapitalizm geliştikçe işçiler yoksullaşacaktır. "İşçi sürekli olarak daha bir ucuz meta haline geldikçe daha fazla mal yarat[acaktır]. İnsani dünyanın değer kaybetmesi şeyler dünyasındaki değer artışıyla doğru orantılı [olacaktır]" (Giddens, 2009, ss. 41-42). Bu Marx'ın 'nesnelleşme' ismini verdiği süreçtir. Üretim gitgide "bir kayıp ve nesneye kölelik' biçimini alır; işçi [insan - yn] 'nesnenin bir kölesi haline gelir...'" (Giddens, 2009, ss. 41-42). Bunun açıklaması şudur; öncelikle özel mülkiyet vasıtası ile belli bir sınıfa kaptırdığı *kendi emeğinin ürünü*nden kopan insan, kendi ürettiği ama elinden alınan bu zenginliği (yani sermayeyi, parayı) kendi kontrolü dışında ve artık kendisi ile ilgisi olmayan bir *soyutluk*, bir *üstün varlık* ve *güç* şeklinde algılamaya başlayacaktır. Giderek kendi dışında algıladığı bu soyutluğun boyunduruğu altına girecek; asıl varlığından ve bilincinden kopacaktır. İnsanın içine düşeceği bu durum *yabancılaşma*dır.

¹⁶ Daha önce belirttiğimiz kaynaklardan; Adam Smith, *Ulusların Zenginliği (Cilt 2)*'de beşinci kitap bulunmamaktadır. Bu nedenle buradaki bilgilere şu kaynaklardan ulaşılmıştır: Esin (1982, ss. 16-24); Savaş (2000, s. 291).

¹⁷ Bu bölümün yazılmasında genel olarak faydalanılan eserler şunlardır: Engels (1971); Marx (2011a, 2011b); Marx ve Engels (2004). Dolayısı ile doğrudan alıntılar dışında ayrıca gönderme yapılmayacaktır.

Gerek Smith'in *yapılan işi basitleştirdiğinden ve monotonlaştırdığından*, gerekse Marx'ın *insanı mekanik bir varlığa dönüştüreceğinden* bahisle *işbölümü* üzerine yaptıkları eleştirilere benzer eleştirileri, yüz elli yılı aşkın bir süre sonra, *Klasik Yönetim Okulunun* eksiklerini gidermek ödevi (Scott, 1974, s. 150) ile gelişen *Neo-klasik (davranışsal) Yönetim Okulu* temsilcilerinin de getirecekleri görülecektir (Learned ve Sproat, 1972, ss. 6-16). Neo-klasik okul aslında işbölümünün kendisini eleştirmemekte, yani verimliliğin anahtarı olarak işbölümünü kabul etmekte, ancak işbölümünün çalışanlar nezdinde sebep olacağı *tekdüzelik* ile son ürüne verilen önemsiz katkıdan doğacak *adsızlık duygusu* üzerinden ve *insan ilişkileri perspektifi* ile eleştiriler getirmektedir (Scott, 1974, ss. 150-151).

4.3. Toplumsal Bilincin Çimentosu Olarak İşbölümü:

Emile Durkheim (1858-1917)¹⁸

Emile Durkheim, pek çokları için sosyolojinin kurucu babalarından biri - hatta en önemlisi, topluma ve toplumsala ilişkin çıkarımlarının önemli bir kısmını 1893'te doktora tezi olarak yayınladığı *Toplumsal İşbölümü (De la division du travail social)* isimli eserinde açıklamıştır.

Durkheim'a göre "bu çalışmanın yapılmasına yol açan sorun ..., birey kişiliği ile toplumsal dayanışma arasındaki bağ ve ilişkilerin saptanması konusudur. Nasıl ol[maktadır] da birey bir yandan daha özerk olurken, bir yandan topluma daha çok bağımlı duruma gel[mektedir]? Nasıl aynı zamanda hem daha çok bireyselleş[mekte], hem de daha çok dayanışma içine gir[mektedir]? Çünkü, birbiriyle çelişir görünen bu iki devinin birbirini izlediği çok açıktır. [O'na göre] ... görünüşteki bu çelişkiye yol açan şey, işbölümünün her gün daha büyük ölçütlerdeki gelişmesinin sonucu olarak, toplumsal dayanışmanın biçim değiştirmesidir. İşte işbölümünü incelemesine neden olan da budur]" (Durkheim, 2006, s. 61).

Çalışmasının hemen başında Durkheim, Engels'in 1884'te kaleme aldığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı yapıtında *işbölümü* kavramı üzerine yaptığı çözümlemeye adeta cevap verir: *İşbölümünün işlevi uygarlık üretmek değildir, uygarlık işbölümünün doğrudan sonucudur* (Durkheim, 2006, ss. 76-81).

Durkheim'a göre toplumsal gerçeğin temeli toplumsal bilinçtedir. Toplumsal bilinç bir toplumun ortalama üyelerinin ortak inanç ve duyguları bütünüdür. Fakat toplumsal bilinç, tek tek bireysel bilinçlerin sonucu yahut toplamı değildir; kendi yasalarına göre evrilen bu olgu bireysel olana aşkındır. Bireyde toplumsala zıt bir şey bulunamaz, çünkü bizzat kendisi toplumsal olanın bir parçasıdır. Bu yapısıyla Durkheim'ın toplumsal bilinç kavramı bir noktadan itibaren bir nevi metafizik varlık halini alacaktır.

Toplumsal İşbölümü isimli eserinde bireylerin toplumu ve toplumsal yapıyı nasıl oluşturdukları üzerine tartışmaya devam eden Durkheim, bunu '*dayanışma*' kavramı ile açıklamaktadır. Durkheim'a göre iki çeşit dayanışma bulunmaktadır. Bunlar; *mekanik ya da benzerliğe dayalı dayanışma* ve *işbölümünden kaynaklanan ya da organik dayanışmadır*. Esasen burada *mekanik dayanışmalı toplum* kavramı ile daha önce bizim *ilkel topluluk* olarak, *organik dayanışmalı toplumla* da daha önce bizim *uygar toplum* olarak adlandırdığımız örgütlenme biçimleri anlatılmaktadır (Şenel, 1995, s. 24).

¹⁸ Bu bölümün yazılmasında genel olarak faydalanılan bu eserler şunlardır: Durkheim (2006); Giddens (2008, 2009). Dolayısı ile doğrudan alıntılar dışında ayrıca gönderme yapılmayacaktır.

Durkheim'ın işbölümünden kaynaklanan dayanışmayı *organik dayanışma* olarak nitelemesinin nedeni bunu bir canlı varlıkta yer alan organlar arasındaki işbölümüne benzetmesidir. Bu yapıda her organ kendi görevini eksiksiz yerine getirir; bir bütün olarak vücut mükemmel bir ahenkle yaşar.

Durkheim'a göre toplumsal olgular yine toplumsal olgular marifetiyle açıklanmalıdır. Bu bağlamda organik dayanışmaya yani toplumsal işbölümüne neden olan olgu *nüfus büyüklüğü* ve *nüfus yoğunluğudur*. Nüfusun sürekli büyüdüğü ve yoğunlaştığı bir toplumda bireylerin karşısında iki seçenek belirir: Ya yaşamak için savaşılabileceklerdir ki bu durumda güçsüzlerin yaşama şansı olmayacaktır ya da farklılaşacak; başka meslekler, roller ve statüler edinip benimseyerek, rekabet etmeden, yaşamaya devam edeceklerdir. Durkheim'a göre bu yapıyla toplumsal işbölümü, diğer tüm toplumsal ve kültürel öğeleri (din, ahlak, siyaset, hukuk, eğitim, meslekler vs.) açıklamakta yeterlidir.

Çalışmasının daha ileri bölümlerinde Durkheim, toplumsal işbölümüne yukarıda anlatılmaya çalışılan *anlaşma ve bütünleşme* ortamını yaratılırken, bu değişimin hızına yetişemeyen ekonomik ve ahlaki düzenlemelerin bir *anomiye yani kuralsızlığa* ve dayanışmanın olmadığı bir topluma sebep olacağını belirtir. Organik dayanışmanın karşısında birey kişiliğinin ön plana çıktığı bu durumda toplumsal dayanışmayı sağlayacak olan *ahlak* olacaktır. Durkheim'ın toplumsal bilinç ve işbölümünü metafizik bir varlık haline getirdiği nokta da burasıdır.

Sonraları, yönetim okullarının paradigmatik temelde karşılaştırılmasına ilişkin çalışmalarda *düzenleme sosyolojisi* başlığı altında sınıflandırılan kuramsal çabaların, toplumsal birliği-bütünlüğü ve uyumu açıklamaya çalışan, insan ilişkilerinde düzenleme ihtiyacı ile ilgilenen, toplumu karakterize eden bütünlük ve bu bütünlüğün sürdürülmesi olgularının anlaşılmasının gerekliliği üzerinde odaklanan ve toplumun neden dağılmak yerine bir arada bulunmak ve bu birliği sürdürmek yönünde eğilimli olduğunu anlamaya çalışan *Durkheim sosyolojisi* üzerinde yükseldiği belirtilmelidir (Burrell ve Morgan, 1979, ss. 16-20).

5. Sonuç

Alan açısından sahip olduğu öneme karşın cari *yönetim bilim(ler)i* müfredatlarında tarihsel ve sosyal bağlamından kopartılıp içi boşaltılmak suretiyle sıradanlaştırıldığını ve önemsizleştirildiğini düşündüğümüz işbölümü kavramı üzerine yaptığımız bu tartışma *yönetim-işbölümü ilişkisi* ile insanların *neden yönetilmeye razı oldukları* sorusu üzerine temellendirilmeye çalışılmış; bu suretle, öncelikle kavram tarihsel boyutu ile ele alınmış sonrasında da sosyal bilimlere biçimlendiren öncü düşünürlerin işbölümüne dair ortaya koymuş oldukları kuramsal çabalar irdelenmiştir.

Bu bağlamda, Adam Smith'in *emek verimliliğinin anahtarı*, Karl Marx ve Friedrich Engels'in *yabancılaşmanın müsebbibi*, Emile Durkheim'ın ise *toplumsal bilincin çimentosu* olarak kuramlaştırdıkları işbölümü soyutlamalarının, her birinde farklı ağırlıklarda istifade edilmiş olmakla birlikte yönetim okullarınca kullanıldıkları görülmüştür. Böylece, alanın müstakilen oluşmasında sahip olduğu tarihsel öneme ve sağladığı düşünsel altyapıya rağmen yönetim bilim(ler)inin cari müfredatlarında gözlemlenen kavrama ilişkin yoksunluğun şaşırtıcılığı bir kez daha gözler önüne serilmiştir.

Kaynakça

- Burrell, G. ve Morgan, G. (1979). *Sociological Paradigms and Organisational Analysis*: London: Heinemann.
- Durkheim, E. (2006). *Toplumsal İşbölümü* (Ö. Ozankaya, Çev.). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Engels, F. (1971). *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (K. Somer, Çev. 2. baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- Esin, P. (1982). *İş Bölümü Yabancılaşma ve Sosyal Politika: Kuramsal Bir Yaklaşım*. Ankara: AÜSBF Yayınları.
- Fayol, H. (1939). *Sınai ve Umumi İşletmelerde İdare* (A. Çalıköğlü, Çev.). İstanbul: İnhisarlar Umum Müdürlüğü Yayını.
- Fişek, K. (1979). *Yönetim*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Giddens, A. (2008). *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori* (T. Birkan, Çev. 3. baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Giddens, A. (2009). *Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori* (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gulick, L. ve Urwick, L. (1957). *İdare İlmi Üzerine İncelemeler* (S. Alacaklıoğlu, Çev.). Ankara: TODAİE Yayınları.
- Güler, B. A. (2010). *Türkiye'nin Yönetimi: Yapı* (2. baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Learned, E. P. ve Sproat, A. T. (1972). *Örgüt Kuramı ve Politikası* (G. Şaylan, Çev.). Ankara: TODAİE Yayınları.
- Marshall, G. (2009). *Sosyoloji Sözlüğü* (O. Akınay ve D. Kömürcü, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K. (2011a). *1844 El Yazmaları* (K. Somer, Çev.). İstanbul: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2011b). *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili (Birinci Cilt)* (A. Bilgi, Çev.). İstanbul: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2004). *Alman İdeolojisi [Feuerbach]* (S. Belli, Çev.). İstanbul: Sol Yayınları.
- McNeill, W. H. (2008). *Dünya Tarihi* (A. Şenel, Çev. 14. baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Savaş, V. (2000). *İktisatın Tarihi* (4. baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Scott, W. G. (1974). Örgüt Kuramı: Bir Bakış ve Bir Değerlendirme (T. Ergun, Çev.). *Amme İdaresi Dergisi*, 7(2), 146-166.
- Smith, A. (2001). *Ulusların Zenginliği (Cilt 1)* (A. Yunus ve M. Bakırcı, Çev. 3. baskı). İstanbul: Alan Yayınları.
- Smith, A. (2002). *Ulusların Zenginliği (Cilt 2)* (M. T. Akad, Çev.). İstanbul: Alan Yayınları.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygur Topluma: Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi* (5. baskı). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Şenel, A. (2009). *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi* (2. baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Taylor, F. W. (2005). *Bilimsel Yönetimin İlkeleri* (H. B. Akın, Çev.). Ankara: Adres Yayınları.
- TDK. (1998). *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük (2. Cilt)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Weber, M. (1924/1947). *The Theory of Social and Economic Organization* (A. M. Henderson ve T. Parsons, Çev.). NY: Oxford University Press.

İNTERNET BAĞIMLILIK DÜZEYLERİ FARKLI ERGENLERİN CİNSİYETLERİNE GÖRE PSİKOLOJİK İHTİYAÇLARI, SOSYAL KAYGILARI VE ANNE BABA TUTUM ALGILARININ İNCELENMESİ

Examination of Adolescents with Different Levels of Internet Addiction in Terms of
Psychological Needs According to Gender, Social Anxieties and Perception of Parental
Attitudes

Özge CANOĞULLARI¹
S. Sonay GÜÇRAY²

ÖZET

Araştırmanın ilk amacı, internet bağımlılık düzeyleri yüksek ve düşük ergenlerin cinsiyete göre psikolojik ihtiyaçları, sosyal kaygıları ve anne baba tutum algılarının farklılaşp farklılaşmadığını incelemektir. İkinci amacı ise, internet bağımlılığı yüksek ve düşük ergenlerin bazı özelliklerini ortaya koymaktır. Araştırma 9, 10 ve 11. sınıfa devam eden 344 kız ve 300 erkek olmak üzere toplam 644 ortaöğretim öğrencisiyle gerçekleştirilmiştir. Araştırmada veri toplamak amacıyla “İnternet Bağımlılık Ölçeği” (Young, 1998), “Temel Psikolojik İhtiyaçlar Ölçeği” (Deci ve Ryan, 2000), “Sosyal Kaçınma ve Huzursuzluk Ölçeği” (Watson ve Friend, 1969) ve “Anne-Baba Stilleri Ölçeği” (Sümer ve Güngör, 1999) kullanılmıştır. Ayrıca “İnternet Bağımlılık Ölçeği”nden yüksek puan alan yedi, düşük puan alan sekiz (toplam 15) öğrenciyle araştırma kapsamında geliştirilen “Yarı Yapılandırılmış Görüşme Formu” kullanılarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma bulguları iki faktörlü varyans analizi ile incelenmiştir. Görüşmeler sonucu elde edilen nitel veriler için ise içerik analizi yapılmıştır. Araştırma sonucunda ergenlerin internet bağımlılık düzeyleri ve cinsiyetlerine göre psikolojik ihtiyaçları (ilişki, yeterlik, özerklik) ve anne baba tutum algılarında (kabul/ilgi ve sıkı denetim/kontrol) anlamlı bir farklılaşma olmadığı fakat sosyal kaygı düzeylerinde anlamlı bir farklılaşma olduğu görülmüştür. Ayrıca internet bağımlılık düzeyi yüksek ve düşük ergenlerin internette harcadıkları zaman, internet kullanım amacı ve internete ayırdıkları zamanı kontrol etme becerileri gibi özellikler yönünden birbirlerinden farklılaştıkları görülmüştür.

Anahtar kelimeler: İnternet bağımlılığı, psikolojik ihtiyaçlar, sosyal kaygı, anne baba tutumları

ABSTRACT

The first purpose of study is to reveal about whether or not adolescents' psychological needs according to gender, social anxieties and perception of parental attitudes vary with high and low levels of internet addiction. The second purpose is to reveal some characteristics of adolescents with high and low levels of internet addiction. The research is conducted with a survey on 644 high school students. “Scale of Internet

1 Uzman, Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Psikolojik Danışma ve Rehberlik, canogullari.ozge@gmail.com

2 Prof.Dr., Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Psikolojik Danışma ve Rehberlik, songuc@edu.cu.tr

Addiction”, “Scale of Instinctual Psychological Needs”, “Scale of Social Avoidance and Distress” and “Scale of Parental Attitude” are used to obtain data for the research. Additionally, seven students who scored high and eight students who scored low in the “Scale of Internet Addiction” were interviewed using “Semi-Structured Interview Form”. The research findings are examined by two factor variance analysis. Interview results for qualitative data obtained was used for context analysis. The research showed that adolescents’ internet addiction levels and psychological needs according to gender and perception of parental attitudes did not differ significantly but there was significant difference in the social anxiety levels of adolescents. Also, adolescents with high and low levels of internet addiction has been shown to differ from each other in terms of some features.

Keywords: Internet addiction, psychological needs, social anxiety, perception of parental attitudes

Giriş

Bilim ve teknolojideki hızlı gelişmeye paralel olarak internet kullanımı hızla yaygınlaşmış ve bireylerin günlük yaşamlarında önemli bir yer edinmiştir. İnsanlar internetin sağladığı kolaylıklar sayesinde istedikleri bilgiye anında ulaşabilmekte ve dünyanın her yerindeki insanlarla iletişim kurabilmektedirler. İletişim gibi çok önemli bir misyonu üstlenmiş olan internet süreç içerisinde olumsuz yönleriyle de konuşulur hale gelmiştir. Günümüzde her yaşta insanın özellikle ergenlerin her ortamda ellerinden telefonlarını düşürmedikleri ve gerçek dünyayla bağlantı kurmak yerine ellerinin altındaki sanal dünya yoluyla kendilerini ifade ettikleri dikkat çekmektedir. İnsanlığa hizmet açısından önemli bir adım olan internetin aşırı ve bilinçsiz kullanımıyla yarardan çok zarara dönüştüğü ve problemlere yol açtığı tartışılmakta olan bir konudur (Anderson, 2001; Beard & Wolf, 2001; Caplan, 2002; Davis, 2001; Morahan-Martin & Schumacher, 2000; Young, 1996).

İnternetin aşırı ve olumsuz kullanımına yönelik yapılan araştırmalar birçok ülkede özellikle ergenlerde bu kullanımın arttığını ve risk oluşturduğunu ortaya koymuştur (Cao & Su, 2007; Chen & Ko, 2008; Durkee vd., 2012; Hooi, 2010; Kuss, Griffiths, Karila & Billieux, 2013; Mossbarger, 2008; Yen vd., 2007). Ülkemizde de internet kullanımı giderek artmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] (2013) verilerine göre ülkemizde hanelerin %49.1’i evden internete erişim imkânına sahiptir. Bu oran 2012 yılının aynı ayında %47.2 olarak saptanmıştır.

İstatistikî sonuçların ortaya koyduğu gibi internet kullanım oranları ülkemiz genelinde hızlı bir artış eğilimi içindedir. İnternetin ev içinde ve internet kafe gibi toplumsal alanlarda kullanımının artması gençler arasında popülerlik kazanmasını sağlamış, hatta internet gençlerin sosyal yaşamlarının vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir (Ulusoy, 2008, s. 4). Gençler eğlenmek, rahatlamak veya sosyal etkileşim amaçlı interneti kullandıkları gibi sorunlarıyla yüzleşmeme, sıkıntılarını bastırma, gerçek hayattan kaçma gibi nedenlerle de internette vakit geçirmektedirler. Geliştirici

olmayan ve amacı dışında gereğinden fazla kullanılan internetin zamanla problemli kullanıma dönüşmeye başladığı, genci hem akademik hem de kişisel gelişim yönünden olumsuz etkilediği ve bağımlı hale getirdiği ifade edilmektedir (Cengizhan, 2005; Ayas, Çakır ve Horzum, 2011).

Teknolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte internetin kötüye kullanımı ya da bağımlılığından söz edilmekte ve günümüzde ciddi bir sorun haline geldiği görülmektedir. İnterneti planlanandan daha uzun süre kullanma, internet kullanımını bırakmak veya denetim altına almak için sürekli istekli olma ama bunun boş çabayla sonuçlanması, internet ile ilgili eylemlere çok uzun süreler ayırma, internet kullanımını nedeniyle önemli toplumsal mesleki etkinlikler veya boş zamanları değerlendirme etkinliklerini bırakma veya azaltma, internet kullanımını yol açtığı sorunlara (uykusuzluk, evlilik problemleri, işe ve randevulara geç kalma vb.) rağmen devam ettirme gibi davranışların internet bağımlılığının tipik davranışları olarak görüldüğü belirtilmektedir (Griffiths, 1999; Shapira vd., 2003; Young 1996).

İnternet bağımlılığı hakkında ilk çalışmayı yapan Young (1996), internet kullanımını DSM IV'un kumar bağımlılığı ölçütlerini uyarlayarak araştırmış ve internet bağımlılığını sarhoş edici madde içermeyen bir dürtü kontrol bozukluğu olarak tanımlamıştır. Young'ın ardından birçok araştırmacı internet bağımlılığı kavramını tartışmış, tanımlamaya çalışmış ve çeşitli testler geliştirerek bu konuyu araştırmışlardır. (Anderson, 2001; Beard & Wolf, 2001; Caplan, 2002; Davis, 2001; Griffiths, 1999; Kandell, 1998; Morahan-Martin & Schumacher, 2000; Shapira vd., 2003). Ülkemizde ise bu konu son yıllarda araştırmacıların ilgisini çekmeye ve araştırma konusu haline gelmeye başlamıştır. Ergenler arasında internet kullanımının hızla yaygınlaşması ve ergenlerin ihtiyacı olan birçok gelişimsel aktivite ve ortamdan onları uzaklaştırıyor olması internet bağımlılığına yol açan (etkileyen) faktörlerin araştırılmasını gerekli hale getirmektedir.

Araştırmalar, internet kullanımının yoğunlaşmasıyla beraber ergenlerin günlük hayatta karşılayabilecekleri birtakım psikolojik ihtiyaçlarını internet yoluyla karşılamaya yöneldiğini göstermiştir (Shen vd., 2013; Şahin ve Kesici, 2009). İnternet üzerinden ihtiyaçlarını doyumaya çalışan ergen karşılanmamış ihtiyaçlar sonucu oluşan yoksunluk hissini de şiddetli biçimde yaşayabilmektedir. Deci ve Ryan (2000), psikolojik ihtiyaçların yeterince doyurulmaması durumunda, insanların psikolojik olarak rahatsızlanabileceklerini ve bunu telafi edebilmek için kendilerine zarar verici davranışların geliştirebileceğini ileri sürmüşlerdir. İhtiyaçların doyurulması sürecinde internetin yoğun kullanımının beraberinde getirdiği olumsuz sonuçlar göz önüne alındığında ergenlerin bağımlılığa doğru sürüklenebileceği ve bu durumun aile ve arkadaş ilişkilerine önemli zararlar vereceği belirtilmektedir (Şahin ve Kesici, 2009).

İnternete yoğun bir şekilde yönelmede ebeveyn-ergen arasındaki ilişki ve anne-baba tutumlarının önemli bir etken olduğunu araştırmalar ortaya koymuş ve bu konuya dikkat çekmişlerdir (Huang vd., 2009; Lee & Chae, 2007; Li vd.,2014; Xu vd., 2014; Xiuqin vd., 2010). Araştırmalar ailelerini daha cezalandırıcı, daha az destek ve sevgi veren bireyler olarak algılayan ve aileleriyle iletişim kurmada güçlük çeken ergenlerin internet bağımlısı olmaya yatkın olduklarını ortaya koymuştur (Lam vd., 2009; Yen vd., 2007; Xiuqin vd., 2010). Aile içindeki güçlü bağların ve güvenin ise ergenlerin riskli internet kullanımlarını azalttığı bulunmuştur (Cho ve Cheon 2005; Lei & Wu, 2007).

Sağlıklı anne-baba tutumunun olmadığı ailelerde ergen daha kolay internet bağımlısı olabilmekte ve kendini sosyal ağlarda ifade etmeye yönelmektedir. Kendisini sosyal ağlarda ifade eden ergenlerin de yüz yüze iletişimden kaçındıkları belirtilmektedir (Campanelli, 2009; High & Caplan, 2009). Bunun sonucunda ergenin sosyal kaygısıyla ilgili rahatsızlık verici duygularından kaçarak sosyal ağlarda kendini var etmeye çalıştığı görülmektedir (Morahan-Martin & Schumacher, 2000). Araştırmalar da sosyal kaygılı bireylerin olmayanlara göre interneti sosyal etkileşim amacıyla daha çok kullandıklarını göstermiştir (Papacharissi & Rubin, 2000; McKenna & Bargh, 2000; Peter, Valkenburg, & Schouten, 2006). Bu durum internetin sosyal kaygısı yüksek bireyler için bir fırsat olduğunu düşündürse de sosyal kaygının internet bağımlılığını tetiklemesi ve bağımlılığın artmasıyla birlikte sosyal kaygının da artması sonucunu doğurabilmektedir. Yapılan araştırmalar da sosyal kaygılı bireylerin interneti sosyal ortamlardan uzaklaşmak için kullanmasının yanında, internet bağımlılığının sonucu olarak da sosyal kaygı bozukluğunun oluşabileceğini göstermiştir (Ko vd., 2012; Rosenthal, 2009; Odabaşoğlu vd., 2007).

Görüldüğü üzere internet bağımlılığı psikolojik ihtiyaçlarla, anne- baba tutumuyla ve sosyal kaygıyla yakından ilişkilidir. Son yıllarda yapılan araştırmalar da incelendiğinde, günümüzde internet bağımlılığının önemli bir sorun olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu konuya ilişkin özellikle ergenlerle ilgili önleyici çalışmaların geliştirilebilmesi amacıyla çeşitli psikolojik faktörlerin internet bağımlılığına olan etkileri araştırılmaktadır. Bu çalışmada da, internet bağımlılık düzeyleri yüksek ve düşük ergenlerin cinsiyetlerine göre psikolojik ihtiyaçları, sosyal kaygı düzeyleri ve anne-baba tutum algılarının farklılaşp farklılaşmadığını ortaya koymak ve internet bağımlılık düzeyi yüksek ve düşük ergenlerin internet kullanımına ilişkin özelliklerini belirlemek amaçlanmaktadır.

Yöntem

Araştırma Modeli

Araştırma, ilişkisel tarama modelinde betimsel bir çalışmadır. Araştırma nicel ve nitel olmak üzere iki aşamada gerçekleştirildiğinden üçgenleme yöntemi kullanılmıştır.

Örneklem

Araştırma 2013-2014 eğitim-öğretim yılında Adana ili Seyhan, Çukurova, Yüreğir ve Sarıçam ilçesi sınırları içinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Anadolu Liselerinden olasılığa dayalı örneklem türlerinden olan küme örnekleme yöntemi ile seçilen on liseden 9, 10 ve 11. sınıfa devam eden 344 kız ve 300 erkek toplam 644 öğrenci ile yürütülmüştür. Aynı zamanda internet bağımlılık düzeyi yüksek ve düşük öğrenciler aşırı ve aykırı durum örnekleme yoluyla seçilmiştir. Bağımlılık düzeyi yüksek yedi, düşük sekiz toplam 15 öğrenciyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgi Formu: Araştırmaya katılan öğrencilerin cinsiyet, okul, sınıf düzeyi, anne ve baba öğrenim durumu ve ailenin aylık ortalama geliri gibi kişisel bilgilere ilişkin bilgi toplamak amacıyla araştırma kapsamında hazırlanmıştır.

İnternet Bağımlılık Ölçeği (İBÖ): İnternet bağımlılık düzeyini ölçmek amacıyla Young (1998) tarafından geliştirilen 20 sorudan oluşan ve 0-5 arası derecelendirilen Likert tipi bir ölçektir. Puan aralığı 0-100'dür ve ölçekten alınan puanlar arttıkça internet bağımlılığının arttığını göstermektedir. Ölçeğin orijinaline ilişkin güvenilirlik çalışması Panayides ve Walker (2012) tarafından yapılmış ve Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı .86 bulunmuştur. Geçerlik çalışması için ise faktör yüklerine bakılmıştır. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlama çalışması Bayraktar (2001) tarafından 686 ergenle gerçekleştirilmiş, iç tutarlık katsayısı .91, Spearman-Brown değeri .87 bulunmuştur. Bu araştırmada ise test- tekrar test yöntemiyle ölçekler 70 kişilik öğrenci grubuna iki hafta arayla uygulanmıştır. İki uygulamadan elde edilen puanlar arasındaki korelasyon .86 bulunmuştur. Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı ise tüm grup için .91'dir.

Temel Psikolojik İhtiyaçlar Ölçeği (TPIÖ): Bireyin temel olan psikolojik ihtiyaçlarını saptamak amacıyla Deci ve Ryan (2000) tarafından geliştirilen, Kesici vd. (2003) tarafından Türkçe'ye uyarlaması yapılan bir ölçektir. Ölçek; "Özerklik", "Yeterlik" ve "İlişki" İhtiyacı olmak üzere üç alt ölçekten oluşmaktadır. Bireylerin alt ölçeklerden aldıkları puanlar arttıkça o psikolojik ihtiyacı diğer ihtiyaçlara göre daha fazla hissettiği kabul edilmektedir. Ölçeğin orijinaline ilişkin güvenilirlik çalışması Deci vd. (2001) tarafından yapılmış ve Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı tüm ölçek için .89 bulunmuştur. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlaması 186 üniversite öğrencisiyle gerçekleştirilmiş, Cronbach Alpha güvenilirliği tüm ölçek için .76 olarak bulunmuş, tüm alt ölçekler için ise .61 ile .73 arasında değişmiştir (Kesici ve diğ. 2003). Bu araştırmada ise iki hafta arayla 70 öğrenciye uygulanan ölçeğin iki uygulama arasındaki test-tekrar test güvenilirlik katsayısı tüm ölçek için .76 bulunmuştur ve tüm alt ölçekler için güvenilirlik değerleri .47 ile .71 arasında değişmiştir. Cronbach-Alpha iç tutarlık katsayısı ise tüm ölçek için .85, "Özerklik" alt boyutu için .70, "Yeterlik" alt boyutu için .66 ve "İlişki" alt boyutu için .77 olarak bulunmuştur.

Sosyal Kaçınma ve Huzursuzluk Ölçeği: Sosyal kaygıyı sosyal ortamlarda duyulan kaygı, korku ve rahatsızlık yaşantıları, sosyal ortamlardan kasıtlı olarak kaçınma olarak tanımlayan Watson ve Friend (1969) tarafından bu boyutu ölçmek amacıyla geliştirilmiştir ve Erkan (2003) tarafından Türkçe'ye uyarlaması yapılmıştır. Ölçek maddeleri doğru yanlış formatında hazırlanmış olup toplam 28 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin orijinalinde madde geçerliğine bakılmıştır. SHK Ölçeği maddelerinin çift serili korelasyon katsayılarının ortalaması .77'dir. KR-20 güvenilirlik katsayısı ve test tekrar test güvenilirlik katsayısı .94 bulunmuştur. Türkçe uyarlama çalışması ise 272 lise öğrencisiyle gerçekleştirilmiş, KR-20 güvenilirlik katsayısı .85 bulunmuştur (Güçray, Çam ve Erkan, 2003). Bu araştırmada ise iki hafta arayla 70 öğrenciye uygulanan ölçeğin iki uygulama arasındaki test-tekrar test korelasyon katsayısı tüm ölçek için .77 bulunmuştur. Aynı zamanda ölçeğin güvenilirliğine KR-21 yöntemiyle bakılmış ve .89 bulunmuştur.

Anne-Baba Stilleri Ölçeği: Ergenlerin anne-baba stillerini nasıl algıladıklarını ölçmek amacıyla Steinberg ve diğerlerinin (1991) çalışmaları örnek alınarak Sümer ve Güngör (1999) tarafından geliştirilmiş ve yine aynı araştırmacılar tarafından yeni maddeler eklenerek son biçimini almış bir ölçektir. 1-4 arasında derecelendirilen Likert tipinde bir

ölçektir. Güngör (2000) çalışmasında “Anne-Baba Stilleri Ölçeği”nin güvenilirlik ölçümü olarak iç tutarlılık sayılarını annenin gösterdiği “kabul/ilgi” ve “sıkı denetim/kontrol” boyutu için sırasıyla .81 ve .79; babanın gösterdiği “kabul/ilgi” ve “sıkı denetim/kontrol” boyutu için sırasıyla .91 ve .90 olarak bulmuştur. Bu çalışmada ise iki hafta arayla 70 öğrenciye uygulanan ölçeğin iki uygulama arasındaki test-tekrar test güvenilirlik değerleri tüm alt ölçekler için .71 ile .81 arasında değişmektedir. Cronbach-Alpha iç tutarlılık katsayısı ise tüm alt ölçekler için .79 ile .89 arasında değişmektedir.

Görüşme Formu: Araştırmada İnternet Bağımlılık Ölçeği’nden elde edilen veriler doğrultusunda internet bağımlılık düzeyi yüksek ve düşük öğrenciler hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek amacıyla bir grup öğrenci ile görüşme yapılmıştır. Bu amaçla araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Bu formda bağımlılık düzeyi yüksek ve düşük ergenlerin özelliklerini belirlemeyi amaçlayan 10 açık uçlu soru bulunmaktadır.

Verilerin Analizi

Örneklemi oluşturan öğrencilerin İnternet Bağımlılık Ölçeği’nden aldıkları puanların ortalama (29.10), ortanca (27.0) ve standart sapması (15.80) hesaplanmıştır. Veriler normal dağılmadığından ortanca değer dikkate alınmış ve standart sapma değeri yüksek olduğundan fazla veri kaybını önlemek için ortancanın çeyrek sapma üstünde olan grup bağımlılık düzeyi yüksek ($27+4=31$ puan ve üstü), çeyrek sapma altında olan grup ise bağımlılık düzeyi düşük ($27-4=23$ puan ve altı) olarak kabul edilmiştir. İnternet bağımlılık düzeyleri yüksek ve düşük ergenlerin cinsiyetlerine göre psikolojik ihtiyaçları, sosyal kaygı düzeyleri ve anne-baba tutum algılarının farklılaşp farklılaşmadığı 2 X 2 faktörlü varyans analizi kullanılarak incelenmiştir. İnternet bağımlılık düzeyi yüksek yedi, düşük sekiz toplam 15 öğrenci ile yapılan görüşmelerden elde edilen veriler ise içerik analizine tabi tutulmuştur.

Bulgular

İnternet Bağımlılık Düzeyleri Farklı Ergenlerin Cinsiyetlerine Göre Özerklik, İlişki ve Yeterlik İhtiyaçları

İnternet bağımlılığı yüksek ve düşük ergenlerin cinsiyete göre özerklik ihtiyaçlarının farklılaşp farklılaşmadığı (dağılım normal ve varyanslar eşit olduğundan) iki faktörlü varyans analizi ile incelenmiş sonuçlar Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. İnternet Bağımlılığı Yüksek ve Düşük Ergenlerin Cinsiyete Göre Psikolojik İhtiyaçlarına (Özerklik, İlişki, Yeterlik) İlişkin ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Ortalama Kareler	F	p	η^2
-------------------	-----------------	----	------------------	---	---	----------

Özerklik						
Cinsiyet	14.82	1	14.82	.87	.35	.001
İnt.Bağ. Düzeyi	551.39	1	551.39	32.53	.00	.050
Cin. X İnt.Bağ. Düzeyi	19.98	1	19.98	1.18	.28	.002
Hata	10849.82	640	16.95			
İlişki						
Cinsiyet	.22	1	.22	.01	.99	.000
İnternet Bağımlılık Düzeyi	239.82	1	239.82	10.39	.00	.016
Cinsiyet X İnt.Bağımlılık Düzeyi	29.61	1	29.61	1.28	.26	.002
Hata	14771.61	640	23.08			
Yeterlik						
Cinsiyet	95.59	1	95.59	6.78	.01	.010
İnt.Bağ. Düzeyi	140.78	1	140.78	9.99	.00	.015
Cin. X İnt.Bağ. Düzeyi	.87	1	.87	.06	.84	.000
Hata	9019.55	640	14.09			

Tablo 1 incelendiğinde, ergenlerin internet bağımlılık düzeylerine (F[1,640]=32.53, p<.001) göre özerklik ihtiyaçlarında anlamlı farklılaşma olduğu, cinsiyet (F[1,640]=.87, p>.05) ve cinsiyet ile internet bağımlılık düzeyi ortak etkileşimine (F[1,640]=1.18, p>.05) göre ise anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmektedir. Aynı şekilde ergenlerin internet bağımlılık düzeyleri (F[1,640]=9.99, p<.05) ve cinsiyetlerine (F[1,640]=6.78, p<.05) göre yeterlik ihtiyaçlarında anlamlı farklılaşma olduğu, cinsiyet ve internet bağımlılık düzeyi ortak etkileşimine (F[1,640]=.06, p>.05) göre ise anlamlı bir farklılaşma olmadığı gözlenmektedir. Son olarak ergenlerin internet bağımlılık düzeyleri (F[1,640]=10.39, p<.05) göre ilişki ihtiyaçlarında anlamlı farklılaşma olduğu, cinsiyetlerine (F[1,640]=.01, p<.05) ve cinsiyet ile internet bağımlılık düzeyi ortak etkileşimine (F[1,640]=1.28, p>.05) göre ise anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmektedir.

Kısacası sadece internet bağımlılık düzeyi yüksek ve düşük ergenlerin psikolojik ihtiyaçlarında (özerklik, ilişki, yeterlik) anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir. Farklılığın kaynağı incelendiğinde internet bağımlılık düzeyi düşük ergenlerin yüksek olanlara göre daha fazla özerklik, yeterlik ve ilişki ihtiyacına sahip oldukları bulunmuştur.

İnternet Bağımlılık Düzeyleri Farklı Ergenlerin Cinsiyetlerine Göre Sosyal Kaygı Düzeyleri

İnternet bağımlılığı yüksek ve düşük olan ergenlerin cinsiyete göre sosyal kaygılarının farklılaşıp farklılaşmadığı (dağılım normal ve varyanslar eşit olduğundan) iki faktörlü varyans analizi ile incelenmiş sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. İnternet Bağımlılığı Yüksek ve Düşük Ergenlerin Cinsiyete Göre Sosyal Kaygı Puanlarına İlişkin ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Ortalama Kareler	F	p	η^2
<i>Sosyal Kaygı</i>						
Cinsiyet	71.39	1	71.39	1.89	.17	.003
İnt.Bağ. Düzeyi	14.57	1	14.57	.39	.54	.001
Cin.Xİnt.Bağ. Düzeyi	212.99	1	212.99	5.64	.02	.009
Hata	24170.25	640	37.76			

Tablo 2 incelendiğinde, ergenlerin internet bağımlılık düzeyleri ($F[1,640]=.39, p>.05$) ve cinsiyetlerine ($F[1,640]=1.89, p>.05$) göre sosyal kaygı düzeylerinde anlamlı farklılaşma olmadığı, cinsiyet ve internet bağımlılık düzeyi ortak etkileşimine ($F[1,640]=5.64, p<.05$) göre ise anlamlı bir farklılaşma olduğu görülmüştür. Bu farklılığın kaynağı incelendiğinde ise, internet bağımlılık düzeyleri düşük kız ergenlerin, bağımlılık düzeyi yüksek kızlara göre ve internet bağımlılık düzeyi yüksek erkek ergenlerin, bağımlılık düzeyi düşük erkeklere göre sosyal kaygı düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmüştür.

İnternet Bağımlılık Düzeyleri Farklı Ergenlerin Cinsiyetlerine Göre Anne ve Baba Tutum Algıları

İnternet bağımlılığı yüksek ve düşük olan ergenlerin cinsiyete göre annelerinden ve babalarından algıladıkları kabul/ilgi ile denetim/kontrol tutum puanlarının farklılaşıp farklılaşmadığı (dağılım normal ve varyanslar eşit olduğundan) iki faktörlü varyans analizi ile incelenmiş sonuçlar Tablo 3’te ve Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 3. İnternet Bağımlılığı Yüksek ve Düşük Ergenlerin Cinsiyetlerine Göre Annelerinden Algıladıkları Kabul/İlgi ile Denetim/Kontrol Tutumlarına İlişkin ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Ortalama Kareler	F	p	η^2
<i>Anne Kabul/İlgi</i>						
Cinsiyet	216.51	1	216.51	4.03	.04	.006
İnt.Bağ. Düzeyi	2403.08	1	2403.09	44.75	.00	.065

Cin. X İnt.Bağ Düzeyi	183.94	1	183.94	3.43	.07	.005
Hata	34364.93	640	53.70			
Anne						
Denetim/Kontrol						
Cinsiyet	101.05	1	101.05	1.77	.19	.003
İnt.Bağ Düzeyi	735.09	1	735.09	12.84	.00	.020
Cin. X İnt.Bağ. Düzeyi	6.55	1	6.55	.11	.74	.000
Hata	36649.15	640	57.26			

Tablo 3 incelendiğinde ergenlerin internet bağımlılık düzeyleri ($F[1,640]=44.75, p<.05$) ve cinsiyetlerine ($F[1,640]=4.03, p<.05$) göre annelerinden algıladıkları kabul/ilgi tutumunda anlamlı farklılaşma olduğu, cinsiyet ve internet bağımlılık düzeyi ortak etkisinin ($F[1,640]=3.43, p>.05$) ise anlamlı olmadığı görülmüştür. Benzer şekilde ergenlerin internet bağımlılık düzeylerine ($F[1,640]=12.84, p<.05$) göre annelerinden algıladıkları denetim/kontrol tutumunda anlamlı farklılaşma olduğu, cinsiyetlerine ($F[1,640]=1.77, p>.05$) göre ise anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmüştür ve cinsiyet ile internet bağımlılık düzeyi ortak etkisinin ($F[1,640]=.11, p>.05$) anlamlı olmadığı bulunmuştur.

Tablo 4. İnternet Bağımlılığı Yüksek ve Düşük Ergenlerin Cinsiyetlerine Göre Babalarından Algıladıkları Kabul/İlgi ile Denetim/Kontrol Tutumlarına İlişkin ANOVA Sonuçları

Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Sd	Ortalama Kareler	F	p	η^2
Baba						
Kabul/İlgi						
Cinsiyet	46.17	1	46.17	.68	.41	.001
İnt.Bağ. Düzeyi	1284.76	1	1284.76	19.03	.00	.029
Cin.X İnt.Bağ. Düzeyi	7.92	1	7.92	.18	.73	.000
Hata	43206.47	640	67.51			
Baba						
Denetim/Kontrol						
Cinsiyet	1.62	1	1.62	.03	.87	.000
İnt.Bağ. Düzeyi	541.19	1	541.19	9.02	.00	.014
Cin. X İnt.Bağ. Düzeyi	48.62	1	48.62	.81	.37	.001

Hata	38390.03	640	59.98
------	----------	-----	-------

Tablo 4 incelendiğinde, ergenlerin internet bağımlılık düzeylerine (F[1,640]=19.03, p<.05) göre babalarından algıladıkları kabul/ilgi tutumunda anlamlı farklılaşma olduğu, cinsiyetlerine (F[1,640]=.68, p>.05) göre anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmektedir. Cinsiyet ile internet bağımlılık düzeyi ortak etkisinin (F[1,640]=.18, p>.05) ise anlamlı olmadığı gözlenmektedir. Benzer şekilde ergenlerin internet bağımlılık düzeylerine (F[1,640]=9.02, p<.05) göre babalarından algıladıkları denetim/kontrol tutumunda anlamlı farklılaşma olduğu, cinsiyetlerine (F[1,640]=.03, p>.05) göre ise anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmüştür. Cinsiyet ile internet bağımlılık düzeyi ortak etkisinin (F[1,640]=.81, p>.05) anlamlı olmadığı görülmüştür.

İnternet bağımlılık düzeyi yüksek ergenlerin anne ve babalarını, bağımlılık düzeyi düşük olanlara göre daha kontrolcü algıladıkları; internet bağımlılık düzeyi düşük ergenlerin ise bağımlılık düzeyi yüksek olanlara göre anne ve babalarını daha ilgili algıladıkları görülmüştür.

Görüşme Analizine İlişkin Nitel Bulgular

İnternet bağımlılık düzeyleri yüksek ergenlerin interneti **günlük** ortalama dört saat, bağımlılık düzeyi düşük ergenlerin ise **haftada** ortalama üç saat kullandıkları görülmüştür. Ayrıca bağımlılık düzeyi yüksek ergenler internette geçirdikleri süreyi tatilde iki katına çıkardıklarını belirtmişlerdir.

İnternet bağımlılık düzeyi yüksek ergenlerin interneti daha çok oyun oynamak (arkadaşlarıyla birlikte online olarak) ve sosyal paylaşım sitelerinde (facebook, twitter, instagram, what's app, ask.fm vs.) vakit geçirmek amaçlı kullandıkları görülmüştür. Sosyal paylaşım sitelerini de arkadaşlarıyla sohbet edip ihtiyaçları doğrultusunda paylaşım (video, fotoğraf, ileti vb.) yapmak üzere kullandıklarını belirtmişlerdir. İnternet bağımlılık düzeyi düşük ergenlerin ise nadiren sosyal paylaşım sitelerine girdikleri, interneti daha çok ödev/performans/proje hazırlamak üzere araştırma yapmak amaçlı kullandıkları görülmüştür.

İnternet bağımlılık düzeyi yüksek ergenlerin kendilerini internette geçirdikleri zaman konusunda denetleyemedikleri, bağımlılığı düşük ergenlerin ise internette geçirdikleri zamanı kontrol edebildikleri görülmüştür.

Tartışma, Yorum ve Sonuçlar

Araştırma sonuçları internet bağımlılık düzeyi düşük ergenlerin yüksek olanlara göre daha fazla özerklik, yeterlik ve ilişki ihtiyacına sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Bu sonuç önceki araştırma sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir (Ryan vd., 2006; Shen vd., 2013; Şahin ve Kesici, 2009). Bu sonuç ergenlerin psikolojik ihtiyaçlarını internet yoluyla karşıladıklarını ve bu nedenle de bu durumun bağımlılık düzeyini artırdığını düşündürmektedir. Günlük yaşamlarında karşılanmamış ihtiyaçları ergenleri internete yönlendirebilir ve kendilerini daha iyi hissettikleri için de interneti bırakmakta zorlanabilirler. İnternet bağımlısı ergenlerin psikolojik ihtiyaçlarının bağımlı olmayanlardan daha düşük olması dikkate değer ve tartışmaya açık bir bulgu olarak kabul edilebilir.

Araştırma bulguları, internet bağımlılığı yüksek ergenlerin düşük olanlara göre sosyal kaygılarının daha fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu önceki araştırma

sonuçlarını desteklemektedir (Caplan, 2007; Çuhadar, 2012; Ko vd., 2014; Lee & Stapinski, 2012; Madell & Muncer, 2006; Rosenthal, 2009; Selfhout vd., 2009; Shepherd & Edelman, 2005; Weidman vd., 2012). Fakat sosyal kaygı ile internet bağımlılığı arasında ilişki olmadığını ortaya çıkaran araştırmalar da mevcuttur (DeRushia, 2010; Marin, 2010; Weiss, 2013). Bu nedenle sosyal kaygı ve internet bağımlılığı arasında ilişki olup olmadığı tartışma konusudur. Sosyal kaygılı bireylerin yüz-yüze iletişimden daha çok online iletişimi tercih ettikleri de ilgili araştırmalarda üzerinde nispeten anlaşma sağlanmış bir düşüncedir. Bu görüş bağlamında sosyal kaygının bireylerin internet bağımlısı olma riskini arttırabileceği ve internet bağımlılarında sosyal kaygının oluşmasına yol açabileceği düşünülebilir.

Araştırma bulguları, internet bağımlılık düzeyi yüksek olan ergenlerin anne ve babalarını, bağımlılık düzeyi düşük olanlara göre daha **kontrolcü** algıladıklarını; bağımlılık düzeyi düşük olanların ise yüksek olanlara göre anne ve babalarını daha **ilgili** olarak algıladıklarını ortaya koymuştur. Birçok araştırmada aile içinde güven, sevgi ortamı olduğunda internet bağımlılığının azaldığı; kısıtlama ve ceza olduğunda da bağımlılığın arttığı sonucuna ulaşılmıştır (Cho & Cheon, 2005; Huang vd., 2009; Ko ve diğ., 2007; Lam vd., 2009; Lee & Chae, 2007; Lei & Wu, 2007; Li vd., 2014; Xiuqin vd., 2010; Xu vd., 2014; Yen vd., 2007). Bu araştırmanın bulguları da, önceki çalışmaların sonuçlarını destekler niteliktedir. Baskıcı ailelerde yetişen çocuklar, duygularını paylaşacakları bir aile ortamına sahip olmadıkları için interneti amaçsız bir şekilde kullanıp bağımlılığa sürüklendikleri söylenebilir. Ayrıca aile içerisinde gerçekleştiremedikleri paylaşımlarını sosyal ağlar aracılığıyla gidermeye çalıştıkları düşünülebilir.

İnternet bağımlısı olan grubun olmayanlara göre interneti daha sık ve belli bir amacı olmaksızın kullandıkları gözlenmiştir; bu bulgu önceki birçok araştırma sonucunu destekler niteliktedir (Balci ve Gülnar, 2009; Bayraktar ve Gün, 2007; Döner, 2011; Yang ve Tung, 2007). İnternet kullanımı konusunda bir süre belirlemek mümkün olmasa da tüm araştırmalardaki ortak bulgu, bağımlı olan bireylerin olmayanlara göre internet kullanım oranlarının daha yüksek olduğudur.

Araştırma bulguları, internet bağımlılık düzeyi yüksek ergenlerin interneti oyun oynamak ve sosyal paylaşım sitelerinde vakit geçirmek amaçlı kullandıklarını; bağımlılık düzeyi düşük ergenlerin ise ödev/performans/proje hazırlamak üzere araştırma yapmak amaçlı kullandıklarını ortaya koymuştur. Bu bulgu önceki araştırma sonuçlarını desteklemektedir (Beard & Wolf, 2001; Chak & Leung, 2004; Döner, 2011; Günüş, 2009; Kubey ve diğ., 2001; Li ve Chung, 2006; Morahan-Martin & Schumacher, 2000; Whang, Lee & Chang, 2003). Ergenler sosyal paylaşım sitelerini ve oyunları duygusal destek sağlamak ve boş zaman eğlencesi (örneğin tavsiye almak, duyguları dışa vurmak vs.) için yani sosyal amaçlı kullanabilirler. Sosyal paylaşım ve oyun siteleri bu sebeple özellikle internet bağımlısı olan ergenler tarafından tercih ediliyor ve bir nevi ergenlerin bu sitelerde gerçek hayatta oluşturmakta zorluk çektikleri veya beğenmedikleri kimliklerini sanal yoldan oluşturmalarına hizmet ediyor olabilir.

Araştırma bulguları, internet bağımlılık düzeyi yüksek ergenlerin kendilerini internette geçirdikleri zaman konusunda denetleyemediklerini, bağımlılığı düşük ergenlerin ise internette geçirdikleri zamanı kontrol edebildiklerini ortaya koymaktadır. Bu bulgu yapılan araştırmaları desteklemektedir (Cengizhan, 2005; Chak & Leung, 2004). İnternet bağımlısı olanların internette harcadıkları zamandan rahatsızlık

duymaları ve bunu azaltmaya çalışmaları fakat başarısızlığa uğramaları söz konusudur. Bu bireylerin kendilerine sınır koyma, kendilerini denetleme konusunda sıkıntı yaşadıkları görülmektedir. Bu da diğer bağımlılık türlerinde olduğu gibi internet bağımlılığının da artık yaşamımızda önemli bir sorun haline geldiğini ve gençlerin yaşamını olumsuz olarak etkilediğini göstermektedir.

Sonuç olarak, internet bağımlılık düzeyi düşük ergenlerin yüksek olanlara göre daha fazla özerklik, yeterlik ve ilişki ihtiyacına sahip oldukları; yani internetin ergenlerin psikolojik ihtiyaçlarını karşıladığı söylenebilir. İnternet bağımlılığı yüksek ergenlerin düşük olanlara göre sosyal kaygılarının daha fazla olduğu; bağımlılık düzeyi yüksek olan ergenlerin anne ve babalarını, bağımlılık düzeyi düşük olanlara göre daha **kontrolcü** algıladıkları; bağımlılık düzeyi düşük olanların ise yüksek olanlara göre anne ve babalarını daha **ilgili** algıladıkları görülmektedir. Ayrıca internet bağımlılık düzeyi yüksek ve düşük ergenlerin internette harcadıkları zaman, internet kullanım amaçları ve internete ayırdıkları zamanı kontrol etme becerileri gibi özellikler yönünden birbirlerinden farklılaştığı bağımlı ergenlerin bu özellikler açısından olumsuz bir profil çizdikleri görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Ayas, T., Çakır, Ö. ve Horzum, H.B. (2011). Ergenler için bilgisayar bağımlılığı ölçeği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19 (2), 439-448.
- Balcı, Ş., ve Gülnar, B. (2009). Üniversite öğrencileri arasında internet bağımlılığı ve internet bağımlılarının profili. *Selçuk İletişim*, 6(1), 5-22.
- Bayraktar, F. (2001). İnternet kullanımının ergen gelişimindeki rolü. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Bayraktar, F. ve Gün, Z. (2007). Incidence and correlates of internet usage among adolescents in North Cyprus. *CyberPsychology & Behavior*, 10(2), 191-197.
- Beard, K. ve Wolf, E.M. (2001). Modification in the proposed diagnostic criteria for internet addiction. *CyberPsychology & Behavior*, 4(3), 377-383.
- Campanelli, E. (2009). *The internet's impact on social isolation*. Master's thesis, Kean University, United States of America.
- Cao, F. & Su, L. (2007). Internet addiction among chinese adolescents: prevalence and psychological features. *Child: Care, Health and Development*, 33 (3), 275-281.
- Caplan, S.E. (2002). Problematic internet use and psychosocial well-being: Development of a theory-based cognitive-behavioral measurement instrument. *Computer in Human Behavior*, 18, 553-575.
- Caplan, S. E. (2007). Relations among loneliness, social anxiety, and problematic internet use. *CyberPsychology & Behavior*, 10(2), 234-242.
- Chak, K. & Leung, L. (2004). Shyness and locus of control as predictors of internet addiction and internet use. *CyberPsychology & Behavior*, 7(5), 559-570.
- Cho, C. H. & Cheon, H. J. (2005). Children's exposure to negative internet content: Effects of family context. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 49(4), 488-509.
- Cengizhan, C. (2005). *Öğrencilerin bilgisayar ve internet kullanımında yeni bir boyut: Bağımlılık*. VIII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi'nde sunulan bildiri. Marmara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, İstanbul.

- Çuhadar, C.(2012). Exploration of problematic internet use and social interaction anxiety among Turkish pre-service teachers. *Computers & Education*, 59, 173–181.
- Davis, R. A. (2001). A cognitive-behavioral model for pathological internet use (PIU). *Computers in Human Behavior*, 17(2), 187-195.
- Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2000). The “What” and “Why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 4, 227–268.
- Deci, E.L., Ryan, R.M., Gagne, M., Leone, D., Usunov, J. & Kornazheva, B.P. (2001). Need satisfaction, motivation, and well-being in the work organizations of a former eastern bloc country: A cross-cultural study of self-determination. *Personality And Social Psychology Bulletin*, 27(8), 930-942.
- DeRushia, K. D. (2010). İnternet usage among college students and its impact on depression, social anxiety, and social engagement. *Doctoral dissertation*, Indiana University, Pennsylvania.
- Douglas, A. C., Mills, J. E., Niang, M., Stepchenkova, S., Byun, S., Ruffini, C., et al. (2008). Internet addiction: Meta-synthesis of qualitative research for the decade 1996-2006. *Computers in Human Behavior*, 24, 3027-3044
- Döner, C. (2011). İlköğretim öğrencilerinde internet bağımlılığının farklı değişkenlere göre incelenmesi. *Yüksek lisans tezi*, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Durkee, T., Kaess, M , Carli, V., Parzer, P., Wasserman, C., Floderus, B., et al. (2012). Prevalence of pathological internet use among adolescents in Europe: demographic and social factors. *Addiction*, 107, 2210-2222.
- Griffiths, M. D. (1999). Internet addiction: Fact or Fiction? *The Psychologist*, 12(5), 246- 250.
- Güçray, S., Çam, S. ve Erkan, Z. (2003). Sosyal Kaçınma ve Huzursuzluk ile Olumsuz Değerlendirilmekten Korkma Ölçeklerinin uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(25), 112-117.
- Güngör, D. (2000). Bağlanma stillerinin ve zihinsel modellerin kuşaklararası aktarımında anababalık stillerinin rolü. *Yayımlanmamış doktora tezi*, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- High, A. C. & Caplan, S. E. (2009). Social anxiety and computer-mediated communication during initial interactions: Implications for the hyperpersonal perspective. *Computers in Human Behavior*, 25, 475-482.
- Hooi, P. S. C. (2010). Influence of parents and peers on internet usage and addiction amongst school-going youths in Malaysia. *Doctoral dissertation*, Malaysian University, Malaysia.
- Huang, R. L., Lu, Z., Liu, J. J., You, Y. M., Pan, Z. Q., Wei, Z., et al. (2009). Features and predictors of problematic internet use in Chinese college students. *Behaviour & Information Technology*, 28(5), 485-490.
- Kandell, J. J. (1998). Internet addiction on campus: the vulnerability of college students. *Cyberpsychology and Behavior*, 1, 11–17.
- Kesici, Ş., Üre, Ö., Bozgeyikli, H. ve Sünbül, A. M. (2003). Temel Psikolojik İhtiyaçlar Ölçeğinin geçerlik ve güvenilirliği. *VII. Ulusal PDR Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı*, Malatya.

- Ko, C.H., Yen, J.Y., Yen, C.F., Chen, C.S. & Chen, C.C. (2012). The association between internet addiction and psychiatric disorder: A review of the literature. *European Psychiatry*, 27, 1–8.
- Ko, C.H., Liu, T.L., Wang, P.W., Chen, C.S., Yen, C.F. & Yen, J.Y. (2014). The exacerbation of depression, hostility, and social anxiety in the course of internet addiction among adolescents: a prospective study, *Comprehensive Psychiatry*, doi: 10.1016/j.comppsy.2014.05.003.
- Kubey, R.W., Lavin, M.J. & Barrows, J.R. (2001). Internet use and collegiate academic performance decrements: Early findings. *Journal of Communication*, 51, 366-382.
- Kuloğlu, C. (2001). İnternet kafeler ve İnternet Bağımlılığı: Ankara örneği. *Yayımlanmamış yüksek lisans tezi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Kuss, D. J., Griffiths, M. D., Karila, L. & Billieux, J. (2013). Internet addiction: A systematic review of epidemiological research for the last decade. *Current Pharmaceutical Design*, 20(25), 4026-4052.
- Lam L.T., Peng Z.W., Mai J.C. & Jing J. (2009). Factors associated with Internet addiction among adolescents. *CyberPsychology & Behavior*. 12, 551–555.
- Lee, S. J. & Chae, Y. G. (2007). Children's internet use in a family context: Influence on family relationships and parental mediation. *CyberPsychology & Behavior*. 10 (5), 640-644.
- Lee, B.W. & Stapinski, L.A. (2012). Seeking safety on the internet: Relationship between social anxiety and problematic internet use. *Journal of Anxiety Disorders*, 26, 197–205.
- Lei, L., & Wu, Y. (2007). Adolescents' paternal attachment and internet use. *CyberPsychology & Behavior*, 10(5), 633-639.
- Li, W., Garland, E. L. & Howard, M.O. (2014). Family factors in Internet addiction among Chinese youth: A review of English- and Chinese-language studies. *Computers in Human Behavior*, 31, 393–411.
- Madell, D. & Muncer, S. (2006). Internet communication: An activity that appeals to shy and socially phobic people. *CyberPsychology & Behavior*, 9 (5), 618-622.
- Marin, J. (2010). An examination of social anxiety, relationship support, self-esteem, personality traits, and motivations for online gaming and internet usage. Doctoral dissertation, Southern Illinois University, United State of America.
- McKenna, K. & Bargh, J. (2000). Plan 9 from cyberspace: The implications of the internet for personality and social psychology. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 57-75.
- Morahan-Martin, J. & Schumacher, P. (2000). Incidence and correlates of pathological internet use among college students. *Computers in Human Behavior*, 16, 13–29.
- Mossbarger, B. (2008). Is internet addiction addressed in the classroom? A survey of psychology textbooks. *Computers in Human Behavior*, 24, 468–474.
- Odabaşoğlu, G., Öztürk, Ö., Genç, Y. ve Pektaş Ö. (2007). On olguluk bir seri ile internet bağımlılığı-klinik görünümleri. *Bağımlılık Dergisi*, 8, 46-51.
- Panayides, P. & Walker, M. J. (2012). Evaluation of the psychometric properties of the Internet Addiction Test (IAT) in a sample of cypriot high school students: the

- rasch measurement perspective. *Europe's Journal of Psychology*, 8(3), 327-351.
- Papacharissi, Z. & Rubin, A. M. (2000). Predictors of internet use. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*, 44, 175-196.
- Peter, J., Valkenburg, P.M. & Schouten, A.P. (2006). Friend networking sites and their relationship to adolescents' well-being and social self-esteem. *CyberPsychology & Behavior*, 9, 584-589.
- Ryan, R. M., Rigby, C. S. & Przybylski, A. K. (2006). The motivational pull of video games: A self-determination theory approach. *Motivation and Emotion*, 30, 347-364.
- Rosenthal, J. (2009). The effect of internet use and treatment sought in individuals diagnosed with social phobia. Doctoral dissertation, Walden University, United State of America.
- Selfhout, M. H.W., Branje, S. J. T., Delsing, M., Bogt, T. F. M. & Meeus, W. H. J. (2009). Different types of internet use, depression, and social anxiety: The role of perceived friendship quality. *Journal of Adolescence*, 32, 819-833.
- Shapira, N.A., Lessig, M.C., Goldsmith, T.D., Szabo, S.T., Lazoritz, M., Gold, M.S, et al. (2003). Problematic internet use: Proposed classification and diagnostic criteria. *Depress Anxiety*, 17, 207-216.
- Shen, C. X., Liu, R.D. & Wang, D.(2013). Why are children attracted to the internet? The role of need satisfaction perceived online and perceived in daily real life. *Computers in Human Behavior*, 29, 185-192.
- Shepherd, R.M. & Edelman, R.J.(2005). Reasons for internet use and social anxiety. *Personality and Individual Differences*, 39, 949-958.
- Steinberg, L., Mounts, N.S., Lamborn, S.D. & Dornbusch, S. M. (1991). Authoritative parenting and adolescent adjustment across varied ecological niches. *J Research Adolesc*, 1, 19-36.
- Sümer, N., Güngör, D. (1999). Çocuk yetiştirme stillerinin bağlanma stilleri, benlik değerlendirmeleri ve yakın ilişkiler üzerindeki etkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, 14, 35-58.
- Şahin, İ. ve Kesici, Ş. (2009). Üniversite öğrencilerinin psikolojik ihtiyaçları ve internet kullanım fonksiyonlarının problematik internet kullanımlarını yordaması. XVIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı.
- TUİK (2013). *Hane halkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması*. 07.05.2014 Tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13569> Adlı Siteden Alınmıştır.
- Ulusoy, O. (2008). *Ergenlerde bilişim teknolojileri kullanımı ve saldırganlık ilişkisi*. Yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Weidman, A. C., Fernandez, K. C., Levinson, C. A. , Augustine, A. A., Larsen R.J. & Rodebaugh, T. L. (2012). Compensatory internet use among individuals higher in social anxiety and its implications for well-being. *Personality and Individual Differences*, 53, 191-195.
- Weiss, D. E (2013). The relationship between internet social networking, social anxiety, self esteem, narcissism, and gender among college students. *Doctoral dissertation*, Pace University, New York.

- Whang, L. S., Lee, S. & Chang, G. (2003). İnternet over-user's psychological profiles: A behavior sampling analysis on internet addiction. *CyberPsychology & Behavior*, 6(2), 143-150.
- Xiuqin, H., Huimin, Z., Mengchen, L., Jinan, W., Ying, Y. & Ran, T. (2010). Mental health personality and parental rearing styles of adolescents with Internet addiction disorder. *CyberPsychology, Behavior, and Social Networking*, 13, 401-406.
- Xu, J., Shen, L., Yan, C., Hu, H., Yang, F. Wang, L., et al. (2014). Parent-adolescent interaction and risk of adolescent internet addiction: a population-based study in Shanghai. *BMC Psychiatry*, Shanghai, China.
- Yang, S. C. ve Tung, C. J. (2007). Comparison of internet addicts and nonaddicts in Taiwanese high school. *Computers In Human Behavior*, 23, 79-96.
- Yen J.Y., Yen C. F., Chen C. C., Chen S. H.& Ko C. H. (2007). Family factors of internet addiction and substance use experience in Taiwanese adolescents. *CyberPsychology & Behavior*, 10 (3), 323-329.
- Young, K.S. (1996). Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. *CyberPsychology and Behavior*, 1(3), 237-244.
- Young, K.S. (1998). Assessment of internet addiction. *The Center for Internet Addiction Recovery*. 03.04.2014 Tarihinde www.netaddiction.com Adlı Siteden Alınmıştır.

OSMANİYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNİN ÜNİVERSİTEDEN BEKLENTİLERİNİN FAKTÖR ANALİZİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Seval SÜZÜLMÜŞ¹

ÖZET

Bu çalışmada Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi öğrencilerine 62 soruluk bir anket uygulayarak öğrencilerin üniversiteden beklentileri, faktör analizi yöntemi ile SPSS 18.0 paket programı kullanılarak araştırılmıştır. Rassal olarak seçilen 911 öğrenci üzerinde yapılan bu anket çalışmasında, birbirleriyle ilişkili çok sayıda değişken ortaya çıkmıştır. Temel bileşenler analizi yöntemiyle bu değişkenler az sayıda bağımsız faktöre indirgenerek sonuçlar yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler : Faktör Analizi, Temel Bileşenler Analizi, Varimax.

ABSTRACT

In this study, we randomly selected 911 students of Osmaniye Korkut Ata University and applied a survey study about their expectations from the university education. In our questionnaire we had 62 questions and after recording data we used SPSS 18.0 the package program to analyse these data using the factor analysis. The results of our analysis show that there are many correlated variables. To reduce the number of variables, we further used the principal component method and then we interpreted our results again.

Key Words: Factor Analysis, Principal Component Analysis, Varimax.

1. Giriş

Faktör analizi, aralarında yüksek korelasyon bulunan değişkenleri bir araya getirerek daha az sayıda temel bileşenler ya da faktörler olarak adlandırılan yeni değişkenler bulmayı amaçlar. Faktör analizi, psikoloji ile başlamış olup, günümüzde başta Sosyal Bilimler olmak üzere ekonomi, botanik, biyoloji, ziraat, tıp gibi uygulamalı bilim dallarında yaygın olarak kullanılan çok değişkenli istatistik analiz yöntemlerinden biridir.

¹ Yrd.Doç.Dr.Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Osmaniye Meslek Yüksek Okulu,
sevalsuzulmus@osmaniye.edu.tr

Faktör analizi ile ilgili ilk çalışmalar 20. yüzyılın başında Spearman (1904,1926), Karl Pearson (1901, 1912), Thomson (1951), Thurstone (1947) ve Burt (1949) tarafından yapılmıştır. Kovaryans ya da korelasyon matrislerinin yapısı analiz edilirken, iki yaklaşım söz konusudur. Bunlardan en iyi bilineni temel eksenler yöntemini geliştiren Pearson (1901)'ı takiben Hotelling (1933) bu yöntemi Temel Bileşenler Analizine genişletmiş ve Spearman (1904, 1926) faktör analizi kavramını geliştirmiştir. Çoklu faktör kavramına Garnett (1919) ile girilmiş fakat bu kavramın gelişimi 1930 ve 1940'lı yıllarda Thurstone (1931) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çoklu faktör analizi terimini ortaya atan Thurstone (1931) daha sonra basit yapı olarak da bilinen Merkezi Faktör Rotasyonu kavramını geliştirmiştir (Lawley ve Maxwell 1971, s.1; Dorton 1980, s.167).

$\mathbf{x} = \mathbf{\Lambda f} + \mathbf{e}$ şeklinde gösterilen faktör analizi modelinde \mathbf{x} 'in varyans-kovaryans matrisi $\mathbf{\Sigma} = \mathbf{\Lambda\Lambda}' + \mathbf{\Psi}$ şeklindedir. Burada; $\mathbf{x} : px1$ tipinde gözlenebilir rastgele değişkenlerin vektörü; $\mathbf{f} : kx1$ tipinde ortak faktörler olarak adlandırılan, gözlenemeyen değişkenlerin vektörü; $\mathbf{e} : px1$ tipinde gözlenemeyen değişkenlerin vektörü (hataların vektörü); $\mathbf{\Lambda} : [\lambda_{ir}]_{pxk}$ faktör yükleri olarak adlandırılan bilinmeyen sabitlerin matrisi; $\mathbf{\Psi}$ ise pxp tipinde, hatalara ait varyans-kovaryans matrisi olup, köşegenindeki elemanları $\psi_1, \psi_2, \dots, \psi_p$ olan köşegen matristir (Johnson ve Wichern, 2002, s.479; Jöreskog ve Goldberger, 1972, s.243; Lawley ve Maxwell, 1971, s.6).

Faktör analizindeki varsayımlar:

- i) \mathbf{f} , \mathbf{e} ve \mathbf{x} vektörleri sıfır ortalamalı ($E(\mathbf{f}) = 0$, $E(\mathbf{e}) = 0$, $E(\mathbf{x}) = 0$) normal dağılımlıdır.
- ii) \mathbf{e} ler birbirleriyle ilişkisiz, \mathbf{f} ler birbirleriyle ilişkisizdir.
- iii) \mathbf{e} ile \mathbf{f} de birbiriyle ilişkisizdir ($Cov(\mathbf{f}, \mathbf{e}) = 0$) (Kendall ve Lawley, 1956; Isogawa ve Okamoto 1980, s. 482).

Faktör analizinde ilk aşama gözlenen değişken değerleri arasında korelasyonların hesaplanarak orijinal değişkenlerin korelasyon matrisinin oluşturulmasıdır. Korelasyon matrisinden faktör çıkarma yöntemlerinden birinin kullanılarak döndürülmemiş faktör matrisinin elde edilmesi analizin ikinci aşamasını oluşturur. Analizin üçüncü aşaması, döndürme yöntemlerinden birinin kullanılarak döndürülmüş faktör matrisinin elde edilmesidir. Döndürülmüş faktör matrisinin yorumlanması ise analizin son aşamasını oluşturur (Harman, 1968; Kim ve Mueller, 1978, s.46).

Matematiksel olarak, her bir değişkenin temel faktörlerin doğrusal bileşeni olarak ifade edilmesi bakımından faktör analizi bir dereceye kadar çoklu regresyon analizine benzerlikler gösterir.

Ortak faktörler gözlenmiş değişkenlerin doğrusal bileşeni şeklinde gösterilirler.

$$f_i = w_{i1}x_1 + w_{i2}x_2 + w_{i3}x_3 + \dots + w_{ik}x_p \quad i = 1, 2, \dots, k$$

Burada;

f_i = i . inci faktörün tahmini,

w_i = ağırlık ya da faktör skor katsayısı,

p = değişken sayısıdır.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde temel bileşenler analizi yöntemi, üçüncü bölümünde faktör döndürmesi yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde ise Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilere 62 soruluk bir anket uygulayarak öğrencilerin üniversiteden beklentileri, SPSS 18.0 paket programı kullanılarak faktör analizi yöntemi ile belirlenmiş ve elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır.

2. Temel Bileşenler Analizi Yöntemi (TBA)

p tane değişkeni

$$\mathbf{x}' = (x_1, x_2, \dots, x_p)$$

vektörü ile gösterelim. Değişkenlerin sadece varyans ve kovaryansları ile ilgilendiğimizden x_1, x_2, \dots, x_p lerin her birinin ortalaması sıfır kabul edilebilir. Kovaryans matrisi Σ 'nin $\delta_1, \delta_2, \dots, \delta_p$ özdeğerinin farklı ve azalan sırada düzenlendiğini kabul edelim. Kovaryans matrisi;

$$\Sigma = \Gamma \Delta \Gamma'$$

olarak yazılabilir. Δ , köşegeninde $\delta_1, \delta_2, \dots, \delta_p$ olan köşegen matris ve Γ $p \times p$ tipinde ortogonal bir matristir. Γ 'nin i . sütunu δ_i özdeğerlerine karşılık gelen özvektör olup, Σ 'nin özdeğerleri farklı olduğundan, Γ tek olarak tanımlıdır.

Temel Bileşenler cebirsel olarak x_i değişkenlerinin doğrusal bileşeni olarak ifade edilir. Yeni y_1, y_2, \dots, y_p değişkenlerini $\mathbf{y} = \Gamma' \mathbf{x}$ eşitliği ile tanımlayalım. Bu durumda \mathbf{y} 'ler ilişkisiz ve y_i 'nin varyansı δ_i 'dir. Yani; $\mathbf{X}_{n \times p}$ veri matrisine uygun dönüşüm yapılarak, birbirleri ile ilişkisiz kolonlardan oluşan bir veri kümesi elde

edilmiş olur. Temel bileşenler analizinde x_i değişkenlerine ait toplam varyans p -tane y_i değişkenleri (temel bileşenler) bulunduğu açıklandığında açıklanabilir. Yeni y_1, y_2, \dots, y_p değişkenlerini x_1, x_2, \dots, x_p değişkenlerinin doğrusal bileşeni olarak yazıp, her bir y_i 'nin varyansı sırasıyla maksimum yapılmaktadır (Chatfield ve Collins, 1980). Eğer verideki toplam varyansın büyük bir miktarı daha az sayıda temel bileşen tarafından açıklanıyorsa, o zaman yorum yaparken araştırmacı, bu az sayıdaki temel bileşenleri p orijinal değişkenler yerine kullanır. Böylece temel bileşenler analizi veri indirgeme yöntemi olarak da kullanılır (Sharma, 1996, s.66).

3. Faktör Döndürmesi

Faktörlerin elde edilmesinden bir sonraki adım; faktörleri daha iyi yorumlayabilmek için “döndürme” yapılmasıdır. Faktör döndürmesinde iki yöntem kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi eksenler dik olacak şekilde döndürmedir. Buna “dik döndürme” adı verilir. İkinci yöntemde ise her faktör birbirinden bağımsız olarak döndürülür. “Eğik döndürme” adı verilen bu yöntemde eksenlerin birbirlerine dik olması gerekli değildir, eğik döndürme farklı açılarla yapılmaktadır. Sonuç olarak, iki döndürme yöntemi arasındaki en önemli istatistiksel farklılık; dik döndürmede faktörler ilişkisiz iken, eğik döndürmede ilişkilidir. Bu çalışmadaki yapılan uygulamada dik döndürme yöntemlerinden Varimax ve Quartimax yöntemleri kullanıldığından, bu yöntemler hakkında bilgi verilecektir.

Quartimax yönteminin amacı, orijinal \mathbf{A} faktör yüklerinin karelerinin varyansı maksimum olan yeni bir \mathbf{D} faktör matrisinin oluşması için dik (ortogonal) dönüşüme karar vermektir. p değişkenli k faktörlü faktör modelinde, faktör yüklerinin karelerinin varyansı

$$\mathbf{Q} = \text{Var}(DD') = (1/pk) \sum_{i=1}^p \sum_{j=1}^k (d_{ij}^2 - \bar{d}^2)^2 \quad (1)$$

dır. Burada faktör yüklerinin karelerinin ortalaması

$$\bar{d}^2 = (1/pk) \sum_{i=1}^p \sum_{j=1}^k d_{ij}^2$$

dır. Böylece (1) eşitliği

$$\mathbf{Q} = (1/pk) \sum_{i=1}^p \sum_{j=1}^k d_{ij}^4 - (\bar{d}^2)^2$$

şekline gelir (Harman, 1968).

Varimax yöntemi, quartimax yöntemine benzerdir. Varimax yönteminde de faktör varyansları en büyük olacak şekilde döndürme yapılır (Kaiser, 1958).

$$\mathbf{D} = (d_{ij}) = \mathbf{\Lambda}\mathbf{\Gamma}$$

eşitliğinde, $\mathbf{\Gamma}_{k \times k}$ ortogonal bir matris ($\mathbf{\Gamma}\mathbf{\Gamma}' = \mathbf{I}_k$), \mathbf{D} dik dönüştürülmüş yüklerin

matrisi ve $d_j = \sum_{i=1}^p d_{ij}^2 \quad j = 1, 2, \dots, k$ olmak üzere

$$\sum_{j=1}^k \sum_{i=1}^p (d_{ij}^2 - p^{-1}d_j)^2 \quad (2)$$

eşitliği maksimum yapılır. Böyle bir yöntem, \mathbf{D} 'nin sütunlarını ya büyük (mutlak değerce) değerli ya da 0 değerli yapmaya çalışır. Böylece, yöntem değişkenlerle güçlü ilişkileri veren faktörleri ya da hiç ilişkili olmayan faktörleri verir. Varimax yöntemi; faktör yük matrisinin her bir kolonunun normalize edilmesiyle elde edilen yüklerin, varyanslarının toplamının maksimum yapılması olarak da tanımlanır ve (2) eşitliğini maksimum yapma yerine, $d_{ij}^* = d_{ij}/h_i$ olmak üzere,

$$V = (1/p^2) \sum_{j=1}^k \left[p \sum_{i=1}^p d_{ij}^{*4} - \left(\sum_{i=1}^p d_{ij}^{*2} \right)^2 \right]$$

fonksiyonu maksimum yapılır. Burada

$$h_i^2 = \sum_{j=1}^k d_{ij}^2 = \sum_{j=1}^k \lambda_{ij}^2$$

şeklinde olup, i . değişkenle tüm k faktörleri arasındaki ortak varyansı göstermektedir. Bu ortak varyans dik dönüşüm altında değişmez. Burada, λ_{ij} dönüştürülmemiş faktör yüklerini göstermektedir (Srivastava, 2002).

4. Uygulama

Bu çalışmada 2014-2015 eğitim-öğretim yılında Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilere 62 soruluk bir anket uygulayarak öğrencilerin üniversiteden beklentileri, faktör analizi yöntemi ile SPSS 18.0 paket programı kullanılarak araştırılmıştır. Rassal olarak seçilen 911 öğrenci üzerinde yapılan

bu anket çalışmasında, ankete katılan öğrencilerin kişisel özellikleri ile onların yüksek öğretimden beklentileri ve okudukları bölümleri, ders içerikleri ve öğretim elemanları ile ilgili düşünceleri incelenmiştir. Ortaya çıkan birbirleriyle ilişkili çok sayıda değişken temel bileşenler analizi yöntemiyle az sayıda bağımsız faktöre indirgenerek sonuçlar yorumlanmıştır. Ankette yer alan 62 sorudan öğrencilerin kişisel özellikleri ile ilgili sorular hariç diğer sorular 5’li Likert Ölçeği kullanılarak değerlendirilmiştir. Öğrencilerin üniversiteden beklentilerini ölçen 22 soru (değişken) üzerinde faktör analizi yöntemi uygulanarak sonuçlar yorumlanmıştır.

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Yeterliliği Ölçütü: Gözlenen korelasyon katsayıları büyüklüğü ile kısmi korelasyon katsayılarının büyüklüğünü karşılaştıran bir indekstir. KMO oranının (0.5)’in üzerinde olması gerekir. Oran ne kadar yüksek olursa veri kümesi faktör analizi yapmak için o kadar iyidir denilebilir. KMO değerleri ile ilgili yorumlar aşağıdaki gibidir (Sharma, 1996, s.116).

KMO DEĞERİ	YORUM
0,90	Mükemmel
0,80	Çok İyi
0,70	İyi
0,60	Orta
0,50	Zayıf
0,50 den az	Kabul Edilemez

5. Bulgular

Tablo 1’de verilen Kaiser-Meyer-Olkin (KMO); örneklem uygunluğu ölçütünü incelediğimizde KMO=0,943 olarak elde edilmiş, bu değer yaklaşık % 90 değerine karşılık gelip, verimiz faktör analizi uygulanması için mükemmel olarak yorumlanır.

Tablo 1. KMO ve Bartlett Testi

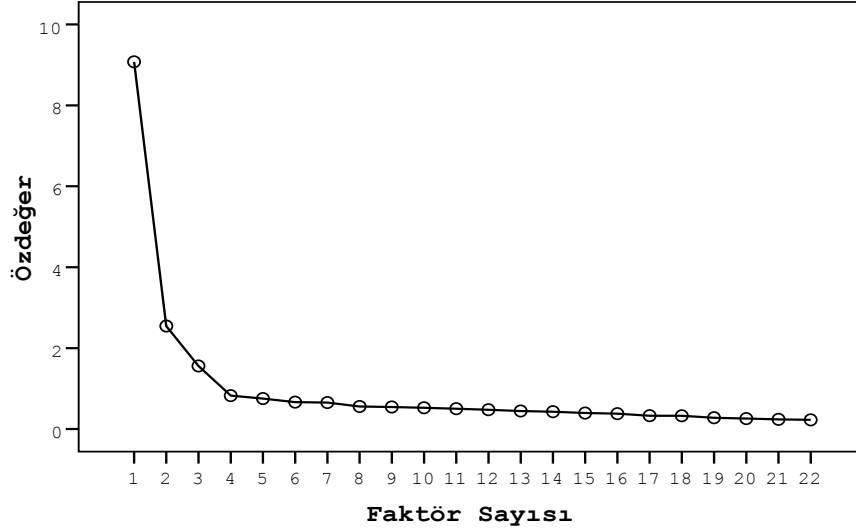
Kaiser-Meyer-Olkin Ölçümü		,943
	Yaklaşık Ki-Kare Değeri	10921,487
Bartlett Küresellik Testi	s.d.	231
	p-değeri	,000

Barlett Testi (Barlett Test Of Sphericity): Korelasyon matrisinde değişkenlerin en azından bir kısmı arasında yüksek orantılı korelasyonlar olduğunu test eder. Analize devam edilebilmesi için “Korelasyon matrisi birim matristir” sıfır hipotezinin reddedilmesi gerekir. Eğer sıfır hipotezi reddedilirse, değişkenler arasında yüksek korelasyonlar olduğunu, başka bir değişle veri kümesinin faktör analizi için uygun olduğunu gösterir (Hair vd., 1998, s.374).

Korelasyon matrisinin birim matris olup olmadığını test etmek için kullanılan Bartlett Küresellik Testi sonucunu incelediğimizde, ki-kare değerinin 10921,487 olması ve p-değerinin 0,000 olmasından dolayı korelasyon matrisinin birim matris olmadığı

hipotezi kabul edilmiştir. Buradan veri kümesinin faktör analizi için uygun olduğu sonucuna varılmıştır.

Şekil 1'deki çizgi grafiğinden ilk 3 özdeğerden sonra, eğimimiz düzleştiğinden analize ilk 3 faktörle devam edilmiştir.

Şekil 1. Çizgi Grafiği

Ortak Faktör Varyans (OFV)'ları, analize dahil edilen her bir değişkene ait varyansın ortak faktörler tarafından açıklanma miktarını gösterir. Faktör çıkarma yöntemlerinden temel bileşenler analizi kullanılarak elde edilen, ortak faktör varyansları Tablo 2'de verilmiştir. OFV'ları % 45.8 ile % 75.1 arasında değişmektedir.

Tablo 2. TBA Yöntemi Uygulandığında Ortak Faktör Varyansları

Üniversite	Fakülte	Bölüm	Üniversite Binaları	Kütüphane	Kantin
0,619	0,670	0,561	0,621	0,534	0,540
Ulaşım	Öğretim	İletişim	Eğitim-	Yabancı	İklimlendirme

İmkanları	Elemanları		Öğretim	Dil	
0,484	0,701	0,608	0,725	0,484	0,540
Barınma	Temizlik	Spor Tesisleri	Öğrenci İşleri	Kampüs İmkanları	Yemekhane
0,561	0,487	0,689	0,584	0,751	0,659
Çevre Düzeni	Mediko Sosyal Hizmetleri	Sosyal Etkinlikler	Laboratuvarlar		
0,619	0,587	0,646	0,458		

TBA kullanılarak elde edilen üç faktöre göre yapılan çözümlemede özdeğerler, varyans açıklama yüzdeleri ve birikimli varyans Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. TBA Uygulandığında Özdeğerlere Dayalı Hesaplanan Açıklanan Varyans Değeri

Faktörler	Faktörleştirme Sonrası Yüklerin Kareleri Toplamı			Faktör Döndürmesi Sonrası Yüklerin Kareleri Toplamı			
	Toplam	Varyans %	Birikimli %	Toplam	Varyans%	Birikimli	%
1	8,949	40,679	40,679	4,539	20,631	20,631	
2	2,507	11,396	52,075	4,425	20,115	40,746	
3	1,672	7,602	59,676	4,165	18,930	59,676	

İlk faktör tüm değişkenlerdeki maksimum varyansı açıklar. İlk özdeğer varyansın %40,679'luk kısmını, ikinci özdeğer %11,396 üçüncü özdeğer %7,602'lik kısmını açıklamaktadır. Böylece üç faktör orijinal değişkenlerdeki varyansın %59,676'lık kısmını açıklamaktadır. Benzer şekilde devam edildiğinde faktörlerin varyans açıklama yüzdeleri giderek azalacaktır. Faktör sayısı belirleme kriteri olarak 1'den büyük özdeğer sayısının 3 olduğu da göz önüne alınarak, ilk 3 faktöre ait bilgiler verilmiştir. "Faktörleştirme Sonrası Yüklerin Kareleri Toplamı" sütununda, çıkarılan faktörler hakkında bilgi verilmektedir. "Faktör Döndürmesi Sonrası Yüklerin Kareleri Toplamı" sütununda yer alan özdeğerler ve varyans açıklama yüzdeleri ise önceki sütunlarda hesaplanan değerlerden farklıdır. Fakat faktör kümesi için birikimli varyans yüzdesi aynı kalmıştır. Döndürme yapıldıktan sonra faktörlerin sayısı ve toplam varyansı açıklama oranı değişmeyip, her bir faktörün bireysel olarak açıkladığı oranda farklılık olmuştur. Faktörleştirme işleminden sonra, analize kaç faktör ile devam edileceğine karar verebilmek için, açıklanan toplam varyans miktarı oldukça önemli bir göstergedir. Varyans açıklama yüzdesi Tablo 3'te 59,676 dır. Yani yaklaşık %40 gibi bir bilgi kaybıyla değişkenler açıklanmıştır.

Örneğimize "Temel Bileşenler Analizi" yöntemi ile birlikte "Varimax" ve "Quartimax" döndürme yöntemleri uygulandı. İki döndürme yöntemi ile elde edilen

sonuçlar arasında farklılık olmadığından burada sadece Varimax yönteminden elde edilen sonuç verilmiştir.

Faktör matrisi, faktörleştirme aşamasında elde edilen faktörler ile değişkenler arasındaki ilişkiyi gösterdiği halde, bu matriste bir değişken birden fazla faktörle aynı anda yüksek ilişkili olduğundan bu matrise dayanarak anlamlı faktörleri tanımlamak oldukça güç olacağından döndürülmüş faktör matrisi incelenir. Örneğin; Tablo 4'te “**Yemekhane**” ve “**Çevre Düzeni**” değişkenleri 1 ve 2 nolu faktörle hemen hemen aynı oranda ilişkiye sahip olduğundan bu değişkenin hangi faktör tarafından açıklanabildiğini söylemek zordur. Ancak döndürme sonrası Tablo 5 incelendiğinde “**Yemekhane**” ve “**Çevre Düzeni**” değişkenlerinin sadece 1. faktörle yüksek ilişkiye sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 4. TBA Yöntemi Uygulandığında Döndürmesiz Faktör Matrisi

	Faktörler		
	1	2	3
Üniversite Binaları	0,716	-0,154	0,290
Eğitim-Öğretim	0,709	-0,381	-0,276
Kampüs İmkanları	0,706	0,471	-0,174
Öğrenci İşleri	0,694	-0,082	0,309
İletişim	0,694	-0,314	-0,169
Fakülte	0,682	-0,328	-0,313
Üniversite	0,675	-0,283	-0,290
Öğretim Elemanları	0,668	-0,409	-0,296
Spor Tesisleri	0,657	0,495	-0,110
Sosyal Etkinlikler	0,655	0,431	-0,177
İklimlendirme	0,631	-0,091	0,366
Kütüphane	0,631	-0,095	0,357
Mediko Sosyal Hizmetleri	0,630	0,412	-0,142
Kantin	0,620	0,372	-0,131
Laboratuvarlar	0,608	-0,092	0,282
Yemekhane	0,595	0,546	-0,080
Temizlik	0,595	-0,058	0,360
Bölüm	0,591	-0,319	-0,332
Çevre Düzeni	0,579	0,532	-0,041
Ulaşım İmkanları	0,568	-0,149	0,373
Barınma	0,554	-0,029	0,503
Yabancı Dil	0,525	-0,427	-0,164

Tablo 5'te “**Yemekhane**” değişkeni için, birinci faktör $(0,786)^2$ 'lik, ikinci faktör $(0,063)^2$ 'lik, üçüncü faktör $(0,192)^2$ 'lik bir varyansı açıklayacaktır. Böylelikle bu değişkene ait toplam varyans açıklama oranı: $(0,786)^2 + (0,063)^2 + (0,192)^2 = 0,657$ olarak bulunmuştur.

Tablo 5. TBA ve Varimax Yöntemi Uygulandığında Döndürülmüş Faktör Matrisi

Değişkenler	Faktörler		
	1	2	3
Kampüs İmkanları	0,814	0,224	0,194
Spor Tesisleri	0,789	0,145	0,213
Yemekhane	0,786	0,063	0,192
Çevre Düzeni	0,756	0,040	0,215
Sosyal Etkinlikler	0,755	0,220	0,169
Mediko Sosyal Hizmetleri	0,717	0,197	0,185
Kantin	0,677	0,209	0,195
Öğretim Elemanları	0,134	0,796	0,222
Eğitim-Öğretim	0,175	0,792	0,257
Fakülte	0,210	0,765	0,203
Üniversite	0,235	0,721	0,210
Bölüm	0,170	0,717	0,133
İletişim	0,192	0,684	0,322
Yabancı Dil	0,006	0,651	0,247
Barınma	0,166	0,062	0,728
İklimlendirme	0,195	0,219	0,674
Üniversite Binaları	0,214	0,348	0,673
Kütüphane	0,194	0,227	0,667
Öğrenci İşleri	0,253	0,282	0,664
Ulaşım İmkanları	0,113	0,214	0,652
Temizlik	0,202	0,182	0,643
Laboratuvarlar	0,202	0,253	0,594

Döndürülmüş faktör matrisinde 1.Faktör “Kampüs İmkanları, Spor Tesisleri, Yemekhane, Çevre Düzeni, Sosyal Etkinlikler, Mediko Sosyal Hizmetleri ve Kantin” değişkenleri için yüksek katsayılara sahiptir. 2.Faktör ise “ Öğretim Elemanları, Eğitim-Öğretim, Fakülte, Üniversite, Bölüm, İletişim ve Yabancı Dil” değişkenleri için yüksek katsayıya sahiptir. 3.Faktör ise “Barınma, İklimlendirme, Üniversite Binaları, Kütüphane, Öğrenci İşleri, Ulaşım İmkanları, Temizlik ve Laboratuvarlar” değişkenleri için yüksek katsayıya sahiptir. Faktör skor katsayıları matrisine bakıldığında bütün değişkenler için aynı sonuca varıldığı görülmektedir.

Tablo 6. Temel Bileşenler Analizi Yöntemi ve Varimax Döndürme Yöntemi Uygulandığında Faktör Skor Katsayıları

	Faktörler		
	1	2	3
Yemekhane (X ₁₈)	0,220	-0,065	-0,036
Kampüs İmkanları (X ₁₇)	0,218	-0,009	-0,068
Spor Tesisleri (X ₁₅)	0,213	-0,040	-0,042
Çevre Düzeni (X ₁₉)	0,209	-0,076	-0,017
Sosyal Etkinlikler (X ₂₁)	0,203	-0,002	-0,070
Mediko Sosyal Hizmetleri (X ₂₀)	0,190	-0,011	-0,054
Kantin (X ₆)	0,175	-0,006	-0,047
Öğretim Elemanları (X ₈)	-0,041	0,239	-0,070
Eğitim-Öğretim (X ₁₀)	-0,032	0,228	-0,060
Fakülte (X ₂)	-0,012	0,226	-0,082
Bölüm (X ₃)	-0,012	0,224	-0,098
Üniversite (X ₁)	-0,002	0,207	-0,075
Yabancı Dil (X ₁₁)	-0,075	0,190	-0,015
İletişim (X ₉)	-0,028	0,176	-0,015
Barınma (X ₁₃)	-0,050	-0,123	0,277
Ulaşım İmkanları (X ₇)	-0,067	-0,050	0,224
İklimlendirme(X ₁₂)	-0,043	-0,058	0,221
Kütüphane (X ₅)	-0,043	-0,054	0,217
Temizlik (X ₁₄)	-0,035	-0,066	0,214
Öğrenci İşleri (X ₁₆)	-0,028	-0,037	0,198
Üniversite Binaları (X ₄)	-0,046	-0,012	0,195
Laboratuvarlar (X ₂₂)	-0,033	-0,032	0,180

6. Tartışma ve Sonuç

Faktör analizi sonucuna göre üç faktörlü aşağıdaki model bulunmuştur:

$$F_1 = -0,002X_1 - 0,012X_2 - 0,012X_3 - 0,046X_4 - 0,043X_5 + 0,175X_6 - 0,067X_7 - 0,041X_8 \\ - 0,028X_9 - 0,032X_{10} - 0,075X_{11} - 0,043X_{12} - 0,050X_{13} - 0,035X_{14} + 0,213X_{15} \\ - 0,028X_{16} + 0,218X_{17} + 0,220X_{18} + 0,209X_{19} + 0,190X_{20} + 0,203X_{21} - 0,033X_{22}$$

$$F_2 = 0,207X_1 + 0,226X_2 + 0,224X_3 - 0,012X_4 - 0,054X_5 - 0,006X_6 - 0,050X_7 + 0,239X_8 \\ + 0,176X_9 + 0,228X_{10} + 0,190X_{11} - 0,058X_{12} - 0,123X_{13} - 0,066X_{14} - 0,040X_{15} \\ - 0,037X_{16} - 0,009X_{17} - 0,065X_{18} - 0,076X_{19} - 0,011X_{20} - 0,002X_{21} - 0,032X_{22}$$

$$F_3 = -0,075X_1 - 0,082X_2 - 0,098X_3 + 0,195X_4 + 0,217X_5 - 0,047X_6 + 0,224X_7 - 0,070X_8 \\ - 0,015X_9 - 0,060X_{10} - 0,015X_{11} + 0,221X_{12} + 0,277X_{13} + 0,214X_{14} - 0,042X_{15} \\ + 0,198X_{16} - 0,068X_{17} - 0,036X_{18} - 0,017X_{19} - 0,054X_{20} - 0,070X_{21} + 0,180X_{22}$$

Bu modeller dikkate alındığında birinci faktörde öğrencilerin üniversiteden beklemedikleri “Yemekhane, Kampüs İmkanları, Spor Tesisleri, Çevre Düzeni, Sosyal Etkinlikler, Mediko Sosyal Hizmetleri ve Kantin” değişkenleri etkili olduğundan bu faktör “sosyal imkanlar” faktörü olarak adlandırılabilir.

İkinci faktörde öğrencilerin aldıkları eğitimin kalitesini belirlemede ölçüt olabilecek “Öğretim Elemanları, Eğitim-Öğretim, Fakülte, Bölüm, Üniversite, Yabancı Dil ve İletişim” değişkenleri etkili olduğundan bu faktör “öğretim imkanları” faktörü olarak adlandırılabilir.

Üçüncü faktörde üniversitenin öğrencilere zorunlu olarak sağlaması gereken “Barınma, Ulaşım İmkanları, İklimlendirme, Kütüphane, Temizlik, Öğrenci İşleri, Üniversite Binaları ve Laboratuvarlar” gibi değişkenler etkili olduğundan bu faktör “fiziki imkanlar” faktörü olarak adlandırılabilir.

Sonuç olarak toplam varyansın yaklaşık %40.679’unu birinci, %11.396’sını ikinci ve %7.602’sini ise üçüncü faktör açıklamaktadır. Böylece bu üç faktör toplam varyansın %59,676’sını açıklamaktadır. Sosyal bilimlerde, bilgi genelde tam olmadığından, toplam varyansın %60’ı ve hatta bazı örneklerde daha az bile olması kabul edilebilmektedir (Hair vd., 1998, s.73). Bu değer yeterince büyük olmamasına rağmen, anketin örnek büyüklüğüne göre sonucun tahmin edici bir sonuç olduğu söylenebilir.

7. Kaynaklar

Burt, C., (1949). Alternative methods of factor analysis and their relations to pearson’s method of principal axes. Br.J. Psychol. Statist.Sect., 2, 98-121.

- Chatfield, C., ve Collins, A.J., (1980). *Introduction To Multivariate Analysis*. Chapman and Hall Ltd., London.
- Darton, R.A., (1980). Rotation in factor analysis. *The Statistician*, 29(3), 167-194.
- Garnett, J.C.M., (1919). On certain independent factors in mental measurements. *Proceedings Of the Royal Society*. London, A, 96, 91-111.
- Hair; J.F., Anderson R.E., Tatham, R.L. ve Black W.C., (1998). *Multivariate Data Analysis With Readings*. Pentice-Hall International Inc., USA.
- Harman, H.H., (1968). *Modern Factor Analysis*, The University Of Chicago Pres, Chicago.
- Hotelling, H., (1933). Analysis of a complex of statistical variables into principal components. *Journal of Educational Psychology*, 24, 417-441, 498-520.
- Isogawa, Y., and Okamoto, M., (1980). Linear prediction in the factor analysis model. *Biometrika*, 67(2), 482-484.
- Johnson, R.A., ve Wichern, D.W., (2002). *Applied Multivariate Statistical Analysis*. Prentice-Hall Inc., United States of America.
- Jöreskog, K.G., ve Goldberger, A.S., (1972). Factor analysis by generalized least squares. *Psychometrika*, 37(3), 243-260.
- Kaiser, H.F., (1958). The varimax criterion for analytic rotation in factor analysis. *Psychometrika*, 23(3), 187-200.
- Kendall, M.G. ve Lawley, D.N., (1956). The principles of factor analysis. *J. Roy. Statist. Soc. Ser.A*, 83-84.
- Kim, Jae_On, ve Mueller, C. W., (1982). *Introduction To Factor Analysis: What It is and How To Do It*. Sage Publications, Inc., Beverly Hills, London.
- Lawley, D. N., ve Maxwell, A.E., (1971). *Factor Analysis As A Statistical Method*. American Elsevier Publishing Company, Inc., New York.
- Pearson, K., (1901). On lines and planes of closest fit to a system of points in space. *Phil. Mag.*, 2(6), 557-572.
- Pearson, K., (1912). On the general theory of the influence of selection on correlation and variation. *Biometrika*, 8, 437-443.
- Sharma, S., (1996). *Applied Multivariate Techniques*, USA.
- Spearman, C., (1904). General intelligence objectively determined and measured. *American Journal of Psychology*, 15, 201-293.
- Spearman, C., (1926). *The Abilities Of Man*. MacMillan, London
- Srivastava, M.S., (2002). *Methods of Multivariate Statistics.*, John Wiley&Sons, Inc., Canada.
- Thomson, G.H., (1951). *The Factorial Analysis of Human Ability*, London University Pres, London.
- Thurstone, L.L., (1931). Multiple factor analysis. *Psychological Review*, 38, 406-427.
- Thurstone, L.L., (1947). *Multiple Factor Analysis*. University of Chicago Press, Chicago.

TÜRKİYE İÇİN ALTERNATİF BİR KALKINMA POLİTİKASI OLARAK İNSANİ GELİŞME YAKLAŞIMI¹

Mehmet Sedat UĞUR²

ÖZET

Kalkınma, insanların yararlandıkları gerçek özgürlüklerin genişletilmesi sürecidir ve temel olarak insanlarla ilgilidir. Merkezine insanı alarak onun temel kapasitelerine ve özgürlüğüne odaklanan insani gelişme yaklaşımı, kalkınma sürecinde önemli bir yer tutar. Neoliberal görüşte ise kalkınmanın içeriği milli gelirde rakamsal bir artışı ifade eder ve odak noktası iktisadi büyümedir. Bu, gelişmekte olan ülkelerin deneyimlerine bakıldığında yetersiz ve işlevsiz kalmaktadır. Ancak bu, milli gelir artışının önemini veya iktisadi büyümeyi reddetmek anlamına gelmez. Gerekliliği olan, böylesi bir büyümenin kalitesinin büyümenin miktarı kadar önemli olduğunun anlaşılmasıdır. Bilinçli bir kamu politikasıyla iktisadi büyümenin insanların yaşam kalitesini artırması gerekir. Dolayısıyla sürdürülebilir bir kalkınma anlayışı için, başta eğitim ve sağlık olmak üzere -geliri de dışlamadan- insanların temel kapasitelerine odaklanan ve insani özgürlükleri ön planda tutan bir anlayışın benimsenmesi şarttır. Ancak bu şekilde, insan refahını tam anlamıyla anlayabilmek mümkün olabilir.

Anahtar Kelimeler: İnsani gelişme, neoliberalizm, alternatif kalkınma, Türkiye.

HUMAN DEVELOPMENT APPROACH AS AN ALTERNATIVE DEVELOPMENT POLICY FOR TURKEY

ABSTRACT

Development is a process of expanding the real freedoms that people enjoy. Main concern of development and its primary focus is human beings. Human development approach stands as a considerable progress in development. This approach focuses on people's basic capabilities and their freedom by putting them in center of its analysis. In contrast, trend focus of neoliberal approach is economic growth and content of development is an increase in national income. But, such a development view remains deficient and non-functional according to the experiences of developing countries. However, rejecting income expansion is not the main idea in here. What is needed is to understand that the quality of this growth is just as important as its quantity. By no means, a conscious public policy is needed to translate economic growth into people's quality of life. Therefore, it is required to adopt an approach for a sustainable

¹ Bu çalışma, 2011 yılında Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim dalında tamamlanan “İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neoliberal Politikaların Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır. Çalışma, daha önce de 22-23 Aralık 2011 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen “Yedinci Ekonomik Yaklaşım Kongresinde” sunulmuş ve önerilere bağlı olarak geliştirilmiş ve güncelleştirilmiştir. Tezin sonuca ulaştırılması aşamasında tezin danışmanlığını yürüten ve değerlendirmeleri ile tezin ilerlemesine katkıda bulunan Prof. Dr. Murat Doğanlar’a ve hem tezin hem de çalışmanın ilk taslaklarını okuyup önerileriyle daha iyi hale getiren Yrd. Doç. Dr. Tolga Kabaş’a teşekkürlerimi sunarım.

² Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, sugur@cu.edu.tr

development view which introduces the human freedoms and focuses on the expansion of human choices in the areas of education, health and income. Only then, there's a major chance to understand human well-being.

Keywords: Human development, neoliberalism, alternative development, Turkey.

1. Giriş

Geçmişten bugüne kalkınma politikaların seyri, genel olarak kalkınmayı sanayileşme, modernleşme gibi farklı kavramlarla eşdeğer görerek, belirli bir iktisadi büyüme sağlama üzerine olmuştur. Ancak kalkınmanın esas içeriği, sosyal, siyasal, kültürel birçok değişkeni de içerisinde barındırdığından, bir politika olarak yalnızca gelir artışına odaklanan bir büyüme anlayışı, toplumun ilerlemesinde ve bu toplumun gerçek kalkınma düzeyinin anlaşılmasında yetersiz kalır. Bu nedenle de bu, insanı analizinin merkezine koyan, insan odaklı bir kalkınma anlayışına geçişi mecbur kılar. Gerçek anlamda kalkınma ancak insanların yaşamlarını özgür bir şekilde sürdürebildiği bir toplum içerisinde gerçekleştirilebilir ve dolayısıyla sadece ekonomik çıktının veya kişi başına gelirin artırılması gibi ekonomik göstergelerle ifade edilen bir 'kalkınma' anlayışı böylesi bir süreçte anlamsız kalır.

Kalkınmayı, insanların kapasitelerinin genişletilmesi süreci olarak gören kapasite yaklaşımı, hem geleneksel kalkınma anlayışına meydan okuması, hem de analizinin merkezine insanı koyması ile önem arz eder. Tercih ve fırsatların genişletilmesi ve bireyin özgürlüğüne odaklanması, kalkınmada insanı, yalnızca 'işgücü veya sermaye' olarak görmekten kurtarır, onu kalkınmada 'eyleyen ve katılım sağlayan' birey haline getirir. Bu noktada 'fayda' artık insan refahının tek ölçütü olmaktan çıkar. Bireysel özgürlüğün, bir önkoşul olduğu bu yaklaşımla etik bir kalkınma anlayışının da temelleri atılmış olur. Artık birey, tahmin edilebilir bir 'temsili ajan' olmaktan çıkarak, çoğul motivasyonlara sahip, diğer bireylerden farklı, ancak günlük hayatta görmeye de alışık olduğumuz birey halini alır.

Özgürlüğe ve temel kapasitelere odaklanan insani gelişme yaklaşımı ile iktisadi etkinliği analizinin merkezine koyan ve rasyonaliteyi evrensel bir koşul olarak kabul eden neoliberal anlayışın kavramsal çerçevelerinin incelenmesi ve karşılaştırılması, ölçümlerindeki ve genel hatlarındaki farklılıkların anlaşılmasına çalışılması bu çalışmanın temel amaçlarından birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda, yalnızca gelir çözümlemesini içeren neoliberal görüş, çalışmanın bir boyutunu ifade ederken, çok boyutlu bir anlayış sunan insani gelişme yaklaşımı ise çalışmanın diğer boyutunu oluşturmuş olur. Son bölüm ise, Türkiye'nin insani gelişme sürecini ve insani gelişme göstergelerini incelemeyi amaçlamaktadır. Burada da, kalkınma sürecinin salt iktisadi unsurları değil, diğer tüm unsurları da içerisinde barındırması gerektiği düşüncesiyle, insani gelişme göstergeleri Türkiye için incelenmiş ve bu bağlamda Türkiye için insani gelişme sürecinin olumlu yönde nasıl gerçekleşebileceğinin anlaşılması hedeflenmiştir.

2. Kalkınma Kavramı, Anlamsal İçeriği, Kalkınma İktisadi'nin Tarihsel Gelişimi

Kalkınma kavramı anlamsal olarak arzulanır bir içeriğe sahiptir. Bu nedenle de insanoğlu, uygarlık tarihinin en başından beri bir kalkınma çabası içerisinde olmuştur. Ancak kavram, yalnızca rakamsal artış ifade eden büyüme kavramından ayrılır. Dolayısıyla da toplumun ve ekonominin tüm unsurlarıyla birlikte iyileştirilmesi gerektiğini ifade eder. Kalkınmayı insanların yararlandıkları gerçek özgürlüklerin genişletilmesi

süreci olarak gören Sen (2004, s. 17)'e göre de, kalkınmaya daha geniş çerçeveden bakmak ve dolayısıyla insanların özgürlüklerine odaklanmak, kalkınmayı gayrisafi milli hasılanın büyümesiyle, bireysel gelirdeki artışla, sanayileşmeyle, teknolojik ilerlemeyle ya da toplumsal modernleşmeyle özdeşleştiren daha dar kapsamlı anlayışlara ters düşer. Bu noktada kalkınma, yalnızca iktisadi göstergelerin değil, aynı zamanda sosyal, siyasal ve kültürel olmak üzere diğer tüm koşulların da geliştirilmesini ifade etmiş olur.

Kalkınma kavramı, tarihin farklı dönemlerinde farklı anlamlarda kullanılabilmektedir. A. Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ndeki kalkınma düşüncesi, "İngiltere'nin bolluk ve yeniliğe doğru ilerleme sürecini" ifade ederken; D. Ricardo, kalkınmanın itici gücünün, ticaret ve teknik yenilikler olduğunu öne sürmüştür (Willis, 2005). K. Marx ve J. A. Schumpeter, kalkınmayı tarihsel perspektif içinde incelerken (Witt, 2002, s. 12), K. Marx, aynı zamanda kavramı gelişen toplum içerisinde sınıf çatışmasına bağlı bir olay olarak ele almıştır (Savaş, 2007, s. 831; Arndt, 1981, s. 460). II. Dünya Savaşı sonrasında ise kalkınma, modernleşme ve sanayileşmeyle eşdeğer anlamda kullanılmaya başlanmıştır (Arndt, 1981, s. 457).

Ne var ki, öncü iktisatçıların çalışmalarında görülen kalkınma kavramı bu ilk yıllarında bağımsız bir inceleme alanı olarak görülmemiş, iktisadın bütünü içerisinde incelenmiştir. Ayrışma, biri maksimizasyon, diğeri rasyonellik olan iki temel aksiyom üzerine kurulan marjinalist okulun, özellikle 1870'lerden sonra iktisadın ilgi alanını formelleştirmesiyle birlikte gerçekleşmeye başlamış ve iktisat, teorik modellerin ölçümüne yönelmiştir; kalkınma da daha çok, çevre ülkelerin (periphery) gelişme sorunlarıyla ilgilenen bir inceleme alanına dönüşmüştür. İktisadın evrensel geçerliği olan bir dizi güçlü yasalardan oluştuğu önermesinden hareket eden marjinalist okul, yirminci yüzyıl ortalarında yaşanan bunalım sonrasında analizlerinin inanırılığında büyük sıkıntılar yaşamıştır. Yine aynı dönemde sömürge olan ülkelerin siyasi bağımsızlıklarını kazanmasıyla kavram, gerçek anlamda ortaya çıkmış ve yükselişe geçmeye başlamıştır. Bu, çevre ülkeleri ile ilgilenen bu alanın, Kalkınma İktisadı adı altında ayrı bir disiplin olarak kurulmasına da olanak sağlamıştır (Basu, 1997, s. 6; Demir, 1996, s. 16; Hirschman, 2003, s. 26-28).

Tablo 1. Farklı Dönemlerde Kalkınmanın Anlamı

Dönem	Perspektif	Kalkınmanın Anlamı
1800'ler	Klasik Politik Ekonomi	İlerleme, yakalama
1850-1870 sonrası	Sömürgecilik ve sonrası	Kaynak yönetimi, yönetim, sanayileşme
1940-1950 sonrası	Kalkınma İktisadı, modernleşme teorisi	İktisadi büyüme, sanayileşme, siyasi ve sosyal modernleşme
1960 sonrası	Bağımlılık teorisi	Sermaye birikimi - ulusal, tek-merkezli
1970 sonrası	Alternatif kalkınma	İnsani ilerleme, bütüncül anlayış
1980 sonrası	İnsani gelişme	Kapasiteler, insanların özgürlüklerinin ve tercihlerinin genişletilmesi
1980 sonrası	Neoliberalizm	İktisadi büyüme - yapısal reform, deregülasyon, liberalizasyon, özelleştirme
1990 sonrası	Post-kalkınma	Adil ve işlerliliği olmayan - başarısızlık
2000 sonrası	Binyıl Kalkınma Hedefleri	Yapısal reformlar

Kaynak: Pieterse, 2009, s. 7.

Kalkınma İktisadı'nın ilk yıllarında ortaya atılan teoriler genellikle; tüm ülkelerin bir Avrupa modelini takip etmeleri gerektiğini savunan *modernleşme* teorilerinden ve yerli iktisadi büyümenin sağlanabilmesi için Güney ülkelerinin küresel ekonomiyle etkileşimini sınırlandırmalarını savunan *yapısalcı* teorilerden oluşmuştur. Kalkınmada temel konular ise; sanayileşme, hızlı sermaye birikimi, işsiz emeğin hareketliliği ve planlama ile iktisadi olarak aktif hükümet olurken, temel hedef de GSMH büyümesi olmuştur (Sen, 1983, s. 746). Bu ilk dönem yaklaşımları, insanı henüz kalkınmada önemli bir aktör olarak görmenin oldukça uzağında bulunmaktadır. Öyle ki, Kalkınma İktisadı'nın ilk yıllarında ülkelerin kendilerine hedef olarak GSMH büyümesini seçmesiyle kalkınma, dar bir çerçeveden ele alınmış olmaktadır. Dolayısıyla çoğu ülke, iktisadi büyüme hedeflerine rağmen, insanların yaşam düzeylerinde önemli ilerlemeler kaydedememiştir. Bu, 1970'ler ve sonrasında kalkınmanın bu dar tanımında bir yanlışlık olduğunun anlaşılmasına da önayak olmuştur ve kalkınma bu tarihten sonra, yoksulluğun azaltılması veya ortadan kaldırılması, eşitsizlik ve büyüyen ekonomide işsizlik gibi kavramlarla yeniden tanımlanarak alternatif bir içerik kazanmıştır (Todaro ve Smith, 2009, s. 15). Bu dönem, 1980'li yıllarda altyapısının oluşturulmaya başlandığı kapasite yaklaşımı ve dolayısıyla insani gelişme anlayışı açısından da önemlidir.

1980'ler sonrasında, neredeyse aynı zamanda ortaya çıkan iki tamamen farklı anlayış kalkınma düşüncesi açısından oldukça önemlidir. İktisadi kalkınma yolunda krizlerin, ciddi problemlerin ve gerilemelerin olduğu bu yıllar, yoksulların unutulduğu, dolayısıyla esas endişelerin gelişmekte olan ülkelerin borç problemi, uyum ve istikrar politikaları olduğu yıllardır (Streeten, 2005, s. 99). Bu koşullar altında, piyasa işlevine yeniden önem kazandırmayı hedefleyen ve az gelişmiş ülkeleri "özel durum" olarak görmenin gereksizliğine vurgu yapan neoliberal görüş, esas olarak yeniden iktisadi büyümeye odaklanır ve bunun da deregülasyon, liberalizasyon ve özelleştirme gibi bazı politikalar yoluyla gerçekleşeceğini savunur (Pieterse, 2009, s. 7). Aksine, felsefi ve teorik altyapısını Sen (1979)'in çalışmalarının şekillendirdiği kapasite yaklaşımının oluşturduğu insani gelişme anlayışı ise, insanların temel özgürlüklerine odaklanarak, yoksulluğu, düşük gelir düzeyinden çok temel kapasitelerden yoksunluk olarak tanımlar. Dolayısıyla da yalnızca iktisadi bir büyümenin yeterli olmadığı, insanların yaşam standartlarının da geliştirilmesi gerektiğini vurgular. Bu noktada yaşam standartları da, kişinin iyi beslendiği, sağlıklı ve bilgili olduğu, kendine saygı duyduğu, toplum hayatına katılım gösterdiği ve değer verdiği bir hayatı yaşayabilme kapasitesine göre değerlendirilir (Streeten, 2005, s. 100).

3. Neoliberal Yaklaşımın Göre İnsan Refahı ve Neoliberal Politikaların İçeriği

Geliri refah ölçütü olarak kullanan ve kendisine hedef olarak iktisadi büyümeyi alan politikalar, günümüzde neoliberal politikalar olarak değerlendirilir. 1970'lerde Keynesyen politikaların yaşadığı kriz sonucu enflasyon ve işsizliğin bir arada görülmesi ve bu politikaların işlerliğini yitirmesi, neoliberalizmin ortaya çıkmasında önemli rol oynar. Devlet müdahalesinin etkinliği azalttığını savunan iktisatçıların ve yeniden "piyasanın görünmez eli" düşüncesinin şekillendirdiği teorilerin ortaya çıktığı bu dönem, kalkınma anlayışı için önemlidir. Buna göre, herkes için daha üst düzeylerde refaha ulaşabilmenin anahtarı, devlet müdahalesinin azaltılması ve piyasanın fiyatları ve ücretleri ayarlamaya bırakılmasıdır. Bunun da kaynakların en etkin biçimde dağılımını

sağlayarak, buna yüksek büyüme oranlarının ve sosyal yararların eşlik edeceği savunulmuştur (Willis, 2005, s. 47).

1980'lerin borç krizi, neoliberal politikaların güçlenmesinde önemli rol oynar. Bu dönemde neredeyse tüm ülkeler bazen gönüllü olarak bazen de zorlayıcı baskılarla neoliberal politikaları uygulamışlardır. Özellikle de borç krizinin ardından, neoliberal politikaların en etkin adımlarından "yapısal uyum programları", ülkelerin refaha ulaşması yolunda bu ülkelere önerilmeye başlanmıştır. 1990'ların başında ise, bugün neoliberal politikaların en açık şekilde ifade edilişi olarak bilinen *Washington Konsensüsü* ortaya atılmıştır. Bu, çoğu Latin Amerika ülkesi tarafından uygulanması uygun görülen on adet öneriyi içerir (Williamson, 2004, s. 196).

Tablo 2. Özgün ve Genişletilmiş Washington Konsensüsü

Özgün Washington Konsensüsü	Genişletilmiş (Post-) Washington Konsensüsü (Özgün uzlaşmadaki maddelere ilave olarak)
Mali disiplin	Kurumsal yönetim
Kamu harcamalarının yeniden düzenlenmesi	Yolsuzlukla mücadele
Vergi reformu	Esnek işgücü piyasaları
Finansal serbestleşme	Dünya Ticaret Örgütü anlaşmaları
Rekabetçi döviz kurları	Finansal kural ve standartlar
Ticarette serbestleşme	'Ölçülü' sermaye hesabı açılması
Doğrudan yabancı yatırımlara karşı açıklık	Ara döviz kuru rejimlerinin reddi
Özelleştirme	Bağımsız merkez b./enflasyon hedeflemesi
Deregülasyon	Sosyal güvenlik ağları
Mülkiyet haklarının korunması	Yoksulluğun azaltılması hedefi

Kaynak: Rodrik, 2006, s. 978.

1990'ların başında "bırakınız yapsınlar" liberalizmini içeren böylesi piyasaya bağımlı bir yaklaşım, daha sonraları piyasa dostu bir yaklaşımın ortaya çıkışıyla hafifletilmiştir. Bu yaklaşım, yabancı ticareti ve sermaye hareketlerinde serbestleşmeyi savunmaya devam etse de, bununla birlikte yerli iktisadi serbestleşmenin sınırları belirlenmiştir. Öyle ki, özellikle piyasa başarısızlıklarında devlet müdahalesinin meşruluğu tanınmaya başlamıştır (Gore, 2000, s. 793). Zamanla kurumsal koşullarda karşılaşılan sorunlar nedeniyle uygulamada sıkıntılar yaşayan özgün liste, içerik olarak yoğun bir kurumsal yapıya bürünerek genişletilmiştir (Rodrik, 2006, s. 978). Böylece bu yeni yaklaşımla, kurumların önemi vurgulanırken, piyasa odaklı reformların uygulanmasında devletin rolünün artırılmasının önemine de değinilmiş olur.

Dolayısıyla, sonuçta gelişen dünyanın heterojenliği ve kalkınma sürecinin karmaşıklığı nedeniyle, Kalkınma İktisadı'nın içeriğinin eklektik olması gerektiği ifade edilmelidir. Gerçek kalkınma anlayışı, hem geleneksel iktisadi analizin kavram ve teorilerini, hem de Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkelerinin tarihi ve günümüz kalkınma deneyimlerinden türetilen yeni modelleri ve çok-disiplinli yaklaşımları içermelidir (Todaro ve Smith, 2009, s. 8).

4. Kapasitelerin Genişletilmesi Olarak Kalkınma ve İnsani Gelişme Yaklaşımı

1980'li yıllar, özellikle neoliberal politikaların öne çıktığı bir dönemi ifade etse de, bu dönem aynı zamanda asıl ele alınması gerekenin insanın bazı temel şeyleri yapmaya muktedir olduğu temel kapasiteleri olduğuna vurgu yapan Sen (1979, 1985, 1987a, 1987b)'in çalışmalarını önemli ölçüde şekillendirdiği bir dönemi de ifade eder. Bu bağlamda, iktisadi kalkınma süreci, insanların tercihlerinin yanında kapasitelerinin de genişletilmesi süreci olarak görülmelidir. Geleneksel kalkınma anlayışının en önemli eksikliği de zaten, insanların yetkilendirilmesine ve bu yetkilerin doğurduğu kapasitelere odaklanılmasından ziyade toplam gelir veya milli hasıla gibi konulara odaklanmış olmasından kaynaklanır (Sen, 1983, s. 754-755). Kalkınma politikalarının tercihinde, insanların kapasitelerine odaklanması, neoliberal politikalara göre teorik bir farklılaşma arz eder.

Sen (1999)'e göre, kişinin farklı işlevlilik vektörlerine sahip olma ve buna ilişkin refah erişimlerinden yararlanma kapasitesi, refahın en iyi göstergesidir ve kapasite yaklaşımı aynı zamanda, bireysel özgürlüğün de önemli bir parçasını oluşturur (Sen, 1993, s. 33). Kapasitelerin genişletilmesi olarak kalkınma düşüncesi, insani gelişme yaklaşımının başlangıç noktasını oluşturur. Böylece kalkınmanın hedefi, sağlıklı olmak ve iyi beslenmek, bilgi sahibi olmak ve toplum yaşamına katılım sağlamak gibi bir kişinin olabileceği/yapabileceği şeylerin sınırlarının genişletilmesiyle insan yaşamının değerinin artırılması halini alır (Fukuda-Parr, 2003, s. 303).

İlk kez, 1990 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı tarafından yayımlanan İnsani Gelişme Raporları'nda ortaya atılan ve insanların daha uzun, sağlıklı ve eksiksiz yaşayabilmeleri için durumlarının düzeltilmesini ifade eden insani gelişme yaklaşımı (Ranis ve Stewart, 2000, s. 49), özellikle, geleneksel yaklaşımın ön planda tuttuğu gelir göstergesini insani gelişme için *gerekli ama yetersiz* bir girdi olarak ifade eder (UNDP, 1990, s. 11). Öyle ki, bu yaklaşıma göre bir çok insan tercihi iktisadi refahın çok uzağındadır. Bilgi, sağlık, fiziksel olarak temiz bir çevre, politik özgürlük, hayattaki basit zevkler, hiçbiri yalnız veya tamamen gelirle ilgili değildir (ul Haq, 1995, s. 14-15). İnsanları da kalkınmanın aracı değil, sonucu ve aktif katılımcıları olarak gören yaklaşım, böylece refahı ve kalkınmayı, insanların etkin fırsatlar çerçevesinde dahil olmak istedikleri eylemlere giriştikleri ve olmak istedikleri kişiler oldukları, böylece de işlevsel hale getirebildikleri kapasitelerinin genişletilmesi bağlamında değerlendirmiş olur. İnsani gelişme düşüncesi aslında içerisinde ölçülemeyen unsurları barındırdığından, herhangi bir ölçümün çok ötesine gitmeyi gerektirir. Ancak, politika önerisi yapabilmek için bir ölçüt almanın gerekliliğinden, kendisine ölçüt olarak üç temel kapasiteyi -uzun yaşam, bilgi düzeyi, gelir- dikkate alan ve yine İnsani Gelişme Raporları'nda düzenli olarak hesaplanan İnsani Gelişme Endeksi'ni alır.

5. İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neoliberal Politikaların Karşılaştırılması

Günümüz gelişen dünyasında ülkeler arasında büyük farklılıkların olduğu açıktır. Bu, bazı ülkelerin neden zengin, diğerlerininse neden daha yoksul olduğunun anlaşılması açısından önemlidir. Ulusların farklı zenginlik düzeyleri çoğu iktisatçı tarafından, salt iktisadi nedenlere bağlanırken, diğer taraftan coğrafi, hukuki, politik, kültürel, dini veya tarihi birçok farklı nedenler de, bu farklılaşmayı etkileyebilmektedir.

Tablo 3. İnsani Gelişme Yaklaşımı ve Neoliberal Politikaların Karşılaştırılması

	İnsani Gelişme Yaklaşımı	Neoliberalizm
Hedef ve stratejilerin karşılaştırılması		
Hedef (amaç)	İnsanların fırsatlarının ve kapasitelerinin genişletilmesi	İktisadi refahın maksimizasyonu
İlgi odağı	İnsanlar	Piyasalar
Yol gösterici ilke	Eşitlik ve adalet	İktisadi etkinlik
Vurgu	Sonuçlar	Araçlar
Odaklandığı trend	Yoksulluğun azaltılması	İktisadi büyüme
Yoksulluk tanımı	Çok boyutlu yoksulluk içerisindeki nüfus	Minimum gelir düzeyinin (sınırının) altındaki nüfus
Anahtar göstergeler	İGE, Eşitsizliğe Uyarlanmış İGE, Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi, Çok Boyutlu Yoksulluk Endeksi	Gayrisafi milli hasıla, GSMH büyümesi, gelir yoksulluk sınırının altındaki nüfusun yüzdesi
Ortak prensipler - farklı nedenler		
Temelindeki felsefe	* İnsan kapasitelerinin ve işlevliliklerinin genişletilmesi yoluyla sağlanan <i>seçme özgürlüğü</i> * <i>Bütün</i> insan haklarına vurgu * Eşitlik ve adalet konusuna ilgi	* Faydanın ve tercihlerin tatminin artırılmasına dayanan <i>seçme özgürlüğü</i> * Genel olarak <i>siyasal ve yurttaşlık</i> haklarına vurgu
Eğitim, sağlık ve beslenme	* Kendi içlerinde önem taşımakta * Yetkilendirme yolunda bir araç * İnsan hakları olarak önemli	* Beşeri sermayeye yatırım olarak önem taşımakta
Ayrımcılığa son verilmesi	<i>Adalet (doğruluk) için</i> önemli bir insan hakkı	<i>Etkinlik için</i> önemli bir insan hakkı
Yönetişim (İdare)	* Demokratik ve kapsayıcı * Devlete yönelik önemli işlevler	* Demokratik * Minimal devlet
Genel hatlarıyla paradigmalardan karşılaştırılması		
Genel çerçeve	* Çok disiplinli (multi-disipliner) * Pratik uygulamalara yatkın * Dağıtılmış (merkezi olmayan) yaklaşımlara vurgu * Sonuçlara vurgu	* İktisadi * Dogmatik * Genel dengeye ulaşmak istenmesi * Araçlara vurgu
Güçlü yanları	* Asli unsurlara odaklanılması * Tercihler, fırsatlar, kapasiteler * Zaman, hanehalkı içinde bölüşüm gibi piyasa-dışı konular	* Güçlü iktisadi teorik alt-yapı, finansal analiz olanağı * Kaliteli ve güncellenebilir iktisadi verilerin çokluğu
Zayıflıkları	* Analizin çoğu kez rastgele oluşu * Çoğu kez zayıf (yetersiz) veriler	* İktisadi olmayan unsurların dışlanması

Kaynak: Jolly, 2005.

Çoğu gelişmekte olan (veya az gelişmiş) ülkeler, ülke içerisinde bir kırsaldöngünün varlığı, düşük beşeri sermaye düzeyleri, yüksek eşitsizlik ve mutlak yoksulluk düzeyleri, yüksek nüfus artış oranları, yüksek sosyal farklılaşma düzeyleri, düşük sanayileşme düzeyleri, coğrafyanın olumsuz etkileri, az gelişmiş finansal ve diğer piyasalar gibi bir takım kronik sorunlarla karşı karşıyadırlar (Todaro ve Smith, 2009).

Bu sorunlar (veya ülkelerin bu karakteristikleri), bu ülkelerin kalkınma çabalarında karşılaştıkları zorlukların anlaşılması açısından önemlidir. Bu ülkeler, salt iktisadi sorunlarla mücadele etmemekte, bunun yanında birçok sosyal, kültürel, siyasal hatta coğrafyaya ilişkin sorunlarla karşı karşıyadırlar. Bu nedenle evrensel geçerliliği olan politikaların uygulanması yerine, farklı bölgelerin farklı olumsuz karakteristik özelliklerini giderecek çok boyutlu bir anlayışa gereksinim duyulmaktadır. Dolayısıyla da, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma düzeylerinin ve yaşam standartlarının anlaşılması için insani gelişme düzeylerinin anlaşılması çok daha önemlidir. Böylece kalkınmada daha geniş çerçevede bir düşünce şekli ile birlikte insan, analizin merkezine konmuş olur. Bu da bir noktada neoliberal görüşle çatışmış olur.

Her iki yaklaşımın farklı amaçlarla yola koyulduğu, farklı içeriklere vurgu yaptığı ve ilgi odaklarının farklı olduğu -tablo 3.'de- açıkça görülmektedir. Genel hatlarıyla bakıldığında neoliberal politikaların iktisadi, dogmatik ve genel dengeyi hedefleyen bir paradigma olduğu; buna karşılık insani gelişme yaklaşımının ise çok disiplinli, pratik uygulamalara yatkın, merkezi olmayan yaklaşımlara ve sonuçlara vurgu yapan bir paradigma olduğu görülmektedir (Jolly, 2005, s. 114). Sonuçta insani gelişme yaklaşımı, neoliberal politikalarından çok farklı bir değerler setini benimsemektedir. Öyle ki, bu yaklaşımla birlikte, neoliberal paradigmanın ahlaki eleştirisi de yapılmış olur (Gore, 2000, s. 795-796)

Neoliberal düşüncenin temelinde yatan iktisadi refahın maksimizasyonu hedefi, iktisadi olarak belirli büyüme gösteren ancak yaşam standartlarında veya insani özgürlük kriterlerinde aynı derecede gelişme kaydetmeyen ülkelerin var olduğu günümüz dünyasında önemli sorunlar içermektedir. Öyle ki, bazı ülkeler, petrol zenginliklerine bağlı olarak kişi başına yüksek milli gelir düzeyleri sergileseler de, bu ülkelerin eğitim düzeyleri çok gerilerde kalmıştır. Aynı sorunlar, sağlık göstergeleri veya insani özgürlük kriterleri için de geçerlidir (UNDP, 2010, s. 143-145; Todaro ve Smith, 2009, s. 22). Dolayısıyla gelir rakamları, kalkınmayı anlama yolunda yanıltıcı olmakla birlikte, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma düzeylerinin anlaşılması yolunda iktisadi olmayan göstergeleri de içeren bir endeksin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. İnsani Gelişme Endeksi, bu bağlamda önemlidir ve böylece alternatif, ama aynı zamanda gerçekleri ortaya koyan bir kalkınma anlayışı benimsenmiş olur.

6. İnsani Gelişimin Türkiye İçin İncelenmesi

Kalkınma sürecinin ilk yıllarında, Türkiye için kalkınma, diğer gelişmekte olan ülkeler gibi, tarımda ilerlemeye veya sanayileşmeye bağlı olarak milli gelirden gerçekleşecek bir büyüme olarak görülmüş ve özellikle iktisadi sorun ön planda olmuştur. 1980'li yıllarda liberalleşen ekonomiyle birlikte, makroekonomik istikrarsızlıklar da artmaya başlamıştır. Yine de genel olarak bakıldığında II. Dünya Savaşı'ndan 1990'lı yılların başına kadar tekrarlanan bunalım ve dalgalanmalara karşın kişi başına düşen gelir artarken, sağlık göstergeleri de düzenli bir artış göstermiştir. Eğitim göstergeleri ise, önemli ancak olağanüstü olmayan bir yükselmeye işaret etmektedir (Owen ve Pamuk, 2002, s. 166).

1990 yılından bu yana düzenli olarak hesaplanan İnsani Gelişim Endeksi, başından beri Türkiye için de hesaplanmaktadır ve göstergelerin çoğu -tablo 4.'de görüldüğü üzere- Türkiye için de mevcuttur. Buna göre, Türkiye'nin insani gelişim göstergelerinde belirgin bir ilerleme kaydettiği görülmektedir. Öyle ki, Türkiye'nin 2004

yılı Ulusal İnsani Gelişme Raporu (UNDP, 2004, s. 9) da, Türkiye'nin bebek ölüm oranları gibi sağlık göstergelerinde önemli ilerlemeler kaydettiğini ifade etmektedir. 2010 yılı raporunda 2009 yılı raporundaki göstergelerle yeni ölçüm yöntemine göre hesaplanan melez (hybrid) endeks değerleri de Türkiye'nin insani gelişmesindeki değişimleri göstermektedir. Türkiye'nin göstergelere bağlı olarak -tablo 5.'de görüldüğü üzere- özellikle eğitim ve sağlık endeksleri olmak üzere, her üç endekste de kaydettiği ilerleme önemlidir. Bu nedenle daha da ileri giderek, Türkiye'nin asıl sorununun, endeksin hesaplanmasında kullanılan kapasitelerde değil, insani gelişme için gereken diğer kapasitelerin genişletilmesinde yatmakta olduğunun belirtilmesi gerekir. Türkiye için, insani gelişmede eşitsizlik önemli bir sorundur. İstihdam, eğitim, siyaset ve sosyal hayatta cinsiyet eşitsizliği halen bir sorun olarak ülkenin önünde durmaktadır. Öyle ki, ortaöğretimde ve yüksek öğretimde okullaşma oranı hem düşük, hem de eğitimde cinsiyet eşitsizliği mevcuttur. Ayrıca kadın işgücü oranları da oldukça düşük değerler göstermektedir. Son olarak, insani özgürlük kriterleri halen oldukça düşük değerlere sahiptir (UNDP, 2010, s. 157).

Tablo 4. Türkiye İçin İnsani Gelişme Göstergelerinin İncelenmesi

<i>Gösterge/Yıllar</i>	1980	1990	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2014
Sağlık: Doğumda Yaşam Beklentisi (yıl)	60,3	64,6	70,0	71,4	71,6	71,7	71,9	72,1	72,2	75,3
Eğitim: Yetişkin Okuryazarlık Oranı (%) ^a	65,7	79,2	86,4 ^b	88,2	88,1	88,7	90,0	90,8	92,7	95,4
Eğitim: Birleşik Okula Kayıt Oranı (%) ^c	48,1	55,0	67,9	68,6	71,1	71,1 ^d	71,1	71,1	71,1	v.y.
Eğitim: Ortalama Eğitim Yılı (yetişkinler için/yıl)	2,9	4,5	5,5	6,0	6,1	6,2	6,5	6,6	7,2	7,6
Eğitim: Beklenen Eğitim Yılı (çocuklar için/yıl)	7,5	8,9	11,1	11,9	12,3	12,6	12,5	13,0	13,9	14,5
Gelir: Kişi başına düşen GSMH (ABD doları) ^{e, f}	8,656	10,546	12,890	15,060	15,886	16,444	16,343	15,330	16,587	18,677

Kaynak: UNDP Stats., <http://hdr.undp.org/data> (Erişim Tarihi: 12.03.2016).

Veriler, farklı veri tabanları kullanılarak İnsani Gelişme Raporu Ofisi'nin kendi hesaplamalarını içerir. 2010 ve 2015 İnsani Gelişme Raporları'ndan faydalanılmıştır. v.y.: veri yok.

^a 2010 yılı İnsani Gelişme Raporu'nda kullanımı terk edilmiştir. 2006 yılı sonrası veriler ulusal hanehalkı anketinden elde edilmiştir. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 (12.03.16).

^b BMGP, hesaplamasında bu yıl için 1990 yılı rakamını referans almıştır. Bu veri, TÜİK veri tabanından elde edilmiştir: <http://nkg.tuik.gov.tr/goster.asp?aile=3> (Erişim Tarihi: 04.07.2011).

^c İGE'nin hesaplanmasında farklı yıllar için kullanılsa da 2010 yılı raporunda kullanılmamıştır.

^d Bu yıldan sonraki yıllarda hesaplamada BMGP tarafından bu yıl rakamı referans alınmıştır.

^e Değer, 2011 yılı için cari fiyatlarla satın alma gücü paritesine göre \$ cinsinden, İnsani Gelişme Raporu Ofisi'nin kendi hesaplamalarına göre hesaplanmıştır ve 2015 yılı İGR'den alınmıştır.

^f Bu değer, satın alma gücü paritesi (PPP) cinsinden kişi başına düşen GSMH verilerinden (hem cari ve hem de sabit fiyatlarla Dünya Bankası veri bankasından) yararlanarak, IMF tarafından yayımlanan kişi başına düşen GSYİH verilerinin büyüme oranları dikkate alınarak, İnsani Gelişme Raporu Ofisi (İGRO/HDRO) tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 5. Türkiye İçin İnsani Gelişme Endeksi ve Diğer Endekslerdeki Değişimler

<i>Endeks / Yıllar</i>	1980	1990	1995	2000	2005	2010
1980-2010 Yılı İGE Trendi (2010 Yılı İGR)	0,467	0,552	0,583	0,629	0,656	0,679
Melez (Hybrid) İGE	0,574	0,644	0,672	0,711	0,736	0,754
Melez (Hybrid) Eğitim Endeksi	0,523	0,615	0,645	0,705	0,734	0,764
Melez (Hybrid) Sağlık Endeksi	0,638	0,706	0,753	0,791	0,814	0,827
Melez (Hybrid) Gelir Endeksi	0,566	0,615	0,626	0,643	0,667	0,679
Dünya: 1980-2010 Yılı İGE Trendi (2010 Yılı İGR)	0,455	0,526	0,554	0,570	0,598	0,624

Kaynak: UNDP, 2010, s. 149; UNDP Stat, <http://hdr.undp.org/en/data/trends> (06.07.11).

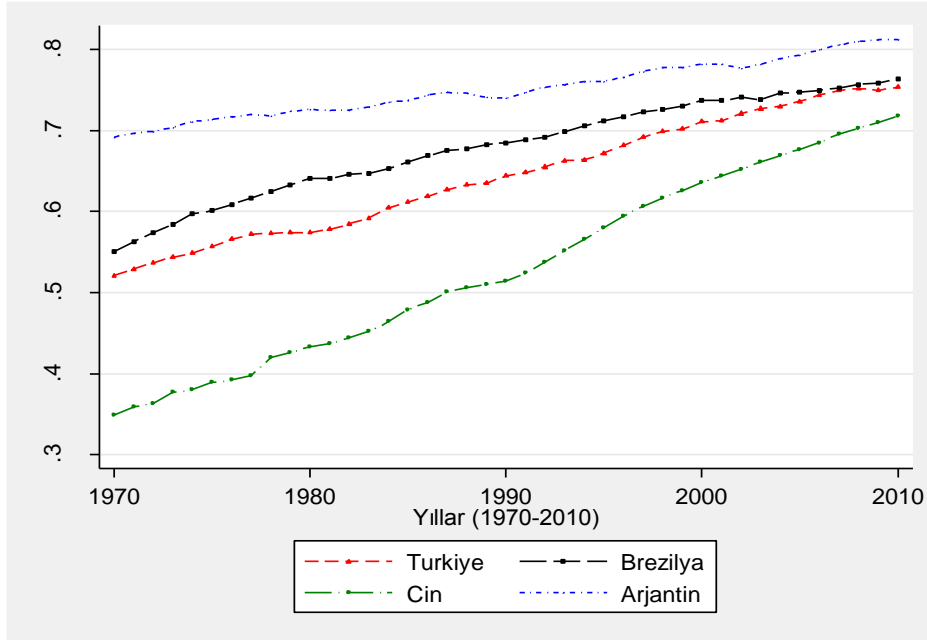
Türkiye'nin endeks değerine ve trendine bakıldığında, artan oranlı bir trend sergilediği ancak bu trendin çok da hızlı olmadığı ve benzer düzeylerde başlangıç değerlerine sahip ülkelerin daha hızlı bir gelişme kaydettiklerini söylemek mümkündür. Ancak yine de, uygulanacak etkin bir devlet politikalarıyla birlikte, makroekonomik istikrarın ve gelir dağılımında adaletin sağlanması ve insan kapasitelerinin genişletilmesine daha fazla önem verilmesi, görece daha uygun koşullara sahip olan Türkiye'nin insani gelişme potansiyelini mutlak düzeyde artıracak ve trendi daha hızlı bir hale getirecektir. Öyle ki, melez endeks değerine bakıldığında -şekil 1.'de de görüldüğü üzere-, Türkiye'nin kriz dönemleri haricinde belirgin bir gelişme gösterdiği, Arjantin gibi nispeten daha düşük düzeylerde başlayan ülkelere de bu bağlamda yaklaştığı görülmektedir. Çin'in özellikle eğitim ve gelir göstergelerindeki artışlara bağlı olarak çok düşük başlangıç düzeyinden başlayarak diğer ülkelere yakınlaştığının da ayrıca ifade edilmesi gerekir. Bu gelişme, Çin'in hızlı büyümesinin yanında, iktisadi büyümeyi yaşam kalitesine aktarmayı hedefleyerek, ekonomik ve sosyal kalkınmayı dengelemek istemesinde ve insanları kalkınmanın nihai hedefi olarak görmesi ve değerlendirmesinde yatar³ (Alkire ve Deneulin, 2009, s. 7).

Ayrıca, 2011 yılı İnsani Gelişme Raporu'nda sunulan İnsani Gelişme Endeksi değerlerine bakıldığında Türkiye, *yüksek insani gelişme* grubunda 0,699 değeriyle 92. sırada yer almaktadır. Sağlık göstergesi olarak, 83,4 olan gözlemlenen maksimum yaşam beklentisi değerinin altında olan 74 yıllık yaşam beklentisi Türkiye için önemli olsa da; eğitim endeksinde ülke sorunlar yaşamakta ve ülkenin ortalama eğitim yılı 6,5, beklenen eğitim yılı ise 11,8 değerleriyle, maksimum gözlemlenen ortalama eğitim yılı değerinin (13,1) ve maksimum beklenen eğitim yılı değerinin (18,0) oldukça aşağısında kalmaktadır (UNDP, 2011, s. 127-130). Bu bağlamda, eğitim konusunda alınacak tedbirler özellikle, önem arz etmektedir⁴. Yine aynı raporda sunulan ve ülkenin iktisadi

³ Ancak, Çin'in büyüme rakamlarında gerçekleşen artışlar, özellikle kırsal alanda yaşanan sağlık eşitsizlikleri ve yoksunlukları önleyememektedir. Aynı zamanda Çin'in istikrarlı bir siyasal özgürlük kriterlerine ulaşmada başarı gösteremediği de görülmektedir (Alkire ve Deneulin, 2009, s. 16).

⁴ Bu bağlamda "Eğitimde 2023 Vizyonu" çerçevesinde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 18. Milli Eğitim Şura'sında 17.12.2010 tarihinde alınan kararı takiben,

büyümesinin insani gelişmeye ne derecede dönüştürüldüğünün anlaşılması açısından önemli olan "ülkenin kişi başına düşen GSMH sırası-İnsani Gelişme Endeksi sırası" değeri Türkiye için -25 olarak bulunmuştur (UNDP, 2011, s. 128)⁵. Negatif bir değer, ülkenin İnsani Gelişme Endeksi sırasının kişi başına düşen GSMH sırasından daha gerilerde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu Türkiye'nin diğer ülkelere göre iktisadi büyüme sıralamasında daha yukarılarda olduğunu, ancak yine diğer ülkelere göre İnsani Gelişme Endeksi sıralamasında ise daha gerilerde kaldığını ifade etmektedir. Diğer bir deyişle Türkiye, henüz iktisadi büyümesini tam olarak insanların yaşam standartlarına dönüştürememiştir. Şekil 1.'de ele alınan ülkelerden Arjantin için bu değer 9 iken (yani Arjantin iktisadi büyümesini, insani gelişme sürecine adapte edebilmişken), Çin ve Brezilya'nın her ikisi için de bu değer -7 olarak bulunmuştur. Bu değerler bile, özellikle hızlı iktisadi büyüme yaşayan Çin için önemli olduğunu belirtmek gerekir.

Şekil 1. Seçilmiş Ülkeler İçin Melez (Hybrid) İnsani Gelişme Endeksi Değerleri

Kaynak: UNDP verilerine göre hesaplanmıştır. <http://hdr.undp.org/en/data/> (08.12.11).

30.03.2012 tarihinde alınan 6287 numaralı kanun çerçevesinde Türkiye'de zorunlu eğitimin 12 yıl olarak değiştirilmesi önemlidir.

⁵ Çalışmanın akışını etkilememesi için asıl çalışmadaki değerler bırakılmıştır. 2015 yılı İGR raporunda sunulan değerler ise şu şekildedir: Türkiye, yine *yüksek insani gelişme* grubunda 0,761 değeriyle 72. sırada yer almaktadır. Dolayısıyla beş yıllık bir süreçte 20 basamak atladığı görülmektedir. Sağlık göstergesi 75,3 olarak hesaplanmıştır ve eğitim endeksinde de bir takım ilerlemeler gözlenmiştir ve ülkenin ortalama eğitim yılı 7,6'ya, beklenen eğitim yılı ise 14,5'e yükselmiştir (UNDP, 2015, s. 209).

Sonuç olarak, yaşam kalitesinin artırılması için iktisadi büyümenin sağlanması önemlidir. Çünkü iktisadi büyümenin bir aracı olan geliri, analizlerden dışlamak hata olabilir. Öyle ki, yüksek gelirli ülkelerde en yüksek sağlık ve eğitim rakamlarının görülmesi şaşırtıcı değildir. Ancak bu büyümenin, insani gelişmeye dönüştürülmesi çok daha büyük bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla gelir, doğru kaynaklara aktarıldığı zaman, gelirin kalkınma için elzem bir unsur olduğu sonucuna ulaşılmış olur. Aynı zamanda iktisadi büyüme yoksul ülkelerde yoksulluğu azaltmada veya yoksullukla mücadelede de önem arz eder. Ancak belirtildiği gibi, büyümenin miktarından çok kalitesi önemlidir. Bilinçli bir kamu politikası ile iktisadi büyümenin yaşam kalitesini artırması gerekir. Dolayısıyla büyümenin ötesine gidilmelidir. İnsanların yaşamlarının iyileştirilmesi olarak anlaşılan bir kalkınma anlayışıyla insan, kalkınma yaklaşımının merkezine konulmalıdır. İnsanlara ancak eşit fırsatlar verildiği anda kapasitelerini artırabilirler. Bu çerçevede kalkınmada iktisadi faktörler kadar, siyasal, sosyal ve kültürel faktörlere de önem verilmelidir.

7. Sonuç ve Öneriler

Kalkınma sürecinde insani gelişmeye dayalı bir yaklaşımın, gelişmekte olan ülkelerde neoliberal reçetelere göre daha etkin durumda olduğu açıktır. Çünkü iktisadi olarak belirli büyüme gösteren ve refah hedefine ulaşmaya çalışan ülkeler, yaşam standartlarında veya insani özgürlük kriterlerinde aynı düzeyde ilerleme kaydetmeyebilirler. Sürdürülebilir bir kalkınma anlayışı için, eğitim ve sağlık başta olmak üzere, insani gelişmeye gereken önemin verilmesi, yalnızca iktisadi büyümeye önem verilmesinden çok daha önemlidir. Bu bağlamda gelir rakamları, kalkınmayı anlama yolunda yanıltıcı olabilirler. Gelişmekte olan ülkelerin kalkınma düzeylerinin anlaşılması ve ülkeler arası karşılaştırmaların yapılabilmesi için iktisadi olmayan göstergeleri de içeren bir endeksin gerekli olduğu anlaşılmıştır. Bu noktada İnsani Gelişme Endeksi önemlidir. Bu endeksin, insani gelişme sürecinin anlaşılması yolunda gerekli ve önemli bir ölçüm olduğunun anlaşılması gerekir. Elbette çok daha geniş içerikli, daha fazla insan kapasitesini içeren bir ölçüm gelecek dönem çalışmalarını şekillendirebilir.

Kalkınma sürecinde insani gelişme veya yoksulluğa gereken önemi vermemiş olan Türkiye için de bu koşullar geçerlidir. Türkiye, kalkınma sürecinin ilk yıllarında gelişmekte olan ülkelerle paralel bir şekilde, büyümeyi ön planda tutan ve sanayileşmeye dayalı bir kalkınma anlayışını barındıran bir yapıya sahip olmuştur. Yoksulluğa veya insan kapasitelerinin genişletilmesine gereken önem verilmemiştir. Her ne kadar İnsani Gelişme Endeksi göstergelerinde ilerlemeler kaydetse de, hem bunlar çok hızlı bir trende göre ilerlememiş, hem de ülke, insani özgürlük ve insan hakları kriterlerinde yeterli başarıyı sağlayamamıştır ve özellikle siyasal özgürlükler, cinsiyet eşitsizliği ve kadın eğitim oranı gibi bazı göstergelerde sıkıntılar yaşamaktadır. Bundan sonra Türkiye için gereken, daha bilinçli bir kamu politikasıyla, ulusun gerçek zenginliğinin insan olduğu yargısıyla, insani gelişmeye ve kapasitelerin genişletilmesine önem verilmesidir. Böylesi bir anlayışla, yeterli potansiyeli içerisinde barındıran Türkiye için, insani gelişme trendinin hızlanacağı açıktır.

Türkiye'de serbestleşme, özelleştirme ve kamu kesiminin küçültülmesi gibi yapısal reformları içeren neoliberal politikalar, eşitsizliğin artmasına yol açmaktadır.

Artan eşitsizlik ise, insani gelişmenin daha yavaş artmasına, yoksulluğun daha yavaş azalmasına, sosyal ve etnik bölünmenin hızlanmasına yol açmaktadır.

Ayrıca Türkiye'de Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Karadeniz bölgeleri gibi geri kalmış bölgelerde yoksulların büyük bir kısmının gelir ve gelir-dışı boyutlarda yoksul olduğu tahmin edilmektedir. Bu bölgelerde insani gelişmenin hızlandırılması yoksulluğun tüm boyutlarda daha hızlı azalmasını sağlayacağı gibi sosyo-ekonomik gelişmeye de katkıda bulunacaktır.

Son olarak, genel insani gelişme gündeminin beş önemli unsurundan bahsedilebilir. Bu unsurlar, insani gelişme sürecinin hızlandırılması için gelişmekte olan ülkelere politika önerileri olarak da sunulabilir. Buna göre insani gelişme sürecinin hızlandırılması için; i) eğitimin ve sağlık olanaklarının geliştirilmesi hedeflerini içeren bir *sosyal kalkınma* anlayışına öncelik vermek, ii) insani gelişme ve unsurları için kaynak sağlayan bir *iktisadi büyüme* meydana getirmek, iii) insan haklarını koruyan bir *demokratik idare* için siyasi ve sosyal reformları gerçekleştirmek; böylece insanların daha fazla topluma katılım ve bireysel bağımsızlığa sahip olması ile özgürlük ve haysiyet içerisinde yaşayabilmelerini sağlamak, iv) kamu politikalarında genellikle çıkarları ihmal edilen ezilmişlere ve yoksullara özel bir yoğunlaşma ile birlikte, tüm bireyler için insani gelişmenin üç temel unsurunda *adaleti* sağlamak, ve, v) yoksul ülkelerin küresel piyasalara, teknolojiye ve bilgiye erişmelerine daha fazla yardımcı olan iktisadi bir ortamın yaratılması için küresel düzeyde *kural ve kurumsal reformları* oluşturmak gerekir (Fukuda-Parr, 2003, s. 311-312). Elbette, insani gelişme sürecinin değişime açıklığı nedeniyle politika önerileri de ortaya çıkan yeni kaygılara bağlı olarak değişime uğrayabilir. Dolayısıyla da evrimleşen bir süreçten bahsedilmiş olunur.

Kaynaklar

- Alkire, S.; Deneulin, S. (2009). A Normative Framework for Development. In S. Deneulin, L. Shahani (eds.), *An Introduction to Human Development and Capability Approach: Freedom and Agency* (pp. 3-21). London: Earthscan.
- Arndt, H. W. (1981). Economic Development: A Semantic History. *Economic Development and Cultural Change*. Vol. 29, No.3. 457-466.
- Basu, K. (1997). *Analytical Development Economics: The Less Developed Economy Revisited*. MIT Press.
- Demir, Ö. (1996). *Kurumcu İktisat*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Fukuda-Parr, S. (2003). The Human Development Paradigm: Operationalizing Sen's Ideas on Capabilities. *Feminist Economics*. Vol. 9, No. 2-3. 301-317.
- Gore, C. (2000). The Rise and Fall of the Washington Consensus as a Paradigm for Developing Countries. *World Development*. Vol. 28, No. 5. 789-804.
- Hirschman, A. O. (2003). Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi. İçinde F. Şenses (der.), *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi* (3. bas.) (çev.: S. Öztürk) (pp. 23-52). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jolly, R. (2005). Human Development and Neo-liberalism: Paradigms Compared. In S. Fukuda-Parr; A.K.S. Kumar (eds.), *Readings in Human Development* (2nd ed.) (pp. 106-116). New Delhi: Oxford University Press.
- Owen, R.; Pamuk, Ş. (2002). *20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Pieterse, J. N. (2009). *Development Theory* (2nd ed.). Sage Publication.

- Ranis, G.; Stewart, F. (2000). Strategies for Success in Human Development. *Journal of Human Development*. Vol. 1, No. 1. 49-69.
- Rodrik, D. (2006). Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion? A Review of the World Bank's "Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform". *Journal of Economic Literature*. Vol. 44, No. 4. 973-987.
- Savaş, V. F. (2007). *İktisatın Tarihi* (5. bas.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Sen, A. (1979). Equality of What? *The Tanner Lecture on Human Values*. Delivered at Stanford University, May 22. [Later published in S. McMurrin (ed.), *Tanner Lectures on Human Values* (pp. 197-220). Cambridge University Press. 1980].
- Sen, A. (1983). Development: Which Way Now? *The Economic Journal*. Vol. 93, No. 372. (December). 745-762.
- Sen, A. (1985). Well-Being, Agency and Freedom: The Dewey Lectures 1984. *The Journal of Philosophy*. Vol. 82, No. 4 (April). 169-221.
- Sen, A. (1987a). The Standard of Living (Lecture I and Lecture II). In G. Hawthorn (ed.), *The Standard of Living* (pp. 1-38). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, A. (1987b). *On Ethics and Economics*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Sen, A. (1993). Capability and Well-Being. In M. C. Nussbaum; A. Sen (eds.), *The Quality of Life* (pp.30-53). Oxford: Clarendon Press.
- Sen, A. (1999). *Commodities and Capabilities*. New Delhi: Oxford University Press [First published in 1985. Amsterdam: Elsevier].
- Sen, A. (2004). *Özgürlükle Kalkınma* (çev.: Y. Alogan). İstanbul: Ayrıntı.
- Streeten, P. (2005). Shifting Fashions in Development Dialogue. In S. Fukuda-Parr; A.K.S. Kumar (eds.), *Readings in Human Development* (2nd ed.) (pp. 92-105). New Delhi: Oxford University Press.
- Todaro, M. P.; Smith, S. (2009). *Economic Development* (10th ed.). Addison-Wesley.
- ul Haq, M. (1995). *Reflections on Human Development*. N.Y.: Oxford University Press.
- UNDP (1990). *Human Development Report 1990*. New York: Oxford University Press.
- UNDP (2004). *Human Development Report: Turkey 2004, Information and Communication Technologies*. Ankara: UNDP.
- UNDP (2010). *Human Development Report 2010*. New York: Palgrave Macmillan.
- UNDP Statistics (2011). *Human Development Reports, International Human Development Indicators*. <http://hdr.undp.org/en/statistics/data/> (Various Times).
- UNDP (2015). *Human Development Report 2015*. New York: UNDP.
- Williamson, J. (2004). The Strange History of the Washington Consensus. *Journal of Post Keynesian Economics*. Vol. 27, No. 2 (Winter). 195-206.
- Willis, K. (2005). *Theories and Practices of Development*. New York: Routledge.
- Witt, U. (2002). How Evolutionary is Schumpeter's Theory of Economic Development. *Industry and Innovation*. Vol. 9, Numbers 1/2. 7-22.

LİMAN TEPE / KLAZOMENAI ANTİK LİMANI DOĞU MENDİREĞİ ÇALIŞMALARI

İrfan TUĞCU

ÖZET

Üç ayrı denize kıyısı olan Anadolu'nun, özellikle Ege ve Akdeniz kıyı şeritleri günümüzde olduğu gibi antik çağlar boyunca da deniz ticaretinin önemli rotaları olmuştur. Deniz ticaretinin gelişimine paralel olarak Anadolu sahillerinde birçok kıyı yerleşimi kurulmuştur. Bu kıyı yerleşimlerinden biri olan Liman Tepe, Klazomenai antik kentinin erken dönemlerini temsil etmektedir. İzmir Bölgesi Kazı ve Araştırmalar Projesi kapsamında 1992 yılında kazısına başlanan Liman Tepe'de 2000 yılından itibaren kara ve sualtı olmak üzere iki ayrı sektörde çalışılmaktadır. İki mendireğin kapatması ile oluşan Liman Tepe / Klazomenai antik limanının, batı yöndeki mendirek yapısının büyük bir kısmı modern Urla Limanı'nın altında kalmıştır. Bu nedenle sualtında yürütülen kazılar antik limanın doğu mendireğinde yoğunlaşmıştır. Yürütülen bu çalışmalarla limanın kullanım süreci ve olası kültürel etkileşimleri anlaşılacak istenmiştir. Anadolu'da şu an için kazısı yapılan en erken liman yapısı olan Liman Tepe / Klazomenai Antik limanın kullanım evreleri arasındaki boşluklar da bugüne kadar yürütülen çalışmalardan elde edilen verilerin beraberinde getirdiği yeni sorular olarak karşımızda durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, sualtı arkeolojisi, antik limanlar, Liman Tepe, Klazomenai

ABSTRACT

Anatolia is surrounded by three different sea on three sides and its Aegean and Mediterranean coastlines were especially crucial parts of the important trade routes during the ancient periods, as they are today. Parallel to the development of sea trade, many coastal settlements have been built on the Anatolian shorelines. Being one of these coastal settlements, Limantepe represents the earlier periods of the ancient city of Klazomanae. The excavations at Liman Tepe were started in 1992 within the framework of the İzmir Region Excavations and Research Project and; since 2000, the excavations have been continuing in two different parts land and underwater. The ancient harbour of Limantepe / Klazomanae was constructed by two oppositely built breakwaters on the western and eastern sides of the harbour, where the former is almost completely submerged under the modern Urla harbour today. As a result of this, underwater excavations have mostly been executed on the eastern breakwater. Through these studies, the usage period/operation time of the harbour and its possible cultural interactions were meant to be understood. The hiatus between the operation periods of the Limantepe / Klazomanae ancient harbour, which is the earliest harbour structure to be excavated in Anatolia, stands as new questions brought about with the studies executed till today.

Key Words: Archaeology, underwater archaeology, ancient harbours, Liman Tepe, Klazomanae

Giriş

Ege Denizi'nin doğu kıyısını oluşturan Batı Anadolu'nun kültürel yapısı, uzun yıllar boyunca Troya / Hisarlık Tepe'den elde edilen veriler ışığında değerlendirilmiştir. Doksanlı yıllara kadar bölgede yürütülen arkeoloji projeleri çoğunlukla klasik kentlere yönelik olmuştur. Bundan dolayı tarih öncesi dönemler uzun yıllar ihmal edilmiştir. Ancak son yirmi yıl içerisinde başlatılan projeler bölgenin tarih öncesi kültürel yapısına ışık tutmaya başlamıştır. Bu projelerden biri İzmir Bölgesi Kazı ve Araştırmalar Projesi ismini taşımaktadır¹.

1992 yılında başlayan projenin çıkış noktasını oluşturan Liman Tepe yerleşimi, İzmir Körfezi'nin güneybatısında, Karantina adasının karşısında yer almaktadır. Oniki İon kentinden biri olan Klazomenai antik kentinin erken dönemlerini temsil eden Liman Tepe, İzmir-Çeşmealtı karayolu tarafından ikiye ayrılmaktadır (Şekil 1). Yerleşimde bugüne kadar yürütülen kara kazılarında Kalkolitik Çağ'dan, Roma Dönemi'ne kadar kesintisiz devam eden yedi mimari tabaka açığa çıkarılmıştır (Erkanal-Günel, 1996, s. 310; Erkanal, 1999, s. 326; Günel, 1999, s. 43- Tab 1; Kouka, 2002, Tab. 1; Şahoğlu, 2005, Fig. 2; Aykurt, 2009, s. 44; Aykurt, 2013, Tab. 1)². Liman Tepe, Erken Tunç Çağı'nda güçlü sur sistemi, iç kale ve aşağı şehri, dini ve merkezî otoritenin varlığını gösterir mimari düzenlemeleri, deniz aşırı kültürlerle olan ilişkileri ve üretime yönelik düzenlemeleri ile bölgesel bir güçtür (Erken Tunç Çağı I-II. tabakaları hakkında detaylı bilgi için Bkz. Erkanal-Hüryılmaz, 1994, s. 361-375; Erkanal-Günel, 1995, s. 263-281; Erkanal-Günel 1996, s. 305-329; Erkanal-Günel 1997, s. 231-261; Erkanal, 1998, s. 379-399; Erkanal, 2000, s. 251-263; Şahoğlu, 2004, s. 97-120; Erkanal-Şahoğlu vd., 2009, s. 299-323; Şahoğlu, 2011, s. 172-177).

¹ Liman Tepe kara ve sualtı kazıları İzmir Region Excavations and Research Project (IRERP) kapsamında, Prof. Dr. Hayat ERKANAL'ın başkanlığında Ankara Üniversitesi, Mustafa V. Koç Vakfı Deniz Arkeoloji Araştırma Merkezi koordinatörlüğünde yürütülmektedir. Bu kapsamda yürütülen tüm çalışmalar Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu, TÜBİTAK (Proje No: 108K263), Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), INSTAP-SCEC, Türkiye Sualtı Arkeolojisi Vakfı (TINA) ve Urla Belediyesi tarafından desteklenmektedir. Makalede kullanılan tüm görseller İRERP arşivi ve Prof. Dr. Hayat Erkanal'ın özel arşivine aittir.

² Yerleşimde Neolitik Çağ'a tarihlenen seramik örnekler mimari tabakaya bağlı olmadan ele geçmiştir. Bu buluntulardan hareketle Liman Tepe'nin sekizinci mimari tabakası olarak stratigrafiye eklenmiştir detaylı bilgi için bkz. Erkanal, 1999, s. 325-337; Erkanal, 2008a, s. 91-101; Erkanal, 2008b, s. 179-191; Erkanal 2014, s. 295-305.

Ege'nin her iki yakası ve özellikle adalar arasındaki kültürel ilişkilerin Neolitik Çağ öncesine gittiği arkeolojik verilerle ortaya konmaya başlamıştır³ Erken Tunç Çağı'nda özellikle Kiklad Adaları ile olan deniz ticareti (Şahoğlu, 2011, s.173) Klasik Çağlarda daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu yayılım Liman Tepe / Klazomenai gibi kıyı yerleşimlerini ticaretin merkezine koymuş olmanın yanı sıra birçok yeniliği de beraberinde getirmiştir. Deniz taşıtlarının biçimsel değişimlerine bağlı olarak, başlangıçta doğal barınak görevi gören liman alanları Roma Dönemi'ne gelindiğinde içinde birçok üniteyi barındıran büyük yaşam alanları haline dönüşmüştür.

Limanlar üzerine ilk çalışmalar 20.yy başlarına rastlamaktadır. Pire Limanı'nın rastlantı sonucu (Detaylı bilgi için bkz. Blackman 1982) tespit edilmesiyle başlayan çalışmalar ülkemizde olduğu gibi dünyada da henüz istenen ve beklenen seviyede değildir. Ülkemizin antik limanlar konusunda sahip olduğu potansiyele karşın bu potansiyeli değerlendirmek için atılan adımlar oldukça sınırlıdır. Türkiye'de bu alandaki ilk çalışmalardan biri 1965 yılında G. Bean'in Klazomenai Antik Kenti'nin Karantina Adası'nda bulunan limanından bahsetmesidir (Bean, 1997, s. 114, Resim, 25; detaylı bilgi için bkz. (Subaşı, 1996). Ardından Phaselis'de (Detaylı bilgi için bkz. Schläger,-Schäfer, 1972 s. 542-561; Blackman, 1973, s. 355-364), Side'de (Detaylı bilgi için bkz. Knoblauch, 1977) Aperlae'de (Detaylı bilgi için bkz. Carter, 1978, s. 177-185; Aslan, 2011) limanlar üzerine çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Özellikle deniz seviyesinde meydana gelen değişimleri incelemek için başlatılan araştırmalar, limanlara yönelik çalışmalara yenilerini eklemiş ve limanların geçmişte meydana gelen jeomorfolojik değişimleri anlama konusunda ne kadar önemli bir yere sahip oldukları ortaya konmuştur (Blackman, 1982,s.88). Ülkemizde kent limanlarına yönelik yürütülen ilk sualtı liman kazısı 2000 yılı itibarı ile başlayan Liman Tepe / Klazomenai Antik Limanı çalışmalarıdır⁴.

Liman Tepe / Klazomenai Limanı Çalışmaları

Liman Tepe'de sualtı çalışmalarının başlangıcı 1995 yılına uzanmaktadır. Urla Belediyesi arşivinde bulunan bir hava fotoğrafının incelenmesi sonucunda, Liman Tepe kara kazı alanının kuzey kısmında denizin içinde bir mimari yapı tespit edilmiştir(Şekil 2). Bu tespit üzerine 1995-96 yıllarında kısa süreli olarak sualtı dokümantasyon çalışmaları yapılmıştır. (Erkanal-Günel, 1997, s. 248). Kısıtlı ve zor şartlar altında bu kalıntıların işlevsel özellikleri ve ölçüleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Karadan denize doğru, doğu-batı doğrultusunda uzanan mimari kalıntının yaklaşık 100 m uzunluğunda ve 35 m genişliğinde olduğu kayıt altına alınmıştır (Erkanal, 1998, s. 392). Bu kalıntı

³ Özellikle Milos obsidiyeni üzerinden başlayan bu ticari aktivite Kalkolitik Dönemde daha da boyutlanmış, yeni kültürel objelerde ticari sistemin içine girmiştir. Detaylı bilgi için bkz. B. Horejs- B. Milic vd. 2015, s. 289-330; C. Perle's, T. Takaoğlu vd, 2011, s.42-49; N. Kolankaya-Bostancı, 2011, s. 154-157; V. Şahoğlu, 2011, s. 172-177; V. Şahoğlu-R. Tuncel, 2014, s. 65-83.

⁴ Antik limanlara yönelik çalışmaların sayıca atmış olması sualtı araştırmaları adına oldukça önemlidir. Ayrıca üniversitelerin Arkeoloji bölümlerinde lisansüstü düzeyde Sualtı Arkeolojisi başlığı altında verilmeye başlanan eğitimler ve bu eğitimlere bağlı olarak limanlar üzerine yapılan akademik çalışmalar umut vericidir.

antik limana ait mendirek olarak tanımlanmıştır. Mendireğin kuzeybatı ucuna yakın bir noktada ona dik bağlanan ve kuzey – güney doğrultusunda, yaklaşık 25 m uzunluğundaki dalgakıran da bu çalışmalar esnasında tespit edilmiştir (Erkanal, 1998, Çizim 1).

Liman Tepe / Klazomenai Sualtı kazılarının ikinci aşamasını 2000-2007 yılları arasında yürütülen çalışmalar oluşturmaktadır. Ankara Üniversitesi ve İsrail Hayfa Üniversitesi'nin ortak olarak yürüttüğü çalışmalar, mendireğin ve dalgakıranın yapısal özelliklerinin ortaya konmasına yönelik olmuştur. Bu doğrultuda mendirek ve dalgakıran üzerinde ve mendireğin kuzeydoğu yönünde dış yüzeyde olmak üzere üç ayrı noktada çalışılmıştır. (Erkanal-Artzy, 2002, s.380 vd.). Bunlardan ilki dalgakıranın üzeri ve dalgakıran ile mendireğin kesiştiği noktada yürütülen kazılardır ve “A alanı çalışmaları” olarak adlandırılmıştır (Votruba-Artzy-Erkanal, 2016, Fig. 2). Bu kısımda yürütülen kazılar A1-A3 sondaj alanları olarak isimlendirilmiştir (Şekil 3). A1, mendirek ve dalgakıranın kesiştiği noktada yer almaktadır. A1’de ve daha sonra dalgakıranın uç noktasında yer alan A3’te yapılan derinleşmede deniz tabanının (modern posedonya) yaklaşık 40 cm altında yer yer mendirek taşlarının da altına girecek şekilde pithos (dolia) parçaları açığa çıkmıştır (Erkanal-Artzy, 2002, s.381 vd.). Pithoslar üzerinde yürütülen tipolojik değerlendirmeler sonucunda iki ayrı formun var olduğu tespit edilmiştir⁵. Mendirek ve dalgakıranın kesiştiği nokta olan A1 ve A3 alanından itibaren sonraki yıllarda kazısı yapılan, E ve F alanlarına kadar uzanan yaklaşık 30 m’lik alanda pithos parçalarının yayılımının devam ettiği anlaşılmıştır (Şekil 4). E ve F alanlarında açığa çıkarılan bu parçalarda A alanındaki örneklerle tipolojik açıdan tam bir benzerlik içindedir (Erkanal-Artzy vd., 2009, s. 310; Erkanal-Artzy vd., 2010, s. 363; Erkanal-Şahoğlu vd., 2011, s. 452; Erkanal-Şahoğlu vd., 2012, s. 480; Erkanal-Aykurt vd., 2014, s. 504; Erkanal-Aykurt vd., 2015, s. 483). Pithosların belirtilen bu alanlardaki yoğunluğunun, mendirekle paralel olarak güney yönde ve mendireğin doğu yönünde liman içine doğru azaldığı gözlemlenmiştir. Pithoslar mendirekten uzaklaştıkça nispeten daha derinde açığa çıkmıştır. Buna ek olarak pithosların yer yer mendireğin kayan taşları arasında bulunmaları, bunların mendirek üzerinden düşmüş ya da denize bırakılmış olduklarını güçlendiren veriler olmuştur (Erkanal-Artzy vd., 2009, s. 311).

A1-A3 sondajlarındaki çalışmalar özellikle dalgakıran hakkında önemli sonuçlar vermiştir. Yığma halinde inşa edilmiş olan dalgakıran bir rampa yapacak şekilde tabana doğru genişlemektedir (Erkanal-Artzy 2004, s. 172) Karada özellikle Erken Tunç Çağı II’ye tarihlenen savunma sisteminden bildiğimiz kireçtaşı (Urla taşı) ve farklı boylardaki toplama taşlar dalgakıranın ana inşa malzemesini oluşturmuştur (Erkanal-Artzy, 2004, s. 172). Dalgakıranın üst örtüsü görece küçük taşlardan ibarettir (Erkanal- Şahoğlu vd, 2009, s. 310). Birkaç örnek dışında işlenmiş ya da blok taş tespit edilmemiştir. Örneklerin sayısal azlığı nedeniyle bunlar dalgakıranın yapım tekniği ile ilişkilendirilmemiştir. Bu alanda yürütülen çalışmalarda elde edilen en önemli

⁵ Pithos parçalarının tipolojik özellikleri ve deniz taşımacılığında büyük boy pithosların Roma Dönemi’nin erkeninden itibaren kullanılmaya başlanmış olması bilgisi bunların Roma Dönemi içerisinde kullanım görmüş olduklarını güçlendiren verilerdir.

verilerden biri ise açığa çıkarılmış olan ahşap çapa koludur (Erkanal-Şahoğlu, vd. 2009, s. 310; Erkanal-Şahoğlu, vd. 2010, s. 362, Resim 3). Metal uca sahip ahşap çapa kolu, dalgakıranın taban taşlarının altında, MÖ 6. yy'ın erkenine tarihlendirilen liman tabanının kısmen içinde ve altında yer almaktadır (Votruba-Artzy-Erkanal, 2016, Fig.3). yaklaşık 1 m korunmuş uzunluğa sahip çapa kolunun uç kısmında demirden yapılmış bir metal tırnak bulunmaktadır. Yapılan incelemelerde meşe ağacından yapılmış olduğu anlaşılan çapa kolu (Votruba-Artzy. 2016, s.671, Fig.2-3). Akdeniz Havzası'nda tespit edilen erken örneklerden biri olması sebebiyle son derece önemlidir (Şahoğlu, 2010, s. 1573; Votruba-Artzy. 2016, s.456). Bu tespit aynı zamanda dalgakıranın inşa tarihi açısından güçlü veriler ortaya koymamızı sağlamaktadır⁶.

Özellikle Doğu Mendireğin yapım tekniğinin anlaşılmasına yönelik olarak çalışılan ikinci alan ise D olarak adlandırılmıştır⁷ (Şekil 3). Alan mendireğin ortasında ve en üst noktasındadır (Erkanal-Artzy, 2002, s.382). Mendireğin yüzeyinde yaklaşık 7 m uzunluğunda, işlenmiş taşlardan örülmüş bir duvar parçası bulunmaktadır. D sondajının sınırları da bu duvar parçasını içine alacak şekilde belirlenmiştir. Enkrtüstasyondan oluşan yüzey tabakasının kaldırılması ile alanın tümünü kapsayacak şekilde düzensiz ve derine giden taşlar açığa çıkmaya başlamıştır. Duvar parçasının altında da açığa çıkmış olan taşların bu duvarla bağlantılı olmadığı anlaşılmıştır. Mendireğin üzerindeki duvarın ana gövdenin inşası ile bağlantılı olmayıp üzerindeki farklı bir mimari organizasyona ait olmalıdır. Ancak tamamen bağlantısız olması nedeniyle tıpkı A alanında açığa çıkarılmış olan duvar parçası gibi işlevsel açıdan tanımlanamamıştır (Erkanal-Artzy, vd. 2003, s. 432) D alanında yürütülen çalışmalarda MÖ 7. yy'ın geç evresinden MÖ 4. yy'a⁸ kadar uzanan tarih aralığında var olan seramik örnekleri tespit edilmiştir (Erkanal-Artzy, 2003, Çizim 1, s. 432; Erkanal-Artzy, 2004, s. 173, Çizim 3; Şahoğlu, 2010, s. 1573). Bu tarihsel dizin gerek mendireğin inşa evrelerinin gerekse kullanım evrelerinin tanımlanması açısından önemlidir.

Mendireğin kuzeydoğusunda, dış yüzünde yürütülen çalışma alanı C olarak adlandırılmıştır (Şekil 3). Bu yeni alanda yoğun şekilde ahşap ve metal parçaları açığa çıkarılmıştır. Alandaki bu yoğunluk batıkla ilişkili olarak yorumlanmıştır (Erkanal-Artzy,2002, s.381). O günün altyapı olanakları ve ekipman yetersizliği böyle bir kazının

⁶ Elde edilen bu verilerden yola çıkarak dalgakıranın da mendirekle birlikte yani MÖ 6. yy erken evresinden itibaren kullanım görmüş olduğunu söylemek mümkün olabilmektedir. Devam edecek olan çalışmalarla elde edilecek olan yeni sonuçlar bu saptamayı daha da güçlendirecektir.

⁷ Çalışma alanları alfabetik sıra ile yapılmıştır. B olarak adlandırılan alanda yine mendirek üzerinde D alanın hemen yakınındadır. Ancak bu alanda herhangi bir kazı ya da sondaj yürütülmemiştir. Burada yapılan çalışmalar daha çok sondaj alanı belirlemeye yöneliktir. Bunun için metin içerisinde B alanı detaylı olarak ele alınmamıştır.

⁸ MÖ 5. yy'a ait seramik örnekler istatistik verebilecek düzeyde değildir.

yapılmasına imkan vermediği için alanın dokümantasyonu yapılarak üzeri kapatılmıştır⁹.

Antik limanın doğu mendireği ve dalgakıranın yapısal özelliklerinin ortaya konmasına yönelik olan çalışmaların ardından, mendireğin (limanın) kullanım evrelerinin tespitine yönelik kazılara başlanmıştır (Şekil 5). Doğu mendireğin iç yüzünde, hemen önünde başlayan çalışmalar 2007-2012 yılları arasında E alanında, 2012 yılından itibaren ise F alanında yürütülmektedir (Şekil 6). 2007 yılından günümüze kadar devam eden kazılarla MÖ 4. ve MÖ 6. yy tarihlenen iki liman tabanı açığa çıkarılmıştır.

Her iki liman tabanında da en büyük buluntu grubu seramiklerdir. Limanın erken evresini oluşturan MÖ 6. yy'ın ilk yarısı ve son dörtlüğünde yoğunlaşan seramikler içerisinde öncelikli grubu amphoralar oluşturmaktadır. Ayrıca tarihlendirmede büyük öneme sahip yaban keçisi stilde boyanmış olan tabaklar, Oinokhoeler, MÖ 585-70 tarihleri arasına verilen Komastlı Kylixler, MÖ 6. yy'ın ikinci çeyreğine tarihlenen bantlı kylixler, olpeler ile aynı yüzyılın son dörtlüğüne tarihlenen rozetli kâseler ve Güney İonia orjinli Fikellura seramikleri öne çıkmaktadır¹⁰. MÖ 4. yy'da ise yine amphoralar ve siyah firnizli örnekler belirleyicidir (Şekil 7).

Liman tabanlarında açığa çıkarılan ikinci büyük grup ise organik malzemelerdir. Organik grup içerisinde yer alan ahşaplar; özelliksiz dal parçalarının yanı sıra tanımsız ve görece işlenmiş parçalardan oluşmaktadır. Ancak bugüne kadar ele geçen ahşaplar liman içinde batık ya da batıklara işaret edebilecek boyut ve işleve sahip değildir. Daha çok atıl konumda bir diğer deyişle çöp özelliğindedir. Organikler içerisinde yer alan ve yoğun olarak MÖ 6. yy liman tabanından ele geçen zeytin çekirdekleri kentin ticari karakterinin bir yansımasıdır. Kara kazılarında elde edilen verilere bakıldığında zeytinyağı işliği MÖ 6. yy'ın ilk yarısı ile son çeyreğinde aktif olarak karşımıza çıkmaktadır (Koparal ve İplikçi 2004, S. 231-232). Liman tabanından ele geçen zeytin çekirdekleri de karadaki bu kronolojiye uygunluk göstermektedir¹¹. Organik grup içinde ilgi çeken buluntulardan biri ise tabandaki seramik örnekler yardımı ile MÖ 4. yy'ın ilk yarısına tarihlenen yaklaşık 5 m uzunluğundaki halat parçasıdır. Üç burgulu olan halat yaklaşık 1cm çapındadır. Bozulma oranı çok fazla olan bu halat restorasyon laboratuvarında koruma altına alınmıştır. Koruma çalışmaları tamamlandıktan sonra dönemi ve olası kullanım özellikleri ile ilgili olarak arkeometrik veriler ışında çok daha detay bilgiler elde edilebilecektir.

⁹ 2014 yılı itibariyle tam donanımlı bir restorasyon ve koruma laboratuvarı kurulmuştur. Ayrıca lojistik anlamda da önemli eksiklikler tamamlanmıştır. 2015 yılından itibaren liman içinde yürütülen kazılarla eş zamanlı olarak liman dışındaki bu alanda da çalışmalara başlanmıştır.

¹⁰ Liman, MÖ 600-560 ve yüzyılın son çeyreğinde 530-500 tarihleri arasında yoğun olarak kullanım görmüştür. MÖ 4 yy tarihlenen liman tabanı ise ağırlıklı olarak yüzyılın ilk yarısı içinde kullanım görmüştür.

¹¹ Zeytin çekirdeklerinin arındırma süreci devam ediyor olması sebebiyle üzerlerinde henüz metrik çalışma yapılmamıştır. Tarihlendirmeleri liman tabanlarında birlikte ele geçtikleri seramikler üzerinden yapılmaktadır.

Liman tabanlarından ele geçen bir diğer grup ise metallerdir. Metal çivi ve tanımsız metal parçaların yanı sıra iki buluntu önemlidir. Bunlardan biri metal çapa ucudur. 20 cm uzunluğunda, 14 cm çapındaki uç (korozyonlu olarak alınan ölçülerdir. Restorasyon ve koruma işlemleri devam etmektedir) ahşap çapa koluna aittir. Önemli metal buluntulardan bir diğeri ise dört köşesinden katlanmış hali ile 5 cm x 5 cm ölçülerine sahip metal plakadır.

Kara ve sualtı kazı alanlarının genel görüntüsünü alabilmek amacıyla zaman zaman hava fotoğrafları çekilmektedir. 2012 yılında Hakan Çetinkaya tarafından çekilen hava fotoğrafları önemli bir tespitin yapılmasının yolunu açmıştır. Modern Urla limanının mendirek uzantısının hemen altında onunla koşut uzanan ve belli oranda modern mendireğin altında kalmış ikinci bir mendirek yapısı tespit edilmiştir (Şekil 8). Bu tespitin ardından 2000 yılından buyana kazısı devam eden mendirek doğu, modern liman altındaki ise batı mendirek olarak adlandırılmıştır. Batı mendireğin modern limanın altında kalmış olması nedeniyle şu anda kazı çalışması yapılmamaktadır. Burada yapılan çalışma tespit ve durum belirleme düzeyindedir.

Sonuç

Kalkolitik Çağ'dan beri kesintisiz iskân gören, erken dönemleri günümüzdeki bulunduğu konumu itibarıyla Liman Tepe, klasik çağlarda ise oniki İon kentinden biri olan Klazomenai olarak adlandırılan yerleşim, Batı Anadolu sahil şeridindeki önemli kıyı kentlerinden biridir. Özellikle Erken Tunç Çağı ile birlikte oluşan kent olgusu ve bununla paralel gelişim gösteren ve çeşitlenen üretim aktiviteleri hem hammaddeye olan ihtiyacı artırmış hem de çeşitlendirmiştir. Bu da bölgede hızla gelişen bir deniz ticaretinin önünü açmış ve deniz aşırı kültürlerle olan teması daha da güçlendirmiştir. Liman Tepe Erken Tunç Çağı'nda başta Kikladlar olmak üzere Kıta Yunanistan ile yoğun bir deniz ticareti içerisindeydi (Liman Tepe'nin Kıta Yunanistan, Kikladlar ve Adalarla olan ilişkilerinin detaylı bilgisi için bkz. Şahoğlu, 2004, s. 97-120; Şahoğlu, 2005, s. 339-361; Şahoğlu, 2011, s.172-177; Aykurt, 2009, s. 35-47; Erkanal, 2014, 295-305) Deniz üzerinden yürütülen bu ticari ilişki, dönemin tekneleriyle ve liman olarak kullanılabilen özelliklere sahip koylar aracılığı ile gerçekleştirilmiştir (Erkanal, 2014, s. 298).

Klasik Çağlarda ise Klazomenai ismi ile anılan yerleşimde özellikle MÖ 6. yy'da endüstriyel boyutta örgütlenmeye sahip bir üretim potansiyeli mevcuttur (Ersoy, 2014, s. 271; Ersoy, 2004, s. 52 vd.; Ersoy 2003, s. 254). Endüstriyel boyutta üretim yapan zeytinyağı işliği ticaretin merkezini oluşturmaktadır. Yüzyılın erken evresinde üretime başlayan işlik Anadolu'da şu ana kadar bilinen en erken örnektir. Pers istilasıyla birlikte üretimi durmuş, MÖ 6. yy son çeyreğinde teknolojisini ve kapasitesini artırarak yeniden üretime başlamıştır. (Bakır- Ersoy, 1999, s.67; Bakır-Ersoy vd., 2000, s. 49; Koparal - İplikçi 2004, S. 221; Koparal 2014, s. 127). Bu kapasite artışının izleri ve ticari boyuttaki yeri liman kazılarında açığa çıkan arkeolojik verilerle de tanımlanabilmektedir¹². Ayrıca seramik ve maden işlikleri de bu anlamda büyük öneme

¹² Zeytinyağı ve şarap gibi sıvıyı taşımak amacıyla üretimi yapılan amphoraların hem liman tabanlarında hem de Klazomenai'nin deniz aşırı ilişki ağı içerisinde yer alan

sahiptir. Bu güçlü ticari yapı klasik çağlarda; Mısır'dan Karadeniz'e kadar uzanan kıyı yerleşimleriyle ticari ve kültürel temasın itici gücü olmuştur¹³. Bu ticari ağın en önemli ayağı ve dışa açılan kapısı 2000 yılından beri kazısı yapılan limandır.

Liman Tepe Klazomenai Antik Limanı, karadan denize uzanan iki mendireğin kapatmasıyla oluşmuştur (Şekil 8). Bunlardan batı mendirek olarak adlandırılan, günümüzde modern Urla Limanı mendireğinin altında kalmıştır. Makaleye konu olan doğu mendirekte yürütülen çalışmalar ile limanın kullanım evreleri ve yapım tekniği ortaya konmuştur. Karadan denizin içine uzatılarak deniz içinde inşa edilen ilk liman örneği MÖ 9. yy'a tarihlenmektedir (Blackman, D.J., 2008, s. 642). Liman Tepe / Klazomenai limanını oluşturan doğu mendireği de erken örneğe benzer şekilde karadan deniz içine doğru uzamaktadır. Mendirek içten dışa doğru küçülen taş boyutlarının yığma şeklinde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur (Erkanal-Artzy, vd., 2009, s. 310). Bugüne kadar yürütülen çalışmalarda harç izine rastlanmamıştır. Mendireğin kuzeybatı ucuna yakın noktada ona dik olarak bağlanan dalgakıran ile daha korunaklı bir barınma alanı oluşturulmuştur. Dalgakıranda mendirekle aynı inşa tekniğine sahiptir. Düzensiz boydaki taşların yığma şeklinde bir araya getirilmesiyle oluşan dalgakıranda da harç kullanılmamıştır.

Sualtı çalışmalarının öncü hedeflerinden biri limanın kullanım evrelerinin ortaya konması olmuştur. Bu amaç doğrultusunda doğu mendireğin iç yüzünde E ve F alanlarında yürütülen çalışmalarla limanın stratigrafisi oluşmaya başlamıştır. Bugüne kadar yürütülen çalışmalar sonucunda elde edilen verilerden hareketle, limanın MÖ 6. yy ve MÖ 4. yy'da kullanıldığı ortaya konmuştur. Liman stratigrafisinde de aynen kara yerleşiminde olduğu gibi boşluklar gözlemlenebilmektedir. MÖ 550-530 tarih aralığına olan Pers istilasıyla birlikte Klazomenai Antik Kenti'ndeki yaşam oldukça sınırlanmış ve büyük oranda Karantina adasına kaymıştır. MÖ 6. yy ortalarına denk gelen bu dönemde limanın kullanımının oldukça azaldığı ve hatta durduğu söylenebilmektedir. MÖ 530'dan itibaren ise anakaradaki yaşam yeniden anlanmış ve limanın en yoğun olarak kullanıldığı dönem olmuştur. MÖ 5. yy boyunca kent Karantina adasına varlığını devam ettirmiş olması nedeniyle liman bu yüzyıl boyunca da kullanım dışı kalmıştır. MÖ 4. yy ilk yarısında kentin tekrar anakarada da işlevsel hale gelmesiyle limanın yeniden kullanım görmeye başlamıştır. Yerleşimdeki stratigrafik boşluk liman tabakalarında da tanımlanabilmektedir. Liman Tepe / Klazomenai Antik Limanı çalışmaları ülkemizdeki tek örnek olmanın yanı sıra özellikle Akdeniz havzasındaki erken dönem liman oluşum ve kullanım sürecini ortaya koyuyor olması açısından oldukça büyük öneme sahiptir.

Kaynakça

Nil deltasında, Balkanlarda ve Karadeniz sahillerindeki yerleşimlerde yoğun olarak ele geçmesi ve bunların MÖ 6. yy ikinci yarısına tarihlenmesi elde edilen önemli verilerdir.

¹³ Klazomenai'nin izlerini Akdeniz, Balkanlar ve Karadeniz sahillerinde görmek mümkündür. Detaylı bilgi için bkz. Özer, B. 2006; Sezgin, Y. 2004, s. 169-183; Sezgin, Y. 2009; Özgören, Ö. 2007; Ersoy, E. Y. 2007, s. 149-178.

- Aslan, E. 2012, *Kekova Bölgesi Limanları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Aykurt, A. 2009, “Batı Anadolu’da Minos Kökenli Bir Seramik Grubu: “Tortoise-Shell Ripple Ware”(Pottery of Minoan Origin in Western Anatolia: “Tortoise-Shell Ripple Ware)”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Arkeoloji Dergisi, XIV(2009/2)*, s. 35-47.
- Aykurt, A. 2013, “An Updated Assessment on Western Anatolian Middle Bronze Age Chronology in Light of Excavations of the Izmir Region”, *INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Colloquium Anatolicum Anadolu Sohbetleri XII*, s.37-79.
- Bakır, G., Ersoy, Y. 1999, “1997 Yılı Klazomenai Çalışmaları”, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı-Cilt II*, s. 67-77.
- Bakır, G., Ersoy, Y., vd. 2000, “1998 Yılı Klazomenai Çalışmaları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı-Cilt 2*, s. 47-57.
- Blackman, D. J., 1973, “The Harbours of Phaselis”, *The International Journal of Nautical Archaeology-IJNA*, 2(2), 355-64.
- Blackman, D. J., 198, “Ancient Harbours in the Mediterranean: Part I”, *The International Journal of Nautical Archaeology- IJNA*, 11 (2), s. 79-104.
- Blackmann, D. J., 2008, “Sea Transport, Part 2: Harbors” *The Oxford Handbook Engineering and Technology in The Calassical World*, Ed.: J.P. Oleson, 2008, s. 638-670.
- Bostancı-Kolonkaya, N., 2011, “The Use Obsidian in Coastal Western Anatolia During The Early Bronze Age”, V. Şahoğlu – P. Sotirakopoulou (yay.), *ACROSS: The Cyclades and Western Anatolia during the 3rd Millennium B.C. – Exhibition (İstanbul 2011)* s.154–158.
- Carter, R. S., 197, “The submerged seaport of Aperlae, Turkey”, *The International Journal of Nautical Archaeology- IJNA*, 7(3) : s.177-185.
- Erkanal, H., 1998, “1996 Liman Tepe Kazıları”, *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı – Cilt I*, s. 379-399.
- Erkanal, H. 1999 “1997 Liman Tepe Kazıları”, *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı – Cilt I*, s. 325-337.
- Erkanal, H., 2000, “1998 Yılı Liman Tepe kazıları”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, s. 251-263.
- Erkanal, H., 2008a, “Geç Tunç Çağı’nda Liman Tepe”: A. Erkanaal-Öktü vd. (ed.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, Ankara, s. 91-101.
- Erkanal, H., 2008b, “Liman Tepe: A New Light on the Prehistoric Aegean Cultures”, H. Erkanal – H. Hauptmann – V. Şahoğlu – R. Tuncel(yay.), *Proceedings of the International Symposium The Aegean in the Neolithic, Chalcolithic and*

the Early Bronze Age, October 13th – 19th 1997, Urla - İzmir Turkey, s. 179-191.

- Erkanal, H., 2014, “Klazomenai/Liman Tepe'nin Limanları”, Sabine Ladstätter – Felix Pirson – Thomas Schmidts (yay), *Häfen und Hafenstädte im östlichen Mittelmeerraum von der Antike bis in byzantinische Zeit. Neue Entdeckungen und aktuelle Forschungsansätze, Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean from Antiquity to the Byzantine Period: Recent Discoveries and Current Approaches, Istanbul, 30.05.-01.06.2011, BYZAS 19, s. 295-305.*
- Erkanal, H., Artzy, M., 2002, “2000 Yılı Liman Tepe Kazı Çalışmaları”, 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı – Cilt 1, s. 375-389.*
- Erkanal, H., Artzy, M., Kouka, O., 2003, “2001 Yılı Liman Tepe Kazıları”, 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı-Cilt 1, s. 423-437.*
- Erkanal, H., Artzy, M., Kouka, O., 2004, “2002 Yılı Liman Tepe Kazıları”, 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı-Cilt 4, s. 165-179.*
- Erkanal, H., Artzy, M. vd., 2009, “Liman Tepe Sualtı Kazıları Ankara-Haifa Üniversitesi Ortak Projesi ”, 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı – Cilt 1, s. 308-322.*
- Erkanal, H., Aykurt, A., Büyükulusoy, vd., 2014, “Liman Tepe 2012 Yılı Kara ve Sualtı Kazıları”, 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı-Cilt 4, s. 499-513.*
- Erkanal, H., Aykurt, A., Büyükulusoy, vd., 2015, “Liman Tepe 2013 Yılı Kara ve Sualtı Kazıları”, 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı-Cilt 3, s. 473-495.*
- Erkanal, H., Günel, S., 1996, “1994 Liman Tepe Kazıları”, *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı – Cilt 1, s. 305-329.*
- Erkanal, H., Günel, S., 1997, “1995 Liman Tepe Kazıları”, *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı – Cilt 1, s. 305-329.*
- Erkanal, H., Hüryılmaz, H., 1994, “1992 Liman Tepe Kazıları”, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı – Cilt 1, s. 361-375.*
- Erkanal, H., Günel, S., 1995, “1993 Yılı Liman Tepe Kazısı”, *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı – Cilt 1, s. 263-281.*
- Erkanal, H., Şahoğlu V., Votruba, G., vd., 2010, “Liman Tepe 2008 Yılı Su Altı Kazıları”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı-Cilt 4, s. 361-369.*
- Erkanal, H., Şahoğlu, V., Tuncel, R., vd., 2009, “Liman Tepe 2007 Yılı Kazıları”, 30. *Kazı Sonuçları Toplantısı – Cilt 1, s. 299-323.*
- Erkanal, H., Şahoğlu V., Tuncel, R., vd., 2011, “Liman Tepe 2009 Yılı Kazıları”, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı-Cilt 4, s. 446-462.*
- Erkanal, H., Şahoğlu V., Votruba-Mangaloğlu, S., vd. 2012, “2010 Yılı Liman Tepe Su Altı Kazıları”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı-Cilt 4, s. 479-487.*

- Ersoy, E. Yaşar, 2003, "Pottery Production and Mechanism of Workshops in Archaic Clazomenae", B. Schmaltz, M. Söldner (eds.), *Griechische Keramik im Kulturellen Kontext*, s. 254-257.
- Ersoy, E. Yaşar, 2004, "Klazomenai: 900-500 BC. "History and Settlement Evidence", A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.-C. Tzannes, Y.Ersoy (eds.), *Klazomenai, Teos and Abdera: "Metropoleis and Colony."* *Proceedings of the Symposium, Abdera 20-21 October 2001, Thessaloniki*, s. 43-76.
- Ersoy, E. Yaşar, 2007, "Notes on History and Archaeology of Early Clazomenae", in J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier and K. Zimmermann (eds), *Milesische Forschungen 5. Frühes Ionien: eine Bestandaufnahme. Akten des Internationalen Kolloquiums zum einhundertjährigen Jubiläum der Ausgrabungen in Milet, Panionion/Güzelçamlı, 26.09.-01.10.1999 (Frankfurt am Mainz, 2007)*, s. 149-178.
- Ersoy E. Yaşar, 2014, "Klazomenai'da Tunç Çağı'ndan Arkaik Dönem Sonuna Kadar Yerleşim Düzenleri ve Değişimleri: Siyasi, Sosyal ve Çevresel Etkiler", Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizleri, *Tematik Arkeoloji Serisi 1*, s. 257-281.
- Günel, S., 1999, "Vorbericht über die Mittel – und Spaetbronzezeitliche Keramik von Liman Tepe" *İstanbul Mitteilungen* 49, s. 41-82.
- Horejs B.-Milic B. etall. 2015, "The Aegean in the Early 7th Millennium BC: Maritime Networks and Colonization", *Journal of World Prehistory, Volume 28, number 4*, s. 289-330.
- Koparal, E., İplikçi E., 2004, "Archaic Olive Oil Extraction Plant in Klazomenai." in A.Moustaka,E. Skarlatidou, M.C. Tzannes and Y. Ersoy (eds.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera (Oct. 2001), Thessaloniki*, s. 221-234.
- Koparal E, 2014, "Klzaomenai Kohara'sında Arazi Kullanımı ve Tarım Potansiyeli-Land Use and Agricultural Potential in Klazomenian Khora" *Arkeoloji'de Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri, Yerleşim Arkeoloji Serisi Sempozyum Bildirileri 4*, s. 125-147.
- Kouka, O., 2002, *Siedlungsorganisation in der Nord- und Ostaegeais waehrend der Frühbronzezeit (3. Jt. V. Chr.)*, Internationale Archaeologie, (Band 58), New York.
- Knoblauch, P., 1977, *Die Hafenanlagen und die Anschliessenden Seemauern von Side (1. Basım)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.
- Özer, B., 2006, *Klazomeneai Siyah Figür Seramiği*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi.

- Özgören, Ö., 2007, *Arkaik Dönemde Klazomenai'nin Deniz Aşırı Etkinlikleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Perles C., Takaoğlu T., Gratuze B., 2011, "Melian obsidian in NW Turkey: Evidence for early Neolithic trade", *Journal of Field Archaeology*, VOL. 36 NO. 1, s. 42-49.
- Schläger, H., Schäfer J., 1972, "Phaselis: zur Topographieder Stadt und des Hafengebietes", *Archäologischer Anzeiger* 1972.4, s. 542-561.
- Sezgin, Y., 2004, "Clazomenian Transport Amphorae of the Seventh and Sixth Centuries" A.Moustaka,E. Skarlatidou, M.C. Tzannes and Y. Ersoy (eds.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera (Oct. 2001), Thessaloniki*, s. 169-183.
- Sezgin, Y., 2009, *Arkaik Dönem Doğu Yunan Ticari Amphorları Sorunu*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Shaw, W. J., 1972, "Grek and Roman Harbours Works", *A History of Seafaring Based on Underwater Archaeology (Ed. G. F. Bass)*, s. 87-102.
- Subaşı, B., 1996, *Klazomenai Antik Limanının Yapım Tekniği Açısından İncelenmesi ve Tarihlenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Şahoğlu, V., 2004, "Interregional Contacts around the Aegean during the Early Bronze Age:New Evidence from the Izmir Region", *Anatolia* 27, s. 97-120.
- Şahoğlu, V., 2005, "The Anatolian Trade Network and the İzmir Region during the Early Bronze Age", *Oxford Journal of Archaeology* 24 (4), s. 339-361.
- Şahoğlu, V., 2010, "Ankara University Research Center for Maritime Archaeology (ANKÜSAM) and its Role in the Protection of Turkey's Underwater Cultural Heritage", *Proceedings of the World University Congress – Çanakkale. 20-24 October 2010*, s.1571-1580.
- Şahoğlu, V., 2011, "Interregional Contacts between Anatolia and the Cyclades during theEarly Bronze Age",V. Şahoğlu – P. Sotirakopoulou (yay.), *ACROSS: The Cycladesand Western Anatolia during the 3rd Millennium B.C. – Exhibition (İstanbul 2011)*, s.172-177.
- Şahoğlu, V., Tuncel, R., 2014, "New Insights into the Late Chalcolithic fo Coastal Western Anatolia: A View from Bakla Tepe, İzmir", *Western Anatolia Before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millenium BC?*, (Ed. B. Horejs, M. Mehofer), Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, s. 65-83.
- Votruba, G.F., Arzty, M, Erkanal, H., 2016, "A set Archaic anchor arm exposed within P.oceanica matte at Klazomenai/Liman Tepe, Turkey: A contribution for understanding marine stratigraphy", *Journal of Field Archaeology*, 41:6, s. 671-683.

Votruba, G.F., Arzty, M., 2016, "An Archaic Anchor Arm from Liman Tepe/Klazomenai, Turkey", *The International Journal of Nautical Archaeology*, (2016) 45.2, s. 450-456.

LEVHALAR

Şekil 1: Liman Tepe / Klazomenai Antik Kenti Genel Görüntüsü (ANKÜSAM Arşivi)

Şekil 2: Liman Tepe / Klazomenai Limanının Tespitini Sağlayan Hava Fotoğrafi

Ç.Ü.

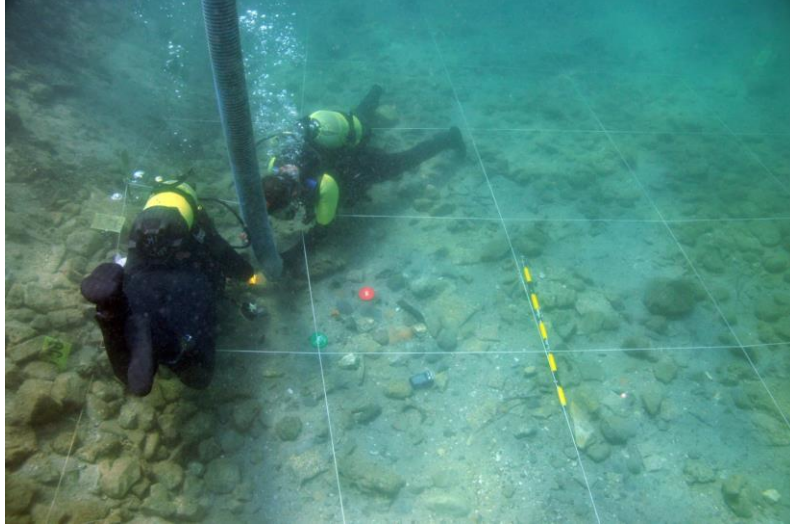
Şekil 3: Kazı Alanlarının Genel Görüntüsü (Hakan Çetinkaya)

Şekil 4. Pithos (Dolia) Parçaları (ANKÜSAM Arşivi)

Ç.Ü.
Şekil
F

5. E ve
Kazı

Alanları Genel Görüntüsü (V. Şahoğlu)

Şekil 6. F Kazı Alanı Genel Görüntüsü (ANKÜSAM Kazı arşivi)

Siena Kylix

Fikellura örnekleri

Oinokhoe ve Yaban Keçi Sitilde Boyanmı

Kase Yaban Keçi Sitilde boyanmış Oinokhoe

Komastlı Kylix yan yüz

Komastlı Kylix kaide

MÖ 4. yy Kantaros

MÖ 4.yy Kase

Şekil 7. MÖ. 6. yy ve 4. yy Liman Tabanında Ele Geçen Seramik Örnekleri
(ANKÜSAM Kazı Arşivi)

Şekil 8: Liman Tepe / Klazomenai Antik Limanı Doğu ve Batı Mendireklerinin
Havadan Görüntüsü (ANKÜSAM Kazı Arşivi)

MEASURING PROACTIVE WORK BEHAVIOUR CONSTRUCT AND ITS COMPONENTS: VALIDATING TURKISH VERSION OF THE SCALES

Cumali URI¹

ABSTRACT

Proactive work behaviour has become a central topic of interest among scholars in research on organisational behaviour field (Crant, 2000; Grant & Ashford, 2008). Recently, scholars have been paying a great attention to certain behaviours which may increase individual, team, and organisational level of success and performance (Seibert, Kraimer, & Crant, 2001; Sonnentag, 2003). Proactive behaviour is one of those behaviours which has been linked to many positive outcomes including performance (Van Dyne & LePine, 1998), and career satisfaction (Seibert et al., 2001). However, well-validated measures to test the proactivity construct in non-English-speaking populations are limited and this is still a major drawback. The purpose of this study is to explore the validity and reliability of the Turkish version of proactive work behaviour scales. Structural equation modelling supported the instruments' structure ($\chi^2 / df = 2.38; p < .05$; RMSEA=.06; SRMR=.05; CFI = .97; TLI = .96) in Turkish speaking population. Cronbach's alpha coefficients of the scales ranged from .86 to .91. Thus, findings from this study have revealed that scales that measure proactive work behaviour components are valid and reliable in Turkish language.

Keywords: Proactivity, proactive work behaviour, scale, validity, reliability, Turkish.

PROAKTİF ÇALIŞMA DAVRANIŞI YAPISI VE BİLEŞENLERİNİN ÖLÇÜLMESİ: ÖLÇEKLERİN TÜRKÇE'YE UYARLANMASI

ÖZET

Proaktif iş davranışları, örgütsel davranış alanındaki araştırmalarda akademisyenler arasında ilgi odağı haline gelmiştir (Crant, 2000; Grant & Ashford,

¹ Dr., The University of Sheffield, Management School Institute of Work Psychology, uri@sheffield.ac.uk

2008). Son zamanlarda, araştırmacılar bireysel, takım ve organizasyonel başarı ve performans düzeyini artırabilecek belirli davranışlara büyük önem vermekteler (Seibert, Kraimer, & Crant, 2001; Sonnentag, 2003). Proaktif davranış, performans (Van Dyne & LePine, 1998) ve kariyer doyumu (Seibert ve ark. 2001) gibi bir çok olumlu sonuç ile ilişkisi tespit edilmiş davranışlardan biridir. Bununla birlikte, İngilizce dışındaki dillerde proaktif iş davranışı yapısı ve ölçekleri yeterli bir şekilde test edilmemiştir. Bu halen önemli bir eksiklik. Çalışmanın amacı proaktif iş davranış yapısına ait bileşenlerin ve ölçeklerin Türkçe versiyonlarının geçerlilik ve güvenilirliklerini araştırmaktır. Yapısal eşitlik modellemesi, Türkçe konuşan örnekleme proaktif iş davranış yapısını ve bileşenlerini ($\chi^2 / df = 2.38$; $p < .05$; RMSEA = .06; SRMR = .05; CFI = .97; TLI = .96) doğrulamaktadır. Aynı zamanda ölçeklerin Cronbach alfa katsayıları .86 ile .91 arasında tespit edilmiştir. Sonuç olarak, bu çalışmanın bulguları, proaktif iş davranış bileşenlerini ölçen ölçeklerin Türkçede geçerli ve güvenilir olduğunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Proaktiflik, proaktif iş davranışı, ölçek, geçerlilik, güvenilirlik, Türkçe

1. INTRODUCTION

Due to both structural and technological advancements, organisations are facing challenges which bring more rapid and dynamic work-related transformations to the organisations (Grant & Ashford, 2008). In order to adapt to those structural and technology related changes, individuals are more expected to initiate with new procedures and implementations. Thus, change-oriented behaviours are now more important than ever before. Proactivity is one of those change-oriented behaviour which refers to the self-initiated pursuit of goals aimed at bringing about change in order to create a different future (Parker, Bindl, & Strauss, 2010). Therefore, proactivity is expected to enable organisations to adapt to changes in the environment and gain a competitive advantage (Crant, 2000; Griffin, Neal, & Parker, 2007). It can help the organisation accomplish its strategic goals by using internal resources more efficiently; it also encourages development, and the implementation of necessary changes. According to the literature, proactive behaviour has been found to be related to many positive outcomes including; higher performance (Ashford, Blatt, & VandeWalle, 2003), task proficiency and social interaction (Morrison, 1993), lower turnover rate (Wanberg & Kammeyer-Mueller,

2000), team level customer service, productivity, and job satisfaction (Kirkman & Rosen, 1999), and organisational level performance (Frese & Fay, 2001).

There has been a large number of studies conducted under the proactivity umbrella in the literature. These proactive behaviours are somehow similar but distinct constructs from each other. For instance, both “voice” and “strategic scanning” are considered as a proactive behaviour but voice focuses more on the work environment (LePine & Van Dyne, 2001) whereas strategic scanning expands the focus to the outside of the work environment (Parker & Collins, 2010).

Parker and Collins (2010) have classified proactive behaviours using three categories based on the target of impact. These second-order categories are proactive work behaviour, proactive strategic behaviour, and proactive person-environment fit behaviour. In this research, the focus is on the proactive work behaviour which predominantly investigates crafting the internal work environment. Since it is highly related to bringing more substantial and direct change to the work environment itself, this second order construct has taken more attention among the scholars (Aspinwall & Taylor, 1997; Frese & Fay, 2001; LePine & Van Dyne, 2001; Morrison & Phelps, 1999; Parker, Williams, & Turner, 2006; Rank, Carsten, Unger, & Spector, 2007; Scott & Bruce, 1994).

Proactive work behaviour construct consists of four different components including “taking charge”, “voice”, “problem prevention”, and “individual innovation” (Parker & Collins, 2010). Taking charge is defined as an activity which is self-initiated and voluntary based, and it involves an effort for bringing a change or improvement (Morrison & Phelps, 1999). Voice refers to making an innovative suggestion, sharing ideas or sounding thoughts within the work environment with colleagues to create the better one (LePine & Van Dyne, 2001). Problem prevention denotes avoidance of the issues which are potentially problematic to the work or to the self before it occurs or re-occurs (Frese & Fay, 2001). The last one, individual innovation is simply defined as both generation and implementation of the ideas in the work environment (Scott & Bruce, 1994).

There are many studies conducted in the literature thus far in order to understand the proactive work behaviour construct. No doubt that these studies have used the proactive work behaviour scales since the construct is very well established and the scales are valid and reliable. However, the validated instruments to measure proactive work behaviour has still limitation in research, since it has been predominantly conducted only in most commonly used language which is English. In order to tackle this limitation, this

research investigates the validity and reliability of proactive work behaviour construct and its components which are “taking charge”, “voice”, “problem prevention”, and “individual innovation” using Turkish version of the scales. Overall, the empirical results presented in this paper are expected to contribute to the improvement of research on proactive work behaviour in a different national context, as there is no well-validated measurement of proactive work behaviour covering all four components of the construct as a whole in Turkish as far as known.

2. METHODOLOGY

2.1 Procedures and Data

Instruments were translated and back-translated in English and Turkish by two independent members from the organisational behaviour and psychology fields. In cases of translation disagreements, translations were sent to another colleague to discuss the differences and its implications. After the revisions were made, final versions of the instruments became available for investigation.

Turkish version of the Proactive Work Behaviour instrument was administrated through an internet-based survey to independent samples working in Turkish organisations using Qualtrics software. There is an increase in the use of internet-based surveys in organisational behaviour field since the distribution and implementation costs are lower, and time-wise it is faster compared to the traditional paper based questionnaire.

The Turkish form of the Proactive Work Behaviour instrument was administrated to a sample of 405 individuals working in companies at private service sector in Turkey. Participants were employed by sending an invitation e-mail asking them to participate in the study. This e-mail delivered the URL link to access to the questionnaire and participants were asked to forward the link to their colleagues at work in order to use snowballing sampling method. The e-mail also provided with general information and described the goals of the study. Since the ethical issues are crucial for the research, participants were informed about the anonymity, confidentiality, and also their consents about the consequences of being a part of the study. Participants were also provided a chance to leave the study at any time point if desired.

Table 1. Measurements: English and [Turkish]

Voice scale

[Seslilik]

How frequently do you ...
[Ne sıklıkla ...]

Communicate your views about work issues to others in the workplace, even if your views differ and others disagree with you?

[İş ile alakalı görüşleri diğerlerinden farklı olsa ve insanlar bu görüşlere katılmasa bile yinede dile getirir?]

Speak up & encourage others in the workplace to get involved with issues that affect you?
[Kendisini ilgilendiren konularda çekinmeden konuşur ve başkalarının konuşmalarını teşvik eder?]

Keep well informed about issues where your opinion might be useful to your workplace?
[Gerektiğinde faydalı bir fikir sunabilmek için iş yerinde olup bitenden haberdar olur?]

Keep well informed about issues where his/her opinion might be useful to his/her workplace?
[Yeni bir fikir ortaya atıldığında veya bir prosedür değişikliği gündeme geldiğinde çekinmeden fikrini beyan eder?]

Taking charge scale

[Sorumluluk]

How frequently do you ...
[Ne sıklıkla ...]

Try to bring about improved procedures in your workplace?

[Gelişmiş yöntemleri kendi isyerine getirmek için çaba gösterir?]

Try to institute new work methods that are more effective?

[Daha verimli olan yeni iş yöntemlerini hayata geçirmek için çaba gösterir?]

Try to implement solutions to pressing organization problems?

[Kurum üzerinde baskı yaratan problemlere karşı çözüm sağlamak için çaba gösterir?]

Table 1. Measurements: English and [Turkish] (Continued)

Problem Prevention scale
[Problem Önleme]

How frequently do you ...
[Ne sıklıkla ...]

Try to develop procedures and systems that are effective in the long term, even if they slow things down to begin with?
[İşleri ilk etapta yavaşlatsa dahi uzun vadede verimli olacak prosedür ve sistemler geliştirmek için çaba gösterir?]

Try to find the root cause of things that go wrong?
[Yanlış giden şeylerin kökündeki nedeni bulmak için çaba gösterir?]

Spend time planning how to prevent re-occurring problems?
[Tekrarlayan sorunların önlenmesi için planlama yapmaya zaman harcar?]

Individual Innovation scale
[Bireysel İnovasyon]

How frequently do you ...
[Ne sıklıkla ...]

Generate creative ideas?
[Yaratıcı fikirler üretir?]

Search out new techniques, technologies and or product ideas?
[Yeni teknikler, teknolojiler, veya ürün fikirleri araştırır?]

Promote & champion ideas to others?
[Fikirleri başkalarına tanıtır ve destekler?]

(1=very infrequently [çok nadiren], 2=infrequently [nadiren], 3=moderate [orta derece], 4=frequently [sık sık], 5=very frequently [çok sık]).

2.2 Measurement

The 13 items of the Proactive Work Behaviour Instruments were used in the Turkish sample. Voice was measured with 4 item by Parker and Collins (2010) which was originally developed by Van Dyne and LePine (1998); Taking Charge was measured with 3 items by Parker and Collins (2010) that was originally developed by Morrison and Phelps (1999); Problem Prevention was measured with 3 items by Parker and Collins (2010); and Individual Innovation was measured with 3 items by Parker and Collins (2010) which was originally developed by Scott and Bruce (1994) (See Table 1 for the items).

2.3 Demographics

Participants were asked to provide their demographic information including; gender, age, job tenure, position, and education in the online questionnaire for descriptive statistics.

2.4 Analytical Method

Based on the data collected, the following method of analysis has been employed: (a) screening the normality of the distributions for each constructs, (b) descriptive statistics for the sample, (c) reliability of the scales, (d) exploring the factor structures, (e) testing the construct validity using structural equation modelling, (e) exploring the correlation among components.

3. RESULTS

Normal distribution of the proactive work behaviour scales was tested in order to select the method of estimation in confirmatory factor analysis. It was crucial since possible violation of normality might bring inappropriate estimation method which can lead to biased results in confirmatory factor analysis (Byrne, 2012). Results indicated that values of skewness and kurtosis for all four measures deviated from zero. Furthermore, normal distribution was observed for all measures (See Figure 1)

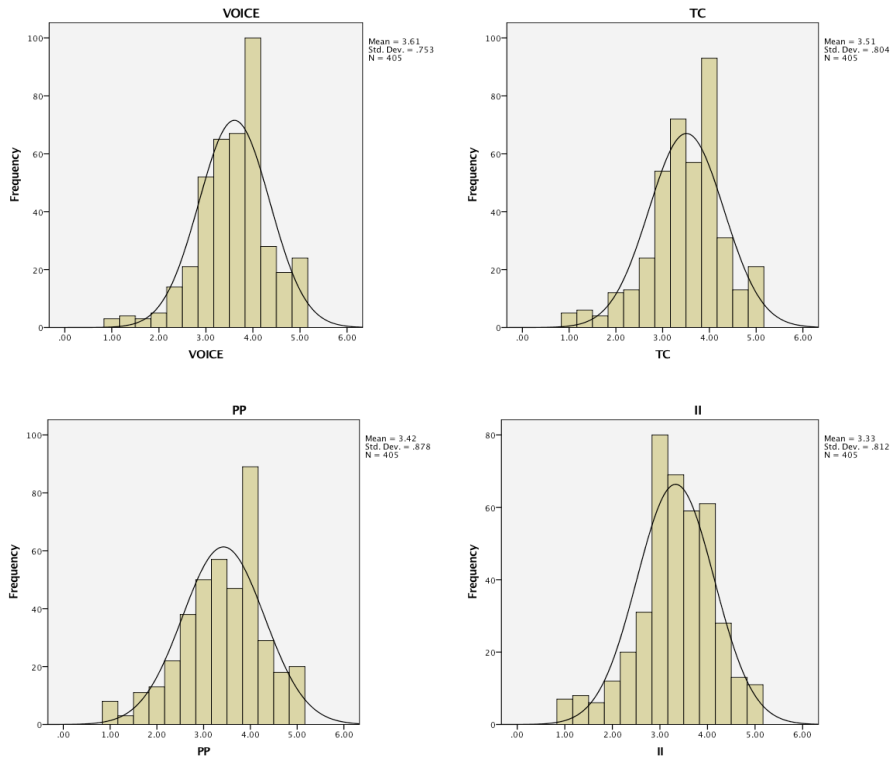

Figure 1. Distributions of the four measurements (VOICE = Voice, TC = Taking Charge, PP = Problem Prevention, and II = Individual Innovation)

Sample comprised 405 individuals working in the service sector in Turkey. 64.6% of the participants were male and 35.4% were female. Average age of the sample was 35.6 years ($SD = 8.74$). They worked as administrative staff (17.6%), professional staff (68.8%), and supervision staff (13.6%), whilst the average job tenure was 5.12 years ($SD = 6.05$). 15.3% of the participants held high-school degree, 62.2% university degree, 20.3% master degree, and 2.2% PhD degree.

Cronbach's alpha coefficients for Voice scale was .87, for Taking Charge .89, for Problem Prevention .86, and for Individual Innovation was .91. The results revealed

that the internal consistency of the scales was good enough to determine that the Turkish version of the measurements were reliable.

In order to assess if proactive work behaviours (voice, taking charge, problem prevention, and individual innovation) were distinct from each other, An exploratory factor analysis (EFA) was conducted using maximum likelihood extraction with varimax rotation. Table 2 indicates the loadings for the four factor solution with total thirteen items, which accounted for 66.8% of the total variance. Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy was .91, and Bartlett's Test of Sphericity was $\chi^2 = 3314.49$ with $p=.000$. Consistent with the expectation the variables are defined by distinct items.

Table 2. Item Loadings from Exploratory Factor Analysis of Items

Item	Voice	Taking Charge	Problem Prevention	Individual innovation
V1	.70			
V2	.71			
V3	.69			
V4	.72			
TC1		.77		
TC2		.80		
TC3		.76		
PP1			.80	
PP2			.82	
PP3			.76	
II1				.74
II2				.69
II3				.72

Note. V=Voice, TC=Taking Charge, PP=Problem Prevention, II=Individual Innovation
Total Variance explained = 66.8%
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy = .91
Bartlett's Test of Sphericity: $\chi^2 = 3314.49$, $p = .000$

Confirmatory factor analysis using Mplus (Muthén & Muthén, 1998–2010) with maximum likelihood estimation was conducted to confirm the factor structures and fit statistics for the structure (See Figure 2 below). Confirmatory factor analysis showed an excellent goodness-of-fit for the four-factor model in Turkish sample ($\chi^2 / df = 2.38$; $p < .05$; RMSEA=.06; SRMR=.05; CFI = .97; TLI = .96). All the items loaded related factors with a range between .65 to .81.

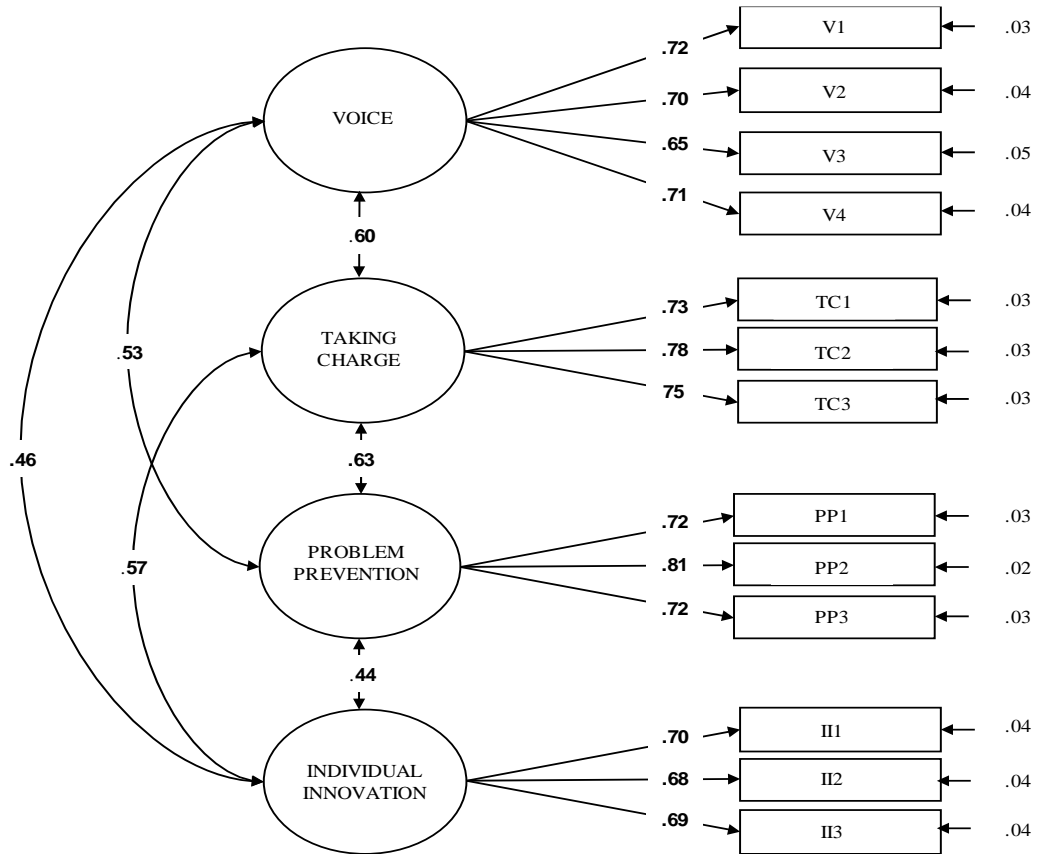

Figure 2. CFA Proactive Work Behaviours ($N = 405$, Turkish speaking employees).

Factor loadings, standard error of observed variables and latent correlation between factors (standardised estimates). All estimates were statistically significant ($p < .01$)

Note. V=Voice, TC=Taking Charge, PP=Problem Prevention, II=Individual Innovation ($\chi^2 / df = 2.38$; $p < .05$; RMSEA=.06; SRMR=.05; CFI = .97; TLI = .96).

In overall, four-factor model showed an acceptable representation of the data. Furthermore, correlations between the proactive work behaviours were examined since these behaviours are categorised under the same higher-order classification (Parker and Collins, 2010). Thus, it is expected to observe relatively higher correlations among voice, taking charge, problem prevention, and individual innovation. The results disclosed that the correlation between voice and taking charge was $r = .60$, voice and problem prevention was $r = .53$, voice and individual innovation was $r = .46$, taking charge and problem prevention was $r = .63$, taking charge and individual innovation was $r = .57$, and problem prevention and individual innovation was $r = .44$ with all the correlations were found statistically significant $p < .01$ (See Table 3 below). These high intercorrelations among proactive work behaviours may indicate the existence of higher-order structure.

Table 3. Descriptive Statistics, Zero-order correlations, and Reliabilities.

Variable	<i>M</i>	<i>SD</i>	1	2	3	4
1. Voice	3.61	.75	.87			
2. Taking Charge	3.51	.80	.60**	.89		
3. Problem Prevention	3.42	.88	.53**	.63**	.86	
4. Individual Innovation	3.33	.81	.46**	.57**	.44**	.91

Note. $N=405$. Cronbach's alphas are displayed on the diagonal.

** $p < .01$

4. DISCUSSION, LIMITATIONS, AND CONCLUSION

In this study, proactive work behaviour construct and its components' validities and reliabilities were tested. To assess if proactive work behaviours (voice, taking charge, problem prevention, and individual innovation) were distinct from each other, first exploratory factor analysis was conducted using maximum likelihood varimax rotation.

The variables are defined by distinct items, a total 66.8% of the variance was accounted for by the four-factor solution.

Then, to test the validity of the four-factor structure of the proactive work behaviour construct, a confirmatory factor analysis was conducted. A model in which items were loaded on the related latent factor had an excellent fit to the data, suggesting that the four-factor model was indicating the distinct behaviours consistent with exploratory factor analysis findings. Therefore, the results of analyses have revealed that the Turkish version of the Proactive Work Behaviour scales were valid according to both exploratory and confirmatory factor analyses. Cronbach's alpha coefficients for each scale was also high to conclude that the Turkish version of the scales are reliable as well.

The limitations of the study should be noted for consideration of the further investigation. The current research relies on self-report assessment which means the ratings might have been inflated since the individuals are tend to rate their own behaviours in more subjective matters. Peer and supervisor ratings would be more objective and could eliminate the potential common method variance. The current research is also limited with cross-sectional design. Since, this research investigated the construct validity and reliability of the scales in Turkish language, having cross-sectional design would not be considered as a major threat for this particular study. However, it is highly recommended to adopt longitudinal design when proactive work behaviour is investigated with its antecedents and outcomes.

In conclusion, this is one of the first pioneering studies to validate the Proactive Work Behaviour construct and its components in Turkish language. It is hoped that the knowledge developed here will be helpful for the further investigation of the proactive work behaviour in the Turkish work context.

Reference

- Ashford, S. J., Blatt, R., & Vandewalle, D. (2003). Reflections on the looking glass: A review of research on feedback-seeking behavior in organization. *Journal of Management*, 29(6), 773-799.
- Aspinwall, L. G., & Taylor, S. E. (1997). A stitch in time: Self-regulation and proactive coping. *Psychological Bulletin*, 121(3), 417-436.
- Byrne B. M. (2012). *Structural equation modeling with mplus*. New York, NY: Taylor & Francis Group.
- Crant, J. M. (2000). Proactive behavior in organizations. *Journal of Management*, 26(3), 435-462.
- Frese, M., & Fay, D. (2001). Personal initiative: An active performance concept for work in the 21st century. *Research in Organizational Behavior*, 23, 133-187.
- Grant, A. M., & Ashford, S. J. (2008). The dynamics of proactivity at work: Lessons from feedback-seeking and organizational citizenship behavior research. *Research in Organizational Behavior*, 28, 3-34.

- Griffin, M. A., Neal, A., & Parker, S. K. (2007). A new model of work role performance: Positive behavior in uncertain and interdependent contexts. *Academy of Management Journal*, 50(2), 327 - 347.
- Kirkman, B. L., & Rosen, B. (1999). Beyond self-management: Antecedents and consequences of team empowerment. *Academy of Management Journal*, 42, 58-74.
- LePine, J. A., & Van Dyne, L. (2001). Voice and cooperative behavior as contrasting forms of contextual performance: Evidence of differential relationships with the big five personality characteristics and cognitive ability. *Journal of Applied Psychology*, 86(2), 326-336.
- Morrison, E. W. (1993). Longitudinal study of the effects of information seeking on newcomer socialization. *Journal of Applied Psychology*, 78(2), 173-183.
- Morrison, E. W., & Phelps, C. C. (1999). Taking charge at work: Extrarole efforts to initiate workplace change. *Academy of Management Journal*, 42(4), 403-419.
- Muthén L. K., & Muthén B. O. (1998–2010). *Mplus user's guide*. Los Angeles, CA: Author.
- Parker S. K., Bindl U., & Strauss, K. (2010). Making things happen: A model of proactive motivation *Journal of Management*, 36(4), 827-856.
- Parker S. K., Williams, H. M., & Turner, N. (2006). Modeling the antecedents of proactive behavior at work. *Journal of Applied Psychology*, 91(3), 636-652.
- Parker, S. K., & Collins, C. G. (2010). Taking Stock: Integrating and Differentiating Multiple Proactive Behaviors. *Journal of Management*, 36(3), 633-662. doi:Doi 10.1177/0149206308321554
- Rank, J., Carsten, J. M., Unger, J. M., & Spector, P. E. (2007). Proactive customer service performance: Relationships with individual, task, and leadership variables. *Human Performance*, 20(4), 363-390.
- Scott, S. G., & Bruce, R. A. (1994). Determinants of innovative behavior: A path model of individual innovation in the workplace. *Academy of Management Journal*, 37(3), 580-607.
- Seibert, S. E., Kraimer, M. L., & Crant, J. M. (2001). What do proactive people do? A longitudinal model linking proactive personality and career success. *Personnel Psychology*, 54(2), 845-874.
- Sonnentag, S. (2003). Recovery, work engagement, and proactive behavior: A new look at the interface between nonwork and work. *Journal of Applied Psychology*, 88(3), 518-528.
- Van Dyne, L., & LePine, J. A. (1998). Helping and voice extra-role behaviors: Evidence of construct and predictive validity. *Academy of Management Journal*, 41, 108-119.
- Wanberg, C. R., & Kammeyer-Mueller, J. D. (2000). Predictors and outcomes of proactivity in the socialization process. *Journal of Applied Psychology*, 85(3), 373-385.

TÜRKISCHE UND DEUTSCHE WERBUNG FÜR PARFÜM UND KOSMETIK

Tahir Balcı¹
Halime Balcı²
H. Hale ARISOY³

ÖZET

Bu çalışmada reklam kavramı ve reklam dili üzerinde durulmaktadır. Reklamın amacından ve bu amaca yönelik olarak dilin kötüye kullanıldığından söz edilmektedir. Reklamın tarihsel gelişimi özetlendikten sonra Türkiye'de ve Almanya'da kullanılan bazı parfüm ve kozmetik ürünlerinin reklamlarından örnekler verilmiştir. Sonuçta canavarlaşan küreselleşme çağında reklamların pazarlamada vazgeçilmez olduğu, başlangıçta reklamlarda yazılı dilsel metinlere daha çok yer verilirken günümüzde bunun önemini yitirdiği ve görselliğe ağırlık verildiği, dil olarak da özellikle Fransızca ve İngilizcenin, biraz da Almancanın tercih edildiği, yapılan bir reklamın çoğunlukla hiç değişikliğe uğramadan bütün dünyada kullanıldığı görülmüştür.

1. Einleitung

Naturvölker oder archaische Gesellschaften organisierten ihre Wirtschaftsbeziehungen überwiegend in Form von Schenkökonomie oder Tauschhandel. Die durch das Anwachsen der Wohnorte bzw. Städte herbeigeführten Veränderungen in zwischenmenschlichen Beziehungen führten zu einem Strukturwandel der Wirtschaftsbeziehungen und somit zur Massenherstellung von Waren mit technischen Mitteln. Die dadurch entstandene industrielle Großproduktion und die Vielfalt der Konsumgüter mit gleichen Funktionen brachten die kommerzielle Konkurrenz mit sich, so dass die Produzenten Käufer für ihre Handelsartikel zu gewinnen suchen mussten. Um die Nachfrage zu steigern, hatten / haben sie Wege zu finden, die das Publikum zum Kauf überzeugen können. Diese Wege nennen wir einfach Werbung.

Der Weg des Bekanntmachens und des Bekanntwerdens eines Produktes ist völlig von der Werbung abhängig. Wir möchten mit Balcı/Yavuz (2008: 16) wiederholen, dass viele Konsumenten meistens den irrtümlichen Eindruck hätten, ein Handelsartikel, für den nicht geworben wird, keinen Wert habe oder ihm mit Skepsis zu begegnen sei. Das zeigt uns, dass man die Werbungen nicht mehr aus dem Alltagsleben ausschließen kann. Sie regieren sozusagen die Konsumwelt, sie sind überall, wo Menschen sind.

Egal welches Produkt bzw. welche Marke, alle Hersteller benutzen die Medien, um ihre Produkte zu vermarkten und den Marktanteil zu erweitern. Auf vielen Universitäten ist Marketing im Laufe der Zeit ein Studiengang geworden; es gibt riesige Werbefirmen und eine enorme Anzahl von Menschen, die durch dieses Fach Geld verdienen. Wie alle

¹ Prof. Dr. ,ÇÜ Eğitim Fakültesi,tbalci@cu.edu.tr

² Öğr. Gör. ,ÇÜ Eğitim Fakültesi ,halimebalci@cu.edu.tr

³ ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü ,harisoy@hotmail.com

anderen Produkte sind auch Parfüms und Kosmetikartikel auf die Werbebranche angewiesen. Man vermarktet nicht nur Waren, sondern auch Ideen. Es ist nicht zu ignorieren, dass auch die politischen Parteien durch große Investitionen in Werbekampagnen die Wahlen gewinnen.

Unser Thema hat einen sehr großen Umfang; in dieser Arbeit soll die Sprache türkischer und deutscher Werbungen am Beispiel einiger Parfüms und Kosmetikartikel in ihren Grundzügen behandelt werden. Im ersten Teil der Arbeit werden wir generelle Informationen über Werbung und ihre geschichtliche Entwicklung zusammenfassen. Danach bearbeiten wir einige deutschsprachige und türkische Werbungen anhand von Beispielen. Wir werden überwiegend Internetrecherchen machen, da wir häufig von Bildern Gebrauch machen müssen, die die Werbestrategien veranschaulichen können.

Die Werbung erfordert eine besondere Sprache. Daher wurde die Werbesprache zu einem eigenständigen Forschungsbereich der angewandten Linguistik, so Hess-Lüttich (1987: 227). Sie ist ein Teil des öffentlichen Sprachgebrauchs, durch die der Werbemacher den Konsumenten manipulieren will. Die Werbesprache ist lexikalisch oder grammatisch nicht fixierbar und daher keine Varietät, sondern eine funktionale Stilart persuasiver Intention, eine Medium des Überredens. Die Hauptmerkmale der Werbesprache sind Indirektheit sprachlicher Strategien, Adressaten-Spezifizierte, multimediale und multimediale Vertextung, Komplementarität der Codes, (Normalerweise ergänzen die Kanäle einander; vgl. 1987: 223), komplexer Handlungsablauf, auf Konnotationen und Assoziationen abzielender Einsatz von Grammatik und Wortschatz. Sie ist geprägt von rhetorischen Figuren, Wortspielen, Okkasionalismen, Entlehnungen und Schlagwörtern (vgl. Bußmann 2008: 790). Durch das vorzügliche Zusammenspiel scheinbar widersprüchlicher und nicht aufeinander reduzierbarer Codes wie Sprache, Bild und Musik wird in der Werbung eine größere Sinneswahrnehmung ermöglicht.

In seinem Buch zur kulturwissenschaftlichen Linguistik stellt Kuße (2012: 195 f.) den Begriff des ökonomischen Diskurses dar, der zwei große Bereiche, nämlich die Unternehmenskommunikation und die Werbung, haben soll. Die Kommunikation in diesen Bereichen ist seiner Meinung nach pervertiert und totalitär, weil das Subjekt, das sie in Gang setzt, nur das Ziel verfolge, das Gegenüber zu beherrschen.

Balcı/Yavuz (2008: 16) sprechen in Anspielung an das sogenannte Guerilla-Marketing von *Anti-Marketing-Linguistik* und legen dar, dass die Werbung das wichtigste Mittel der Manipulation ist, die zur Erhöhung des Marktanteils und des Gewinns der Produzenten und der Händler dient. Die Manipulation ist an und für sich negativ; so betrachtet Mackensen (1973) sie als Missbrauch der Sprache. Dementsprechend gibt auch Lay (1980) zu verstehen, dass die Manipulation entstelltes Wissen ist, das zum vorgeplanten Ziel führt. Sie entsteht aus verfremdenden und verfremdeten sprachlichen Handlungen. Die / der Manipulierende achtet die / den Manipulierte(n) nicht, was in den Verlust menschlicher Werte ausläuft.

Das alles bedeutet, dass die Werbung und die Manipulation auf Lügen basieren und daher dem Kooperationsprinzip der Kommunikation (vgl. Heringer 1977: 170) widersprechen. Die Faktoren, die Babür Tosun (2003) als positive soziale Effekte der Werbung ansehen will, sind wünschenswerte irrealen Umstände, die in der Zeit der dämonenhaften Globalisierung unmöglich sind. Es ist eine Tatsache, dass die Werbung das Gegenteil erwirkt.

Die Menschen sind meistens dessen bewusst, dass man durch die Werbung über Qualität, Inhalt, Vorteile und Nachteile der Produkte nicht aufgeklärt, sondern das Bewusstsein des möglichen Käufers irreführt, d. h. gelogen wird. Trotzdem nehmen die Menschen die Werbung ernst und schauen gerne zu. Das alles begründet Liesmann (2004) mit dem angeborenen Willen des Menschen zum Schein und zur Lüge; er zitiert hierzu Nietzsches Worte (ebd.):

"Der Wille zum Schein, zur Illusion, zur Täuschung, zum Werden und Wechseln ist tiefer, 'metaphysischer' als der Wille zur Wahrheit, zur Wirklichkeit, zum Sein: die Lust ist ursprünglicher als der Schmerz."

In unserer Gesellschaft ist die Leserschaft von Zeitungen usw. sehr klein. Ganz im Gegenteil haben selbst die ärmsten Haushalte Fernseher, was die Fernsehwerbung unverzichtbar macht.

2. Kurze Geschichte der Werbung

Die Werbung ist so alt wie der Handel. Das Auslegen und Anpreisen von Waren auf Märkten stellt die Urform der Werbung dar. Erste Funde kommerzieller Werbetafeln sind aus den Ruinen von Pompeji bekannt. Die Marktschreier im antiken Griechenland zogen von Markt zu Markt und lobten ihre Waren mit gereimter Poesie, um sie zu verkaufen. Das ist die Urform der verbalen Werbung. Auch bereits im Mittelalter priesen sie Waren und Dienstleistungen an (vgl. Villnacher 2010).

2.1. Werbung im deutschsprachigen Raum

Die Erfindung des Buchdrucks durch Johannes Gensfleisch (Gutenberg) im Jahre 1444 war ein Wendepunkt für die Werbung, weil dadurch das Publikum größere Möglichkeiten zum Lesen und Schreiben erhalten hatte und neben Büchern auch Zeitungen, Flugblätter usw. gedruckt werden konnten, die auch zur Werbung für Produkte dienen (vgl. Kiral 2010: 5).

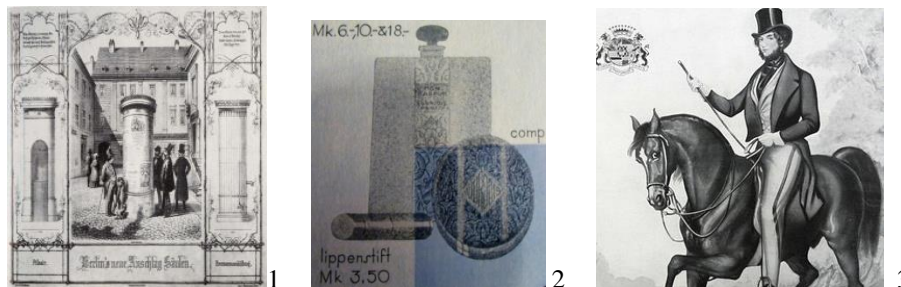
Bis zum Ersten Weltkrieg wurde im deutschsprachigen Raum für Werbung das Wort "Reklame" benutzt. Hierfür wird im Türkischen immer noch das Wort "reklam" verwendet. Mit der Pressefreiheit 1849 in Preußen vermehrten sich die geschäftlichen Annoncen, die der Presse Einnahmen ermöglichen(t)en. 1854 stellt Ernst Litfaß die ersten von ihm erfundenen Litfaßsäulen in Berlin auf. 1855 eröffnete F. Haasenstein das erste „Vermittlungsinstitut“, das zur Organisierung des Anzeigenmarktes dienen sollte, was danach zur Entstehung erster Werbeagenturen im deutschsprachigen Raum führte. Das Einsetzen der Massenproduktion hat den Konsum zu einem neuen Bestandteil der

Lebenswelt gemacht, dessen Wirksamkeit heute enorm gestiegen ist. Marken setzten sich merklich durch, was die Gesellschaft zu neuen Konsumgewohnheiten zwang. Dadurch haben Markenartikel an Bedeutung gewonnen. Grafische Darstellungen und bislang unübliche Schaufenster begannen die Städte der 1920er Jahre zu zieren, woran das Schlagwort "Ein Bild sagt mehr als tausend Worte" immer noch erinnert. Durch die Elektrifizierung sind erste Lichtwerbungen entstanden (vgl. Börsenmarkt 2015):

Aus Perlina (2008: 25) geht hervor, dass die deutsche Werbung für das Backpulver von *Dr. Oetker* heute als Geburtsstunde des europäischen Marketings und auch als klassisches Beispiel für eine langfristig angelegte Werbestrategie für massenhaft hergestellte Markenprodukte gilt. *Odol* und *Persil* sind ebenfalls als mustergültige Beispiele für die massenhafte Herstellung und die Vermarktung berühmter Produkte aus dieser Zeit. Mit der Entstehung von Selbstbedienungsläden begann ein weiterer Strukturwandel im Handel, der die Produzenten dazu zwang, ihre Produkte von anderen Produkten durch Werbung abzuheben, was zur Fixierung der vorherigen Bekanntheit des Produktes und zum Erregen der Aufmerksamkeit dienen sollte (siehe ebd.).

Eine Litfaßsäule und zwei alte Werben:

Bild 1: Litfaßsäule des Künstlers F. G. Nordmann⁴. Bild 2: Art-Deco-Parfüm, c. 1925⁵.
Bild 3: Originale Parfüm-Werbung D'Orsay Vintage Deco Poser 1936⁶

Bei den zwei relativ alten Parfüm-Werbungen fallen einerseits die Einfachheit und die Farblosigkeit auf, andererseits aber auch die relative Textlosigkeit, die in Werben bis in die '90er Jahre abflaute und heute wieder an Bedeutung gewann.

⁴<http://de.wikipedia.org/wiki/Litfa%C3%9Fs%C3%A4ule>

⁵ <https://www.etsy.com/de/listing/213607463/art-deco-perfume-ad-german-c-1925?ref=market> (Abgerufen am 12.03.2015)

⁶ <https://www.etsy.com/de/listing/178485366/parfums-d-orsay-vintage-art-deco-poser?ref=market> (Abgerufen am 12.03.2015)

2.2. Werbung im türkischen Raum

Wenn die offiziellen und die halboffiziellen Annoncen nicht in Betracht genommen werden, sind die ersten türkischen Zeitungswerbungen 1840 in "Ceride-i Havadis" und 1860 in "Tercüman-ı Ahval" zu sehen. Darauf folgend hat man in der Zeitschrift "Servet-i Fünun" Werbungen für Wohnungen, Häuser, Grundstücke etc. veröffentlicht. Aber neben diesen Realien wurde auch für Bücher und insbesondere für interessante, seltenere Import-Konsumartikel aus Europa geworben. Das erste Werbeunternehmen wurde im Jahre 1909 mit dem Namen „İlancılık“ gegründet. Nach 1938 hat sich der Zeitungsverkauf und dementsprechend das Zeitunglesen erhöht, was wiederum zum Gedeihen der Werbung führte. Aber erst nach 1950, d. h. nach dem Übergang zum Mehrparteiensystem, ist die Werbung zu einem unverzichtbaren Bestandteil des Wirtschaftslebens geworden. Die Auswirkungen der liberalen Wirtschaftspolitik und die Entstehung einer Konsumgesellschaft beschleunigten die Entwicklungen der Werbebranche. 1951 hörte man die ersten Radiowerbungen (Kıral 2010: 5). Hier sind einige Beispiele aus naher Vergangenheit; die meisten sind mit Erklärungen beschriftet. Bei unteren drei Werbungen macht sich der Fremdsprachengebrauch bemerkbar. Die türkische Aufschrift (Bild 6) "Bu Fon dö Ten",⁷ unter dem ein langer französischer Text steht, ist auch interessant⁸. Daraus kann man schließen, dass die Werbung wie immer nicht darauf abzielt, sprachlich verstanden zu werden, sondern eher darauf, das Unterbewusstsein, die Gefühle und das Auge anzusprechen:

Bild 4: PE-RE-JA-Werbung aus den 1950er Jahren⁹. Bild 5: Türkische Werbung für ZUT-Parfüm (1949)¹⁰. Bild 6 (Fond-de-Teint-Werbung; 1950er Jahre)¹¹

⁷ Heute ist das als "fondöten" lemmatisiert.

⁸ Interessant sind auch die Werbungen in folgenden Links:
<http://www.youtube.com/watch?v=uMaTUQabAEE>; <http://www.youtube.com/watch?v=Qn6uDpfDNIg>; <http://www.youtube.com/watch?v=XUpIbibia-I>

⁹ <http://urun.gittigidiyor.com/koleksiyon/pereja-limon-kolonyasi-parfum-reklam-1950-ler-60926482> (Abgerufen am 12.03.2015)

¹⁰ <http://urun.gittigidiyor.com/koleksiyon/1949-zut-parfum-artistik-cizim-vogue-75750880> (Abgerufen am 12.03.2015)

¹¹ <http://urun.gittigidiyor.com/koleksiyon/renaud-paris-koku-parfum-reklami-1950-ler-61150827> (Abgerufen am 12.03.2015).

4

5

6

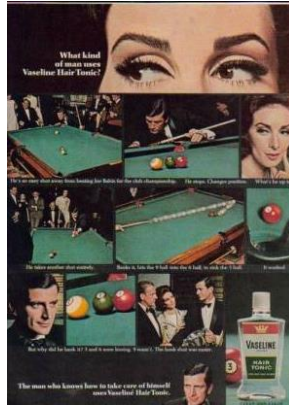
Nach 1969 hörte man in den Radios Musik, die speziell für Werbungen gemacht worden war: die Jingles. 1972 sahen wir die ersten Fernsehwerbungen. Durch die boomende Globalisierung ist heute die Werbebranche in der Türkei genauso fortgeschritten wie in allen europäischen Ländern und den USA. Da auch viele Marken bestimmten globalen Unternehmen gehören, werden oft Werbungen produziert, die international gebraucht und nur sprachlich synchronisiert werden. Nach der Verbreitung der Internetverwendung sind alle Formen der Werbung ein Teil unseres Alltags geworden (Kıral 2010: 6.f.). Ab den 1980er Jahren sind Schwarz-Weiß-Werbungen sehr selten:

Bild 7: Blendax-Hautcreme-Werbung; 1950er Jahre¹². Bild 8 (Vaseline-Hair-Tonics-Werbung)¹³ und Bild 9 (Igora-Royal-Haarfärbemittel-Werbung)¹⁴, beide aus den 1980er Jahren.

¹² <http://urun.gittigidiyor.com/koleksiyon/blendax-crem-guzellik-krem-reklami-1970-ler-63038535>. (Abgerufen am 12.03.2015).

¹³ <http://urun.gittigidiyor.com/koleksiyon/vaseline-hair- tonic-reklam-1980-30679722> (Abgerufen am 12.03.2015).

¹⁴ <http://urun.gittigidiyor.com/koleksiyon/igora-royal-sac-boyasi-reklami-1980-ler-61117982> (Abgerufen am 12.03.2015).

Die Vaseline-Werbung ist fremdsprachig und für beide Geschlechter konzipiert, wird auch mit dem Billardspiel in Verbindung gebracht, das ab Mitte des 16. Jahrhunderts bereits an zahlreichen Königshäusern Europas etabliert und Bestandteil des Gesellschaftslebens war. Somit wird neben schönem Aussehen auch gesellschaftliche Geltung versprochen. Die Werbungen für Hautcreme und Haarfärbemittel enthalten je einen langen aufgeschriebenen türkischen Text, der den Nutzen der Produkte hervorhebt.

3. Werbeträger und Werbemittel

Es muss ein Mittel geben, das die Werbung trägt; wir nennen es den Werbeträger; er vermittelt die eigentliche Botschaft mit Hilfe von Werbemitteln bzw. Gestaltungsmitteln. Der Begriff "Werbung" deckt häufig gleichzeitig Werbeträger und Werbemittel ab, zu denen in der Moderne vielfältige ineinander übergehende synkretistische Formen gehören. So entfalten sich – wie in Perlina (2008: 69f.) dargestellt - neben Anzeigen in Zeitschriften auch andere Werbungsformen, zu denen allerlei Beutel mit aufgedruckter Werbung, Plakate, Aufkleber, TV-Spots, Paidmailer, Radio-Spots, Werbefiguren, Textildrucke, Messestände, Werbemusik und Werbespiele gehören. In der modernen Zeit gibt es kaum etwas, das nicht als Werbeträger geeignet ist. Die Voraussetzung ist, dass die Menschen den Träger wahrnehmen können. So kann man auch die folgenden neuen Werbeträger zu bekanntesten Werbeträgern zählen: Außenwerbung in öffentlichen Räumen (Mauern, Fassaden, Litfaßsäulen, Plakatwände, Sportler-Trikots, Mützen, T-Shirts, Schilder, Bahnsteige, Strandflächen, Sportstätten, Bahn-/Bus-Stationen, Busse, Züge, Flugzeuge, Taxen), Werbegeschenke (Kalender, Kugelschreiber, Feuerzeuge, Parfüms, Kaffee, Schokolade), Medienwerbung (Zeitungswerbung, Prospekte, Hörfunk-/Fernsehsendung, Videos, Kinowerbung, Internetseite, Spam, Werbespiele), Verkaufswerbung am Verkaufsort, Telefonanrufe (vgl. Werbung 2015).

Andere Entwicklungen in jüngerer Zeit sind, dass Berliner U-Bahn-Stationen in Produkthaltestellen umgestaltet und nur an ein Unternehmen vermietet werden, das sie mit seiner Werbung ausstattet. Auch in Düsseldorf wurden Erlebnishaltestellen

eingrichtet, die mit Lautsprechern und mit Beduftungssystemen bestückt sind, die den Geruch eines beworbenen Waschmittels verströmen. Trotz Geldstrafe in fünfstelliger Höhe für die nicht genehmigte Aktion benutzte die Firma *Swatch* Beamer, um für ihre Produkte an der Berliner Siegestsäule und am Fernsehturm zu werben. Die Illegalität dieser Werbeaktion sorgte dadurch für zusätzliche Aufmerksamkeit (Rauterberg 2008).

Zu neueren Werbeformen zählen auch Kundenbindungsprogramme, die eigentlich die elektronische Form früherer Rabattmarken sind und weit verbreitet waren und eine hohe Akzeptanz genossen. Ein Beispiel sind die Lebensmittelkonzerne wie Migros oder Coop. Solche Rabattprogramme sind bei Datenschützern umstritten, weil Unternehmen Einkaufsprofile erstellen und die Daten für andere Zwecke benutzen können (Kundenbindung 2015).

4. Kosmetik und Parfüm

4.1. Kosmetik und Parfüm als Kommunikationsmittel und als Accessoires

Besonders Frauen träumen von einer hohen Attraktivität und sehnen sich danach, ewig jung auszusehen. Beautystyle und Schönheit sind unverzichtbare Bestandteile des Daseins. Für sie ist eine makellose Haut das wichtigste Schönheitskriterium. Daher ist es "kein Wunder, dass sich in der Welt der Schönheit alles um innovative Kosmetik-Produkte, neuste Erkenntnisse aus Forschung und Produktion, aber auch ums Ausloben von Konsumenten-Vorteilen dreht... Das alles erklärt uns, warum Kosmetikartikel zu den wichtigsten Mitteln der visuellen Kommunikation zählen.

Auch das Parfüm stellt zu unserer Zeit einen wichtigen Bestandteil der nonverbalen Kommunikation, die in der Semiotik als olfaktorische Kommunikation genannt wird. Der Duft ist die erste Botschaft an die Mitmenschen. Das heißt, dass die Düfte nicht nur dann benutzt werden, wenn der Körper keinen Wohlgeruch hat und das das Gegenüber stört. Durch beeindruckende Düfte will der Mensch die Aufmerksamkeit des Gegenübers auf sich fokussieren. Daher gelten die Riechstoffe, die meist aus wässrig-alkoholischen Lösungen tierischer, synthetischer oder pflanzlicher Substanzen entstehen, als eine Kunst wie Malerei oder Literatur: "Die kunstvolle Komposition eines Parfüms besteht im durchdachten und bewussten Zusammenfügen von Duftnoten mit dem Ziel, Einheit, Harmonie und Bedeutung in diesem Verbund zu finden", schrieb der große Parfumeur Edmond Roudnitska“ (vgl. Weihser 2012).

Ob latent oder evident, erklärt sich der Mensch durch den Duft kommunikationsbereit. Daher macht man die Auswahl eines bestimmten Duftes vom Charakter des Menschen abhängig. In seinem Interview mit Reyser (2012) bezeichnet der Parfüm-Spezialist Frédéric Malle seine Parfümeure als Autoren, sich selbst als Verleger. Seiner Meinung nach sind die Düfte / Parfüms das einzig unsichtbare Accessoire femininer Verführungskunst. Malle sagt (ebd.):

„Für mich sind Gerüche eine schweigende Sprache, die niemand versteht, aber jeder spricht... Langweilige Parfüms werden von langweiligen

Menschen gekauft. Schauen Sie sich diese ganzen ... Düfte an, die riechen alle mehr oder weniger gleich. Der einzige Unterschied liegt im Namen des Sport- oder Hollywoodstars, den sie tragen... Meine Parfüms sind das ganze Gegenteil. Es gibt keine ... Stars. Mir geht es einzig um den Duft. Und wenn ich einen dieser Stars treffe und er oder sie nach meinem Parfüm riecht, bestätigt mich das.“

Das Abendland wurde erst durch die Kreuzzüge mit den duftenden Rohstoffen des Morgenlandes vertraut. Bis dahin kannte man nur das einfache Lavendelwasser. Ende des 8. Jahrhunderts ordnete Karl der Große an, aromatische Pflanzen zur Verwendung in Medizin und Küche anzubauen. Nachdem Venedig zu einem wichtigen Handelsplatz wurde, gelangten neue Kräuter, Gewürze und Düfte nach Europa. Mit der Zeit entwickelten sich handwerkliche und technische Kenntnisse, so dass hochkonzentrierte Destillate hergestellt werden konnten. Im 15. Jahrhundert kamen die ersten ätherischen Öle in den Handel. „Im späten 18. Jahrhundert, als sich der Adel schon zu waschen wusste, fand Parfum sogar seinen Selbstzweck als Duftaccessoire.“ (Weihser 2012).

Im türkischen Raum kannte und benutzte man Düfte viel früher als in den europäischen Ländern. Selbst im Osmanischen Reich waren auffallende Düfte sowohl in den Palästen als auch unter dem Volk sehr beliebt. Duftöle, Seifen und Weihrauch waren ein Teil des Alltags, so dass sie nicht nur am Körper des Menschen, sondern auch in Räumlichkeiten benutzt wurden. Sie symbolisierten den Wohlstand und die Reinheit, d. h. die Gepflegtheit.

4.2. Parfümmarkt und Wirtschaft

Da das Parfüm als das einzig unsichtbare Accessoire femininer Verführungskunst geschätzt wird, ist die Nachfrage sehr groß und wird in diese Branche sehr viel investiert. Das hebt auf die Rolle des Parfüms für die Wirtschaft ab. Um Kunden für die unterschiedlichsten Düfte gewinnen und den Verkauf steigern zu können, werden Tester mit etwa zwei Milliliter Inhalt zum Ausprobieren zur Verfügung gestellt.

Als Hauptstadt des Parfüms gilt seit dem 19. Jahrhundert die französische Stadt *Grasse*. In Deutschland gelten seit 1945 *Leipzig*, *Holzminden* und *Ostwürttemberg* als Duftzentren. Der Umsatz mit Düften der sogenannten Prestige- und Luxusategorie betrug laut 2004 in Deutschland 790 Millionen €. In einer Umfrage gaben 59 % der Frauen ab 14 Jahren an, dass sie innerhalb der letzten Woche einen Duft verwendet haben; bei Männern lag dieser Anteil bei 35 %. Nach Recherchen sind gegenwärtig

ungefähr 1100 Düfte im Handel vorhanden, und jedes Jahr werden rund 200 neue Düfte auf den Markt gebracht.¹⁵

5. Deutsche und türkische Parfüm- und Kosmetik-Werbungen

"Um Kosmetikprodukte, kosmetische Anwendungen, Spezialpflegen oder medizinische Kosmetik gezielt zu verkaufen, bedarf es kreativer Konzepte und Texte", sagt Dresch (2015), der durch seine Worte auch den Unterschied zwischen Kosmetik- und Parfüm-Werbung andeutet, dass nämlich bei Kosmetik-Produkten der Text eine wichtigere Rolle spielt als bei Parfüm-Produkten. Der wichtigste Unterschied ist aber, dass bei Kosmetik-Werbungen das Visuelle hervorgehoben wird und meistens die Frauen als Zielgruppe gelten:

Bild 10: Türkische Chanel-Werbung 2015¹⁶ Bild 11: Deutsche Chanel-Werbung 2015¹⁷

Diese beiden aktuellen Werbungen aus der Kosmetik zeigen, dass die Wirkungen der wirtschaftlichen Globalisierung in dieser Branche überall stark hallt, so dass selten länder- oder kulturspezifische Werbeformen entworfen werden. Dieselbe Werbung wird oft international gebraucht. Daher enthalten neue Werbungen meistens keinen oder einen kurzen Text, abgesehen vom Markennamen. Die Werbetexte sind oft eine Übersetzung voneinander.

Bild 12: Französische Eau-Thermale-Werbung 2015;¹⁸ Bild 13: Deutsche Thermalwasser-Werbung 2015;¹⁹ Bild 14: Türkische Werbung (Vichy termal suyu) 2015²⁰

¹⁵ Vgl. <http://www.creation24.de/forum/index.php?page=Attachment&attachmentID=67&h=362b0c149a042b43b51870af47e3fa3346b30260>. (Abgerufen am 19.03.2015).

¹⁶ <http://pimood.com/cara-delevingne-chanel-2014-2015-sonbaharkis-kampanyasinda/> (Abgerufen am 19.03.2015).

¹⁷ <http://www.mybeautyblog.de/news-neuigkeiten/chanel-photoshop-und-vanessa-parad> (Abgerufen am 19.03.2015).

¹⁸ <http://www.vichy.fr/hydratants/eau-thermale-de-vichy-eau-thermale/p2054.aspx> (Abgerufen am 19.03.2015).

¹⁹ <http://www.vichy.de/gesicht/produkte/pc71.aspx> (Abgerufen am 19.03.2015)

Der Text der französischen Werbung: L'Eau de beauté des peaux sensibles.
Une eau 100% pure et naturelle riche de 15 minéraux bienfaisants. Apaise, Fortifie et régénère.

Der Text der deutschen Werbung: DAS SCHÖNHEITSWASSER FÜR EMPFINDLICHE HAUT. Ein 100% reines Wasser, das natürlich reich an 15 wohltuenden Mineralien ist. Beruhigt, kräftigt und regeneriert.

Und der Text der deutschen Werbung: HASSAS CİLTLERİN GÜZELLİK SUYU. 15 nadir mineralce zengin ve %100 saf spa suyu. Yatıştırır, güçlendirir ve yeniler.

Manchmal haben aber die Texte für dasselbe Produkt in verschiedenen Ländern wenig miteinander zu tun. Unter der deutschen AVON-Werbung "ANEW Vitale" (Bild 15) steht der Text: "Die neue Pflegeserie für die Haut ab 25. Die Pflegeserie ANEW Vitale verleiht der Haut ein frisches Aussehen voller Energie. ANEW Vitale hat einen erneuernden, vitalisierenden Effekt auf die Haut, der den ganzen Tag anhält."²¹ Die türkische Werbung desselben Produktes enthält eine Aufschrift bzw. einen Text (Bilder 16 und 17),²² die/der Hilfe bzw. einen hohen Standard gegen Stress und Müdigkeit verspricht. Die Inhalte beider Werbungen haben wenig gemeinsam. Das zeigt uns, dass das in der Werbung Gesagte und das Reale meistens nicht übereinstimmen und auf Lügen mit allgemeinen Begriffen, rhetorischen Figuren, Wortspielen usw. basieren, die das Produkt an die Seele des Konsumenten anschmiegen.

Originale visuelle Werbungen werden nicht selten einfach ohne relevante Änderung in einen neuen Kulturbereich implementiert, wobei bei audiovisuellen Werbungen Synchronisationen in Art einer mehr oder weniger freien Übersetzung in Frage kommt.

²⁰ <http://www.vichy.com.tr/cilt-> (Abgerufen am 19.03.2015).bak%C4%B1m%C4%B1/%C3%BCr%C3%BCnler/pc248.aspx (Abgerufen am 19.03.2015)

²¹ http://www.avon.de/PRSuite/anev_vitale.page (Abgerufen am 18.03.2015).

²² <https://kozmetik.avon.com.tr/onlinekatalog/?inm=Y15:C3:homepage:topbanner:katalog200215>

Wenn wir uns nun die älteren deutschen und türkischen Parfümwerbungen ansehen, werden wir sehen, dass meistens die Frauen angesprochen wurden. Aber heute versucht man Frau und Mann mit sämtlichen Attraktionen der Werbung zu verlocken. Ältere Werbungen sind so einfach, dass man sie mit aktuellen Werbungen nicht vergleichen kann. Technologische Möglichkeiten waren damals begrenzt, aber auch die Konkurrenz war nicht so groß wie heute. Daher ist die Gegenüberstellung älterer und neuer Werbungen nicht angemessen. Wir möchten einige Bilder von Anzeigewerbungen als Beispiele geben, um die enorme Verwandlung bildlich darzustellen.

Bild 18: Deutsche Werbung, Parfüm DIVINIA, 1911²³; Bild 19 und 20: Türkische Werbung ODO-RO-NO, 1960²⁴ und BOURJOIS, 1955.²⁵

Bei älteren Werbungen fällt einerseits die Ansprache naiver familiärer Gefühle auf und das Bestreben, die Funktion der Ware schriftsprachlich zu erklären. Die Werbung enthält einen relativ langen Text, der für aktuelle Werbungen weniger üblich ist. Andererseits ist die Sexualität ein wichtiger Bestandteil, aber sie bleibt eher latent. Visuelles, Sprachlichkeit und Sexualität befanden sich sozusagen im Gleichgewicht. Auch bei Werbungen für Produkte für Männer sticht heute die Sexualität hervor, jedoch weniger als bei Damenparfüms. Die Bilder enthalten nicht nur Männer-, sondern auch Frauenfiguren.

²³ http://www.ebay.de/sch/Originalwerbung-vor-1950-/8965/i.html?_dcat=8965&Herstellungszeitraum=Vor%25201960&Rubrik=Werbung&Thema=Mode

²⁴ <http://urun.gittigidiyor.com/koleksiyon/odo-ro-no-koku-parfum-kolonya-reklami-1960-lar-47985484#product-information> (Abgerufen am 12.03.2015).

²⁵ <http://urun.gittigidiyor.com/koleksiyon/1955-bourjois-parfum-reklam-sayfasi-78930698>

Bild 21: Türkische Davidoff-Werbung 2015²⁶ Bild 22: Deutsche Davidoff-Werbung 2015²⁷

21

22

Wir sehen auf allen Bildern weltweit bekannte Berühmtheiten. Diese Pointe ist sehr wichtig. Die Firmen bevorzugen in ihren Werbungen bekannte Persönlichkeiten, damit sie einen verlässlichen und überzeugenden Kontakt zu ihren Konsumenten knüpfen können. Die Werbefilme sind mittlerweile viel länger und aufregender als zuvor. Die oben angegebenen Werbungen von Chanel und Davidoff wurden in Deutschland und auch in der Türkei benutzt. Hier können wir ruhig behaupten, dass keine bestimmte Nation oder kein bestimmtes Land angesprochen wird, sondern ein internationales Ziel angestrebt wird. Denn andernfalls würde man mehrere Filme drehen müssen und jeweils aus dem Zielland berühmte Schauspieler in den Filmen spielen lassen, was wiederum mehr Kostenaufwand heißen würde.

Die Serienstaffel *Lost* wurde auf der ganzen Welt mit Begierde verfolgt, wir persönlich kennen eine ganze Menge Fans dieser Serie. Wir sind uns dessen sicher, dass diese kurzen Werbefilme schon allein von den Fans dieser Stars nicht umgeschaltet wurden, wenn die Werbung lief. Das wiederum stärkt die These, dass Werbungen, in denen berühmte Stars zu sehen sind, schon beim Anlauf einen gewissen Publikumsanteil gewinnen, weil sie durch diesen Imagetransfer einen symbolischen Mehrwert erzielen. Neben Berühmtheiten gehört natürlich auch ein gutes Szenario, eine schöne Aussicht und eine coole Musik dazu; das ist schon die halbe Miete! Die Stars sind oft in sexistischen Abendkleidern und halb nackt. Es wird reichlich geflirtet und ein wenig geküsst. Denn Kosmetika und Parfüms sollen ja das Sinnliche ansprechen und die dadurch intendierte Anziehungskraft der Person steigern; sie müssen tief beeindruckende Assoziationen hervorrufen. Heute dienen Kosmetika und Parfüms nicht nur dem Zweck gut zu riechen und schön auszusehen - auch sehr schöne Frauen benutzen Kosmetika -, sondern sie sollen auch dafür sorgen aufzufallen und vom Gegengeschlecht begehrt zu werden. Daher versucht man mit diversen Werbestrategien,

²⁶ <http://nisantasiplus.tumblr.com/post/46329694954/kazanmayi-bilen-erkeklerin-yeni-tercihi>. (Abgerufen am 08.03.2015).

²⁷ <http://www.flaconi.de/parfum/davidoff/the-game/davidoff-the-game-eau-de-toilette.html> (Abgerufen am 08.03.2015).

sich ins Unterbewusstsein jedes einzelnen Menschen zu drängen, als ob sich der Benutzer schon beim ersten Gebrauch in diese Schönheiten verwandeln würde.

Insbesondere bei Parfümwerbungen, deren Adressaten Männer sind, wird vor allem die Sportlichkeit thematisiert. Aber der Sport wird mit einer sexistischen Betrachtungsweise verbunden, so dass auch männliche Werbefiguren mit nacktem Oberkörper erscheinen und ebenfalls - wie bei weiblichen Werbefiguren - bekannt und gutaussehend sind. Damit möchten wir nicht behaupten, dass diese Werbestrategien abwegig sind. Sie gelten eigentlich als ungeschriebene Regeln der Werbung. Das heißt aber nicht, dass es keine anderen Werbestrategien gibt, die mindestens so wirksam wären wie Sexualität beladene Werbungen. Wir finden z. B. die Werbung der Marke *Dior* für das Parfüm "J'adore" sehr einfallsreich, originell und interessant,²⁸ da sie die automatisierten Strategien und Wahrnehmungsroutinen aufzubrechen versucht. Diese schöpferische Werbung basiert auf der Hervorhebung der Natur und präsentiert die Entstehungsphasen des Parfüms (Pflanzen, Blüten, Herstellung, Konzeption des Behälters usw.); sie beinhaltet keine Spur von Sexualität.

6. Fazit

Wir können schlussfolgern, dass Großproduzenten durch die Werbung die Konsumenten manipulieren und zum Kauf ihrer Waren veranlassen wollen, die sie eigentlich für einen normalen Lebensstandard gar nicht bräuchten. Jedem nüchternen Menschen muss irgendwie aufgefallen sein, warum zum Beispiel für Grundnahrungsmittel wie Brot, Tomaten, Gurken, Kartoffeln und Zwiebeln keine Werbung gemacht wird. Alles, was zu unserem Alltag gehört, was wir also brauchen, um ein normales Leben zu führen, braucht im Prinzip keine Werbung, denn wir werden es uns sowieso anschaffen.

Infolge unserer Recherchen können wir behaupten, dass die meisten Parfümwerbungen in der englischen Sprache erstellt worden sind. Der Grund dessen ist, dass die englische Sprache als *Lingua franca* bzw. als Sekundär- und Verkehrssprache gewohnheitsmäßig zwischen Menschen unterschiedlichster Sprachgemeinschaften verwendet wird, zumal sie neben Wissenschaft, Technologie und Politik auch in der Wirtschaftswelt regiert. Überall auf der Welt wird die englische Sprache als erste Fremdsprache unterrichtet. Das führt zur Annahme, dass alle Menschen Englisch können müssen, was unseres Erachtens nicht stimmt.

Die Logik jeder Werbung ist gleich, ob sie in türkischen, in deutschen oder in anderen Medien zur Schau gestellt wird. Die Werbung kann, in welcher Form auch immer, nicht ohne Klischees bzw. Stereotype auskommen. Köhler (2008: 129) zufolge werden hierfür folgende Stereotype verwendet: a) Inszenierungsstereotype (spezifische Verknüpfungen von ethnisch fremden Werbegestalten und/oder Werbeobjekten mit den entsprechenden materialen, mentalen und sozialen Merkmalen ihrer Ethnien), b)

²⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=TG4j8-18YCo>.

verbale Stereotype (sprachliche Mittel / Fremdsprachengebrauch, um Menschen oder Gegenstände fremder Ethnien zu repräsentieren), c) Bei Bildstereotype (bildliche Darstellungsweisen fremder Ethnien). Daher sind Werbemittel und Werbungen mehr oder minder international; sie werden oft nur sprachlich angepasst. Manchmal haben der Ausgangstext und der Zieltext für dasselbe Produkt inhaltlich fast nicht miteinander zu tun. Der Textinhalt besteht meistens aus übertriebenen angenehmen schmeichelnden Worten, die verallgemeinerbar und auch auf andere Produkte beziehbar sind. Das bringt mit sich, dass in den Werbungen in der Tat wenig gesprochen bzw. gesagt und stattdessen viel gezeigt und gelogen wird. Daher ist in der Werbung an und für sich sehr wenig am Sprachlichen zu analysieren. Nicht zufällig schreibt (Hess-Lüttich 1987: 223) hierzu: "Der Bezug zum Text muss freilich nicht immer so eindeutig sein wie in Informationssendungen, in denen die Botschaften beider Codes mehr oder weniger dasselbe meinen oder gemeinsam einen einheitlichen Sinn ergeben. Bei manchen Werbefilmen hat der Zuschauer zuweilen den Eindruck, Text und Bild hätten so gut wie nichts miteinander zu tun... Es genügt, wenn er bestimmte positive Gefühle ... mit bestimmten Produktnamen verknüpft".

Die Werbemanipulation wird - ob für Parfüm oder Kosmetik - vor allem durch visuelle Effekte erfüllt. Die Werbeslogans sind, wie vorher erwähnt, überwiegend in englischer, französischer oder auch deutscher Sprache. Um diese Schlussfolgerung zu stärken, möchten wir noch einige Werbeslogans als Beispiele geben:

- *Anais Anais:* *Le plus tendre des parfums de femme.*
- *Angel:* *Ein Parfum, so kostbar wie sein Stern.*
- *ars Parfum:* *Get on the scent of ArsParfum!*
- *Aubade:* *La mettre au parfum.*
- *Chloé:* *Lange bevor es ein Parfum war, war es eine Legende der Liebe.*

Bei näherer Betrachtung der Inhalte dieser Werbetexte, sehen wir, egal ob es sich um Englisch, Französisch oder auch seltener um Deutsch bzw. Türkisch handelt, dass sie poetisch aufgebaut sind.

7. Literaturverzeichnis

- Babür Tosun, Nurhan (2003): Pazarlama Halkla İlişkiler ve Reklam: Bütünleşik Pazarlama İletişimi. Türkmen Kitabevi. İstanbul.
- Balcı, T./Yavuz, N. (2008): İşletme Dilbilimi: Antipazarlama Dilbilimi. Pazarlama ve İletişim Kültürü Dergisi (pi), 2008/2, S. 12-18.
- Börsenmarkt (2015): http://www.xn--brsenmarkt-ecb.at/1/_Werbung_8927.de (Abgerufen am 07.03.2015).
- Bußmann, Hadumod (2008): Lexikon der Sprachwissenschaft. Alfred Kröner Verlag. Stuttgart.
- Dresch, Andreas (2015): Wortkopf. <http://www.wort-kopf.de/kosmetik-texter-und-werbetexter-fuer-btc-und-btb-kosmetik-werbung-und-werbetext.html> (Abgerufen am 12.03.2015).

- Heringer, Hans Jürgen (1977): Einführung in die Praktische Semantik. Quelle&Meyer. Heidelberg.
- Hess-Lüttich, Ernest W. B. (1987): Angewandte Sprachsoziologie. Eine Einführung in linguistische, soziologische und pädagogische Ansätze. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. Stuttgart.
- Kıral, Şeminur (2010): Reklam ve Reklam Oluşumundaki Genel Kriterler, Bu Kriterlerin Toplumsal-Kültürel Etkileri. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Grafik Tasarım Anasanat Dalı Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Köhler, Julia (2008): Ethnostereotypen in der Werbung. In: Medien und Wirklichkeit 2. Studentische Medientage Chemnitz 2006. Technische Universität Chemnitz. S. 123-135. file:///C:/Users/Tahir/Downloads/geier-wuttke-piebler-medien-und-wirklichkeit.pdf (Abgerufen am 25.3.2015).
- Kundenbindung (2015): Geschenkefieber. <http://www.geschenkefieber.de/kundenbindung.html>. (Abgerufen am 07.03.2015).
- Kuße, Holger (2012): Kulturwissenschaftliche Linguistik. Eine Einführung. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen.
- Lay, Rupert (1980): Manipulation durch Sprache. Rowohlt Taschenbuch Verlag. Reinbek bei Hamburg.
- Liessmann, Konrad Paul: Der Wille zum Schein. Über Wahrheit und Lüge. Eröffnungsvortrag des 8. Philosophicum Lech am 16. September 2004 in Lech/Arberg. <http://sammelpunkt.philo.at:8080/1011/1/schein.pdf> (Abgerufen am 11.03.2015).
- Mackensen, Lutz (1973): Verführung durch Sprache. Manipulation durch Versuchung. List Verlag. München.
- Perlina, Alexandra (2008): Werbeanzeigen als Textsorte: linguistische und literaturwissenschaftliche Untersuchungen am Material der Zeitschrift 'Cosmopolitan' 1987 bis 2007. Inauguraldissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie der Neuphilologischen Fakultät der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg.
- Rauterberg, Hanno (2008): Du kannst uns nicht entkommen! <http://www.zeit.de/2008/47/Vermuellung/komplettansicht>. 17. November 2008. (Abgerufen am 07.03.2015).
- Reyer, Cordula (2012): Langweilige Menschen tragen langweilige Parfüms. In: Die Welt. <http://www.welt.de/print/wams/lifestyle/article106236877/Langweilige-Menschen-tragen-langweilige-Parfuems.html>. (Abgerufen am 08.03.2015).
- Villnachern, M. G. (Hrsg.) [2010]. BlächHuufe. 22. Oktober. <http://www.mg-villnachern.ch/files/Ausgabe-28.pdf> (Abgerufen am 06.03.2015).
- Weihser, Rabea (2012): Wir sollten besser riechen. In: Zeit Online. <http://www.zeit.de/lebensart/2012-11/parfum-editorial>. 29. November 2012 (Abgerufen am 08.03.2015).
- Werbung (2015): Werbung/Werbeagentur Birdmedia. <http://www.birdmedia.de/werbung.html> (Abgerufen am 07.03.2015).